

**DE NEDERDUITSCH E VLUCHTELINGEN KERKEN
DER XVIe EEUW IN ENGELAND EN DUISCHLAND
IN HUN BETEKENIS VOOR DE REFORMATIE IN DE NEDERLANDEN**

DOOR
DR. A. A. VAN SCHELVEN

's-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1909

BOEK-, COURANT- EN STEENDRUKKERIJ G. J. THIEME,
NIJMEGEN

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2008

INHOUDSOPGAVE

Literatuurlijst	Blz.
Inleiding	xvii
	xxvii

HOOFDSTUK I

ALGEMEEN OVERZICHT DER EMIGRATIE. 1-38

De Nederlanden in de 16de eeuw blz. 1 vv. Begin der emigratie in 1544 blz. 3. Opleving van de Reformatie in dat jaar, invloed van het Calvinisme blz. 4 vv. Gunstige constellatie van de anti-Reformatorische macht terzelfder tijd; vermindering van particularistische invloeden, residentieverandering des konings, Jezuïtische propaganda der Inquisitie blz. 6 vv. De emigratie hand gewerkt doordat niemand in uitwijken beginselverzaking zag, door vermindering der volkswelvaart, duurte van het leven in het vaderland, en toestand van het verkeerswezen blz. 11 vv. Waarheen men vluchtte bladzij 16 vv. Bijzondere omstandigheden der aan Frankrijk grenzende landsgedeelten blz. 18 vv. Omvang der emigratie blz. 20 vv.

HOOFDSTUK II.

OOSTFRIESLAND (EERSTE PERIODE 1544 - 1549). 39-56

Waarom deze groep eerst behandeld blz. 36. Verdeling geschiedenis in twee perioden blz. 47. Omvang van deze groep, bladzij 41. Lotgevallen der ballingen in XI

Oostfriesland over 't algemeen blz. 41. a lasco bladz. 41. Het Interim blz. 42 vv. a Lasco's uitwijken en terugkeer blz. 43 vv. Karakter der Reformatie in de Noordelijke provinciën blz. 45 vv. Culminatiepunt der emigratie naar Oostfriesland in 1567, verschillende categorieën van vluchtelingen blz. 46 vv. Emden blz. 49 vv. Geen afzonderlijk instituut voor vluchtelingen blz. 49 vv. Wat de te Emden komende vluchtelingen daar vonden blz. 51 vv. Van welke veranderingen ze er getuigen waren, Consistorium, Coetus, Catechismus blz. 53 vv.

HOOFDSTUK III.

ENGELAND (EERSTE PERIODE 1544 - 1553). 57-113

De Hervorming in Engeland tijdens Hendrik VIII en Eduard VI blz. 57 v v. a Lasco's tweemaalig verblijf in dat land blz. 59 vv. Londen blz. 60 vv. Aanvang der kerkinstituëring onder de Nederlanders aldaar blz. 60 vv. a Lasco's relaties met hen blz. 65 vv. Het privilege van 1550 blz. 66 vv. Omvang der gemeente blz. 68, 69. Moeilijkheden om de bepalingen van het privilege uitgevoerd te krijgen blz. 69 vv. Leer- en dienstboeken der gemeente blz. 72 vv. Het kerkelijk leven blz. 80 vv. Ingericht naar het model van Calvijn blz. 81. De ambten blz. 81 vv. Dienst des Woords en profetie blz. 85 vv. De Sacramenten blz. 91 vv. Kerkelijke tucht blz. 97 vv. Overige regelingen blz. 101 vv. Ondergang der gemeente in 1553, zwerftocht via Dene marken naar Emden blz. 103 vv.

HOOFDSTUK IV.

OOSTFRIESLAND (TWEDE PERIODE 1554-1576) 114-130

Emden blz. 1-14 vv. Nederlandse armverzorging blz. 115 vv. Emden als drukkersoord blz. 116 vv.. Als Moederkerk blz. 117 vv. Conflict te Antwerpen in 1558 met Van Haemstede blz. 119 vv. Emden als opleidingsplaats blz. 122 vv. Verhouding der vluchtelingen te Emden tot de synode van 1571 ; Fruins voorstelling aangaande rekkelijken en preciezen blz. 124 vv.

Kerkelijken en politieken; de Apologie van 1570 blz. 128 vv.

XII

HOOFDSTUK V.

ENGELAND (TWEEDE PERIODE 1559 - 1576).

131-208

Londen blz. 131 vv. Herstel der gemeente in 1559 blz. 131 vv. Van Haemstede blz. 134. 435. Jan Utenhove bidt. 135,136. Grindall blz. 136 vv. Omvang der gemeente blz. 138 vv. Inrichting van het kerkelijk leven blz. 140 vv. Oorzaken der gemaakte wijzigingen, geest in de gemeente blz. 143. Moeilijkheden over Van Haemstede's oordeel over de Anabaptisten blz. 144. De Wingensche twisten over het nemen van doopgetuigen blz. 152 vv. Sandwich blz. 178 vv. Stichting der gemeente in 1561 blz. 178. Haar kalm karakter blz. 179. Haar Dienaren des Woords blz. 180. Kerkinrichting blz. 180 vv. Weinig moeilijkheden blz. 182. Ernstig streven naar kerkverband bidz. 183 vv. Colchest er blz. 185 vv. De kolonie ontstaan in 1562 blz. 185. De Kerk gesticht, waarschijnlijk in 1565 blz. 186. Omvang der gemeente blz. 187. Maatschappelijk en kerkelijk leven der ballingen blz. 188:189. Tak van deze nederzetting te Halstead blz. 189, 190. Norwich blz. 190 vv. Stichting der kolonie blz. 190. Haar omvang blz. 191. Hoe men erheen emigreerde blz. 191. Bloei der kolonie blz. 192. Kerkinstituering blz. 193. Inrichting der gemeente blz. 194. Moeilijkheden daarover blz. 195 vv. De drukkerij van Solesme blz. 199. Maidstone blz. 199, 200. Yarmouth blz. 200, 201. Stainford blz. 201 Ipswich blz. 202. Thetford blz. 202. Lynn blz. 202. Dover blz. 203. Coventry blz. 204. Factoren, waardoor deze vluchtelingenkerken voor de Kerken in ons vaderland van belang waren blz. 205 vv.

HOOFDSTUK VI.

FRANKFORT EN DE PALTZ.

209-265

Bijzondere positie dezer groep. Stand der Hervorming in Frankfort en de Paltz blz. 209 vv. Frankfort blz. 21 vv. De Waalsche emigranten onder Pollanus blz. 211 vv. De „Patroni" der vreemden blz. 212.

XIII

Stichting der Nederduitse vluchtelingenkerk blz. 214 vv. Haar toestand in 1557 blz. 216. Twisten niet de stadspredikanten over vermeende beginselloosheid van Pollanus, Avondmaal, Doop en ceremoniën blz. 217 vv. Achteruitgang van den invloed der „Patroni" blz. 222 vv. Twisten in de boezem der Waalse vluchtelingenkerk blz. 223 vv. Verbanning der gemeente in 1561 blz. 227, 228. Opleving der gemeente in 1570 blz. 229, 230. Moeilijkheden over 't ten Doop gaan bij de Luthersens blz. 230 vv. Kerkinrichting blz. 233, 234. Frankenthal blz. 234 vv. Frederik III van de Paltz blz. 236, 237. De capitulatie van Juni 1562 blz. 238 vv. Omvang der gemeente blz. 241, 242. Dienaren des Woords blz. 242 vv. Kerkinrichting blz. 216 vv. Positie der Nederlandsche ballingen in de Paltz blz. 2,18 vv. Strijd over de kerkelijke tucht blz. 250 vv. Rol die de vreemdelingen daarbij hebben gespeeld blz. 258 vv. Dogmenhistorische betekenis van der vreemdelingen sympathie voor de ceremonie der „fractio panis" blz. 261 vv. Belang van dit vluchtelingencentrum voor de ontwikkeling der Kerken in ons vaderland blz. 264, 265..

HOOFDSTUK VII.

AAN DE BENEDENRIJN.

266-309

Deze groep omvat twee classes. 5 Kerken blz. 266, 267. Keulen blz. 267 vv. Waalsche vluchtelingen aldaar blz. 267, Aankomst van Nederduitsers blz. 268. Toestanden te Keulen blz. 269, 270. Afzonderlijke organisatie der emigranten blz. 270, 271. Karakter en kerkelijk leven der Nederduitse gemeente blz. 27 vv. Aken blz. 273 vv. Aanvang der emigratie erheen

blz. 273, 274. Toestand der Reformatie in de stad blz. 275. Aankomst van Nederduitse vluchtelingen uit Antwerpen blz. 275 vv. Toestand der gemeente in 1558 en 1559 blz. 277 vv. Pogingen om elders een schuilplaats te vinden blz. 279 vv. Wezel blz. 281 vv. Staatkundige positie der stad is gunstig voor de emigratie erheen blz. 281 vv. Bronnen voor de kennis der geschiedenis van de Nederduitse gemeente blz. 283.

XIV

Aanvang der emigratie in 1544 en 1545 blz. 284 vv. Vermeerdering van den invloed der Gnesio-Lutheranen in de stad blz. 286. Aankomst der vluchtelingen uit Engeland blz. 287 vv. Moeilijkheden over 't al of niet geoorloofde van Sacramentsgebruik bij de Luthersen blz. 288 vv. Komst der Nederduitse emigranten blz. 293 vv. Dienaren des Woords der Nederduitse Kerk blz. 294. Haar innerlijk leven blz. 295 vv. Het Diaconessenambt blz. 299 vv. Het vertrek der ballingen blz. 301. Goch blz. 301 vv. „Ordonnantiën" dezer gemeente blz. 302 vv. Haar dienaren des Woords blz. 303. De gemeente ten huize van Vrouwe von Arnheim blz. 304. Emmerik blz. 304 vv. De Benedenrijnse classes blz. 305 vv. Invloed dezer ballingen op het kerkelijk leven in het vaderland blz. 307 vv. Meer vluchtelingenkerken behoeven niet behandeld blz. 308, 309.

HOOFDSTUK VIII.

BESLUIT.

310-329

Vruchten der ballingschap van de Christelijke Kerk in Nederland; in zake 't kerkelijk leven: oefening van kerkverband blz. 310, 311; verzet tegen overheidsinmenging blz. 311 ; de apostolische kerkinrichting ideaal blz. 312, 313; in zake de leer; besliste afbakening van eigen standpunt tegenover Luthersen en Anabaptisten blz. 313 vv.; keuze voor de Zwitserse Hervorming; a Lasco, Bullinger en Calvijn de mannen die 't meeste invloed oefenden blz. 317 vv. De verhouding der nuances van het Gereformeerd Protestantisme onder de vluchtelingen; de denkbeelden van Gooszen blz. 319 vv.

Bijlage	330-332
Bewijsstukken Nrs. —31	333-145
Errata	446
Register van persoonsnamen	447-452
Chronologische lijst der bewijsstukken	453-455

LITTERATUUR 1).

Archivalia :

Arch. D. Ref. K. Frankf. Presb. Pr. : Archiv der De Reformirten Kirche Frankfurt am Main No. 215A.; Presbyterial Protokolle 1570 — 1581.

E. K. P.: Archiv der Reformirten Kirche Emden; Kirechenrathsprotocollen.

Ender Archiv Acta Miscellanea.: Archiv der Refon Kirche Linden; „Acta Miscellanea wegen den Streitig. bey der gemeine zu Londen u. s. w. No. 1-14.".

Ender Archiv Nelle : Archiv der Reformirten Kirche Emden; bundel Copiën, dragende 't nr. 14, en in potlood 't ops „zu no. 323 des Nelle Ven. 65 laufende seiten".

Ender Archiv Varia: Archiv der Reformirten Kirche Emden; „Varia. Hierin losse archiefstukken van het consistorie te Emden no 1-112“.

Frankfurt Stadtarchiv. Acta des Franz. und Nied. Kirchenwesens. Tom. primus Actorum des Franzosischen und Niederlandischen Kirchenwesens de A. 1554-1561.

Frankf. Stadtarchiv Mgb. E. 16, No. 1a. Listen der eingewanderten Franzosen, Niederländer, Engländer, 1555-1572. Frankf. Stadtarchiv U. g. b. B. 76 ad A: Verzeichniz Welschen, Niederlander, Engelländer und Frembden, so ab anno 1554 den 11 May sich alhier zu Franckfurt niedergelassen u .s.w.

W. K. P.: Archiv der Evangelischen Gemeinde Wesel, 72 No. 1; „Acta Consistorii der gereformeerden nederdiutschen gemeente binnen Wesel, 11 Sept. 1573-9 Mei 1575“.

1. In deze lijst zijn alleen die documenten en boekwerken vermeld, welke in deze studie met verkorte titebgave zijn geciteerd.

XVIII

Boeken:

Archives Suppl. par van Someren: Archives de la Maison d'Oranje-Nassau. Supplément au recueil de M. G. Groen van Prinsterer, publié par van Someren, 1896.

Bakhuizen van den Brink. Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxen, historisch-kritisch onderzocht, Amsterdam 1853.

Besser (G. A.) Geschichte der Frankfurter Fluchtlingsgemeinden 1554— 1558, Halle a. S..1906.

Beza Tractatus pius et moderatus de vent excommunicatione et Christiano presbyterio, Genevae 1590.

Bibliotheca Reformata Neerlandica: Cramer en Pyper Bibliotheca Reformatoria Neerlandica, den Haag 1903 vv. Biesterveld e.a. Het Diakonaat. Handboek ten dienste der Diaconieën, Hilversum 1907.

Biesterveld-Kuyper kerkelijk handboekje; bevattende de Bepalingen der Nederlandsche Synoden en andere stukken van betekenis voor de regering der Kerken, Kampen 1905.

Blok Geschiedenis van het Nederlandsche volk, 8 dln., Groningen en Leiden 1892-1908.

Blok Corresp. van Lod. van Nassau: Blok Correspondentie van en betreffende Lodewijk van Nassau, Utrecht 1887.

Bor De Nederlandsche Historiën 4 dln, Amsterdam 1679 vv. Brandt Historie der Reformatie e. a. kerkelijke geschied. in en omtrent de Nederlanden, 4 dln, 20e druk Amsterdam 1671— 1704.

Brugmans Engeland en de Nederlanden in de eerste jaren van Elizabeths regering, Groningen 1892.

Brutel de la Rivière Moded: G. J. Brutel de. la Rivière: Het leven van Hermannus Moded, een der eerste calvinistische predikers in ons vaderland, Haarlem 1879.

Bullingers Korrespondenz mit den Graubündern herausgeg. von Traug. Schiess, 3 Bede, Basel 1904-1906.

Burn Refugees: Southerden Burn History of the foreign protestant refugees settled in England, London 1846.

Calvijn Institutie 1889. Vertaald door Wilh. Corsmannus, opnieuw uitgegeven naar den druk van 1650 door Dr. A. Kuyper, Doesburg Van Schenk Brilt

Calv. Opera Epp.: Calvinus Opera Omnia ed. Baum, Cunitz, Reuss, 59 vols, 1863-1900. De bijvoeging Epp. ziet op den Thesaurus Epistolicus in Vol. X—XXI.

XIX

Cornelius Der Anten Ostfrieslands an der Reformation bis zum Jahre 1535.

De Coussemaker Troubles religieux du XVIe siècle dans la Elandre Maritime, 4 Vols, 1876-1884.

Cuno Johann der Aeltere von Nassau-Dillenburg, 1869.

Cuno Tossanus: Cuno Dan. Tossanus, 2 Bnde, Amsterdam 1898.

Dalton a Lasco: H. Dalton Johannes a Lasco, Gotha. 1881.

Dalton Lasciana 1905 : H. Dalton Miscellaneen zur Geschichte der evangelischen Kirche in Ruzsland, nebst Lasciana neue Folge, Berlin 1905.

Datheni Erzählung: Petrus Dathenus Kurtze und warhafftige Erzählung, welchermassen den ... verjagten Christen in ... Franckfurt, offentliche Predigt und ausspending der H. Sacramenten ... gestattet. Afgedrukt in Frankf. Religionshandl. Teil II.

Doumergue Calvin Les homrnes et les choses de sen temps, Vol. I —III, Lausanne Bridel 1899 —1905.

Ebrard Die französisch-reformierte Gemeinde in Frankfurt am Main 1554-1904, 1906.

Ennen Gesch. der stadt Kok Erinfter Band, Düsseldorf 1880.

Emmius: U. Emmius Rerum Frisiacarum Historia. Lugd. Batav. 1616.

Epistolae Tigurinae : de origineelen der door de Parker Society uitgegeven Zurich letters, achter deze afgedrukt cf. Z. L.

Erastus Explicatio gravissimae quaestionis, Pesclavii 1589.

Fechtius Suppl.: J. Fechtius Historiae Ecclesiae Seculi a. n. CXVI supplementum, plurimorum et celeberrimorum ex illo aevo Theolog. epistolis... constans, Anno MDCLXXXIV,

Frankf. Religionshandl.: Franckfurtische Religionshandlungen, II Theile 1735; Neue Sammlung 1744.

Paul Fredericq: De Nederlanden onder Keizer Karel, G-ent 1885 v.v.

Friedlander Beitrage zur Reformationsgeschichte. Samml. ungedr. Briefe d. Reuchlin, Beza, Bullinger, Berlin 1837. Fruin Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog 1588-1598, 3de uitgaaf 1899.

Fruin V. G.: Fruin Verspreide Geschriften, m. aantek. uitgegeven door P. J. Blok, P. L. Muller en S. Muller Fzn, to dln., 's Gravenhage 1900 — 1905.

Fueslinus: J. C. Fueslinus Epistolae ab ecclesiae Helveticae Reformatoibus, vel ad eos scriptae, Tiguri 1742.

XX

Gachard Analectes historiques Bulletin de la Commission Royale d'Histoire 3de serie. T. XII, 1871.

Gachard Con, de Marg. d'Autriche, duchesse de Parme, 3 Vols Bruxelles 1867- 1881.

Gachard Corr. de Phil. : Gachard Correspondance de Philippe II, 2 Vols, Bruxelles 1848-1851.

Gachard Guill. le Taciturne: Gachard Correspondance de Guillaume le Taciturne, Prince d'Orange, 6 Vols, Bruxelles 1857.

Gantesweiler Chronik der Stadt Wesel, 1881.

Gerdes Hist. Reformationis Tomi IV, Groningae et Bremae 1714 -1752.

Gerdes Origines Ecclesiarum in Belgio Reformatarum, Groningae 1749.

Gerdes *Scrinium Antiquarium sive Miscellanea Groningana nova etc.*, Tomi VIII, 1748-1765.
Gerretsen *Micron*: J. H. Gerretsen Mieronins. Zijn leven, zijn geschriften, zijn geestesrichting, Nijmegen 1895.

Gobius du Sart: *De Geschiedenis van de liturgische geschriften der Nederlandsch Hervormde Kerk opnieuw onderzocht*. Utrecht 1886.

Max Giebel *Gesch. des Christl. Lebens in der rheinisch westphalischen Kirche*, Erster Band (bis 1609) Zweite Auflage heraaagegeben von Theodor Linck, Coblenz 1862.

Gooszen *Breking des broods: Gooszen De Heidelbergsche Catechismus en het boekje van de breking des broods, in het jaar 1563-64 bestreden en verdedigd*, Leiden 1893.

Gooszen *Heid. Catech.: Gooszen De Heidelbergsche Catechismus. l'extus receptus met toelichtende teksten*, Leiden 1890.

's Gravezande 200-jarige gedachtenis van het eerste synode der Nederlandsche Kerken ... gehouden te Wezel, Middelburg 1769.

Groen *Archives: Groen van Prinsterer Archives ou Correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassan 1e serie, 8 Vols*, 1835-1847.

Groen *Handboek: Groen van Prinsterer Handboek der geschiedenis van het vaderland*, 4e druk 1873.

Ter Haar-Moll: *Gesch. der Chr. Kerk in Nederland in tafereelen*, 2 Dln. Amsterdam 1861 — 1869.

H. ter Haar *Petri Datheni Vita: II. ter Haar Specimen Hist.- Theol. Petri Datheni vita exhibens*, 1858.

XXI

Hania *Helmichius* : J. Hania Wernerus Helmichius, Utrecht 1895

Harboe: L. Harboe *Nachricht von dem Schicksale des Joham von Lasco und seiner aus England vertriebenen reformirte Gemeinde in Dannemark*.

Herminjard *Correspondance des Reformateurs*, Genève 1866 suiv.

Hessels *Archivum: Hessels Ecclesiae Londino-Batavae Archivum T. I-III (pars prima)*, Cantabrigiae 1887-1897.

Hillmann *Die Evangelische Gemeinde Wesel und ihre, Willibrordkirche*, Düsseldorf 1896.

Von Hoffmann: *Das Kirchenverfassungsrecht der niederlandischen Reformierten bis zum Beginne der Dordrechte Nationalsynode von 1618/19*, Leipzig 1902.

van 't Hooft. *De Theologie van Heinrich Bullinger in betrekking tot de Nederlandsche Reformatie*, Amsterdam 1888.

Hoog *De martelaren der Hervorming in Nederland tot 1566 Schiedam* 1885.

Hooyer *Oude kerkenordeningen der Nederlandsche Hervormd: Gemeenten (1563-1638)*, Zalt-Bommel 186,5.

H. R. E.3: *Herzogs Realencyelopädie für protestantsch: Theologie und Kirche*, 3e Auflage.

Jahrbuch Emden: Jahrbuch der Gesellschaft für Bildende Kuns und vaterländisehe Altertümer zu Emden.

H. Q. Janssen: *de Hervormde vlugtelingen van Yperen in Engeland, geschetst naar hunne brieven: in Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch Vlaanderen D. II, blz. 211 vv.*, Middelburg Altorffer.

K. A.: *Door deze letters duid ik de gehele collectie studiën aan, die onder verschillende titel - - bijv. als Archief voor Kerkel. Gesch., Archief voor Ned. Kerkgesch. - achtereen volgens door Kist, Royaards, Moll enz. werd uitgegeven Een jaartal doet dan zien, welke band der collectie is bedoeld.*

Kalf: *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in 16de eeuw*, 2 dln., Brill Leiden z. j.

Kervijn de Lettenhove. Relations politiques des Pays-Bas de l'Angleterre sous le règne de Philippe II, Bruxelles 1882 suiv.

Kervijn de Lettenhove : Histoire de Flandre, 6 vols, Bruxelles 1847-- 1853,

Kluckhohn: Briefe Friedrichs des Frommen mit verwandter Schriftstücken, II Ende, 1868-1872.

Kluckhohn: Friedrich der Fromme Kurfürst von der Pfalz, Der Schützer der reformirten Kirche, Nördlingen 1879.

Koenen Adriaan Pauw. Een bijdrage tot de kerk- en handelsgeschiedenis der zestiende eeuw, Amsterdam 1842. -

K. n. W. Kraft: Briefe und Documente aus der Zeit der Reformation im 16den jahrhundert, nebst Mittheilungen über Kolnischen Gelehrten and Studiën, Elberfeld 1875.

A. Kuyper De eccl. sentent. composit : A. Kuyper Disquisitio historico-theologica, exhibens J. Calvini et J. a Lasco de ecclesia sententiarum inter se compositionem, 1862.

A. Kuyper De Hollandsche gemeente te Londen in 1570/71 ; in de collectie „Voor driehonderd jaren“, Harderwijk M. C. Bronsveld 1870 vv.

H. H. Kuyper; Opleiding: H H. Kuyper De opleiding tot den Dienst des Woords bij de Gereformeerden, Eerste deel, s Gravenhage 1891.

Lang Der Heid. Kat. : A. Lang Der Heidelberger Katechismus und vier verwandte Katechismen, Leipzig 1907.

Langenraad Guido de Bray: L. A. van Langenraad Guido de Bray, zijn leven en werken, Zierikzee 1884.

Lasco Opera : Joannis a Lasco opera tam edita quam inedita, edidit A. Kuyper, Amstelodami 1866.

Livre Synodal contenant les articles résolus dans les Synodes des eglises Wallonnes des Pays-Bas, publié par la Commission de l'histoire des Egl. Wall. Tome premier, La Haye 1896.

le Long Kort verhaal van den Oorsprong: le Long Kort historisch verhaal van den eersten oorsprong der Nederl. Geref. Kerken onder 't kruys, Amsterdam 1751.

Lossen Der Kölnische Krieg B. I. (Vorgeschichte), 1882; B. II, 1897.

Marcus Sententiën en indagingen van den hertog van Alba, Amsterdam 1735.

Van Meer De Synode te Emden 1571, 's Gravenhage 1892. Meiners Oostvrieschlands kerkelijke geschiedenis, Groningen 1738.

Mensinga Verhandeling over de liturgische schriften der Nederlandsche Hervormde Kerk, 's Gravenhage 1851.

Van Meieren Commentariën ofte memoriën van den Nederlandschen Staet, handel, oorloghen ende Geschiedenissen van onzen tijden, Op Schotlandt buyten Danswijk 1608.

Micron Christ. Ordin.: Micron De Christlike Ordinancien der Nederlandschen ghemeeynten Christi te Londen .. . ghedruckt buiten Londen 1554.

XXII

Montijn Geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden, 21 druk, Arnhem 1866 en 1867.

Noppius Aacher Chronik; Das ist eine kurtze Historische Beschreibung etc., gedruckt zu Köln durch Hartger Woringen 1643.

O. L. Original letters relative to the English reformati Cambridge 1846.

Outhof Waarschouwinge: G. Outhofs Waarschouwinge alle Kristenen .... nevens desselfs. Geschiedenskundig berigt van de Kerkhervorminge in Zwitserlandt etc., Embden 1723.

Paillard : Histoire des Troubles religieux de Valenciennes, 4 Vol. Bruxelles-la Have 1874-1876.

Paillard : Huit mois de la vie d'un peuple. Les Pays- Bas 17 jan. au 12 Septembre 1566.

Pers Verwarde adelaar: D. P. Pers De verwarde Adelaar, de ontstelde Leeuw, waerin de springader der beroerten Duytsland en Nederland, Amsterdam (1647).

Perucel Historia de dissipatione : Historia de Wesaliensis ecclesiae dissipatione descripta a Francisco Riverio ; opgenomen in Frankf. Religionshandl. Theil I Beylage CXC.

Pirenne Histoire de Belgique T. III De la Mort de Charles le Téméraire à l'arrivée, du Duc d'Albe dans les Pays Bas (1567), Bruxelles 1907.

Pouillet Granvelle: Pouillet et Piot Correspondance du card de Granvelle, Bruxelles 1878 suiv.

Proceed. Hug. Soc.: Proceedings of the Huguenot Soc. of London.

Publ. Hug. Soc. : The Publications of the Huguenot Soc. of London.

Putman: Londens tweemaalige Nederduitsche Psalmverwisseling, 1784.

Pijper Utenhove: E. Pijper Jan Utenhove, zijn leven en werken, Leiden 1883.

Rachfahl Wilhelm von Oranien und der Niederländi: Aufstand, Band 1, Halle 1906.

Ruchat Réformation de la Suisse : A. Ruchat Histoire d réformation de la Suisse, 5 Vols, Paris 1835-1836.

Rutgers Beteekenis der gemeenteleden: F. L. Rutgers beteekenis der gemeenteleden als zoodanig, volgens de beginselen, die Calvijn, toen hij openlijk optrad, heeft ontwikkeld en toegepast, Amsterdam 1906.

XXIII

Rutgers Calvijns invloed op de reformatie in de Nederlanden, voor zeeveel die door hem zelf is uitgeoefend, Leiden 1899.

Sardmann: Geschichte der ersten Weseler Classe, Wesel 1850.

Schickler (F de) Les Eglises du refuge en Angleterre. 3 Tommes, Paris 1892.

Schoock: Liber de bonis vulgo ecclesiast. dictis, Groningae 1631.

Schröder e. a. Troisieme jubilé seculaire de la fondation de Eglise reformée française de Frankfort, Frankfort 1854,

Sepp Geschiedkundige Nasporingen, 3 Dln., Leiden 1872-1875.

Simons gemeente armenpfege: E. Simons Die altesse evangelische Gemeinde armenpfege am Niederrhein. Bonn 1894.

Simons Köln, Konsist. Beschl: E. Simons, Kölnische konsistorialbeschlusse. Presbyterialprotokolle der heiml. Köln Gemeinde 1572- 1596, Bonn 1905.

Simons Synodal- und Gemeindeleben: E. Simons- Niederrheinsches Synodal- und Gemeindeleben „enter dem Kreez", 1897.

van Sorteren Archives : zie Archives Suppl. par van Someren.

Strype Cranmer: Strype Memorials of Thomas Cranmer, II Vols, London 1853.

Strype Ecclesiastical memorials : Strype Historical Memorials, chiefly Ecclesiastical and such as concern Religion and the Reformation of it under the Reign and Influence of King Edward VI.

Strype Grindall Strype The History of the Life and Acts of Edmund Grindall, London 1710.

Strype Matthew Parker: Strype The Life and Acts of Matthew Parket, London 1711.

Strype Whitgift Strype The Life. and Acts of Archbishop Whitgift. Londen 1710.

Südhoff: Olevianus end Ursinus, Elberfeld 1857.

Synodalbum: Die Akten der Synoden und Quartierkonsistorien in Jüllich, Cleve end Berg 1570-1610, herausgegeben von Prof. D. Eduard Simons, Neuwied 1908.

Theol. Arbeiten : Theologische Arbeiten aus dem rheinischen wissenschaftlichen Predigerverein.

Tjalma Marnix: G. Tjalma Philips van Marnix van St. Aldegonde, Historisch-dogmatische studie, Amsterdam 1896,

Toorenenbergen Marnix : J. J. van Toorenenbergen Philips van Marnix van St. Aldegonde. Godsdienstige en kerkelijke geschriften. 3 Dln., Gravenhage 1871— 1878.

XXV

Toorenenbergen (J. J. van) Vaderlandsche herinneringen 1566-1572, Rotterdam 1872.
Utenhove: Simplex et Melis narratio de instituta ac demum dissipata in Anglia ecclesia, Basileae 1560.
Voetius: Politica Ecclesiastica. IV Partes. Amstelodami à Waesberge 1665-1676.
Van Vloten Nederl. opstand 1567-1572) : J. van Vloten Nederlands opstand tegen Spanje in zijn eerste wording en ontwikkeling (1567 -1572), Haarlem 1858.
W. te Water Ref. van Gent; W. te Water: Historie der Hervormde Kerke te Gent van haeren aanvang tot derzelve einde, Utrecht 1756.
W. te Water Reformatie van Zeeland; J. W. te Water: Kort verhaal der Reformatie van Zeeland in de 16e eeuw, Middelburg 1766.
Wenzelburger (K. Th.) Geschichte der Niederlande, 2 Bnde, Gotha 1879 end 1886.
Wilhelmus: Historie der Reformatie van de kerken van de Paltz en Geneve, 2 dln, Rotterdam 1745.
W. M. V.: Werken der Marnix-vereening.
Wolters Reformationsgeschichte der Stadt Wesel, Bonn 1868.
Woudstra De Hollandsche vreemdelingen-gemeente te Londen, gedurende de eerste jaren van haar bestaan, Groningen 1908.
Ypey en Dermout Geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk, met aantekeningen, 4 dln, Breda 1819 1827.
Zanchius Liber epistol.: Hier. Zanchii Epistolarem Libri H, in Zanchius Opera Omnia, Genevae, 1649,
Z. L. : Zurich Letters, Cambridge 1842.

INLEIDING.

Niettegenstaande reeds voor ruim een eeuw de "oude Herbergen, alwaar de Nederlandse vluchtelingen in de 16de eeuw hun schuilplaats gezocht en gevonden hebben", een bijzonder onderzoek werden waard geacht 1), bleef toch een saarnvattende behandeling daarvan nog steeds ontbreken.

Niet omdat men sedert het onderwerp niet meer belangrijk vond. Wat voor niet langen tijd nog door Rachfahl werd gezegd: "Für das Werden des Niederländischen Calvinismus ist fast noch lehrreicher und wichtiger als die Geschichte der Kirchen im Lande selbst, die der Exilskirchen" 2), toont genoegzaam hoe standvastig en hoe algemeen - Rachfahl immers is noch Nederlander, noch kerkhistoricus van beroep - de historische wetenschap in deze haar overtuiging bleef vasthouden.

De reden moet in iets anders gezocht; m. i. hierin vooral. dat tot voor kort de directe bronnen alleen nog maar door veel tijdroevende archiefstudie te bereiken waren.

Sinds werd dat echter anders. (Griekse spreuk) Wrijving van verschillende theologische richtingen maakte dat men - met het oog op het historisch handhaven zijner denkbeelden - allengs behoefte ging voelen, „de geboorteakten der Reformatie te herzien" 3). Zo bracht de ene bronnenpublicatie na de andere allerlei gewichtige archivalia voor de dag; en deze — gevoegd bij wat ook over de wereldlijke geschiedenis van datzelfde tijdvak openbaar werd — hoopten zóveel bouwstoffen open, dat - al is dan nog niet alles voorhanden 4) - toch het geven

1) Door H. H. Brucherus in Boekzaal Juni 1784 blz. 661 noot e.

2) Rachfahl B. 1, S. 147; vgl. ook Fruin V. G. D. 1, bib. 383 n. 1

3) Zie Program der Marnixvereniging November 1868.

4) Hessels T. III, preface p. XIV noemt alleen uit 't archief der Hollandse Kerk te Londen reeds een aantal belangrijke stukken, die - niettegenstaande de drie zware delen die reeds werden gepubliceerd - toch nog uitgave zouden verdienen.

van een aanvankelijke schets reeds zeer goed mogelijk werd. En mogelijk niet alleen, maar ook raadzaam. Vooreerst omdat langer wachten het gevaar meebracht, dat, bij nog meerdere aanwas van het materiaal, een genoegzaam nauwkeurige bewerking daarvan straks te bezwaarlijk zou blijken. Maar niet minder ook om de voordelen, die juist aan zo'n voorlopig resultaat zijn verbonden, en die door Pirenne met Franse helderheid aldus zijn gekarakteriseerd: „Je ne crois pas que l'historien doive attendre avant de prendre la plume que tous les details de son sujet aient été explorés. Il est indispensable que de temps à autre, les données des sources connues soient mises en oeuvre et servent à constituer un tableau d'ensemble. Si imparfaite qu'elle soit, une synthèse présente toujours le mérite par les explications qu'elle donne des événements et par les rapports établis entre les faits, d'éveiller l'attention de la critique et de poser au moins, sinon de résoudre, quantité de questions intéressantes. 1)

Het meest voor de hand lag voor zulk een studie de titel "*De vluchtelingenkerken der 16de eeuw*". Toch kon deze hier niet zonder meer worden gebruikt. Hierom, omdat hij niet bepaalt uit welk oogpunt deze Kerken dan zullen worden gezien, en dus te ruim zou wezen.

De emigratie der 16^e eeuw heeft verschillende zijden. Allereerst bijv. een duidelijk waarneembare oeconomische. Vooral in Frankfort en Engeland kwam dit uit. En deze economische zijde is niet geheel zonder verband met de kerkelijke instituten. Allerlei rechten, het bedrijf betreffende werden dikwijls alleen aan hen gegeven, die lid waren van een vluchtelingenkerk. De leiders van de burgerlijke aangelegenheden der kolonies zijn meestal tevens de voorgangers in de Kerk. De dienaren des Woords met name zien door de nood der

tijden zich tal van werkzaamheden vaak opgedragen die volstrekt bij hun ambt niet behoren. Zij zijn de ondertekenaars in de eerste plaats van de verzoeken om toelating in de gastvrije steden, zij onderhandelen met de magistraten. Zelfs hebben ze niet zelden - of ze architecten en aannemers waren - te zorgen voor de bouw der huizen. Te Norwich ging het zelfs zover, dat ambtelijk enkele vertegenwoordigers van de kerkenraad zitting hadden in de commissie, die toezicht moest houden op de producten der weverij.

1) Pirenne T. III
XXIX.

Naast deze factoren, van oeconomische aard waren er in de vluchtelingengemeenten natuurlijk ook de meer speciaal theologische en kerkelijke. Maar ook hier moet weer onderscheiden want ook te dezen opzichte is nog behandeling van uit meel dan een gezichtspunt mogelijk. Vooreerst kan dat theologisch en kerkelijk leven behandeld met 't oog op de geschiedenis der landen, waar de vreemdelingen zich hadden gevestigd; en vervolgens ook in zijn betekenis voor de ontwikkeling der Reformatie in het vaderland.

Het eerste te doen zou zeker niet zonder belang zijn. Inderdaad was de invloed der ballingen op hun gastheren niet gering 1) Toch zullen we hierop niet anders dan in het voorbijgaan letten. De volle aandacht van deze studie is alleen voor datgene, waarvoor ons eigen land in die *ecclesiae peregrinorum* belangrijk is geweest.

Daarmee immers behandelen we de voornaamste zijde van het gehele verschijnsel. Want zo vertonen zich deze Kerken niet maar alleen als factoren, die van buiten af op de Kerkreformatie hebben ingewerkt, neen - uit dit oogpunt bezien wijzen ze om de bedding, waarlangs het streven der Christelijke Kerk ten onzent, om uit haar deformatie het Katholicisme gezuiverde gestalte te erlangen, ten slotte die plaats heeft bereikt, waar het ideaal van de apostolischer tijd, met normatieve kracht in het Nieuwe Testament getekend, dichter benaderd was, dan een der andere Reformatorische bewegingen — hoeveel goeds dit anders ook hebben gehad — het heeft kunnen doen. 2). Als de emigratie een aanvang neemt, en hier te lande maar een enkele kruiskerk overblijft, diep verscholen om het gevaar, dan is er van een geregeld kerkelijk leven nog haast niets te bespeuren. Als daarentegen midden de zeventiger jaren alom de terugkeer naar het vaderland plaats heeft, zijn alle elementen voor een gezonde verdere ontwikkeling aanwezig. Het is de oogst van der vluchtelingenkerken moeiten, waarvan sedert het einde de 16^e eeuw het Gereformeerde Nederland heeft geleefd. Maar de beschouwing van dit standpunt uit heeft ook nog een ander voordeel. Eigenlijk is een samenvattende behandeling der vluchtelingenkerken bij geen enkele andere mogelijk. Zo alleen vormen

In Londen werden de vluchtelingen met het oog op die verwachte invloed zo vriendelijk ontvangen. Aan de Benedenrijn is hun invloed nog eeuwen waarneembaar geweest.

XXIX

ze als onderwerp een eenheid. Zo is het geen achtereenvolgende beschouwing van een stuk der Engelse en der Duitse kerkgeschiedenis, maar van een logisch geheel in de veelheid der lokaal gescheiden doelen.

De waarheid der verzuchting van Paillard: „Le 15e siècle est essentiellement paperassier 1) dwong, boven deze logische afperking van het onderwerp, ook nog een willekeurige daarin aan te brengen. Op tweeërlei wijze nu was dit mogelijk. Eensdeels konden slechts de Kerken van een bepaalde streek beschreven, anderzijds was er mogelijkheid een taalgrens te kiezen en bijv. de Waalse, Frans-sprekende gemeenten buiten rekening te laten. Zonder aarzelen besloot ik tot het laatste. De Waalse Kerken zijn in vrij gunstige conditie. Die in Engeland vonden een kundigen beschrijver in de Schickler 2).

In het algemeen maakt de werkzaamheid door drie grote lichamen als de Commission de l'histoire des églises Wallonnes hier te lande, de Huguenot Society in Engeland en de Deutsche Hugenottenverein, aan haar besteed, dat men zonder gewetensbezwaar zijn bijzondere aandacht nu eens wijdt aan hare Neder-Duitse zusters. En bovendien heeft het zóó trekken der scheidslijn voor, dat op die wijze het comprehensief karakter der behandeling het minst wordt geschaad. De gemeentegroepen in de verschillende streken komen dan nu toch allen ter sprake.

Methode van behandeling en in verband daarmee ook indeling der stof moesten m. i. liever historisch-genetisch dan systematisch zijn. M. a. w. het is beter achtereenvolgens de enkele Kerken te onderzoeken, dan bijeen te voegen wat ten opzichte van verschillende punten, - bijv. belijdenis, ambten, tucht, kerkverband, armenzorg, profetie enz. — in al die Kerken werd gedacht en gedaan en alzo om die onderwerpen de stof te groeperen. Hoe aanlokkend de laatste methode ook is, omdat ze de resultaten meer direct in 't oog doet vallen, toch verdiende ze onder de gegeven omstandigheden de voorkeur niet.

Het beeld der afzonderlijke Kerken zou daardoor uiteraard onduidelijk worden, en vooral waar voor 't eerst een poging als deze zal gewaagd, moest die klip zoveel mogelijk worden vermeden.

1) Faillard kluit muis p. 30.

2) in zijn: Les églises du refuge en Augleterre 1 et 111 18er „L'art de grouper”
XXX

heeft een veel te sterk subjectief element, dan dat er toe mag overgegaan, eer de feiten genoegzaam gemeengoed zijn geworden. Daarom moest voorlopig meer worden gelet op een geregelde uitstalling der historische gegevens. dan op haar verwerking tot een systematisch geheel.

Daar komt nog iets bij. Hij de systematische methode sluit zich ook Zo licht het oog voor het individueel karakter der verschillende groepen van vluchtelingenkerken, en loopt Men Zo gemakkelijk het gevaar, materiaal van ongelijke bewijskracht tot staving van een opinie te bezigen, zonder dat de verschillende waarden der argumenten voldoende worden onderscheiden.

Ik bepaalde mij er daarom toe in een slothoofdstuk enigszins saamvattend de resultaten van mijn onderzoek bijeen te zamelen. Daarvóór worden, een voor een, de afzonderlijke Kerken behandeld, met een hoofdindeling in groepen. Voor de vaststelling van de omvang der groepen sloot ik mij aan bij 't voorbeeld, dat door de synode te Emden zelf werd gegeven. Met het oog op de vorming van classes verdeelde zij de Kerken in vier complexen. die op een drietal centra wijzen, geografisch te onderscheiden als: het Oostfriesche, Paltzische en Benedenrijnsche. Aan deze drie en aan dat der Kerken in Engeland zullen — in een volgorde, waarvan ter plaatse nader rekening wordt gegeven — een aantal hoofdstukken worden gewijd. Vooraf gaat een algemeen overzicht der emigratie.

Het behoeft wel nauwelijks gezegd, dat dit program niet uit te voeren was, zonder dat telkens anderer hulp en voorlichting moest worden ingeroepen. Tal van bibliotheken en archieven in binnen- en buitenland verschaften mij de nodige gegevens. Tal van personen stonden mij bij met raad en daad. Het is mij een voorrecht, daarvoor ten slotte hier openlijk aan die allen mijn dank te mogen betuigen.

In zeer bijzondere mate komt die dank toe aan de heren Dr. Hermann Escher en Geheimrat Prof. Dr. Ebrard, directeuren der stadsbibliotheken, respectievelijk te Zürich en te Frankfort a/d. Main, voor de welwillende wijze, waarop zij mij — bij mijn verblijf in die steden — hebben vergund, in de aan hunne zorgen toevertrouwde boekerijen nog geruime tijd te blijven

voortwerken, nadat het officiële sluitingsuur reeds was geslagen. Evenzeer gevoel ik mij diep erkentelijk jegens de vriendelijke stadsarchivaris van Frankenthal, de heer Johannes Kraus, en jegens

XXXII

den heer Pastor Medenwald te Emden, de beheerder van het archief der Evangelisch-Reformirte Kirche aldaar, die op mijn daartoe strekkend verzoek er bereidwillig in toestemden een gedeelte hunner archiefschatten hier ter stede ter mijner beschikking te stellen; en jegens de heer Veder, archivaris te Amsterdam, die - door de verantwoordelijkheid voor een goede bewaring der documenten op zich te nemen - de voorwaarde vervulde, van welke hun toezending afhankelijk was gesteld.

Niet minder reken ik mij verplicht tegenover Dr. A. Kuyper te 's Gravenhage en Prof. Dr. H. H. Kuyper te Amsterdam, uit wier boekerijen ik menig belangrijk werk ter leen mocht ontvangen; tegenover de heer Bosken te Alpen, die vriendelijk mij in de gelegenheid stelde, om uit de drukproeven van een eerlang te verschijnen publicatie van de acta der Wezelse Classe, vooraf van de inhoud van dat werk reeds kennis te nemen; tegenover Dr. B. van Meer te Leiden en Pastor Cuno te Gildehaus, die beiden door hun welwillendheid het mij mogelijk maakten achter deze studie enige niet onbelangrijke bewijsstukken op te nemen, en last not least tegenover de innemende Archiviste de la Vénérable Compagnie te Genève, de heer Heyer die, in samenwerking met Mons. Eugène Pallard, zich zelfs de moeite getrooste, om met eigen hand enkele gedeelten uit de acta dier Compagnie voor mij te copieren.

XXXII

HOOFDSTUK I.

Algemeen overzicht der emigratie 1).

Een sympathiek volk ten prooi aan de felste beroering, ziedaar de Nederlanden der 16e eeuw. Tijden van heftiger, van meer tot op de bodem gaande beweging heeft onze geschiedenis haast niet gekend. Alles giste en kookte of het nooit weer tot rust zou komen.

Juist op het ogenblik dat Spanje zijn vleugels uitbreidde om zich tot ongekende hoogte te verheffen, greep het deze landen vast aan en sleurde ze in zijn grote plannen mee. Het heersersideaal van Karel V had hun de taak toegedacht om voorpost van de Spaanse wereldmacht te zijn in het Noorden, en dwong ze daardoor al de schommelingen mee te maken der hoge politiek.

Maar tegelijk spannen de burgers hier langzamerhand alle spieren om zich los te wringen uit die omklemming, die welvaart, vrijheid, volksbestaan dreigt met de dood.

Economisch worden onze gewesten tot op hun grondvesten geschud. De zegetocht der Renaissance bezielt ze met nieuw leven. Door het baanbreken der Hervorming worden ze in hun diepste overtuigingen veranderd, althans beroerd. Geen gebied is er van het leven der Nederlanden, waar de mokers van een nieuwen tijd niet dreunen op de poorten.

En welk een volk, dat dit alles zag trekken over zijn hoofd, dit

1) Met het oog juist op het algemeen van dit overzicht, neem ik in dit hoofdstuk de beperking tot het Neder-Duits gedeelte van de emigratie niet in acht, maar laat de blik gaan over de zeventien gewesten. Een kaartje van dit terrein vindt men achter in Blok D. III.

Blz. 1

alles voelde gaan door zijn hart 1)! Fris als de morgenklaarte en daarom onweerstaanbaar aantrekkelijk.

Natuurlijk! Het had zijn gebreken. Grote zelfs. Zijn drinkgewoonten zijn ergerlijk; zijn fatsoensbegrippen vaak stuitend 2). Zijn morele leven was ingezonken. Ruw was zijn scherts, in 't oog vallend zijn voorliefde voor bruyante feesten. Al te dartel zwierde en plezierde het over de straat. Van parelenden levenslust overmoedig, is zijn optreden dikwijls te hartstochtelijk en te ondoordacht 3)

1) Mogen we wel spreken van een Nederlands volk in die dagen? Bij de talloze verscheidenheden, van Walen en Vlamingen, van Noordelijken en Zuidelijken! Inderdaad mag niet ontkend dat verschillende landsdelen vaak scherp waren gescheiden. Friezen en Groningers verdroegen elkaar niet, een Hollander beschouwde een Geldersman als zijn vijand. Frans- en Vlaams-sprekenden konden niet nalaten „de se lanter des quolibets plus ou moins aimables, de se larder de railleries plus ou moins justifiées" (Pirenne *La nation beige* 3me édition 1900 p 4. Heel wat discussie kostte het, eer in de Staten-Generaal de afgevaardigden van Vlaanderen er in berustten hun collega's van Brabant de hoogste plaats te gunnen (Pirenne T. III, p. 198). Gebrek zeer zeker aan nationaal eenheidsgevoel verraadt het, dat in de verschillende handschriften van een rederijersklucht, al naar de streken waarvoor deze bestemd waren, een gestorven vrouw beklagd wordt als „die schoonste bloem van Holland", „van 't Cempenlant" of „van al 't Westlant". Voor de Zuid-Nederlanders was Hollander synoniem met botkop, in een Zuidelijk „Spel van Sinne" wordt de gang van een vrouw afgekeurd met de woorden: „gij loopt alsof gij een Hollandsche meid waart", een uitdrukking die boekdelen spreekt voor de onderlinge waardering. Omgekeerd, hunnerzijds hielden de Hollanders, blijkens de literatuur van dien tijd, de Zuidelijken voor weelderige, prachtlievende windbuilen, tot niets degelijks geschikt (zie voor het vermelde: Kalff D. I, blz. 20-22). De banden van saamhorigheidsgevoel waren nog zeer weinig hecht. Alleen beslist dit voor de aanwezigheid van een eenheid als volk? Ligt de maatstaf in hetgeen van zulk een eenheid bij het volk zelf wordt gevoeld? In het volkskarakter, in de

gemeenschappelijke belangen? Of veeleer in de historie, in de eenheid van cultuur?

M. i. in het laatste. Zulk een eenheid van cultuur wijst de grenzen aan, waardoor een mensengroep tot een afzonderlijkheid wordt te midden der andere naties, hoe'eel onderscheid er overigens tussen de samenstellende delen van zulk een eenheid ook moge zijn. In de bijzondere cultuurwaarden spreekt de individualiteit van een groep naast andere, haar persoonlijkheid en daarom haar eenheid. Overeenstemming in de hogere levensvoorwaarden geeft ware saamhorigheid, en niet gelijkheid van bezit of gezamenlijke geneigdheid tot flegma.

Zulk een cultuureenheid nu verbond wel terdege de bewoners van het Noorden en van het Zuiden, van Walen- en van Vlaanderenland. Allen werden ze gelijk gekenmerkt door zeker universalisme. Als scheidingsstreek tussen twee gebieden van geheel verschillend karakter, vonden ze hun bijzonders in het samenstellen van, her- en derwaarts ontleende, elementen tot iets van op zichzelf staand cachet. Tot iets, dat verwantschap had met alle kringen, waaraan we iets te danken hadden, maar dat toch aan geen daarvan gelijk was (vgl. voor deze opvatting: Pirenne's rede: La nation Belge en het IIIe deel zijner Histoire de Belgique, passim). Tot zelfs in het religieuze leven dezer landen komt dit eigenaardigs uit (Pirenne T. III, p. 320).

2) Zie bewijzen voor deze uitspraken bij Kalff D. I, blz. 6-8, p 320.

3) Philippe de Lannoy spreekt in een brief aan Philips II de hoop uit dat de koning zal bedenken „que les homines ne sont ezempts de passion, et que la coustume des bonnes chières de Flandre lasche quelquefois la bride á la longue". Gachard Corr. de Phil. II T. IT, no. 916.

Blz. 2

Maar daar staat veel tegenover. Bij al zijn ruwheid wint het om hart, als we zien hoe het zich te omringen weet door voorwerpen van degelijke schoonheid. Het algemene peil der ontwikkeling staat hoog, bijna ieder kan lezen 1). Ze zijn levenslustig- tot in het wilde toe, maar ze zijn tegelijk prachtig van energie. Het zijn mannen van de daad. En het zijn mannen des geloofs. Niet in religieuze zin nu bedoeld, maar *zó* dat het sceptische, het indifferente, waar onze tijd zo vol van is, hen nog niet versteent. Ze zijn nog eenvoudig genoeg om zich te kunnen geven met geheel hun hart, aan de zaak die ze voorstaan 2). Het individualisme heeft hun samenleving nog niet uiteen doen springen. Ze zijn nog niet — het eigenaardig woord vond ik bij Kalff — „verschaafd".

Deze ruige schets volsta om, met de *histoire des batailles* van onze vrijheidsworsteling, feiten en jaartallen van meer dan algemene bekendheid, in grove omtrekken een beeld te geven van land en volk in het tijdperk, dat ons bezighoudt.

Tegen die achtergrond treedt het verschijnsel der emigratie naar voren. Eigenaardigerwijze is het in het jaar 1544 als opeens aan tal van zijden op te merken.

Wel zijn - hoe kon het anders — van het begin der vervolging van de Reformatie af, enkele bedreigden een goed heenkomen gaan zoeken over de grenzen 3). Maar dat waren op zichzelf staande gevallen. Van een algemene vlucht is in dien eersten tijd nog geen sprake.

Enigermate verandert dat als in 1527 door vrij velen gehoor wordt gegeven aan de roepstem van hertog Albrecht van Pruisen Om in zijn gebied koloniën te stichten, maar toch neemt ook dan het verschijnsel nog niet zulke afmetingen aan, dat het van belang begint te worden voor de geschiedenis van ons land 4). Het jaartal dat daarvoor moet worden gesteld is 1544 5). Toen heeft

1) Guicciardini deelt dit mee. Zie Poljou. Histoire et influence des Eglises Wallonnes dans les Pays—Bas 1902 p. 4. Ook Scaliger: „In Belgio rusticae et rstici, ancillae fere omnes possunt legere et scribere" Scaligerana secunda, uitgave des Maizeaux D. I, blz. 38r. Zie ook Hoog De martelaren blz. 124.

2) Paillard Huit mois p. 49.

3) Praepositus ontvluchtte reeds in 1521 naar Wittenberg en vandaar naar Bremen. Vijftien jaar later neemt o. a. Willens Gnapheus van de Haag naar Ebbingde wijk.

Pirenne T. III, p. 355 zegt dat 't aantal van 4000 veel overdreven is; cf. over hen Dalton a Lasco S. 305.

5) Het daarop volgende, 1545, gaf dienovereenkomstig dan ook verscheidene edicten. waarin

het aantal uitwijkenden zich opeens bijzonder vergroot. Toen begon, wat voor ons doel nog meer zegt, toen begon zich ook meteen onder hen voor het eerst iets te vertonen van kerkelijke formatie.

In dat jaar vluchtten velen naar Emden. In Keulen komt dan een huisgemeente van Nederlanders tot stand. In Aken en Wezel worden evenzeer vluchtelingenkerken geïnstitueerd. Terwijl van datzelfde jaar door de *Antwerpsche kroniek* wordt meegedeeld:

„Doen wirden 't Antwerpen veel mensen gevangen, ende velen ontliepen 't in Ingelant" 1).

Zulk een gelijktijdigheid kan moeilijk toevallig zijn. En zo zien we ons dus de taak aangewezen om, door een nauwkeuriger nagaan van toestanden en gebeurtenissen van dat jaar, de elementen op te sporen, die dit opmerkelijke feit verklaren.

Inderdaad zal ons blijken dat voor uitwijken in dat jaar 1544 alleszins voldoende redenen hebben bestaan. Sterke vermeerdering van innerlijke kracht aan de Reformatorische zijde, gepaard met een bijzondere ontplooiing van macht en invloed aan de kant der tegenstanders kon niet anders dan een botsing ten gevolge hebben, waarbij de zucht naar lijfsbehoud tot emigreren drong.

Nog al te veel heerst de populaire voorstelling, die zich de Hervorming niet anders denkt dan als een gestadig wijder zich uitbreidende overstroming over deze landen. Geheel ten onrechte. Tussen 1530 en 1540 heeft het hard geëbd. De plakkatens van 1529 en 1531, in blinde woede voor lichte en zware overtreding met doodstraf dreigend 'j, hadden maar al te goed doel getroffen. En zo waren bij de aanvang van het vierde tiental jaren der eeuw de voorgangers verdwenen, de gelovigen verstrooid.

Daarna volgt de opflikkering door het Anabaptisme, dat bij duizenden de verlaten gelovigen meesleept. Maar helaas; aan de mannen van het tastbaar ideaal van een Sion op aarde komt dra de leiding. Het maakt dat alle machthebbende partijen de handen

maatregelen tegen de emigratie werden getroffen. O. a. reeds 24 en 26 Januari en 1 Augustus. Zie *Liste chronologique des édits et ordonnances des Pays-Bas. Règne de Charles-Quint (1506—1555)*, Bruxelles 1885, P. 435, 283, 286). Groen Handboek § 115 noemt een edict reeds van 1544; bedoeld zal hier echter wel zijn oude stijl, zodat hij 't oog zal hebben gehad op een der eerste twee bovengenoemd.

1) Aangehaald bij Rachfahl 13. I, S. 418.

2) Pirenne T. 111, P. 342. Hoog De martelaren blz. 79, 85.

5

ineenslaan tot blussing van de brand. Strenge plakkatens worden afgekondigd en uitgevoerd met nog ongeziene samenwerking. Gold het toch niet minder dan heel de bestaande maatschappelijke orde te bewaren tegen dit gevaar, religieus en sociaal beide. Heftig raast de storm niet alleen tegen de dweepers, ook tegen de stille vromen, wier innig geloof menige bladzijde der martelaarsboeken openbaart. De eersten worden uitgeroeid, de laatsten gedecimeerd. Wat overblijft nog, moet zich wel schuilhouden. De met zo helle jubel begroete dag zonk weg, in zwarter nacht nog dan te voren. Maar de boom, zo tot vlak aan de grond afgehouden, houdt in de aarde toch nog de levenden tronk. En spoedig bpen nog eens de groene scheuten uit.

Van deze nieuwe lente is, helaas, nog niet veel bekend 1). Haar aard, haar ontluiken is nog niet nauwkeurig onderzocht. Maar dat ze bestond, dat is zeker. Zelfs de overheid werd er zich van bewust. Ze constateert in haar plakkaat van 1540 dat de Hervorming zich weer gedurig uitbreidt en scherpe maatregelen worden er tegen afgekondigd, 2). Zo vangt een nieuwe fase, de tweekamp aan.

En nauw begon deze, of de opgeleefde Reformatie krijgt krachtige hulp. In de Zuidelijke Nederlanden, in geheel dien tijd steeds het hoofdtonel van alle gebeuren in onze Nederlanden, begint zich dan de invloed te doen gelden van Calvijn. De plakkatens noemen vooreerst zijn naam nog wel niet. Eerst in het edict van April 1550 5) komt die voor. Maar dat

verwondere niet. Het spreekt vanzelf dat de overheid eerst op de hoogte kwam van het bestaan van zulk een verschijnsel, nadat het reeds enigen tijd zijn werking in stilte had geoefend. Te meer waar haar zeker, en velen harer kerkelijke adviseurs ook allicht, de voelhorens in de beginne zullen hebben ontbroken voor zulke dogmatische onderscheidingen. Dit overwogen, spreekt het dan ook juist sterk voor het jaar 1540 ongeveer als het aanvangsjaar van de invloed van de man

1) Het „Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandse geschiedkennis" blz. 17 wijst op de wenselijkheid van studiën over de uitbreiding der Hervorming na 1530, op de manier zoals dit door Dr. Hulk voor Overijssel is gedaan.

2) Pirenne T. III, p. 351. Op toename der ketterij in de aanvang der veertiger jaren wijst ook de grote uitbreiding van het inquisitorenpersoneel in 1545. Zie Paillard *Considérations sur les causes générales des troubles des Pays-Bas au XVIe siècle* 1874 p. 121, 125. 3) Pirenne T. III, p. 413.

6

van Genève, dat reeds in 1546 de overheid diens Institutie op de Index van verboden boeken plaatst 1). Ook het bekende, in 1544 uitgebrachte beroep van de Kerk van Doornik op Pierre Brully, destijds, als opvolger van Calvijn, te Straatsburg predikant bij de Franse vluchtelingengemeente, is een te dezen opzichte belangrijk feit. En genoegzaam algemeen wordt tegenwoordig dan ook wel toegegeven dat in dien tijd — ik herhaal: voor de Zuidelijke Nederlanden dit verschijnsel, voor de geschiedenis van ons land zo belangrijk, ten tonele treedt 2).

Niet licht kan het gewicht dezer gebeurtenis voor het weerstandsvermogen der Reformatorische beweging worden overschat. Men sympathiseert met dat Calvinisme of niet, hieromtrent is maar één overtuiging: rotsvast heeft het gestaan. Dit zou ten slotte de macht zijn waarop de woede van de tegenstander zich moest te pletter stoten 3).

Maar eer dat gebeurde zou deze laatste nog eens al zijn krachten inspannen, en - zoals ik reeds schreef en nu zal moeten gaan bewijzen — was de constellatie van dat jaar 1544 daarvoor zeer gunstig. Op een viertal factoren dient daartoe te worden gewezen, op vermindering van particularistische invloeden, de residentieverandering des konings, Jezuïetische propaganda, en scherper optreden der Inquisitie.

Wij, die leven na de alles nivellerende Franse revolutie, kunnen ons haast niet voorstellen hoe ingewikkeld het raderwerk der

1) Bib. Royale de Bruxelles van Hulthem n°. 22779: „Mandement der Keyserlicher Majesteit wytgegeven in 't jaer XLVI met Dintitulatie ende declaratie veilde gereprobeerde boecken geschiet bij den Doctoren inde faculteit van Theologie in Duniversiteit van Loeven: Duer dordonnantie ende bevel derselver K. M. ghedruckt te Loeven bij Servaes van Sassen MDXLVI Cum Graffa et Privilegio" bevat, onder 't opschrift „Hierna volghet 't ghetal , van alsulcke boecken, als die Doctoren in Theologiën te Loeven wyt bevel des K. M. nerstelijcken ghexamineert hebbende, ghecondemneert hebben", behalve verscheidene bijbeluitgaven, werken van Bullinger en Bucer, ook: „Johannis Calvini Institutie, Christianae religionis. Eiusdem responsio ad Pighium de libero arbitrio". Eveneens „Instruction et confession du foy, dont on use en leglire de Geneve", mede van de hand van Calvijn, anno 1536 vervaardigd.

De Noord-Nederlandse uitgave van dezen Index, in 't zelfde jaar 1546 te Leiden verschenen, geeft slechts een algemeen verbod tegen de kettische boeken, helaas geen lijst van titels. Zie Bibl. Thys. Pamphlet 78.

2) Rachfahl B. I, S. 409, 421; Pirenne T. III, p. 357. Rachfahl ziet in Calvijns verblijf te Straatsburg de aanleiding tot dit feit.

3) Langeraad Guido de Bray blz. 32: de aanhangers der confession de foy „pour perdition de hiens, tourmens, calamitez, mortz en feuz" hun overtuiging niet veranderen.

6

regeringsmachine toentertijd in ons land was. In hoofdzaak hebben we er ons het volgende beeld van te vormen 1).

Twee partijen waren er in worsteling: de landsoverheid en de machten over kleinere kringen, gewestelijk en stedelijk. De eerste jaagt met al haar kracht het ideaal na van een gecentraliseerde staatseenheid, de andere zijn particularistisch in merg en been. Tussen die beide heerst nu gewapende vrede. Men rekent met elkaar en eerbiedigt elkaar; niet zoals in onze dagen Kroon en volksvertegenwoordiging met elkaar rekenen naar vaste regelen van constitutioneel begrensde rechten en plichten, de toestand is veel meer een gedurig balanceren. Al te ruwe pogingen om het evenwicht te verbreken worden beiderzijds vermeden, uit welbegrepen eigenbelang; maar politiek — in de minder goeden zin van dat woord — poogt ieder aan zijn zijde het overwicht te verschaffen.

Ook in de strijd tegen de Hervorming komt dat uit. Behoudens in één geval, waarop ik reeds wees, het optreden tegen de Anabaptisten, ondervindt de landsoverheid gedurig veel meer tegenwerking dan hulp van de regeringen der steden en van andere colleges van gezag 2).

Maar nu is het jaar 1544 een gelukkig ogenblik geweest voor het centraliserend ideaal van Karel V. Uit verschillende feiten blijkt, dat op meer dan een terrein juist dan het particularisme grond verliest.

Het een en ander ter verwezenlijking van zijn lievelingsgedachte had de koning wel reeds verkregen 3). Maar in 1544 en even daarvoor schijnt deze vooruitgang op eens een sprong te hebben genomen. Dan breidt zich allereerst 's konings macht over al de Nederlanden uit. Het laatste stuk: Gelderland komt bij het verdrag van Venlo (1543) onder zijn scepter 4). Wel zal in dat nieuw

1) Zie voor 't volgende vooral Pirenne Histoire de Belgique T. III. Gelijke opvatting bracht een speciaal te dezen opzichte voor Friesland ingesteld onderzoek: Theissen Centraal gezag en Friesche vrijheid 1907.

2) Zie bijv. Gachard Com. de Phil. II T. fr, p. XXXIX; Pirenne T. III, P. 341, 345; Rachfahl B. I, S. 436.

3) Uitbreiding van het aantal ambtenaren, voor de verschillende takken van dienst had in zijn geest gewerkt, want die ambtenaarswereld voelde zich orgaan van de centraler staat. Het opkomen der plattelandsinductie naast de stedelijke, die tot nog toe monopolie had, deed de betekenis der steden verminderen. Ook de telkenmalige uitbreiding met nationale troepen, de „bandes d' ordonnance" bevorderde de centralisatie, daar ze de stedelijke burgerwachten antiqueerde en zo hun verdwijning meebracht.

4) Zeer lang had dit zich, als voorpost van Frankrijk in het Noorden, met Franse hulp tegen de bourgondische overmacht verzet. Blok D. II, p. 306.

gewonnen gewest, en in 't algemeen in de Noordelijke provinciën, die nog niet zo lang aan zijn macht zijn gebonden als het Zuiden des lands 1), nog wat voorzichtigheid geboden zijn geweest — reden waarom we in de eersten tijd der vluchtelingenperiode, in dat Noorden, ofschoon het volstrekt niet minder reformatorisch gezind was, eer omgekeerd 2), de vervolging ook nog niet zo hevig en de emigratie dus ook niet zo veelvuldig vinden - maar 's konings stem wordt dan nu toch in al de zeventien gewesten gehoord. De hardvochtige demping van het Gentse oproer in 1540, een laatste stuiptrekking van stedelijk zelfgevoel 3), had overtuigend getoond dat met de wil van de monarch moest gerekend worden. De bouw van een reeks forten aan de zuidergrens, omstreeks dezen tijd begonnen, wees eveneens op de gedachte dat de gordel der stedelijke muren de grenzen van het vaderland niet vormde 4). Ja, zelfs op o' economisch gebied maakte het denkbeeld der nationale eenheid, derhalve der vestiging van de vorstelijke macht, in dat jaar vorderingen; door de aanvaarding van een ordonnantie voor de tapijtweverij, die eenzelfde regeling trof voor alle provinciën 5).

Dit alles moet nu wel voorzichtig gebruikt. Het mag in betekenis niet overschat, alsof nu sedert 1544 de centrale macht ongehinderd heeft geheerst 6). Maar dit blijkt er m. i. toch genoegzaam uit, dat in dat jaar de kracht der particularistische kringen niet weinig verminderde, en hun invloed merkbaar terugliep.

En voor de strijd tegen de Hervorming beduidt dit, dat het onweer boven de hoofden harer aanhangers zich dichter samenpakte. Omdat juist het tegenstreven dier kleinere autoriteiten tot nog toe een stootblok had gevormd, waardoor het aanbotsend geweld ze niet zo met volle kracht had kunnen bereiken.

Maar toch, zo heel erg zou dit verzwakken der beschutting

1) Friesland kreeg hij eerst in 1524, Utrecht in 1528. Blok D. II, p. 307. Overijsel eveneens in 1528. Groningen in 1537. Van Meteren fo, 11 en 12. Vlaanderen ook wel pas in 1526, maar de overheersing was daar bijzonder gemakkelijk aanvaard, doordat men er gewonnen werd door de pracht der regering en de populariteit des konings. de Coussemaker Troubles T. IV, Préface p. LXVI

2) Blok D. II, blz. 469.

3) Pirenne T. III, p. 124.

4) Pirenne T. III, p. 131 en 132.

5) Pirenne T. III, P. 244.

6) Pirenne T. In, p. 211.

9

voor de bedreigden nog niet zijn geweest, als daarbij nog niet een feit was gekomen: een residentieverandering des konings. Al weer in dat jaar 1544.

Sedert September 1517, toen hij voor 't eerst naar Spanje ging om zijn regeertaak te aanvaarden, had Karel V, behoudens enkele korte tussenpozen, zich steeds daar in het zuiden opgehouden. Hier werd hij vertegenwoordigd door zijn landvoogdes Maria van Hongarije. Een vrouw die, hoezeer aan haar koninklijke broeder ook gehecht, ter bestrijding van de ketterij hem niet altijd die hulp heeft verleend, die hij gaarne zou hebben gehad. Haar verdraagzame houding jegens andersdenkenden bleek herhaaldelijk. Erasmus vond in haar een vurige bewonderaarster; zelfs klaagde in 1539 de paus, Paulus III, bij Karel zijn nood, dat de landvoogdes in 't geheim de Lutheranen begunstigde 1). Onmogelijk was het niet, de invloed van haar biechtvader, Petrus Alexander, de latere ijverige dienaar des Woords in dienst der Gereformeerde Kerken in ons vaderland, zal haar ook wel in deze richting hebben geleid. En uiteraard zal van zulk een gezindheid der landvoogdes nog een betrekkelijke rust voor de aanhangers der Hervorming het gevolg zijn geweest.

Maar in 1544 komt in deze gang der omstandigheden verandering. Nadat de eerste stoten in het Europees duel om de wereldmacht van de overzijde der Pyreneeën op het hart van Frankrijk zijn gericht, is het nu wenselijk gebleken om het zwaartepunt van de aanval meer naar het Oosten en Noorden van ons werelddeel te verleggen 2). En voortaan vertoeft de koning dan ook veel meer in de nabijheid van, ja zelfs in zijn Nederlands gebied. Het oog des meesters zou dus in het vervolg de kracht van zijn invloed kunnen doen gelden, en dit was een verandering, die aan de vermeerdering der macht van de centrale overheid een nog veel dreigender karakter gaf.

De gematigdheid van voorheen moest nu wel geheel omzwaaien tot harde druk. Van de koning was voor de Reformatie niets goeds te verwachten. Misschien was het nog meer aan het

1) Gerdes Hist. Ref. T. III, p. 142.

2) Pirenne T. III, p. 132 zegt: „depuis 1544 au contraire, jusqu'a son abdication, il (le roi) y [aux Pays-Bas] a résidé presque continuellement". Dit schijnt wel iets te ver te gaan. Blijkens de plaatsen der verzending zijner brieven in die tijd had wel een verhuizing plaats, maar niet zo zeer naar 't uitsluitend Nederlandse, als wel naar 't Germaanse deel van zijn gebied. Vgl. Lans Correspondenz des Kaisers Karl V 1846 3 Bnde. Blok D. II, blz. 317 vermeldt deze belangrijke verandering niet.

opstoken van zijn geestelijke leidsman, een Spaansen Dominicaner, te wijten, dan aan zijn persoonlijke aandrift, dat hij optrad als hij heeft gedaan 4): het verzacht dan zijn schuld, maar neemt niet weg dat de Hervormingsgezinden alles van hem te duchten hadden. Zij hebben hem niet anders leren kennen dan als een man, wiens gezindheid geheel werd gekarakteriseerd door zijn woord, dat hij zelfs zijn eigen ouders als vijanden zou beschouwen, als ze Luthers zijde kozen 2). Als een kind zijns tijds, die niet wist dan van één officiële staatsgodsdienst. Als een, wiens kalme onverzettelijkheid van wil 3) zich slechts enigermate liet temperen door de schrandere berekeningen van zijn politiek, die hem deed inzien dat al te grote mateloosheid van optreden zijn aartsvijand Frankrijk niet alleen in de zeventien gewesten zou hebben geroepen 4), maar ook heel hun welvaart reddeloos zou hebben vernietigd.

Daarnaast moeten nog twee gebeurtenissen vermeld, ter vervollediging van het beeld der gunstige constellatie van de anti- Reformatorische macht in 1544.

Ten eerste het feit dat destijds de Jezuïeten hier vasten voet begonnen te krijgen. In 1542 hadden zich hun voortrekkers te Leuven genesteld 5). Van officiële toelating der orde in de Nederlanden was nog wel geen sprake 6). Maar dat was geen bezwaar. Loyola's volgers kwamen toch. Een feit van betekenis! Immers leert de geschiedenis dat overal aan hun inmenging zich het krachtig in beweging komen der Tegenreformatie verbindt. Vervolgens wijs ik nog op een breve, die kort daarop, in 1544 weer, verscheen. Daarbij werd een maatregel ingevoerd, die in de strijd tegen de ketterij een nieuwe, maar voor de Hervorming waarlijk niet betere periode beloofde. Voortaan zouden Pilatus

1) Rachfahl 13. I, S. 383. In 1545 Dominica Trinitatis schrijft Kaspar Hedio aan hertog Albrecht van Pruisen: De biechtvader des Keizers verweekt hem steeds meer in allerlei bijgeloof. Zo moet hij dagelijks vijf volle uren wijden aan de bijwoning van twee mis sen en van het murmelen van onverstaanbare gebeden. Volgt Briefwissel der berühmtesten Gelehrten des Zeitalters der Reformation mit Herzog Albrecht von Preussen, Königsberg 1841 S. 328.

2) Pirenne T. III, p. 105.

3) Dit was een hoofdtrek van zijn karakter, zie Pirenne T. III, p. 122.

4) Pirenne T. III, p. 181.

5) Pirenne T. III, P. 417 nn 4; Rachfahl B. I, S. 369.

6) Eerst in 1556 verkreeg ze deze, nadat ze op de rijksdag te Augsburg in 1550 reeds een vergeefse poging daartoe had gewaagd. Vgl. Hansen Rheinische Akten zur Geschichte des Jesuitenordens 1896 S. 162, 84 3; S.. 259.

en Herodes vrienden zijn. De pauselijke inquisiteurs en de burgerlijke overheid, die voorheen naar elkander niet hadden gevraagd, zouden van nu af de handen ineenslaan ter dooving van het nieuwe licht 1).

Dit alles, ter niteewetting van de toestand omstreeks 1544 gegeven, kan in. i. niet nalaten te doen zien dat de botsing tussen de Reformatorische partij en hare onderdrukkers in dien tijd op het allerhevigst heeft moeten zijn 2). Enerzijds was er beslistheid om God te dienen naar het, door de Schrift verlicht geweten. Aan de anderen kant evenzeer was vastheid van wil om onverzoenlijk te zijn. En daarbij ook de macht om die wil uit te voeren 3).

Als zeer logisch gevolg uit die tijdsomstandigheden zien we in dat jaar de emigratie-in-massa een aanvang nemen.

Toch had het verschijnsel zich wel nooit zo uitgebreid, indien het bij zijn opkomen niet factoren had gevonden, die er buitengewoon bevorderlijk voor bleken. Deels waren deze van religieuzen, deels van maatschappelijke aard. Tot de eerste reken ik het feit, dat niemand in dat uitwijken ook maar enige lafheid of geloofswakheid zag. Terwijl de factoren van maatschappelijke aard bestonden in grote vermindering der welvaart in de jaren die aan deze

emigratieperiode voorafgingen; in de duurte van het leven hier; en in de toestand van het verkeerswezen, die een verplaatsing niet al te bezwaarlijk maakte.

Wellicht acht iemand het vanzelf sprekend, dat men geen bezwaren had tegen uitwijking. Maar m. i. ten onrechte. De Anabaptistische Hervorming is niet vrij geweest van allerlei overwegingen, dat het plichtverzaking was en ongeoorloofde angst, als men zich aan het gevaar pogde te onttrekken. Het op prijs stellen, het

1) Pirenne T. M, p. 351, 352.

2) 1544 werd ook de vrede van Crespy gesloten. Uiteraard kreeg de regering daardoor meer vrijheid van handelen tegenover de ketterij. Toch kan dit niet genoemd onder de elementen, die de emigratie deden ontstaan. Deze vrede zal al evenmin daartoe hebben meegewerkt, als de hervatting van de oorlog later het verschijnsel deed ophouden.

3) Er zijn dan ook verscheiden berichten, die van zware vervolging spreken; uit verschillende steden. Over Leuven Gerdes Hist. Ref. T. III, p. 172. Over Antwerpen; Gaspar Hedio meldt begin 1545 aan hertog Albrecht van Pruisen, dat brieven d.d. 26 December 1544 hem bericht hadden dat te Antwerpen drie plagen heersten: zware belasting, heftige vervolging en het duurder worden der levensmiddelen. Volgt Briefwechsel der berühmtesten Gelehrten des Zeitalters der Reformation mit Herzog Albrecht von Preussen, Königsberg 1843 S. 322. Vgl. ook S. 327.

12

zoeken van de dood treft men onder haar aanhangers herhaaldelijk aan 2). En zo had het ons niet te zeer moeten verwonderen, als zich ook onder de Reformatorisch gezinden uit de vluchtelingenperiode dergelijke stemmen hadden laten horen. Ja, ze hebben dan ook niet geheel en al ontbroken. Het blijkt uit het feit dat Cooltuyn, in de voorrede van zijn „Evangelië der armen“, er een weerlegging van geeft. Maar dit is toch niet meer dan de uitzondering, ter bevestiging van de regel dat men er in 't algemeen juist niet zo over dacht. Althans de leiders deden het niet, en zij zullen in deze de toon wel hebben aangegeven. Alle overspannen ideeën waren hun vreemd. Met een nuchtere blik bezien ze de dingen. Schriftuurlijk in hun beschouwingen wilden ze van een roekeloos zich in gevaar begeven niet weten. En daarom vonden ze 't vanzelfsprekend: dat men de druk ontweek door weg te trekken als dat mogelijk was. Cooltuyn, in de reeds genoemde voorrede, zegt 2): „Christus heeft sijne Apostelen niet bevoelen, dat sij hunne vijanden reukeloos soudēn verwachten, om gevangen en gedoodt te worden, maer dat se in eene andere stadt soudēn vlieden, wanneer sij hen in dese vervolgdēn Indien ik verrast waer geweest, soo behoorde ik mijne waerachtige leringen niet te wederroepen, maer met mijn doodt te bevestigen: doch mij in gevaer, dat ik konde ontkomen, te werpen, sonder inwendige drijvinge des geestes, en tegens Christus uitgedrukt gebodt, dat dunkt mij geen vromigheit maer reukeloosheit te sijn, en dat ik daarmede Gode niet lief, maer leedt soude gedaen hebben, die mij mogelijk tot wat anders heeft voorsien ..“. Later wijst hij er ook nog op hoe Petrus, juist door zo het gevaar niet te ontwijken, er toe is gekomen de Christus te verloochenen.

Als de Synode te la Vigne, op Pinksterdag 1565 gehouden, de kerken waarschuwt om te waken tegen het lichtvaardig heen en weer trekken van sommigen, waardoor deze zo licht ten laste der diaconieën komen, maakt ze tegelijk, bang om verkeerd begrepen te worden, deze exceptie: „Toutefois qn'on garde d'empescher le partement de ceux qui seroyent pressés par persécution" 3). En het is alleszins verklaarbaar dat het gestroomd

1) Hoog De martelaren blz. 115. Blijkens blz. 116 betreffen zijn mededelingen op de vorige bladzijde bijna uitsluitend de Anabaptisten.

2) Aangehaald bij Brandt D. I, blz. 225.

3) Livre Synodal p. 12.

13

heeft over de grenzen, waar de voormannen dachten, zoals Adriaen van Haemstede het deed: „ ... *het is een arm voghel, die maer één nest en heeft. Het aerdrijck behoort den Heere toe ende alles dat daer in is. Verbieden zij mij een stad, mijn God ende mijn vader heeft er zo menigh duyzent ende waer hij wil, daer zal ick wonen*” 1).

Alleszins verklaarbaar wordt het ons nog te meer, als we letten op de grote vermindering der volkswelvaart in die dagen. Naast enkele steden, die zeer floreerden, bijv. Antwerpen 2), waren er tal van andere die hard achteruitgingen. Englands handel slaagt er gaandeweg beter in de onze een verwoestende concurrentie aan te doen. Het was sedert een poos begonnen zelf zijn grondstoffen te verwerken 2), en hield dus aan de overzijde der zee wat noodzakelijke behoefte was voor onzen lakenhandel. De Vlaamsche steden zijn slechts een schaduw meer van wat ze vroeger waren 4).

Allertreurigst is de schildering, die de hoge geestelijkheid van Yperen in 1545 geeft van de vervallen toestand hunner stad 5): voor twintig jaar nog was ze dicht bevolkt, thans is zij „*fort déclinée et décline encoires journellement a veue d'oeuil, faulte de l'exercice et négociation de ladite draperie et qu'en despend...*”.

Van 11 Januari 1543 tot 27 Februari daaraanvolgend zijn er drie maal wekelijks achttienhonderd broden uitgedeeld „*A tous ceulx qui les ont volu demander, non mendians publiquement, ne vivans des communes aulmosnes*”. Niet minder dan drie en twintig honderd armen waren er te verzorgen, waaronder velen die vroeger eigen zaken hadden gedreven en aan vele anderen werk verschaft. Is het niet diep-tragisch zoals ze daar komen: „*avec leurs femmes et petits enfantz par urgente necessité et extrême indigence, á grande honte, pleurs et larmes, pitoyablement, découvrir leur povreté et demander ung paln, dont les aulcuns*

1) Hessels Archivum T. II, no. 47.

2) Wenzelburger B. II, S. 810-812 meldt boe er jaarlijks, behalve in de wissel- en geldhandel, 1500 millinen gulden werd omgezet. F.r werden in een dag meer zaken gedaan dan te Genua in twee jaar. Zie verder Pirenne T. III, p. 213; Rutgers Calvijns invloed blz. 245, 146. Raak wordt het in zijn centrale betekenis voor stoffelijk en geestelijk leven van ons land in dien tijd gekarakteriseerd door Rahlenbeck Les protestants de Bruxelles 1877 p. II, Anvers, ou le monde enter mettalt en entrepót ses alees aussi leien que ses marchandises ...”.

3) Pirenne T. III, p. 82.

4) Pirenne T. III, p. 215.

5) Dit stuk is te vinden bij Diegerick Inventaire analytique et chronologique des chartes et domunents appartenent aux Archives de la valle d'Ypres 1860 T V, p. 305.

par home ont couvert leur face de leurs bonnetz et chappeaulr, non osans eslever le visage... » En elders was het al evenzoo. Gent is aan lager wal 1). Brugge telt in 1544 in zijn zeven parochies te samen niet minder dan 7696 armen 2). Wel komt daartegenover een productie op van andere stoffen, van saal en van lichtere lakensoorten, (uit Spanje ingevoerde wol leverde daartoe een geschikt materiaal) 3), die na niet zeer langen tijd zelfs vrij aanzienlijke proporties begon aan te nemen 4), en de oude „draperie” te vervangen; wel neemt ook, met name in Vlaanderen de landbouw zeer toe 5), maar zulk, een geweldige verschuiving der oeconomische verhoudingen heeft toch noodzakelijkerwijze, eer ze goed en wel tot stand gekomen en bezonken was, aan tal van handen werk ontnomen, en in tal van gezinnen grote ellende gebracht.

Zulke toestanden verzoenen spoediger met de gedachte om het vaderland te verlaten 6). Te meer omdat bij zulk een vermindering der inkomsten nog de ramp kwam van een gedurig stijgen der uitgaven.

Het leven was hier op zich zelf reeds duur. Men deed in Frankrijk tweemaal zoveel met zijn geld als hier 7). Ook in Engeland had men bij een zelfde inkomen meer financiële vrijheid van beweging; „men hier meer coopt om een stuiver dan, soo ick hore, 't IJper om drie”, schrijft

een balling uit Norwich 8). Maar daar kwamen in deze tijd nog zeer bijzondere lasten bij. De landsoverheid had voor hare oorlogen schatten geld nodig. En de geestelijkheid had al evenmin de burgers in het rustig

1) Pirenne T. III, p. 117. Er zijn in 1543 niet meer dan 25 bedrijven in gang.

2) Pirenne T. III, p. 256. De wevers zijn er bovendien zo verarmd, dat ze in datzelfde jaar het zilverwerk van hun gilde moeten verkopen om de werklui te betalen, die hun gildehuis en -kapel repareren. Zie deze en meerdere bijzonderheden: Pirenne Une crise industrielle au XVIe siècle in: Bulletin de l'Académie royale de Belgique 1905. Classe des lettres no 5, p. 489 suiv.

3) Pirenne T. III, p. 236, 239. Rachfahl B. I, S. 291.

4) Voor ca. 600 duizend ducaten jaarlijks werd er toen aan grondstof geïmporteerd. Rachfahl B. I, S. 322.

5) Pirenne T. III, p. 258. Vgl. Blok D. II, blz. 517.

6) Een incidentele verscherping van deze ellende zal in het jammerjaar 1544 nog zijn teweeg gebracht door een zó strenge winter van 1544 op 1545 dat de wijn in de vaten bevroor en per pond werd verkocht, en door een toen heersende pestepidemie. Henne Histoire du régime de Charles Quint en Belgique Bruxelles et Leipzig 2859 T. VIII, p. 209.

7) Pirenne T. III, p. 273 n. I.

8) H. Q. Janssen, De Hervormde vluchtelingen, enz. blz. 22. Vanuit Emden schrijft iemand over Engeland: „daer is 't zeer goede roep levens“, en over Emden voegt hij er bij: „hier is oock wel profijt te doen, die geld hoeft; die bloot is, isser allerwegen qualiek aan“. Van Vloten Nederl. opstand (1569-1572) blz. 269, 270.

15

bezit van hun vermogen gelaten 1). Reeds in 1530 schrijft de landvoogdes dan ook aan de koning dat er uit de Nederlander niets meer te trekken valt 2). Bovendien, het sprak van zelf, 1354 zulke noden op allerlei gebied was er voor een energiek werker geen plaats. Zelfs de eerste levensbehoeften worden schaars. In de Noordelijke provinciën verdubbelt tussen 1530 en 1560 het koren in prijs; zó weinig komt er ter markt 3).

En tot overmaat van smart komt bij die grote malaise dan nog de bekende prijsverhoging der inde eeuw, door de achteruitgang der waarde van het geld. Althans voor het Zuiden van het land. Voor de Noordelijke provinciën is ze eerst tussen 1588 en 1590 gevallen 4). Maar in die streken, waar we het eerst de emigratie zien opkomen, liet ze zich al vroeger voelen 5), en daarom schijnt het niet te onpas op haar als een begunstigende factor voor de emigratie te wijzen. Het geld werd opeens belangrijk goedkoper 6). En hoe weinig men zich dat verschijnsel ook kon verklaren 7). Nochtans voelde men de nijpende invloed ervan 8).

Uit alles doet zien hoe reuzengroot de stoffelijke achteruitgang tegen het midden der 16e eeuw hier te lande moet zijn geweest. En, waar nu volgens de berichten der eerste vluchtelingen, in het buitenland werk genoeg te vinden was, bij een goedkopen levensstandaard, kunnen zulke toestanden niet hebben nagelaten de vervolgden te drijven over de grenzen.

Nog één element sluit zich hierbij aan, waarop ik wijzen moet om te doen zien, hoe door de tijdsomstandigheden de emigratie zo wonderwel opgroeide. Het is: de toestand van het verkeerswezen.

Wij twintigste eeuwers denken daarvan licht te gering. Werkelijk, zo slecht zag het er niet uit. Men wist zich vrij vlug en vrij

1) Paul Fredericq D. I, blz. 22.

2) Paul Fredericq D. I, blz. 19.

Blok D. II, blz. 518. Een vergelijking van wat men in 1544 te Amsterdam kocht, met hetgeen voor dezelfde prijs verkrijgbaar was twee jaar te voren, geeft Henne Histoire du régime de Charles Quint en Belgique T. VIII, p. 210.

4) Fruin: Tien jaren (uitg. 1599) blz. 219.

- 5) Pirenne T. III, p. 273. Ze begon daar ongeveer 1530, en nam vooral tegen 1550 zeer toe
- 6) o.i. door de goudaanvoer uit Amerika en de meerdere opbrengst der Saksische goud- en zilvermijnen. Zie Kernkamp: Historisch materialistische problemen in Vragen des Tijds 1902 D. blz. 325, 328.
- 7) Luther en Sebastiaan Franck wierpen de schuld ervan op de woekeraars. Kernkamp t. a. p. blz. 313.
- 8) Historieel-materialisten poogden uit dien invloed zelfs het ontstaan der predestinatieleer te verklaren. Een weerlegging dezer opvatting geeft Kernkamp t. a. p. blz. 324 vv.

16

gemakkelijk te verplaatsen. 't Bericht van de slag van Pavia, 24 Februari verzonden, kwam 6 Maart hier aan 1). De periodieke berichten van 't hof van Brussel naar Spanje kwamen doorgaans in acht of negen dagen over 2). Een directe reis van Oudewater naar Brussel liep in drie dagen af 3). Van Antwerpen naar Nijmegen had men tweemaal per week een beurtvaart tegen vast tarief 4) en vandaar was het natuurlijk uiterst gemakkelijk de Rijn en, langs dien, het Zuiden van Europa te bereiken. Als men bedenkt dat verkeers- en postwezen eng verbonden zijn, getuigt het niet van al te grote achterlijkheid van het eerste als reeds in 1580 een vaste verordening blijkt te bestaan voor de boden van Hamburg naar Amsterdam en Antwerpen 5). En dit zijn nu nog slechts merendeels officiële reisgelegenheden. Daarnaast gaf dan natuurlijk nog het handelsverkeer allerlei middel om zich te verplaatsen. Wie bijv. te Antwerpen was, vond daar dagelijks honderden schepen en een paar duizend wagens om te trekken in tal van richtingen. En zo zal het ook, zij het in mindere mate, in de tweede stad van het rijk zijn ge gaan, in Amsterdam, en overal waar ook maar enigszins, met het oog op handel of nijverheid, producten moesten aan- of afgevoerd 5). Zo bleek dan dat in 1544 het verschijnsel der emigratie, door de toestanden van Hervorming en anti-Hervormingsgezinde macht begrijpelijkerwijze ontstaan, meer dan één gunstige voorwaarde vond, om zich snel te kunnen ontwikkelen en uitbreiden.

Thans komt de vraag aan de orde waarheen men dan vluchtte.

Enigszins werd deze reeds beantwoord, waar ik erop wees, hoe in 1544 de vluchtelingen gevonden worden in Emden, Keulen, Wezel en Aken, en Engeland. Want zo is het sedert ook gebleven. Of aan de overzijde van het kanaal, óf in Oostfriesland, óf aan de Benedenrijn zette men zich neer. Als vierde streek komt daar later de Paltz nog bij,

- 1) Paul Fredericq D. 1, blz. 13. M. i. ten onrechte wordt het daar een lange tijd genoemd.
- 2) Bakhuizen v. d. Brink. Het huwelijk van Willem van Oranje enz. 1833 blz. 107.
- 3) Over levensstandaard, reiskosten en prijzen van levensbehoeften in de 16e eeuw zijn bijzonderheden te vinden in Oude Tijd Jrg. 1871, 1872, 1873, 1874.
- 4) Rachfahl B. 1, S. 298.
- 5) Zie een artikel van W. Heyden in: Mittheilungen des Vendu fier Hamburgische Geschichte 1890 B. JAT, S. 34 ff.
- 6) Tal van brieven geven een eigenaardig beeld van tochten per wagen of per schip, van dagen wachten op een gunstige wind, van storm en van schipbreuk. Zie bijv. de beschrijving van een reis van Frankfort naar Leiden bij enne. Franciscus Junius der Aeltere 1891 5. 325: een zwerftocht in het belang van de opstand door Wesenbeke gemaakt, in Oud- Holland 1892 blz. 155 en 156.

17

maar in het onderhavige geval telt deze niet mede. Men begaf er zich niet regelrecht heen 1), maar vanuit een der drie bovengenoemde gebieden. En als landstreken, waarheen men werkelijk vluchtte, die men in overhaasten spoed opzocht, komen dus slechts deze in aanmerking.

Er was alleszins reden voor, dat men deze landen juist opzocht. De beslissing van het waarheen toch, zal bij de emigranten de vrucht zijn geweest van een dubbele overweging, n.l.:

waar vind ik gastvrije opname en duiding mijner religieuze overtuiging ? en: waarheen kom ik 't gemakkelijkste en 't vlugste weg ?

Aan deze beide vereisten voldeden nu zowel Engeland, als Oost-Friesland en de Benedenrijn. Voor wat het religieuze element aangaat zal dit later, bij de bespreking der afzonderlijke groepen, worden aangetoond. Thans wijs ik er alleen op, hoe door de relatien van het natuurlijk leven juist die streken het gemakkelijkst bereikbaar waren. Ieder van deze centra was voor een bepaald deel van ons vaderland, door die natuurlijke verhoudingen, de aangewezen schuilplaats.

De emigratie geeft telkens de voorkeur aan de, reeds door het dagelijks verkeer platgetreden wegen. En vandaar merken we dan ook zekere regelmaat in haar op. Vaste stromingen zijn er in; geen dooreenlopen der vluchtenden is het, naar ieders persoonlijke willekeur. Het spreekt vanzelf: tot op het laatste individu gaat dat niet door, maar in hoofdzaak is toch de volgende poging, om het uitwijkingsverschijnsel in kaart te brengen, juist.

Vlaanderen en Zeeland hadden hun nauwste connecties met Engeland. De Merchant Adventurers, de Engelse Hansa a. h. w. had haar stapelplaatsen voor het vastland aan de Schelde, en de stroom van het leven bracht dus vanzelf de bewoners van die streken naar de overzijde der zee. Bovendien, het land der vrijheid lag slechts een paar uur varend van onze kust verwijderd 2).

Voor de oostelijke provinciën was het Gulikse het aangewezen emigratiegebied. Het lag vlak in de nabijheid; terwijl het trekken in andere richting noodzakelijk voerde door een gebied, waar de

1) Blijkens een mededeling in een brief, waar wordt gezegd. Het spreekt vanzelf; een zo spoedig mogelijk aanstaren op de Rijn gaf de meeste kans om een goede reisgelegenheid te vinden.

2) D. Blok II, blz. 485.

18

vervolgung nog veel erger woedde. En, behalve dat ook hier de toestand op religieus gebied uitwijking toeliet, was er bovendien nog een groot voordeel. Ten opzichte van de taal! Men kon er met zijn moedertaal opperbest terecht 1); en dat trok natuurlijk aan.

De bewoners van Holland eindelijk, en van de noordelijke gewesten konden wel niet beter doen dan naar Oost-Friesland te gaan. Door hun handel stonden ze er gedurig mee in verband. Want deze ging voornamelijk op de Oostzee, en de route daarvoor liep: van Holland over de Zuiderzee, langs Friesland, via Emden naar Hamburg, Bremen en Dantzig. In die richting werd vanzelf dus ook een toevlucht gezocht.

Minder normaal was de weg, dien de bewoners der zuidelijkste gewesten, van de aan Frankrijk grenzende landsgedeelten kozen. Het ligt voor de hand, dat de relaties van liet verkeer vooral in de richting van dat Frankrijk hebben gewezen. De Hugenoten, zo vertelt een Fransman in 1562, trachten in het zuiden van Vlaanderen ons land schade te doen, en hopen dat doel te kunnen bereiken door „la communication, que ceulx de ce pays-là ont aveq ceulx des villes frontières de Franche, si comme Calays, Ardre et aultres" 2). Maar hier blijkt nu juist, dat de vraag waarheen men vluchten zou, door twee factoren werd beslist, door natuurlijke relaties niet alleen, maar ook door de religieuze toestand van het land, waarmee men zijn connecties had. Het blijkt te duidelijker uit het feit, dat, zodra maar even de toestand in Frankrijk verandert, en de Reformatorischgezinden wat meer vrijheid van beweging krijgen, werkelijk, uit onze zuidelijke grensstreken dan vooral, de vluchtelingen er heen stromen. Een blik op de jaren na 1562 doet dat terstond zien.

In 1562 had, de 7den Januari, het edict van St. Germain de Hugenoten betrekkelijk nog al enige vrijheid toegestaan. Bovendien, juist in dien tijd valt de verandering van die Franse Protestanten van een vreedzaam-religieuze tot een politieke partij i). Ze voelden zich nu sterk. En toen de Roomse reactie onder de Guises, in het bloedbad van Vassy (Maart 1562) had

getoond wat de nog kortelings gedane beloften waard waren, klemden ze het zwaard vast in de vuist, en wisten zich, door het wapengeweld van de burger-oorlog, de ruimte te veroveren, die —

• 1) Zie Kalf I/ I, blz. 23.

2) M. Gazharel *Analectes historiales Bruxelles* 1856 T. I, p. 466.

34 Zie hiervoor Poleitz *Geschiede des Franzijsschen Calvinisus* 14157-1869 13. II, 't met zachtheid gevraagd - hun nooit was gegund. Dan ni nauw is Frankrijk niet meer geheel en al vijandig land, of on emigranten trekken het binnen.

Zeker bestond er, door rasverschil en de lange oorlogsperiode tussen Fransen en Nederlanders een soort volksvete. Maar de invloed daarvan mag toch niet overschat. Sedert de vrede van Cateau-Cambresis schijnt de scherpste van die tegenstelling heel wat geminderd, gelijk ze dan ook een aera van langdurige vrede heeft ingeluid. En voorts, waar bij die vrede de vorsten overeen kwamen, gezamenlijk tegen de ketters op te treden, is het te veel verondersteld dat de laatsten ook, door hun waarachtig overeenstemming in religieuze overtuiging in de diepste grond bijeen behorend, het zwijgen zullen hebben opgelegd aan d geschillen van mindere orde? M. i. niet. En de geschiedenis drukt op die hypothese het zegel der waarheid 1). Vooral in Rouaen schijnen onze ballingen zich te hebben gevestigd. Althans, er is nog een brief over uit het jaar 1561, waarin aan der keurvorst van de Paltz wordt gemeld „Rothomagus ecclesiara habet quae etiam exteros exceptit multos. Hispanos nempe at que Flandros" 2).

Sedert schijnt die toestand min of meer te zijn bestendig. De vrede van Amboise in 1563 gaf de aanhangers der Reformatie dan ook een niet ongunstige positie. Een pamflet in de Brusselse Bibliothèqu Royale 2) zegt van de toestand in dat jaar:

.. Les Francoys ... se vantent de s'estre vestus de nos des pouilles au moyen des marchans fugitifs pour la Religion", er spreekt later nog van: „... ceux, qui se sont retirez en France aussi en très grand nombre ". Als in 1567 en het begin van 1568 de Hugenoten voor de tweede maal de oorlog- zijn begonnen, dan vertellen de brieven van dien tijd, hoe op de zuidergrens Franse opstandelingen samenwerken met Nederlandse uitgewekenen om allerlei beroering te weeg te brengen 4). En

1) 1 Sept. 1363 wordt te Valenciennes een plakkaat gegeven, waaruit blijkt dat dagelijks inwoners van die stad naar Frankrijk gaan. Paillard *Histoire des troubles* T. III p. 112

2) Kluckhohn *Briefe* B. I. S. 229. Daar schijnt zich ook een drukkerij bevonden te hebben die de aanhangers der Reformatie hier te lande van boeken voorzag. Er zijn twee uitgave der psalmen van Datheen, beide van 1567, gedrukt: „tot Rowaen bij Abel Cleence. Zie over deze: *Theologische Studiën* van de jaargang, blz. 342— 348. Bij dezelfde A Clemence, maar zonder plaatsvermelding, verscheen in 1565 de eerste uitgave van de *Brav La racine, source et fondement des Anabaptistes*. Langenraad Guido de Bras blz. 162 no 1)

3) *Brief discours in Section des manuscrits Varia historiam be belgicam spectanti, ab anno 1541 ad anno 1572*

4). Vgl. Pouillet *Granvelle* T.III n°. 97

20

evenzo in 1571 valt een emigratie naar die kant waar te nemen. De geloofsbroeders in Frankrijk doorleefden toen de voorspoedige tijd, die aan het verraad van de Bartholomeüsnacht voorafging. En weer volgen nu onze vluchtelingen het pad hunner gewone relatiën. Een rapport van 4 Januari 1572 meldt, dat dagelijks kooplui uit de Nederlanden zich in Frankrijk komen vestigen. Te Parijs zijn er thans reeds meer dan 400. Ook komen er veel over Blois. Uit Brussel, Antwerpen, Rijssel, Doual en andere plaatsen vloeiden ze toe, en Noircarmes verwachtte dat, als Alva geen maatregelen nam, hun aantal spoedig de tienduizend zou overschrijden 1).

Toch heffen de gebeurtenissen van die jaren de regel niet op dat, over 't algemeen genomen,

de toestanden in Frankrijk van dien aard waren, dat men begrijpelijkerwijze er de voorkeur aan gaf, naar andere kant de vrijheid te zoeken.

Heel veel bezwaar had dit ook niet. Steden als Doornik, Rijssel, Valenciennes en Mons boden in Antwerpen de producten hunner fabricage ten verkope aan 3). Het gedurig heen en weer trekken tussen die beide landsdelen, maakte dat zonder te veel gevaar de zuidervluchtelingen dien weg ook konden gebruiken. Van Antwerpen zochten dan ook zij Engeland op, waar we ze in menigte vinden 4). Zo toont in hoofdzaken de emigratie een regelmatig beeld, een vaste gang.

Een andere vraag doet zich nu ten slotte nog op; *die naar het aantal personen, welke aan die emigratiën hebben deelgenomen.*

Even natuurlijk als het is ze te stellen, even moeilijk is het, er

1) Gachard Cern de Phil. II T. II, no. 1073. — Hierop zal ook van invloed zijn geweest, dat de verhouding van Alva met Frankrijk destijds vrij gespannen was. Jahrbuch Emden 13. XI 1895, S. 351. Van kerkelijke instituering van die vluchtelingen vonden we in al die jaren niets. Geheel natuurlijk! Noch taal, noch leerverschil verhinderde hun aansluiting bij de Franse Gereformeerde Kerken.

2) Pirene T. III, p. 237, 238. Ook bestonden er directe handelsrelaties, die de weg hebben kunnen wijzen. Niet alleen naar Engeland maar ook naar Duitsland. Naar beide landen toch stuurden velen van Valenciennes hun kinderen, om ze daar de taal en de koopmanschap te doen leren „par ferme d'eschange de tablier a tautre". Paillard Histoire des troubles T. II, n°. 172.

3) Antwerpen droeg geheel en al 't karakter van een voorlopig asiel voor een massa vluchtelingen. De grote, kosmopolitische, daarbij veelal vlottende bevolking, op na duizend zielen geschat, maakte politietoezicht zeer moeilijk. De magistraat was bevreesd door hardhandig optreden de handel te schaden. Rachfahl B. I, 5. 313. Herhaaldelijk wordt het dan ook signaleerd als „receptacle de mauvals garnements". Zie ook Poulet Granvelle T. 1, p. 285, II p. 91; Frijn V. G. D. 1, blz. 388.

21

een voldoende antwoord op te geven! We beschikken over zo weinig- gegevens, - en van deze is dan bovendien de betrouwbaarheid dikwijls nog niet beven allen twijfel verheven. Als we in de volgende hoofdstukken een poging zullen doen, om de omvang der vluchtelingenkerken te bepalen, hebben wij tenminste soms nog ledenlijsten, of bijv. kerkelijke registers, die enige kans geven de plank niet al te ver mis te slaan. Maar voor de emigratie in 't algemeen bestaan zulke bronnen nagenoeg niet. Voor een enkele plaats, voor een bepaald jaar, hebben wij nog wel eens een register van verbannen. Maar dat geeft om zo goed als niets; de vrijwillig gevluchten, die de overgrote meerderheid zullen hebben gevormd, komen daarop niet voor. Ook samentelling van wat de verschillende vluchtelingen kerk er omvatten, geeft geen betrouwbaar resultaat. Bij het veelvuldig zwerven der emigrantten werden allicht tal van gezinnen meermalen meegeteld, de vluchtenden sloten zich lang niet allen bij de *ecclesiae peregrinorum* aan 3), er waren ook in niet geringe hoeveelheid Anabaptisten onder, Rooms en, ja zeker ook religieus onverschilligen, die evengoed hun schuldeisers als de inquisitie ontvluchtten 2). Een hopeloos onzuiver element leverden ten slotte de Waalse vluchtelingenkerken op, omdat daartoe ook vele Fransen behoorden. Alles wat we aan bronnen hebben voor een opmaken van de omvang der gehele emigratie, bepaalt zich tot enkele mededelingen in brieven.

En hoe gaat het met zulke brieven? Op geruchten gaan ze af, op allerlei praatjes, op de faam, honderdmondig ook in dat opzicht dat ze zich niet schaamt soms niet honderd te vermenigvuldigen 4). Bij het onderzoek naar het aantal martelaren is het ook gebleken.

1) Rahlenbeck in Proceed. Hug. Soc. Vol. IV, p. 22 zegt zelfs : On ne connaitra jumals le chiffre exact de ces émigrants la".

2) Voor Engeland zou dit niet te zwaar mogen wegen — om de reeds genoemde voorschriften in dat

land, dat niemand werd toegelaten of hij moest lid worden van een der Vluchtelingenkerken — indien de herhaalde afkondigingen van dat bevel er niet op wezen dat in de praktijk van de naleving ervan niet veel kwam.

3) Zie Pers Verwarde adelaar blz. 309; Bor D. 1, blz. 172.

4) Het maakt een enigszins komische indruk wanneer Huizinga: Het aesthetische bestanddeel van geschiedkundige voorstellingen, Haarlem 1905 blz. 23 deze eeuwenoude waarheid van het „fama crescit eundo" op de volgende wijze als een Errungensaft van de moderner tijd aan ons opdringt: „Daar zijn voorzeker een aantal gewichtige diensten, die de expert mentale psychologie aan het historisch Onderzoek kan bewijzen. Het feit bijvoorbeeld da sommige ervaringen een automatische neiging- bezitten, zich in de herinnering te wijzigen zodat allo getuigenissen omtrent kwantiteit, opgaven omtrent grootte, sterkte, menigte tijdsduur, met het voortschrijden van de tijd een duidelijke neiging tot expansie vertonen." Wat is dat niet een kostbare notie bij de beoordeling van geschiedbronnen!

22

En dit noopt de getallen van die briefschrijvers niet dan uiterst voorzichtig te gebruiken. Uiterst voorzichtig, omdat ook zelfs voldoende controlemateriaal ons ontbreekt. Hadden we enige vaste kennis van het aantal Protestanten, dat destijds in deze landen gevonden werd, voor al te grote dwalingen zouden we ons tenminste kunnen wachten. Maar ook in dit opzicht zijn we zeer arm.

De enige goede methode zou natuurlijk zijn: uit een massa locale geschiedenissen; voor zover deze ontbreken, uit plaatselijke archivalia, de gegevens samen te lezen. Maar men gevoelt, dit was een studie op zich zelf, waaraan hier niet kan worden gedacht; nog daargelaten de vraag of het resultaat de te nemen moeite zou belonen.

Indien nu de vorige opmerkingen aan hun doel beantwoordden, is bereikt, dat men aan de hierna genoemde getallen slechts een zeer betrekkelijke waarde hecht. Ze trachten niet anders dan een indruk te geven, en tevens het gevonden materiaal te bieden, dat, met talloze dergelijke opgaven vermeerderd, eens zal kunnen leiden tot vaststelling van een niet al te onbetrouwbaar resultaat.

Vooraf sta echter vast dat we terstond in verkeerd vaarwater zouden verzeilen, indien we eerst niet onderscheidden tussen verschillende momenten in onze periode, op welke de omvang der emigratie aanmerkelijk verschilt.

Evenals alle dergelijke verschijnselen gaat ze, na korter of langer stijging, door een hoogtepunt heen en zinkt daarna weer weg. Maar nog meer verschil is er zelfs. Een grafische voorstelling gaf geen regelmatige kromme te zien, maar een veelvuldig en soms vrij scherp getand bergketensilhouet. De vraag naar het aantal der vluchtelingen moet dus gesteld voor elk der keerpunten in dien op- en neergang. En vooraf moeten dus deze voor ons voorbijtrekken.

Allereerst kreeg de stroom in 1550 een krachtige versnelling 1).

In April, Mei en September van dat jaar Verschenen vier religie-edicten 2), waarmee de kroonlijst werd gezet op heel het gebouw

1) Tussen 1546 ongeveer en dit jaar, was de vervolging niet zeer heftig, de emigratie dus vermoedelijk ook niet zeer frequent. Vgl. Ypy en Dermout D. I, blz. 151.

2) Op 13 en 29 April, 3, Mei en 25 September. De inhoud ervan in hoofdtrekken bij Ebrard 5. 12, 13. Die van het edict van 25 September (een enigszins gewijzigde herhaling van dat van 29 April) uitvoeriger bij l' Aillard Considérations sur les troubles générales des Pays Bas 16e siècle 1874 p. 120 suiv.

23

der anti-Reformatorische wetgeving. De mazen van het net ware nu zo nauw gebreed, dat er niet meer tussen door te kome was. Een pauselijke bul stookte bovendien de ijver der inclus

tours tot nog feller gloed 1). Begrijpelijkerwijze nam bij zulk een stand van zaken het aantal uitwijkenden zeer toe 2).

Het volgend oogenblik van belang was 1555, al liet zich dit niet terstond merken. En wel die dag van dat jaar, waarop de koning, afgeleefd, de staatszorgen moe, afstand deed van de regering en de last dezer landen legde op zijn 28-jarige zoon, Philips. Die personenverandering was groot! De populaire, joviale vriend van de tiers-état, werd vervangen door de geïsoleerd-hoge reeds door zijn voorkomen onsympathieke Spanjaard Maar ze won nog aan betekenis, doordat ze tegelijk een wijziging was in systeem, ook in het optreden tegen de Hervorming 4). Uitwendig wel niet; want door het wijze inzicht zijner raadslieden liet de jonge koning zich ertoe brengen in het eerste placcaat dat hij gaf, in 1556, niet anders te doen dan de bepalingen, die zijn vader in 1550 stelde, te bevestigen. Maar in werkelijkheid toch wel. Philips gebruikte hetzelfde zwaard, alleen waar zijn vader het nog wel eens dreigend over de hoofden heen had laten gaan, daar vlijmde 't in zijn hand nooit anders dan tussen de halswervels door. Had Karel gehandeld evenveel uit politiek als uit persoonlijke gezindheid, bij zijn zoon had dezelfde handelwijze een veel heftiger stimulans in 's konings eigen religieus fanatisme. Heel zijn streven was om het instrument, dat zijn vader had gebruikt, voortaan ook wel te bezigen, maar het tegelijk heel wat minder stroef te laten werken, als het vroeger had gedaan. Zo dient dan ook dat jaar, waarin de regering overging, genoemd als een voor de emigratie invloedrijk tijdstip. Niet dadelijk was het gevolg ervan te zien. Het bleef echter niet uit! Zodra in 1559 zich een bijzondere aanleiding voordeed, liet de uitwerking van deze verandering zich gevoelen. In dat jaar dreigde het onweer van de invoering der nieuwe bisdommen. Al de schrik die het woord: „Spaanse inquisitie" kon hebben,

1) Ebrard S. 13

2) Schoock p. 438.

3) Zie Wenzelkurger B. II S. 6-12

4) Blok D. II, blz. 325.

5) Rachfahl B.

24

maakte zich meester van de harten. En als de weerklank daarop melden ons verscheiden berichten, dat een aanzienlijk aantal vrienden der Reformatie ons land verlaat 1), en Engeland opzoekt. dat zich juist in dit jaar, door de troonsbestijging van koningin Elizabeth, weer voor de Protestanten opent.

Daarna moet gewezen op 1563, een keerpunt. Gedeeltelijk vloeit dan de stroom der vluchtelingen weer naar 't vaderland terug. Allereerst tengevolge van hetgeen destijds in Frankrijk gebeurde. Het ontstaan van de burgeroorlog deed daar de Hugenoten uitzien naar hulp uit buitenland. Overal dwaalden hun wervers rond; ook in de Zuid-Nederlandse steden, Doornik o. a. en Valenciennes: En, dank zij deze propaganda, verspreidden zich in die steden toen ook al spoedig allerlei denkbeelden van gewapend verzet tegen de onderdrukking. Sedert 1563 begint het in 't Zuiden des lands rumoerig te worden 2). Men wordt er zich zijn kracht bewust. En deze veranderde omstandigheden bleken begrijpelijkerwijze van hier en daar tal van emigranten terug. Vooral omdat zich daar nog een andere blijde tijding bijvoegde. De oppositie tegen Granvelle was in vollen gang. Gedurig won ze: veld, en — misschien nog wat optimistisch, de wens is de vader der gedachte — men zag het oogenblik reeds nabij, waarop hij van het staatstoneel zou verdwijnen. Bij zulke gelukkige omstandigheden kunnen echter de vluchtelingen, minder op eigen rust dan op de voortgang der religie bedacht, niet werkeloos blijven. Tal van berichten uit Engeland maken ons getuigen van de opgewonden, woelige stemming, die daar onder de Nederlanders heerste. Reeds de 18^e Maart van dat jaar meldt de bisschop van Aquila uit Londen, hoe de Vlaamse vluchtelingen gedurig in verstandhouding staan met de tegenstanders der regering in het vaderland 2). En nog

duidelijker spreken verscheiden berichten uit de maand April 4). Dagelijks wekten de predikanten der

1) Gachard Corr. de Marg. d'Autriche T. I, p. 64 een brief van de landvoogdes aan de koning d.d. 8 December 1559; Brugmans Engeland en de Nederlanden blik. 37 een brief van de Spaanse gezant in Engeland, eveneens aan de koning, d.d. 18 Juni is 1559.

2) Cf. Rahlenbeck, Les Protestants de Bruxelles 1877 p. 32; Pirenne T. III, p. 404. Te Doornik, en Valenciennes hebben in dien tijd dan ook de bekende „chanteries" plaats, het openbaar zingen der psalmen van Marot en Beza, de krijgsgezangen der Hugenoten. vgl. Fruin V. G. D. I, blz. 314. Te Middelburg en Breda werd zelfs reeds publiek gepreekt, vgl. Blok corresp. van Lid. van Nassau blz. 7 en 9. Hoezeer de regering in die jaren verderfelijke invloeden uit Frankrijk vreesde toont Paillard Histoire des troubles T. II, no. 13, 106; Hocquet Tournai et le Tournais au XVIe siecle. Bruxelles 1906 p. 93.

3) Kervijn T. III, no. na37.

4) Kervijn T. III no. 1057, 1058.

25

Vlaamsche kerk te Londen de gemeente op om goeden moed te hebben; nu in Frankrijk en Engeland 't licht van het Evangelie is opgegaan, zullen ook spoedig in de Nederlanden de zaken we veranderen. De strijd tussen Granvelle en de „seigneurs" stelt terugkeer in uitzicht, weldra zullen ze hun goederen weer in bezit kunnen gaan nemen 1). Ja, blijkens een brief van de Spaanse gezant in Engeland, d'Assonleville, 6 April 1563 aan de graaf van Egmond gezonden, werden zelfs openlijk de leiders der op handen revolutie genoemd 2).

In de hoop dat deze voorspellingen waar zouden blijken; om hulp te bieden bij de pogingen om de komst van dezen gelukkigen morgen te verhaasten, zullen toen een groot aantal vluchtelingen reeds zijn teruggekeerd. Met gevaar voor hun leven zoeken ze de vadersteden weer op 3).

Doorgegaan is die beweging van 1563 echter niet. „Les choses du monde ne se monstrent, graces à Dieu, pas encores si troubles, comme peult-estre l'on se persuade par delà" schrijft Granvelle in die dagen aan d'Assonleville 4). Het gewapend verzet vond nog niet genoeg bijval. En zo bleef de toestand nog een tijd stationair. Tot het wonderjaar 1566 met zijn allesveranderende kracht, ook op de emigratie zijn invloed ging laten gelden.

In het begin van dat jaar trokken nog dagelijks gezinnen naar Engeland, terwijl ook die van Kleef en Gulik velen tot zich lokten. En door de misère, niet alleen op religieus gebied, maar ook door de duurte der granen en de werkeloosheid, zou vooreerst die stroom wel niet ophouden vermoedt in een brief de landvoogdes.

Maar ten onrechte. De 5de April werd 't smeekschrift der edelen onder toejuiching van het volk 6), der Landvoogdes ter hand gesteld; met het bekende gevolg van een aanvankelijke moderatie in de uitvoering der plakkaten 7). Dit feit riep in massa de vluchtelingen terug 8). Het blijkt uit tal van berichten. Reeds drie

1) Hachard Corr. de Phil. II T. 1, no. 126

2) Kervijn T. III, no. 1059.

3) Rahlenbeck. Les protestants die Bruxelles

4) Kervijn T. III, no1076.

5) Gachard Com de Phil. 11 T. 1, no, 351; Paillard Huit mois p. 29.

6) Paillard Huit mois p. 75, n. 3.

7) Deze is van de 12^e Augustus.

8) 12 Mei 1566, Morillon aan Granvelle: door de terugkeer van vele vluchtelingen zij verscheiden steden geheel veranderd Op enige plaatsen zijn geen 100 communicanten; Pouillet Granvelle T. I, p. 231.

weken na de aanbieding van het smeekschrift meldt Morillon aan Granvelle, dat bij hopen de vluchtelingen terugkomen naar Antwerpen, Rijssel, Doornik en Valenciennes 1). En dat niet voorzichtig, als sluipend, maar openlijk en met allerlei wraakgevoelens bezielde. Op de wagens en de schepen, die ze vervoeren dreigen ze vol verbittering priesters en magistratspersonen, en heffen tal van liederen aan, doorgiftigd van hun haat 2). En dat niettegenstaande reeds in diezelfde maand de landvoogdes een placcaat had uitgevaardigd, dat vol rigoureuze bepalingen, de teruggekeerden gebod onmiddellijk weer te vertrekken 3). Zó erg loopt het zelfs dat in Augustus en September 't volgende aan Granvelle wordt geschreven: „Nous fumes si très pleins de prescheurs et hérétiques que Embden, Wesel et autres receptacles de sectaires sont vuydez" 4). Ook wat zich te Bremen, „Oistande" en elders verborgen had, keert naar Antwerpen weer 5)

Spoedig bleek echter, niet buiten schuld van de beeldenstorm, deze moderatie, naar 't bekende woordspel der spraakmakende gemeente, waarin zich haar bittere teleurstelling uitte, *een moorderatie*. Niets begrijpelijker, dan dat toen de stroom der teruggekeerden weer terugvloeide niet alleen, maar dat zelfs nog veel meerderen vluchtten.

Thans bereikt de emigratie haar hoogtepunt. In de jaren 1567 tot 1570. Voor het eerste van deze jaren somt Van Vloten zelfs een vijftal verschillende uitwijkingen op 5). Vermoedelijk echter is deze onderscheiding wel meer theoretisch uitgedacht, op grond van de gewichtige data van dat jaar, dan dat ze praktisch is waar te nemen geweest. 't Zal één grote stroom van mensen zijn geweest, die in allerijl het land verliet. En de hoofdoorzaak daarvan ligt in de naam „Alva".

Niet slechts diens werkelijke komst, maar zelfs reeds 't gerucht

1) Reeds 21 Mei 1563 noemde d'Assonleville deze vier plaatsen als de meest niet ketterij besmette van geheel de Nederlanders. Kervijn T. III, no.

2) Pouillet Granvelle T. 1, p. 231; Paillard Huit mois p. 135, n. 2.

3) Paillard Huit mois p. 141, no. 2.

d) Pouillet T, I, p. 434

5) Pouillet: Granvelle T. I, p.;65. De terugkeer van dit jaar schijnt haar grote uitbreiding ook te danken te hebben aan de, verspreiding van een stuk, vals op naam van de Vlies-ridders uitgegeven, waarin deze goedkeuring zouden betuigen met het optreden der ballingen. Zie Bonnet : Granvelle T. 1, p. 253. Vgl. De Coussemaker Troubles T. III, p. 82.

6) Van Vloten, Nederland tijdens de volksopstand tegen Spanje (1561-1581) 1972 D. T, blz. 152. Daarbij rekent hij echter 't jaar naar de oude stijl. Immers noemt hij ook als drijfveer voor een vernieuwing der emigratie de Vastelnacht-tragedie op, die 3 Maart 1568 viel, en waarbij niet minder dan 1500 — niet 500 zoals dikwijls wordt opgegeven, vgl. De Fruin, V. C. D. VIII, blz. 332, 353 - personen werden gevangen genomen.

daarvan verspreidde dodelijke schrik, en gaf tot vluchten de stoot. Alva was hier al bekend, al berucht). Men wist uit het verleden van deze zestig-jarige wat men van hem te wachten had: een zó grote onmenselijkheid, dat æ niet alleen voor zijn tijdgenoten, maar ook voer tal van geslachten daarna, zijn overigens grote eigenschappen, zijn betrekkelijke verdienste voor ons land 2) — met een gerechte wraak der historie — geheel heeft verduisterd. Niet ten onrechte vreesde men het ogenblik waarop hij de macht zou krijgen om uiting te geven aan zijn gezindheid. Niet ten onrechte pakte, wie kon, zoveel mogelijk van zijn bezit bijeen en vluchtte, met achterlating van al het overige. De landvoogdes deed er wel tegen wat ze kon, ze gaf plakkaten 3), ze schreef aan de magistraten der grenssteden om nauwkeurig toezicht te houden 4); het was alles vergeefs. De dreigende nood maakte vindingrijk genoeg, om toch de

weg naar buiten te vinden 5).

Eenmaal in veiligheid aangeland, zitten echter de gevluchten niet stil. Reeds lang pakte zich, als een onweer, de opstand geweldig dreigend te samen. Maar in zijn eerste opkomen droeg die nog niet- aller instemming weg. En slaagde daarom ook zo goed als niet. Anders echter nu! Algemeen is de gedachte aan verzet gerijpt. En vooral buiten onze grenzen dan, kruit het zwerk op het allerheftigst. Rond Willem van Oranje, als het denkend hoofd der revolutie, staan vooral de vluchtelingen gereed om de kracht van hun arm en de gloed van hun vaderlandsliefde aan zijn plannen te onderschikken. Van de gisting in hun harten getuigt een schrijven van Morillon, de 19e December 1568 afgezonden: „Il n'est à croire comme il fait dangereux aller maintenant hors du pays vers Allemagne, Clèves, I ,iège, car nos banniz y sont partout pour guecter ceulx qui viendront d'icy... Baptiste de Taxis, que at este en Clèves, dict avoir passé mille dangiers de ceulx que

1) Zie Montijn D. I, blz. 364.

2) Hij heeft de eenheid van rechtsorde in ons land, zowel in het civiel als in het strafrecht zeer bevorderd. Wenzelburger B. II, S. 287. Veel gebreken had hij niet, naar de weinige die hij had, beheersten zijn gehele persoon. Wenzelburger B. II, S. 21; „hem mangelde niets," zegt Bakhuizen van de Brink, „om een groot man te zijn, dan menselijkheid". Zie diens Briefwisseling, uitgeg. door Mr. S. Muller blz. 119.

3) Kervijn T. V, no. 1622, 1623.

4) Gachard Corr. de Phil. II Append. no CIX geeft een circulaire van die inhoud, gericht aan de magistraten van Nieuwpoort, Duinkerken. Gravelines, Middelburg, Vlissingen en Arnemuiden.

5) Zelfs mensen die niet meer dan drie of vier maal ter preek waren geweest uit nieuwsgierigheid, achtten zich niet meer veilig, Bor, D.I blz. 185.

28

Pont espîé" 1). En ze zal niet verminderd zijn gedurende de jaren die volgden.

Als de Prins zijn pogen mislukt ziet om hulp te krijgen van de Duitse vorsten, zijn goed verkoopt, troepen werft en aan de Maasoevers bij Luik een plan van aanval beraamt, terwijl bij Heiligerlee en lemmingen zijn broeder Lodewijk de strijd aanbindt, eerst dien wint en dan verliest, staan tal van uitgewekenen in beider gelederen 5). Als de droevige afloop van deze ondernemingen de Prins noopt om een ander plan ter hand te nemen, om namelijk in tal van steden in het vaderland opeens, tegelijk de opstand te doen uitroepen, dan offeren ze gewillig, schoon de Prins -- het eert hem, en hij, die zo schitterend het voorbeeld gaf, was gerechtigd aanmerking te maken — lang niet gul en niet gauw genoeg, hun geld om dat voornemen té doen slagen 3). En als ook dit plan wordt afgesneden, nadat de Ruiters overval van Loevestein zijn treurig einde nam, en de Prins nog eens, niet nooit terneergeslagen moed, zijn berekeningen maakt, weer zijn agenten rondzendt en hoopvol 't oog slaat op de Noord-Hollandse steden, om te zien of dan eindelijk zijn pogen niet eens met gezegenden uitslag zal worden bekroond 4), dan doen ze hetzelfde nog eens.

Ook van dit voornemen kwam niets. Maar nu om blijder reden dan in de vorige gevallen. Dit plan mislukte niet, het werd voorkomen. de Priel werd veroverd. Gelijkijdig wierp, eigener beweging, Vlissingen het juk der onderdrukking af 5). 1572 werd het vrijheidsjaar.

Wel was het, voor degenen die het doorleefden, het jubeljaar niet, dat 't voor ons is geworden, die met dankbaren blik de afloop overzien. Veeleer een jaar van duizend vrezende, van algemene verslagenheid 6). Psychologisch geheel natuurlijk, is op het eerste

1) Pouillet Granvelle T. III, p. 450 n. 2.

2) Zanchius schrijft aan Bullinger in dien tijd dat 7000 Belgen, uit Engeland teruggekeerd, zich bij graaf Lodewijk hebben gevoegd. Zanchius Liber epistol. II, p. 128 b.

3) Over dezen financiële steun der vluchtelingen voor de opstand zie; Nijhoff Bijdragen 3e Reeks, D. VI, bladz. 57 v.v.; Montijn D. 1, blz. 388; J. W. te Water Levensbijzonderh. van P. Az. van der Werf,

in Verhand. v. d. Maatsch. der Ned. Letterk. D. II, 1e. st. blz. 36-38, 41, 44, 45; te Water Reformatie van Zeeland blz. 155 vs.; Hessels Archivum T. II, no 8. 87, 88, 212, 113, 115, 118, 119, 12e, 122, 123, etc., T. III, no. 215, 216; van Someren Archives no. LXVII, XCIV en XCIX; Het Nederl. Rijksarchief 1857 1e deel, blz. 28, 2).

4) Toorenenbergen: Vaderlandse herinneringen blz. 45 n. 14.

5) Toorenenbergen Vaderlandse herinneringen blz. 20, 46 n. 20.

6) Groen Handboek blz. 113; Toorenenbergen Vaderlandse herr. Blz. 30.

30

ogenblik van overmoedig hoog durven, een periode van inzinking gevolgd, van angst over hetgeen men was begonnen.

Maar in October komt Oranje in 't land terug. En — wet sedert in de Nederlandse geschiedenis! — zijn komst betekende opleving van de moed. En toen men, bij de uitmoording van Zutphen en Naarden, had gezien dat de vijand tot alles in staat was, greep men; zich weer aan; de vrijheidskamp werd voortgezet, en met gelukkig gevolg.

Succes krijgt altijd hulp. Nog in hetzelfde jaar keren vele vluchtelingen terug. En sedert dien gaat dat door. Vooral als eindelijk Alva, zijn roem en zijn gezondheid hebbend verloren, naar Spanje terugkeert, en daarna het systeem der wreedheid verlaten wordt.

Requesens zou beproeven om met zachtheid te bereiken, wat de uiterste gestrengheid van zijn voorganger niet had kunnen bejagen. 's Konings fanatisme was daarvoor wel geen geringe hinderpaal. Het kon maar niet zien, hoe het Nederlandse volk, gedrukt, als de goudgele boter die het bereidde weggled tussen de vingers door. Maar eindelijk kreeg Requesens dan toch gedaan dat in Juni 1574 een vrij algemeen amnestie werd afgekondigd 1). Slechts een driehonderdtal personen, de Prins van Oranje voorop, verder veelal predikanten en schoolmeesters, werden uitgezonderd. Overigens werd dan toch aan alle onderdanen, die medeplichtig waren aan de troebelen sinds 1558, volle gratie beloofd.

Helaas maakten echter daarbij een paar bepalingen deze toezegging zo goed als waardeloos. Eerst een half jaar na de afkondiging zou het pardon in werking treden. En bovendien bevatte het een clause, die van teruggave der goederen aan de weergekeerde emigranten wel sprak, maar door onmogelijke beperkingen de gedane belofte geheel ontzenuwde. De gewenste uitwerking bleef dan ook geheel achterwege. Van een verzachting der scherpe tegenstellingen geen sprake. Eer was vermeerdering van wantrouwen het gevolg.

En zo vloeide er dus tweeërlei uit voort. Vooreerst dat vele ballingen terugkeerden; hun wantrouwen was toch niet sterk

1) Blok D. III, blz. 135, 136. Reeds in 1570 was een dergelijk pardon uitgevaardigd geweest, waar het bleef zonder enig resultaat. De Prins waarschuwde ertegen, nog eer het een maand oud was, in een proclamatie van 9 Augustus, gericht tot alle ingezetenen des Nederlanden. Van Someren Archives n° XX.

2) Vgl. E. Gossart *La domination Espagnolle ...*, Philippe II Bruxelles 1906 p. 4.

30

genoeg om ze daarvan te weerhouden; waarschijnlijk ook omdat ze in hun eigen kracht tevens voldoende waarborg zagen tegen inbreuk op de gedane beloften. Maar bovendien dat ze de thuisreis ondernamen in een stemming, die niet diende om Requesens gerust te stellen, maar hem zeker in twijfel zal hebben gebracht, of zijn politiek wel de juiste was geweest).

Mee door de hulp van die teruggekeerden stijgt dan de invloed der Reformatorische, der vrijheidspartij zoozeer, dat 8 November 1576 de pacificatie van Gent tot stand komt. Deze vernietigde alle gevelde verbanningsvonnissen, maar beval bovendien nu ook de teruggave

van alle, sedert 1566 verbeurd verklaarde goederen 1). Zo stond ook officieel de ruime toegang naar 't vaderland open.

Hoe geweldig toen de vluchtelingenstroom is teruggelofd; blijkt uit de gevolgen. Met toversnelheid groeit in die jaren 1577 en 1578 de Reformatorische beweging binnen de grenzen. Vooral in het Zuiden, waarheen zich nu de vloed voornamelijk keerde, terwijl hij na 1572 meer de Noordelijke provinciën opzocht).

Daarmede vindt de periode, die ons bezighoudt haar einde. Wel blijven daarna nog tal van Nederlanders wonen in de plaatsen, waar ze zoolang gastvrijheid genoten. Wel heeft omstreeks 1584 en 1585, de grote trek nog plaats, vanuit de Zuidelijke provinciën naar het Noorden, en ook over de grenzen; als het militair en politiek genie van Parma meer dan de helft van de Nederlanden voor Rome en Spanje weet te behouden. Maar van het gezichtspunt uit dat ik koos, en waarvan ik in de inleiding rekensap gaf, zien we hier dan toch het einde. Ten opzichte van de Reformatie in het vaderland is de emigratie voortaan zonder betekenis. Want het zwaartepunt is nu weer verlegd naar de binnenzijde der grenzen. Dat de synoden van 1574 en 1578 te Dordrecht konden worden gehouden, toont dat genoegzaam aan. De ballingschap der Nederlandse Reformatie bleek voorbij.

Nadat aldus in vogelvlucht een blik over heel het terrein onzer studie werd geworpen; en zo duidelijk is geworden hoe het aantal emigranten beurtelings klom en daalde, moeten thans, voor zoveel mogelijk, de cijfers volgen.

1) Blok D. III, blz.

2) Blok D. III, blz. 171

3) Blok D. III, blz. 205. Brieven van die tijd vermelden hoe in Vlaanderen 24 van de 28 Staten toen Protestantse waren. Zanchius Liber epistol. II, p. 195 b. „Mirabiliter ibi [in Belgie] promovetor kegnurn Christi." 1. 1. -

31

Voor zoveel mogelijk, want reeds dadelijk moeten we verklaren dat voor de eerste periode de gegevens geheel ontbreken om ten getal te noemen. Zelfs tot op geen duizend nauwkeurig kunnen we het doen. Dit alleen kan voor het tijdperk der regering van Karel V gezegd, dat we ons de uitwijkenden niet te talrijk mogen voorstellen. Want de Rooms-gezinden zullen destijds nog niet aan de emigratie hebben deelgenomen. Eerst in de zestiger jaren zullen deze vermoedelijk zijn uitgeweken. Hun misdaad toch was het deelnemen aan de opstand, die eerst veel later begon. Vooreerst was het dus alleen een deel der Reformatorisch-gezinden, dat door de plakaten over de grenzen werd gedreven. En het staat wel vast dat deze tijdens de regering van Karel gemakkelijker over- dan onderschat worden in getal 2).

Ook voor de eerste jaren van het bewind van Philips II zijn we arm aan berichten. Niet onverklaarbaar! Gewoonlijk toch vloeien ons de mededelingen in deze nog het ruimst toe ten opzichte van het aantal emigranten dat in Engeland opname vond. Omdat daar — wat we voor de andere centra missen — in de Spaanse gezanten aan het Engelse hof, steeds de mannen aanwezig waren, die inlichtingen gaven 1). Maar voor de jaren 1555 tot 1558 zwijgen zelfs ook deze over de uitwijking. Want juist naar Engeland was in dien tijd de stroom gedroogd, Tijdens de regering van Maria de bloeddorstige trok geen enkele vluchteling daarheen.

Eerst als Elisabeth met haar gunstiger gezindheid het bestuur overneemt, komt deze weg weer open. Al spoedig wordt hij dan ook weer druk betreden. In groten getale komen de Vlaamse ketteren naar Engeland, wordt 18 Juni 1559 uit Londen bericht 3), Hoe groot? Dat echter is onmogelijk te benaderen.

Beter voorzien van getuigen zijn we voor de jaren die volgen. Toch brengen ook die getuigen ons niet veel verder, want ze bpen vrij wat uiteen. Een memorie van rechtvaardiging van de

bisschop Aquila, gedateerd 30 April 1562, zegt, dat meer dan dertig duizend gevluchte ketters uit de Nederlanden te Londen en Sandwich zich ophouden 4).

1) Rachfahl B. I, S. 394 Pirenne T. III, p. 336.

2) Alleen mag niet uit 't oog verloren, dat deze meestal de bedoeling hadden de Engelse regering bij Philips in een slecht daglicht te zetten en dat zij de getallen dus zeker wel niet zullen hebben verkleind.

3) Ketvijn T. I, no. 356.

4) Kervijn T. III. no. 861,
32

Een bericht van April 1563 spreekt, voor dezelfde streken, van een achttien a twintig duizend 1). Een niet onbelangrijk verschil, veel te groot in. i. om het te kunnen verklaren uit de gedeeltelijke ebbe, die in dien tussentijd, naar we zagen, heeft plaats gehad. Ook al rekenen we die tegenstroming nog zo ruim, dan kunnen toch die opgaven nog niet beide waar zijn. Het zou me niet verwonderen indien de eerste de juistere was. Want wel krijgen we voor de gehele omvang der emigratie -- stel zelfs dat we voor de andere emigratie-centra maar matige getallen aannemen — dan een zeer aanzienlijke hoeveelheid; maar dat schijnt geen bezwaar. Inderdaad bestaan er enkele gegevens, die erop wijzen dat slechts grote getallen de werkelijkheid nabij zullen komen. In een brief van 22 Augustus 1564 schrijft Frederik III van de Paltz, uit Nederland te hebben gehoord, dat de vervolging er zó heftig is, dat gehele dorpen leeg staan; zóvelen ontruimen het land 2).

En een pamflet uit het jaar 1565, dat door zijn waardige en kalme taal alle vertrouwen verdient 3) doet hetzelfde zien, als het van de aanhangers der hervorming zegt: „Et certes on en trouvera un plus grand nombre, que communément on n'estime. Que si tant seulement on regarde la multitude de een qui se sant retirez seulement en Angleterre tant à Londres qu'à Santwick, là ou ils ont leurs assemblées publiques en nombre infini: puls qu'on se tourne vers ceux qui se sont retirez en France aussi en tres-grand nombre: de 16 qu'on face monstre de eux qui sont á Francfort, à Strassbourg, á Heidelberg, Franckendal, Coloine, Alx, Dusbourg, Embden, Genève, et autres plusieurs villes et villetes, certainement j'estime qu'on n'en trouvera pas moins de cent mille”.

Voor 1566 moet, naar ons bleek, onderscheiden. Tussen drie perioden. In de eerste maanden ervan vloeit de stroom nog van ons land uit. Dagelijks steken geheele gezinnen met hun goederen over, schrijft in Januari d'Assonleville aan Granvelle. 't Land ontvolkt zich eenvoudig. Alleen in Londen, Sandwich en —

1) Kervijn T. III, n°. 1081.

2) Kluckhohn Briefe B. I, S. 522.

3) „Brief discours envoyé au roi Philippe nestre Sire etc., etc.” De auteur ervan is misschien Franciscus Junius geweest. Vgl. Fruin V. G. D. 1, blz. 350 n. 2, D. VII, blz. 73-75 Wat 't jaartal van vervaardiging van dit geschrift betreft, de t. a. p. door Fruin tegen Moriz Ritter aangevoerde, te Leiden aanwezige druk van 1566, moet een herdruk zijn. De Bibl. Royale te Brussel heeft een ex. van 1365. (Section des Manuscrits in: „Varia ad historiam belgicam spectantia ah anno isdi ad annum 1572”). De mededeling van Pirenne, T. III, p. 428, 11. 3 betreft, naar 't schijnt, een ander exemplaar.

33

omliggende plaatsen zijn, naar men zegt, dan reeds meer dan dertig duizend zielen 1).

In de tweede keuren velen terug, gelokt door het optreden de edelen en hun aanvankelijk succes. En als de wind weer draait en dra tot storm aanwakkert tegen de vrienden der Reformatie hervat de emigratie haar loop. Uit Gent alleen waren in September van dat jaar reeds meer dan duizend personen gevlucht, verdacht van medeplichtigheid aan de beeldenstorm 2). Op ettelijke honderden families schat Schoock het aantal dat naar Engeland

uitweek; behalve nog velen naar andere streken 3).

Het hoogtepunt bleek de emigratie te bereiken in 1567. Niet minder dan een hoeveelheid van honderd duizend vluchtelingen wordt voor dat jaar genoemd 4). Hoe groot ook, overdreven lijkt deze raming niet. Want ze is niet in disharmonie met wat we van afzonderlijke plaatsen aan berichten ontvangen.

Dagelijks vertrekken, zo een bericht uit Juni, scharen uit Holland, Brabant en elders 5). De scheeprijke stad bij uitnemendheid, Amsterdam, had zelfs geen vaartuigen genoeg om allen die het verlangden, over Noord- en Zuiderzee weg te voeren 6). Reeds in April was een derde van de gehele bevolking van 's Hertogenbosch naar Kleef voortvluchtig 7). In Juli waren verbanningsoordelen uitgesproken over twee honderd vluchtelingen van Doornik 8) Na de mislukten slag bij Austruweel waren vijf en negentig personen uit Middelburg weggetrokken 9). Een authentieke lijst van ballingen uit Antwerpen, gevlucht tussen 1567 en 1369, geeft 112 namen 9). Maar ze moet verre van volledig zijn, óf ze staat in geen proportie tot het aantal vrijwillig gevluchten, want alleen na het edict van de 23^e Juli vertrokken reeds meer dan duizend gezinnen uit die stad 10) Deze en andere opgaven

1) Gachard Corr. de Phil. II T. I, n°. 351.

2) Kervijn Histoire de Flandre T. VI, p. 226,

3) Schoock p. 438.

4) Groen Handboek bidz. 86; Van Deventer Het jaar 1566 blz. 70; Brandt D. 1. blz. 465.

5) Gachard: Guill le Taciturne T. II, p. CLXIII n.

6) Koenen: Adriaan Pauw blz. 62.

7) Pouillet : Granvelle T. II, p. 3i-45.

8) Pouillet : Granvelle T. H, p. 515.

9) Montijn D. 1, blz. 387. Te Leiden werden 31 Aug. en 1 Sept. 1565 66 personen ingedaagd als gevlucht. Theolog. Tijdschr. Juli 1907 blz. 363 n. 2.

10) Pouillet: Granvelle T. II, p, 459. Hierbij meet echter in 't oog gehouden, dat daaronder zeer goed velen hunnen zijn meegerekend (die reeds onder de opgaven van andere steden voorkomen) slechts uit Antwerpen, in verband met de gunstige positie der stad voor emigratie, hun definitieve uitwijking begonnen.

34

doen zien, hoe elke plaats haar contingent leverde voor de emigratie van dat jaar. Dat dus het getal van omstreeks honderdduizend werkelijk zeer goed kan zijn bereikt. Trouwens ook de landvoogdes geeft in een schrijven aan de koning dit getal op, zelfs als bereikt in korte tijd 1). Rekent men nu bij deze raming nog de duizenden, die reeds van vroeger in het buitenland vertoefden, dan lijkt het niet te vermetel ons in dien tijd ongeveer tweemaal honderd duizend Nederlandse vluchtelingen over de naburige landen verspreid te denken.

Zelfs is dat getal in 1568 en 1569, zoals uit meer dan een opgave blijkt, eensdeels nog gestegen. 47 personen uit Leiden voortvluchtig, werden in Augustus 1568 verbannen 2). Tweehonderd weken er in 1569, zowel uit Groningen als uit de omstreken van die stad, vooral naar Oostfriesland 3). Al zal het anderzijds ook weer zijn verminderd door de deelname van vele vluchtelingen aan de opstandpogingen van de prins van Oranje, waarop ik boven wees.

De rampzalige gevolgen van zulk een emigratie op grote schaal worden in een brief van pensionaris Cornet aan Granvelle met sprekende kleuren geschilderd. Hij schrijft: „c'est une pitié de veoir la désolation d'aulcunes villes et places ou les menasgers, sans distinction, sinon les ons suivants les autres s'en vont et délaissent leur stils, mestiers et traffiques ;" en gebruikt verder nog de sterke uitdrukkingen: „très grande playe et perte estimable", en „dépopulation du pays" 4).

Als men zich de toestand indenkt was die dan ook werkelijk allertreurigst. Het land zag zijn

beste werkkrachten verdwijnen; voor een waarde van miljoenen vloeide over de grenzen weg 5). Het werd met ondergang bedreigd.

Een eigenaardige opgave over de stand van zaken in 1570 is nog te vinden in een brief van Alva. Er wordt wel geen getal in genoemd, maar 't is toch niet zonder betekenis dat hij schrijft,

1) Bulletin de l'Acad. Roy. de Belgique T. XIV, 1e partie. 1847 P. 127.

2) J. W. te water Levensbijzonderheden van P. A. v. d. Werff in: Verhandel. v. d. Maatschappij der Ned. Letterkunde D. II, 1e stuk blz. 33.

3) Henricus, Paulinus Rerum Belgicarum Historia Embdae 1663 p. 413. — Op één dag, 21 Februari 1568, heeft de Bloedraad tot eeuwige verbanning 23 inwoners van Thielt veroordeeld, en 46 van Mechelen. Dergelijke opgaven voor andere plaatsen nog bij Gachard Etudes et notities histericques concernant l'histoire des Pays-Bas 1890 T. I, p. 155.

4) Pouillet Granvelle T. III, no. rg.

5) Pouillet Granvelle T. III, 9. 63 no. 1. De laadvoogdes schatte het bedrag, dat in het buitenland, alleen in een gedeelte aan 't jaar 1567 in   werd gebracht op twee miljoen.

35

dat voor één rebel in Vlaanderen er vijfhonderd in Engeland worden gevonden 1). Aritmetische waarde mogen deze cijfers hier al niet hebben, ze tonen dan toch aan dat de emigratie, ook nog in dien tijd, met een gehele ontvolking van sommige streken gelijkstond 2).

Het jaar 1572 had, gelijk reeds bleek, ten opzichte van de emigratie een tweeslachtig karakter. Vanuit de Zuidelijke provinciën vlucht men weg, naar de opgestane Noord-Nederlandse steden keren duizenden terug.

Een brief van 25 Januari verzekert ons van dat eerste, en een van 21 April komt het bevestigen. "De toestand op maatschappelijk gebied, zeggen deze missiven, is hier - het betreft Antwerpen en Brussel - zeer slecht, zeer treurig. Men is vast besloten de roden penning niet op te brengen. En nu zegt men wel dat, op poene van verbanning de schuldigen zullen worden gedwongen tot betaling, maar veel zal er niet meer te verbannen zijn; velen gaan reeds vanzelf. „Le pays de Liège, Empden, Coloigne, Hambourg et aultres quartiers se repeuplent de noz manans" 3). Op niet minder dan zestig duizend worden nog in 1573 door Granvelle, in een bericht aan de abt Sagante de, alleen nog naar Engeland uitgeweken onderdanen des konings geschat, zo Rooms en, als onrooms; en er is geen reden om dit getal te verdenken.

Wel is het belangrijk minder dan de periode 1567-1569 ons te zien gaf. Maar sedert dien heeft dan ook de terugkeer van April 1572, naar de steden van Noord-Nederland plaats gehad, en blijkens de voorhanden gegevens kan de omvang daarvan gemakkelijk van dien aard zijn geweest, dat hij dat verschil verklaart.

"Tous les banniz — zo 28 April 1572 Morillon aan Granvelle — que se sont détenuz en Angleterre, Coloigne, Empden et France, retournent tous et se joindent avec ceulx de la Brielle et Vlissinghe" 4). En daarnaast wijzen tal van gespecificeerde opgaven uit andere berichten op hetzelfde. De bastaard van Brederode, krijgt Alva reeds 16 April 1572 uit Londen te horen, heeft hier 500 ballingen aangeworven om zich te voegen bij de troepen

1) Kervijn T. V. no 2086 n.

2) Gachard Analectes instanties T. IV, p. 20 geeft een „Liste des bannis Februari 1570, waarop uit een aantal plaatsen, o. a. Antwerpen. Brussel, Breda, Turnhout enz. een 2300 namen, alleen van verbannen voorkomen.

3) Pouillet: Granvelle T. IV, n° 40. 59.

4) Pouillet: Granvelle T. IV, n° 62.

van Lumey 1). Ook te Sandwich en elders, luidt het een week later, maken velen zich tot de overtocht gereed 2). Een Avis des Pavs-Bas van 21 Mei vertelt, dat 150 man uit Dieppe Vlis-singen zijn ter hulp gegaan, dat de Franse Kerk te Londen nu voor de tweede maal 200 man heeft gezonden, dat er 120 door die van Norwich zijn uitgerust 3). En dit al betreft nu nog alleen 't vertrekken van gewapende groepen; daarbij komen dan natuurlijk nog veel meer uit eigen initiatief teruggekeerden. Zodat we genoegzaam ons verzekerd mogen houden, dat de stroom der terugkerenden in dat jaar van niet gering vermo gen was.

Hiermee gaf ik een overzicht van de door mij gevonden getallen, met een poging, zo goed het ging het houdbare daaruit te combineren.

Nog een enkele opgave echter heb ik, om haar bijzonder belang, bewaard, om er hier nog afzonderlijk op te wijzen. Het is, behalve een niet geheel duidelijke, door Van Meteren overgeleverd 4), de enige die ons iets meldt van het aantal personen, dat gedurende de gehele vluchtelingenperiode aan de uitwijking heeft deelgenomen. Een pamflet in de Leidse bibliotheek nog aanwezig, schat in 1566 't getal der, binnen een tijdperk van dertig ft veertig jaren daaraan voorafgaande, vertrokken emigranten in 't geheel op over de vier honderd duizend 5). Indien deze bron betrouwbaar is, dan geeft zij, enige vermeerdering nog in rekening gebracht voor de groei na 1566, als resultaat voor geheel de periode een aantal van tegen het half miljoen.

Maar kunnen we op deze bron aan?

Bezien we ze, ter beantwoording dezer vraag iets nauwkeuriger.

1) Kervijn T. VI no. 2387.

2) Kervijn T. VI no. 2383.

3) Kervijn T. VI no. 2408.

4) I. van Meteren fo. 61, spreekt van honderdduizend gezinnen, Wat op vijf maal zo veel personen zou neerkomen, maar uit 't verband blijkt niet duidelijk of hij over de gehele periode of over de jaren omstreeks 1588-2568 spreekt, al is 't eerste waarschijnlijker. In dat geval zou te bespreken pamflet in zijn bericht steun vinden. Tenzij 't er misschien de bron voor is geweest. [Gysens] Oorsprong en voortgang der Neder-Landscher Beroerten 1616 p. 277, geeft dezelfde opgaaf als van Meteren, maar blijkt hij vergelijking hem daar geheel na te schrijven.

5) Het telt dus vanaf ongeveer 1527, al is het in het stellen van zijn begindatum niet zeer bepaald. M. a. w. begint het te tellen lang vóór het jaar, waarin de echte „vluchtelingenperiode" aanvangt. Maar, gelijk reeds werd opgemerkt, breidde het verschijnsel zich van 1527 tot 1544 nog niet zover uit, dat ik reden zie daarom 't genoemde getal te verminderen.

Veel van de geheimen van zijn ontstaan ontsluit het pamflet zeker niet. De titel luidt: „De redenen waeromme dat die Coomenschappe zeer floreren, de Cooplieden zeer multiplieren, ende landen des te meer frequenteren enz. enz." 1). Maar verder vertelt het titelblad ons niets. Noch de drukker, noch de plaats verschijning noemt het. Ook staat er geen jaartal op te lezer Maar gelukkig is toch de tijd van uitgave zelfs vrij nauwkeurig te bepalen uit de inhoud. Het blijkt vervaardigd te zijn in het laatst kwartaal van 1566 2). En dit is geen ongewichtig gegeven. W de pamfletliteratuur van dat jaar draagt een eigenaardig karakter waardoor ze in 't algemeen kwam te staan boven het gemiddeld niveau, waarop men dergelijke anonieme oppositieschriften gewoonlijk moet stellen Zowel de verspreiding als de vervaardiging ervan was — althans voor een deel — in goede handen voldoende georganiseerd. In opdracht van het verbond der edelen zouden de predikanten van Antwerpen zorg dragen, ze in groten

getale onder het volk kwamen 4). En de opstelling schijnt opgedragen te zijn aan enkele mannen van naam en van invloed. Lid van dat „revolutionnair comité” waren o a Marnix 5), Fransiscus Junius 6) en Gillis le Clerq. Wat van de hand van zulke auteurs kwam mag toch zeker van onbetrouwbaarheid niet verdacht.

Alleen mogen we veronderstellen, dat ook dit pamflet van die kring afkomstig is? Boven allen twijfel staat het helaas niet. De ondertekening met enkele initialen, die wel voorkomt, wordt hier gemist. Maar onmogelijk lijkt het toch niet. Als polemisch geschrift staat het hoog. De stijl is wel van eentonigheid niet vrij te pleiten, en staat verre achter, bijv. bij kernachtige pamfletten van Marnix 7), maar de taal is gekuist en waardig. In herhaalde aanhalingen uit de oude geschiedenis toont de auteur zich een belezen man; ook van onze

r) Zie Pamflet-catalogus der Leidse Bibliotheek sub n8 127. Het exemplaar kwam indertijd te voorschijn vanonder de vloer van een huis te Antwerpen.

2) Het spreekt over Augustus van dat jaar als voorbij, en deelt mee dat op het ogenblik der vervaardiging Antwerpens Protestanten bezig zijn de hun toegestane tempels te bouwen

3) vgl. hierover een artikel van Rahlenbeck over Pamflets politiques et religieux 16e siècle, in de 15e tot 18e jaargang van le Bibliophile Belge, sub Gillis le Clerq.

4) Groen Archives le Ser. T. H, p. 60, 61.

5) Talloze vlugschriften worden door hem geschreven, Zie Fruin, V. G. D. VII blz. 101.

6) Cuno Fransiscus Junius der Aeltere 1891 S. 19, 21.

7) Echter mag niet over 't hoofd gezien, dat de vorm waarin 't stuk voor ons ligt, zeer goed een vertaling van een Frans origineel kan zijn. Zoiets kwam veel voor.

handelsrelaties was hij goed op de hoogte. 't Sarcasme waarmee hier en daar over de beeldendienst wordt gesproken, zou niet behoeven te bevreemden in de omgeving van de toekomstige auteur van de Bijenkorf dor Heilige Roomse Kerk. *Last not least*, de vermaning waarmee het stuk sluit, om vertrouwen te stellen in de actie der edelen, past zeer goed.

Maar ook al kwam dit geschrift niet voort van de zijde van dit bovengenoemd comité, dan nog schijnt een hoogstaand man er de schrijver van te zijn geweest. Een man, die geheel ons vertrouwen verdient. En de opgave van zijn geschrift, over de emigratie gegeven, doet dat dus evenzeer.

HOOFDSTUK II.

Oostfriesland (Eerste periode 1544-1549)

Ecclesiae Embdanae aeternum devotas se esse agnosere debent ecclesiae Belgicae.
SCHOOCK p. 515:

Kondigde ik in de inleiding de behandeling van een viertal vluchtelingencentra aan, dan moet thans vastgesteld in welke volgorde deze zullen moeten voorbijtrekken.

Als maatstaf ter beantwoording van die vraag stellen we niet de uitwendige uitbreiding, maar het innerlijk gehalte der verschillende groepen. En het eerste hebben we dus te spreken die, welke, na het begin der vluchtelingenperiode in 1544 het spoedigst de meeste betekenis heeft. Zo komt dan Oostfriesland voorop. Want als de andere gemeenten, die in dat jaar zijn geïnstitueerd, nog niets meer dan zekere locale betekenis hebben, is deze groep aan onze Noord-Oostgrens reeds van meer belang.

Ze dankt dat geheel en al aan de aanwezigheid van de beroemde Pool: *Johannes à Lasco*. Trouwens deze is voor de geschiedenis van al onze vluchtelingenkerken een der belangrijkste figuren 1). Zijn levensgeschiedenis en de hunne is op het

1) Om de belangrijke plaats, die hij voor ons onderwerp inneemt volge hier in zeer ruwe trekken zijn biografie, tot op het ogenblik dat hij in Oostfriesland komt. De bron daarvoor is Dalton: *Johannes à Lasco* Gotha 1581. Tot dit werk werd den stoot gegeven door de belangrijke uitgave van a. Lasco's werken: *Joannis à Lasco Opera* II vol. II. Rec. A. Kuyper Amstelodann, Hagae Comitum 1866, waarin ook een vita was beloofd, die echter achterwege had moeten blijven. Dalton vulde later zijn werk aan door een tweetal publicaties: *Lasciana* Berlin 1898 en *Miscellaneen zur Geschichte der evangelischen Kirche in Ruszland nebst Lasciana neue Folge*, Berlin 1905, als 3e en 4e Band uitgekomen in *Beitage zur Geschichte der evangelischen Kirche in Ruszland*. Een thèse in 1894 aan de Protest. theologische faculteit van Parijs verdedigd, biedt geen verrijking der kennis van het onderwerp. Waarschijnlijk in 1499 geboren, uit een adellijk Pools geslacht, kreeg Johannes

40

allernauwst samengevlochten. Zo zelfs, dat, zolang hij leeft, de vraag: waar is de belangrijkste vluchtelingenkerk? samenvalt met deze: waar is op dat ogenblik à Lasco?

Omstreeks 1544 nu is deze Reformator werkzaam in Oostfriesland. Vandaar dat deze groep het eerst recht heeft op onze beschouwing. Toch zullen we, er eenmaal mee begonnen, ze niet terstond geheel kunnen afwerken. "Wel wat betreft de bespreking van haar omvang, en haar emigratie in het algemeen; welke het eerst

een zeer goede opvoeding, eerst op het stamslot, later onder de goede zorgen van een oom. eden aartsbisschop van Gnesen te Kraken, de residentie van dezen kerkvorst. Terwijl zijn beide broeders Haeronymus en Stanislaus tot staatslieden werden opgeleid, was hij voor een kerkelijke loopbaan bestemd. Grondig en veelzijdig werd hij voor zijn toekomstige taak voorbereid, door lichaams oefening en studie en de omgang met de beste mannen van die tijd, die zich veel lieten zien in het aartsbisschoppelijk paleis. Dit duurde tot in 1513 begeleiding van zijn oom naar Rome voor Johannes aanleiding werd om in die hoofdstad der toenmalige Christenheid zijn studiën voort te zetten. Een jaar ruim vertoefde hij daar. Toen ging, onder leiding van een mentor, de reis naar Bologna, waar het best het kerkrecht werd gedoceerd. Een schone tijd bracht hij hier door, om zijn studielust door zijn leermeesters geacht; om zijn edel karakter en vele deugden geliefd door allen, die zijn kleine kring

vormden. Vandaar keerde hij in 1518 weer naar huis terug. Toen zette zich de protectie van zijn oom in volle actie en wonderlijk snel klom Lasco de hiërarchische ladder op. Rijk was hij en geëerd. Maar zijn ideaal lag elders. De studie in het buitenland trok hem veel meer aan dan de schoonste positie in Polen. En zo vinden we hem dan eind 1523 of tegen 1524 in Bazel. Daar ontmoet hij Erasmus en nu ontstaat met dezen weldra een vertrouwelijke omgang. Ook met Farel komt hij er in aanraking. Aan deze relaties zal het wel te danken zijn geweest dat hij, na een korte tijd in Parijs te hebben doorgebracht, eind 1524 weer naar Bezeil terugkeert. In dit „Sammelort der Gelehrten" wordt bij weldra opgenomen in de kring *der primie inter pares*, Frobenius de beroemde drukker, Bonifazius, Amerbach, Oecolampadius, Pellicanus, Beatus Rhenanus en Glareanus, hij leerde ze er allen kennen, ze oefenden allen, door hun min of meer Reformatorische, althans humanistische denkbeelden, niet geringe invloed op de jongen Pool. Vooral Erasmus, bij wie hij thuis lag, was - naar zijn eigen bekentenis — degene die maakte „ut animum ad sacra adiiicerem, imo vore ille primus me in verg religio instituere coepit". Met September 1525 hield echter deze gelukkige tijd op. De toestanden in Polen eisten dringend à Lasco's terugkeer. Het ging hem aan het hart, zijn vrienden te moeten verlaten, maar het moest. Teruggekeerd in zijn vaderland, vindt hij de kerk in vollen strijd met de opkomende Reformatie. Toch schijnen hem langzamerhand die ogen te zijn opengegaan voor het opkomend licht. De herinnering aan een korte ontmoeting niet Zwingli te Zurich begint te werken. Hij zet zich aan het lezen van Luthers werken. En nu begint een stil proces der verandering, dat hem gaandeweg meer van de oude kerk losmaakt. In 1538 blijkt hoever het is gekomen. Dan wordt hem de bisschopszetel van Cujavien aangeboden, maar hij kan hem niet aanvaarden. Ridderlijk belijdt hij de koning dat de smaad van een evangelisch prediker te zijn hem meer trekt dan dit hoogs ambt, en met goedvinden van zijn vorst vetlaat hij Polen en trekt weer naar Zwitserland. Daar en in Duitsland zwerft hij rond. Hij leert Albert Hardenberg kennen, voortaan zijn boezemvriend. Met hem gaat hij naar Leuven. En in die stad vindt hij in een kleine kring van waarachtige gelovigen, vrienden der Reformatie, niet alleen een vrouw, die hij lief krijgt, die zijn levensgezellin wordt, maar ook de vaste overtuiging dat hij breken moest met de Roomse kerk. Ze maakt het hem gemakkelijk. Want ze volgt hem en zijn geestverwanten. En 200 vlucht hij in 1540 naar het gastvrije Oostfriesland.

41

ter sprake zullen komen. Wel, het spreekt vanzelf, wanneer we zullen nagaan welke kerkelijke toestanden de eerste emigranten daar vonden. Maar niet als we gaan spreken van de kerkelijke zijde der emigratie, het onderwerp, dat eigenlijk onze belangstelling bezighoudt. Dan moeten we onderscheid maken tussen verschillende periodes. De latere hiervan zijn niet goed verklaarbaar, zonder dat we enigszins van de lotgevallen der andere groepen op de hoogte zijn. En we zouden dus telkens in herhalingen moeten vallen, indien we de een groep geheel afwerkten, voor we met kennisname van andere waren begonnen.

Om deze overwegingen geef ik in dit hoofdstuk, na 't geen noodzakelijk vooraf moet gaan, van de uitsluitend kerkelijke geschiedenis der vluchtelingen alleen de eerste periode, begrensd door de jaren 1544 en 1549, dat van de invoering van het Interim in Oostfriesland.

Wat omvatte deze groep? Zeer weinig. Even groot als haar intensieve kracht was, even klein was ze in kwantiteit. Eigenlijk was het geen groep, want ze bestond slechts uit één kerk. Uit Emden alleen. Ook elders in Oostfriesland hebben zeker wel vluchtelingen gewoond 1). al hebben we daarvoor niet veel bewijzen; maar deze hebben nooit, althans merkbaar niet, veel invloed uitgeoefend; hebben dan ook geen betekenis gehad voor de kerk in het moederland, en vallen dus buiten het kader onzer bespreking. Slechts te Emden vinden we een vluchtelingengroep, die voor ons van belang is. En — na de lotgevallen van het vluchtelingenelement in Oostfriesland in het algemeen te hebben nagegaan — zullen we ons dan ook tot bespreking dezer Kerk kunnen beperken.

Als we reeds zagen, in 1544 nam de emigratie naar deze streek een aanvang. De brieven van à Lasco vertellen het een en ander dienaangaande. Talloze sectariërs van allerlei gading, schrijft hij de 26e Juli aan zijn vriend Hardenberg, zijn hierheen gestroomd, zodra hun vervolging in Holland begon 1). En evenzo luidt het in een brief van Augustus 1545: „Interim tamen indies affluunt fratres profugi, quos recipimus et pro virili nostra sublevamus" 3). Zelfs

kwamen er in die tijd uit Groningen

- 1) O. a. in Norden en Lehr cf. Jahrbuch Emden B. IX.
- 2) Laste Opera Epp. n., 19.
- 3) Laste Opera Epp. nA. 30. Onder deze eerste vluchtelingen zijn veel wederdopers geweest. Reinere D. 1, blz. 275,
42

en Westfriesland enkele bekeerde pastoors over, met tal van volgelingen.

Het Brusselse hof schijnt van het begin af aan van deze uitwijkingen op de hoogte te zijn, geweest. Reeds in die eerstgenoemde brief althans schrijft à Lasco, dat de Oostfriesche regering, door vrees voor Karels bedreigingen, niet alleen streng optreedt tegen de echte sectegeesten, maar zich zelfs laat verleiden om zonder onderscheid gelijkelijk te woeden tegen schuldige en onschuldige vreemdelingen. Nadat à Lasco bij de gravin voor de goedgezinden heeft geïntercepteerd is er echter een regeling getroffen. Zij, die van de Emdense kerk een „testimonium fidei" hadden, zouden voortaan mogen blijven. En nu heeft hij het overvol niet het uitreiken dezer getuigschriften. Ook al omdat liet nog al eens voorkomt, dat onbekenden er een aanvragen, wat soms vrij wat moeite geeft; want lichtvaardig geeft men ze niet.

De regering in het vaderland nam daar echter geen genoegen mee. Ze bleef aanhouden 1). En opmerkelijk genoeg, ze dringt daarbij telkens aan op wegzending van à Lasco. Het schijnt dus wel hare overtuiging te zijn geweest, dat zijne aanwezigheid in Oostfriesland de aantrekkelijkheid van die streek voor onze emigranten niet weinig moet hebben vermeerderd. En daarom wordt hij dan eerst zwart gemaakt door de beschuldiging een Anabaptist te zijn, later wordt zijn verdrijving uit het land geëist op grond van het feit dat hij een Sacramentariër was 2).

Voorlopig echter hadden al deze aanslagen niet veel succes. De gravin-weduwe, gesteund door haar broeder Christoffel van Oldenburg, hield zich flink 3); en à Lasco wees haar ook telkens met beslistheid op haar plicht zo kon de Reformatorische beweging doorgaan. Hetgeen wel niet zal hebben nagelaten 't getal vluchtelingen gedurig te doen groeien.

Deze voorspoed zou echter niet ongestoord zijn. Het Interim maakte er een einde aan. Zoals het in geheel Duitsland aan de voortgang der Hervorming een zwaren slag heeft toegebracht. De ongelukkige afloop van de sla g bij Milhlberg, waarbij de

- 1) Lasco Opera Epp. 110, 23,
  - 2) Lasco Opera Epp. No 35.
  - 3) Lasco Opera Epp. no. 30.
  - 4) Zie bijv. zijn optreden tegenover haar, toen het Interim dreigde. Dalton à Lasco S. 305, 309.
- 43

Protestantse vorsten de nederlaag leden, gaf keizer Karel aanleiding een poging in het werk te stellen, tot herstel van de vorige macht der Roomse kerk. Maar hij was te goed politici om dat streven niet wat te maskeren. In meer dan een stap moest dat doel bereikt. De eerste zou het interim zijn. Een voorlopige regeling, zoals de naam aanduidt, een aanvankelijk vergelijk tussen Rooms en Protestanten. Een definitieve schikking van zaken zou dan later wel worden getroffen. Maar ook al kwam deze nooit, dan zouden de Rooms en daarover niet behoeven te treuren, want — zo rijmde men spoedig met een goed gevonden klankspel — het Interim had „den Schalk hinter ihm". Reeds nu was al het voordeel geheel aan hun zijde. Het gebruik van de miskelk werd de leken toegestaan het huwelijk was de priester voortaan geoorloofd. Maar daar tegenover werd in de rechtvaardigingsleer de verdienstelijkheid der goede werken niet

geheel geloofend, en in zake de belijden aangaande de Sacramenten niet alleen hun zevental, maar ook transsubstantiatie vastgehouden. De heiligenverering bleef bovendien in volle kracht. Inderdaad, Bullingers kritiek was niet onjuis „Est autem Interim illud aliud nihil, quam, ipse Papismus" Voor de Protestanten van beslist karakter was het onaannemelijk. Geen wonder dan ook dat het veelal slechts met moeite kon worden ingevoerd.

Ook in Oostfriesland! In het einde van Augustus 1548 kwam de keizerlijk gezant te Emden onderwerping aan de gemaakte bepalingen eisen. Maar nog in Februari van het volgend jaar was het niet gelukt ze door te voeren 2). Niet het minst door de invloed, die à Lasco oefende. Doch ook hij kon ten slotte de stroom niet keren. Al te grote angst overmeesterde de gravin. De invoering van het Interim werd de 16e Juli een voldongen feit, zij het dat men het eerst een enigszins gewijzigd vorm gaf 5).

Kort daarop zien we à Lasco uit Oostfriesland vertrokken. haar vrees had de vorstin er hem tenslotte om gesmeekt. En zo had bij midden October zijn stad en zijn gemeente verlaten 4). Of er ook onder de vreemdelingen zijn geweest, die zijn voorbeeld hebben gevolgd, is onbekend. Waarschijnlijk schijnt het

1) Fueslinus Epp. 65 Bullingerns ad Calvinum 26 Maii 15.18,

2) Datlon a Laseo S. 298, 299.

3) Dalton à Lasco S. 308, Meiners D. 1, bldz, 303.

4) Dalton à Lasco S. 309.

niet. Levensgevaar hadden ze niet te duchten. Als stillen in de lande zullen ze vrij ongemerkt hun zuiverder inzicht hebben kunnen vasthouden, temeer omdat er ook onder de Oostfriesche predikanten en de burgerij niet weinig verzet tegen het Interim heerste 1). En bovendien zal de zorg voor het dagelijks brood ook hebben veroorzaakt, dat men niet lichtvaardig weer verhuisde.

Maar al trokken ze dus niet weg, we merken dan toch uiteraard niets van hen. De omstandigheden drukten de beweging onder de grond. En nieuwe aanwas vanuit het vaderland zal wel geheel en al achterwege zijn gebleven.

Eerst in 1554 kwam in dezen toestand verandering en daarmee begint in de geschiedenis van Oostfriesland als vluchtelingencentrum dan ook een nieuwe periode.

In dat jaar keert à Lasco terug, spoedig gevolgd door een aantal leden der Londense vluchtelingenkerk, uit Engeland verdreven bij de troonsbestijging van Maria Tudor, die in de geschiedenis zich de treurigen bijnaam van de „bloeddorstige" verwierf. Gastvrije, vriendelijke opname vonden toen deze zwervers, en à Lasco herneemt zonder tegenspraak en vanzelf zijn ambt, zijn superintendentschap 3). Wel maken de toestanden, die hij er vindt hem het blijven moeilijk, zodat hij er reeds spoedig de voorkeur aan geeft te vertrekken, en Frankfort opzoekt, maar voor de niet zo in het oog lopende vreemdelingen begint nu toch een goede tijd. Ook in kerkelijk opzicht, zoals we uitvoeriger later zullen zien. De Walen en Engelsen krijgen verlot zich afzonderlijk te institueren, de Hollanders nemen een invloedrijke positie in. Van het vermoedelijk getal dezer vreemdelingen in die tijd is zeer weinig te zeggen. Noch de kerkelijke, noch de staatsarchieven geven licht 3). Maar het zal niet zeer groot zijn geweest. Niet alleen wat betreft het getal der kerkelijk meelivenden - omdat velen Anabaptisten zijn geweest onder hen, die er een schuilplaats zochten 4) — ook alles en alles samengenomen, mogen we het getal, dunkt mij, niet te hoog aanslaan.

1. Lasco Opera Epp. n°. 60; of. Meiners D. I.

2) Zijn gemeente had hem dan ook in 1549 slechts laten gaan op voorwaarde dat hij niet zijn ontslag zou krijgen, maar in betere tijden terugkeren om zijn dienstwerk te hervatten.

3) Over de eerste spreek ik uit eigen ervaring, over de tweede op grond van vriendelijke voorlichting

van Dr. B. Hagedorn te Zurich, die voor zijn, sedert verschenen werk Ostfrieslands Handel und Schiffahrt im 16ten Jahrhundert I Berlin Gortus 1908, in deze een onderzoek instelde.

4) cf. Meiners D. I, blz. 2/5)

45

Uit het eerste hoofdstuk weten we hoe Oostfrieslands vluchtelingenbevolking zich voornamelijk recruteerde uit de noordelijker provinciën. En daar vinden we in die eersten tijd nog niet al de voorwaarden, die — als we eveneens zagen — tot het ontstaan der emigratie aanleiding gegeven hebben.

De lente der wederopleving, nadat de Anabaptische Hervorming was verdelgd, ontlook er, naar het schijnt, op een geheel andere wijze dan in het Zuiden. Ze vond trouwens in het Noorden ook geheel andere toestanden. De kerk was er niet zo verbasterd, als in de Zuidelijke provinciën; ze had bovendien, kort voor de Hervorming in engere zin haar zegetocht begon, de verreïnende invloed ondergaan van de broederschap des gemenen levens; waarvan de landsdelen beneden de Rijn, verstoken waren gebleven 1). Vandaar dan ook dat we in de Noordelijke provinciën die wedergeboorte zich veelmeer zien openbaren, aanvankelijk althans, als een reformatie der kerk in de kerk. Niet zelden gebeurde het dat de pastoor, zelf Protestantsgezind geworden, geheel geleidelijk zijn gemeente bracht tot zuiverder kennis Gods. Het in 1550 ongeveer met de bekende Cornelis Cooltuin gebeurde, geeft daarvan een geschikt voorbeeld. Priester aan een der hoofdkerken, preekte deze het zuivere Evangelie, liet het bedienen der mis achterwege, schafte de overige kerkplechtigheden af, was dus in één woord geheel en al onRooms, maar stond niettemin in hoge achting bij het volk, dat hij opbouwde in het geloof. En zulke toestanden schijnen veel voor te zijn gekomen 3).

Zo bezien is het niet onverklaarbaar dat we voor die eerste tijd nog slechts kleine getallen aantreffen, als het aankomt op het taxeren van de omvang der Reformatie in die streken; dat bijv. in 1552 voor Amsterdam, een stad van veertig duizend inwoners 3) het aantal Protestanten nog niet hoger is dan vijftien honderd 4). Al waren er veel Protestantsgezinde Roomsden, tot een volledige breuk met het oude geloof zullen nog niet velen zijn gekomen. Nog in Juli van 1565 schrijft de landvoogdes aan de koning, dat er geen ketters gevonden zijn, noch in

1) Geheel daarmee in overeenstemming vinden we de boekdrukkunst, die immers juist door die broeders des gemenen levens zeer werd in de hand gewerkt, eerder verspreid in Noord. Nederland dan in het Zuiden, Vgl. Pirenne T. III. p. 289.

2) Ypev en Dermout D. 1, blz. 153, 151.

3) Rachfahl B. I, S. 330.

4) Rachfahl B. I. S. 413.

47

Edam, noch te Egmond. Te Alkmaar is de wet opgetreden tegen degenen, die er zijn „ontdekt“; heel veel zullen 't er dus nog wel niet zijn geweest 1).

Is dus de Hervorming, zoals ze min of meer duidelijk waarneembaar tegenover de Roomse kerk kwam te staan, in Noordelijk Nederland eerst veel later tot openbaring gekomen, daarbij komt bovendien nog dat het Calvinisme, die machtige factor ter veroorzaking der heftige botsing tussen de aanhangers der Reformatie en hun tegenpartij, zijn invloed er ook niet zo vroeg heeft geldend gemaakt. Niet voor 1555 schijnt het een factor van belang te zijn geworden 2). Terwijl ten slotte ook de grotere afstand van de zetel der regering te Brussel en het meer afzonderlijke leven der Noorderprovinciën, hen enigszins zullen hebben gevrijwaard voor al te grote inmenging der autoriteiten in de voortgang der Hervorming 3).

Eerst langzamerhand kwam in dezen toestand van betrekkelijke rust verandering. Tegen het einde der vijftiger jaren leverden Friesland 4), en zeker ook Groningen steeds groter

ballingen-contingent 5). Omstreeks 1565 en 1566 vloeide men toe uit Noord- Holland a). Maar de krachtigste stroming begint toch eerst in 1567, , na de aanvang van de opstand. Ten gevolge der represaille maatregelen der regering, in het vooruitzicht van de komst van de geweldenaar Alva.

De mislukte poging van Hendrik van Brederode, om door bemachting van Amsterdam in Holland vasten voet te krijgen, gaf daar een versterking van de invloed der regering, die niet alleen hem en zijn edelen dwong te wijken, maar bovendien talloze vrienden der Hervorming. Men ging in massa te scheep, om na een dikwijls bange tocht, het land der vrijheid op te

1) Gachard Corr. de Phil. II T.

2) Pirenne T. III, p. 415. Het is misschien niet overbodig er op te wijzen dat tot vast stelling hiervan niet mee mag tellen, het, ogenschijnlijk toch zo'n waardevolle feit, dat de eerste Hollandse Vlaamsche druk der Institutie van Calvijn in 1560 verscheen. cf. Rutgers Calvijns invloed blz. 157, n. 70. Dit zegt inderdaad maar zeer weinig. Ook in de Noordelijke gewesten was het Frans als spreektaal destijds geheel geaccepteerd, Pirenne T. III, p. 318) en de mogelijkheid is des volstrekt niet uitgesloten dat Calvijns invloed zich veel moer geldend heeft weten te maken door de Franse uitgaven zijner werken.

3) Vgl. Jahrbuch Emden. B IV.

4) Belangrijke bijzonderheden over de voortgang der Reformatie in die tijd in Friesland hij Theissen: Centraal gezag en Friesche vrijheid; Groningen 1907 blz. 496, 497.

5) In 1570 waren uit de provincie Groningen 16, families te Emden, Wiarda Ostfriesische Geschichte 1793 B. III, Beel, IX, Abschn. II, § 7.

6) Meiners D. 1, blz 412

47

zoeken 1) Op Eems en Wezel krioelde het van de vaartuigen, die vluchtelingen aanvoerden 2). De vraag naar reisgelegenheid was zo groot, dat Reael ten slotte met de zijnen overstak in een schip, dat reeds twee jaar had aan de grond gezeten. Deed zich zelfs zoon behulpmiddel niet voor, nog was men niet verlegen. Toen in de winter van 1567 op '68 een harde vorst de Zuiderzee had begaanbaar gemaakt, trok, niettegenstaande de koude, een karavaan ,van drie honderd vijftig personen eenvoudig over het ijs, van Enkhuizen naar de behouden haven. 3) Zelfs uit de Zuiderprovinciën zocht men in Oostfriesland heul. „Un monde de Brabantinois et Wallons passe par Delfsylv á Emden", zegt een brief van 5 Mei 1567 4)

,Trouwens het was niet te verwonderen, dat het getal vluchtelingen dat daar heen ging, duizenden beliep 5). Als de zwervers in het zicht komen dan vloeit de bevolking der stad naar buiten. Met persoon en bezit staat ze de ongelukkigen geheel ten dienste. Gastvrij openen zich de huizen en in ware Christelijke liefde is er voor allen plaats. Eén enkel gezin neemt niet minder dan dertig ballingen op, zegt een bericht van dat jaar 6). En arm en rijk geven te die aanzien elkander niets toe.

Van Emdens drost, Unico Manninga, de eigenaar van het slot Lutzeburg, waar later ook Marnix opname vindt en er zijn beroemde Bijenkorf schrijft, herdenkt dankbaar de geschiedenis, dat hij een tijdperk van 27 jaren achtereen, aan tal van vluchtelingen herberg bood soms zelfs tot aan 70 familiën tegelijk 7). Ten slotte werd de stad zo overbevolkt, dat men van uit Emden nog weer verder trok, en in Lehr en Norden vooral opname zocht en vond 8). Een wonderlijk gezelschap was het dat zich toen te Emden ophield. Een ware staalkaart van standen en denkbeelden. Daar

1) Vgl. bijv. de tocht vol avonturen van Reneal en de zijnen. Kok Vaderlandsch Woordenboek D. XXIV, blz. 96-98.

2) Meiners D, T, blz. 414. Als 19 Jan. 1568 39 Friesche edellieden naar Brussel ter verantwoording word en geroepen, blijken er daarvan 23 te Emden te zijn, Jahrbuch Emde B. XI, S. 21.

3) Brandt D. 19 blz. 174, 475.

4) Gachard le Taciturne T. VI, p. CLXIII n.

5) Meiners D, 1, blz. 414, zegt dat in die tijd het aantal nieuw aankomenden reeds op 6000 moet geschat.

6) Gachard Huilt, le Taciturne T. II, p. CLXIII n.

7) Jahrbuch Emden, 12, XI, 1895 S. 21 n. 1; S, 22,

8) Meiners dl I, blz. 363. Zelfs kwam er sprake van een emigratie naar Zweden. Salig Volstandige Historie der Augsb. Confessie 1733 Voor 3561 werd dit echter geen werkelijkheid. Hessels Archivum T II. no. 48. Van afzonderlijke vluchtelingenkerken in dat land is echter niets gebleken.

48

waren allereerst de kalme kooplui en handwerkslieden, de degelijke kern, de religieuze emigranten 1), Daarnaast echter een tweetal kringen van geheel anderen aard. Veel gescheiden in maatschappelijke positie, maar in ruwheid en in avonturenzucht geheel overeenstemmend. Edelen en watergeuzen.

De eersten — die edelen — waren de aanhangers van de bekenden Brederode, de voorman der woelingen van 1566. Met dezen in 1567 naar Emden gevlucht, vormden ze daar — nadat hun hoofdman, 't zij vrijwillig, 't zij op aandrang der Oostfriesche regering, kort na zijn aankomst reeds weer was vertrokken - een ruwe, tuchteloze bende. Het rapport van een spion der Spaanse regering in hun midden, indertijd door van Vloten te Brussel gevonden geeft ons geen hoog denkbeeld van deze mannen, als het ons hen tekent, zoals ze daar in „de geuzenherberg“, „de gulden Fonteyne“ bijeen zitten in hun drinkgelagen, allerlei walgelijke dronkemanspraat uitslaand, tierend en razend tegen de regering en de Roomse kerk.

Niets beter gedroegen zich de watergeuzen, die Emden hadden uitgekozen, met la Rochelle in Frankrijk en Dover in Engeland, tot basis hunner operatiën. Het uitvaagsel der toenmalige maatschappij vormde er het merendeel van. Om de religie zullen misschien maar enkelen van hen zich hebben bekreund. En de consistorieprotocollen van die tijd getuigen ervan, dat ze bij de opzieners der kerk dan ook maar slecht stonden aangeschreven 3). Beide laatstgenoemde groepen deden eigenlijk niet anders, dan gedurig de steeds minder welwillend wordende aandacht van het Brusselse hof op Oostfriesland gevestigd te houden. Herhaaldelijk heeft dit dan ook in onrustbarende positie verkeerd. Vooreerst na de nederlaag van Lodewijk van Nassau bij Jemmingen. Had het reeds voor die tijd de onderneming gesteund, nu nam liet er weer de treurig uiteengeslagen overblijfselen van op. Met dat gevolg-, dat, indien andere belangen, de inval van de Prins bij Luik niet name, het Spaanse leger niet elders hadden geroepen, Emden er zeker niet zonder kleerscheuren afgekomen was'). En evenzoo ging het weer einde 1571 en

1) De in hun kring heersende geest blijkt uit de brieven bij Montijn D. I. blz. 305 vv.

2) Van Vloten: Nederl. Opstand (1567-1572). D I. Bijl. XX.. Tegen deze mannen gaat waarschijnlijk het lied van Coornhert, meegedeeld bij Montijn D, blz. 393, 394.

3) E.K.P. sub 14 Jan. 1572 wordt bijv. vermeld, dat iemand van het Avondmaal wordt afgehouden, die veel met de vrijbuiters omgaat.

4) Outhof Waarschouwinge blz. 212

49

begin 1572 1). Niettegenstaande de Oostfriesche regering sedert Juni van dat eerstgenoemde jaar, hare houding van welwillende neutraliteit tegen de Watergeuzen had laten varen en geruimd tegen een vijandig optreden, concentreerde Alva's toorn zich destijds — mede omdat deze frontverandering zo weinig uitwerkte, weer op de rebellenschuilplaats in het Noorden, en de toekomst nam een dreigend aanzien. Maar ook toen werd het gevaar nog gelukkig afgewend. Het verlies van Den Briel en de gespannen verhouding met Frankrijk leidden de aandacht af, Oostfriesland bleef weer voor annexatie bewaard; en sedert was het gevaar voorbij.

Nog eens onder de bedrukte omstandigheden van midden 1572 stroomt dan een bijzonder groot aantal vluchtelingen toe 2), en daarna eindigt langzamerhand de periode der ballingschap 3).

EMDEN

De enige kerk in het Oostfriesche emigrantencentrum, voor ons van belang, was - merkten we reeds op — Emden.

Met zeker schroom ga ik thans met de behandeling daarvan een aanvang maken. Want het begint haast op een mystificatie te gelijken, wanneer ik nu, na dit deel van ons onderwerp zo te hebben ingeperkt, nog weer met de verklaring moet komen, dat deze Emdense Kerk dan nog eigenlijk in de waren zin des woords geen vluchtelingenkerk is geweest. En toch is dit zo. Want onder vluchtelingenkerk verstaan we — alleen daarom werd het niet vooraf opzettelijk geconstateerd, omdat het vanzelf sprak — een kerkelijk instituut, speciaal voor de vluchtelingen tot stand gekomen, en dan ook alleen door hen gevormd. En zo iets was er nu te Emden niet.

Wel zijn er enkele brieven, van Bullinger bijvoorbeeld aan à Lasco en Utenhove, geadresseerd respectievelijk: „Superintendenti" en „seniori peregrinorum ecclesiae apud Aembdam Frisiorum" 4), maar dit zegt niets, waar andere bronnen aanwezig zijn ten bewijze van het tegendeel. Want die brieven zijn van 1554 en zullen aan deze

1) vgl. Jahrbuch Emden B. XI, 1895 S. 384, 396,

2) Jahrbuch Emden B. XI, 1898 8. 370.

3) Suur Paralipornone historiae Frisiae orientalis, een kroniekje afgedrukt in Buerens Jahrbüchlein 1836 vermeldt over de terugkeer der vluchtelingen: in April 1574 keerden 3000 mensen met vrouwen en kinderen terug, in Mei nog 300 personen. Op deze getallen maakte Dr. Hagedorn te Aurich mij welwillend opmerkzaam, met de bijvoeging dat gecontroleerd uit archivalische gegevens, de genoemde auteur alle vertrouwen bleek te verdienen.

4) Hessels Archivum T. II, no. 16 Calv. Opera Epp. n°. 1931.

mannen gericht zijn in hun kwaliteiten bij de Londense vluchtelingenkerk, zoals deze toen tijdelijk te Emden vertoefde 1). De werkelijke toestand blijkt genoegzaam uit een drietal andere berichten. Martijr deelt 24 Februari 1554 aan Bullinger mee, dat de gravin die Londense vluchtelingen zeer vriendelijk in Oost-friesland heeft opgenomen, „curavitque ut Hemdae duas liceret haberi peregrinorum Ecclesias, unam sane Anglicam, alteram vero Gallicam" 2). De vermelding van een Vlaamse of Hollandse ontbreekt. Nog duidelijker spreekt à Lasco in een brief van 3 Maart van hetzelfde jaar, waar hij meldt spoedig Emden te zullen verlaten, daar de gevluchte leden zijner Londense gemeente zich wel zullen voegen bij de kerk van Emden 3). Ten derde toont een schrijven uit 1574, vermoedelijk uit Rotterdam, aan de kerkeraden te Emden: „de Frisische ende Walssche" gezonden 4), dat het Neder-Duits sprekend element niet afzonderlijk was georganiseerd.

Acht men deze argumenten nog niet voldoende, dan pleiten bovendien voor mijn mening nog: 1". Het ontbreken van alle brieven van zulk een vluchtelingengemeente; bij de aanwezigheid van een groot aantal stukken, waarin de lands kerk allerlei correspondentiën met de vluchtelingenkerken in Engeland en elders voert;

2". 't Voorhanden zijn van een speciale Nederlandse armverzorging; terwijl ten slotte het kennismaken der protocollen van de kerkeraad der landskerk, die nog vanaf de 16de Juli 1557 over zijn, allen twijfel wegneemt: de NederDuits sprekende vluchtelingen hadden geen afzonderlijk kerkelijk instituut. Ze sloten zich aan bij de bestaande landskerk. Overeenstemming van taaleigen, nauwe betrekking ten opzichte der leer, zal aan iets anders dan ook geen behoefte hebben doen bestaan.

De vraag doet zich nu echter voor, of het dan wel gewenst is van deze Kerk te handelen in een studie, die toch alleen over de vluchtelingenkerken spreken wil.

Niet alleen gewenst, maar zelfs noodzakelijk is het. Lange redeneringen om dit te bewijzen zijn niet nodig. Genoeg is de herinnering hoe op de Emdense synode van 1571, welke

1) Ook het gebruik van „apud Aembdam“, in plaats van „Aembelae“ of „Aembdensis“ schijnt hierop te wijzen.

2) Gerdes Scriumm T. et IV, p. (58.

3) Calv. Opera Epp. n°. 7919.

4) M. V. S. III, D. II, blz. 17.

51

toch bestond uit de verstrooide Nederlandse Kerken in Duitsland en Nederland, als geheel en al van gelijken rechte, met de andere deze Emdense Kerk in het verband der vluchtelingengemeenten opnam. Het zou verminking zijn van het leven der geschiedenis, als wij ze uitsloten uit kracht van een logische constructie Alleen in zover moet met dezen eigenaardige stand van zaken gerekend, dat de methode van behandeling er zich enigszins door wijzigt. Oostfriesland als deel van het geheel der vluchtelingenkerken te beschrijven, is iets anders dan de kerkgeschiedenis van dat land in die dagen zonder meer te geven.

We hebben de plicht, zoveel mogelijk te wijzen op de betekenis van het vluchtelingenelement in die Kerk.

Daarom kan de behandeling der eerste periode, die van 1544 to '49, welke we ons in dit hoofdstuk ten doel stellen, kort zijn. In die eerste periode leidde dat vluchtelingenelement nog een weinig zelfstandig bestaan, à Lasco's werk treedt dan geheel en al op de voorgrond, het legt aan alle andere factoren het stilzwijgen op. De vluchtelingen zijn dan nog in de leerschool, worden voorbereid om later hun invloed te gaan oefenen. En een vluchtig overzicht van de toestand die zij te Emden vonden, en van die veranderingen, onder à Lasco's leiding aangebracht, welke later, in de tweede periode voor de geschiedenis van de gemeente dezer stad, te midden der vluchtelingenkerken van belang zullen blijken te zijn, is hier derhalve genoeg.

Wat vonden de eerste vreemdelingen?

Een langs vreedzamen weg tot reformatie gekomen, uit allerlei elementen bestaande Protestantse landskerk 1).

Het is inderdaad een hervorming van zeer bijzondere aard, die in Oostfriesland heeft plaats gehad. Een hervorming van een niet al te zeer verbasterde Kerk 2). Zonder dat iemand voor zijn overtuiging zijn leven heeft moeten laten. Onder sterke begunstiging van de landsvorst. 't Ene kenmerk is al verwonderlijker dan het andere.

Ontstaan reeds in 1518 en 1519, door de geschriften van Luther, maar tegelijk van de beginne af aan geleid door mannen als Hendrik Brun te Aurich en Magister Aportanus te Embden,

1) Het volgende is voornamelijk ontleend aan Cornelius Der Antheil Ostfrieslanda u. s. w. en Meiners D. I; of ook Dalton a Lasco S. 203-208, 222-224 en Hooyer blz. 54-56.

2) Dalton a Lasco, S. 218.

52

leerlingen van de *Broeders des gemenen levens*, die in zake het Avondmaal anders dachten dan de Wittenbergse protestanten, droeg ze een gemengd; dank zij de toestand van betrekkelijke geringe deformatie, waaruit ze naar zuiverder openbaring streefde, een niet zeer radicaal karakter. Het oude en de verschillende schakering, en van het nieuwe bleven, met gelijk recht, geruime tijd naast elkaar voortbestaan; soms werd in hetzelfde kerkgebouw beurtelings door een Rooms en priester de mis bediend en door Aportanus naar nieuwe ritus

het Avondmaal uitgedeeld.

Deze toestand duurde zoo, tot in 1528 graaf. Edzard stierf. Sedert verdwijnt, onder de vijandige houding van zijn opvolger, graaf Enna (1528— 1510) tegen de Roomse kerk, deze vrijwel van het toneel, en begint een tijdperk, waarin zoowel de Lutherse als de niet-Lutherse schakering niet zonder wrijving zich versterken 1). In meerderheid waren de Oostfriesche predikanten, wat hun avondmaalsinzicht betreft - 't blijkt uit de door hen den 14de November 1528 gegeven uiteenzetting — niet Luthers.

Maar de minderheid ontving hulp van buitenlandse geestverwanten, en daardoor stonden beide partijen ongeveer gelijk. Zo zongen ze - al naar de omstandigheden waren — beurtelings de boventoon. In Januari 1531 waren de niet-Luthers in beter conditie, blijkens 't geen Luther toen aan Linck schreef: „In Friesland herrscht frank und frei die Treulosigkeit der Sacramentariër". Maar nadat de Graaf in oorlog tegen de Oost-friesche hoofdman Balthasar, die geheim werd gesteund door den hertog van Gelder, 't onderspit delven moest, en bij de vrede van Maart 1534 moest beloven de oude Kerk in Oostfriesland te zullen herstellen, terwijl alleen voorbepig voor een enkel jaar, de Augsburgse confessie en 't Saksische kerkwezen mochten worden ingevoerd, gaf deze bepaling een voordeel aan de Luthersgezinden 2), waarvan ze niet nalieten gebruik te maken, door een ijverige propaganda voor hun denkbeelden te beginnen. Vooral enkele Luneburger predikanten belastten zich hiermede. Maar 't resultaat beantwoordde aan hun verwachting niet. Als vreemdelingen gehaat, moesten ze na niet langen tijd het land weer ruimen. En als 1538 de hertog van Gelder sterft, vervalt

- 1) Het Wittenbers element werd reeds sedert 1522 gepropageerd.
- 2) De sacramentariërs moesten het land verlaten

53

de overmacht der Lutherse partij geheel. De oude verwarring heerst weer.

Bij die stand van zaken treedt Lasco aan het hoofd der Kerk met de zware taak om orde en eenheid daarin te scheppen. Dit geschiedde in 1543. Een drietal jaren dus nadat hij zich te Emden had gevestigd. Hij was er gekomen in 1540. Juist in het jaar, waarin de landsregering, door Enno's dood, overging op diens zoon. In naam althans! In werkelijkheid op de Gravin weduwe Anna van Oldenburg, die als regentes 'optrad tijdens di minderjarigheid van de troonopvolger.

Reeds dadelijk had deze gravin Anna, vooral onder de invloed van haar zeer Reformatorischgezinde broeder Christoffel, het plan opgevat de kerkelijke toestanden van het land te verbeteren à Lasco leek haar daarvoor de aangewezen persoon. Ze verzoekt hem 't ambt van superintendent te aanvaarden. En niettegenstaande zijn zwakke gezondheid, verklaart hij zich hiertoe bereid. Zijn krachtige organiserende geest en zijn verleden als Poolse kerkvorst maakten hem voor zulk een taak dan ook gelijkelijk geschikt 1).

Als hij nauwelijks daarmee begonnen is, komen de emigranten van het jaar 1544 Oostfriesland binnen. Van welke veranderingen zijn zij dan getuigen?

Voor ons doel komt er een drietal ter bespreking in aanmerking; ten eerste de instelling van een Consistorium met 't oog op handhaving van kerkelijke tucht. Vervolgens de oprichting van de z.g.n. „Coetus", als gevolg der visitatiereizen. Ten slotte de invoering van een Catechismus in 1546 2).

Den overlast der secten raken we nooit kwijt, als we wel streng zijn tegen hen, maar niet tegen ons zelf 3), was de redenering, waaruit de eerste werkzaamheid van à Lasco ter bereiking van zijn doel is voortgevloeid. Vandaar, reeds spoedig na zijn optreden, zijn werken voor de instelling van kerkelijke tucht. Een poging, dat wel veel verzet ondervond en een storm van verontwaar-

1) Dalton n Lasco S. 246. De oud kerkvorst is echter nooit in de fout vervallen hiërarchische allures

aan te nemen. Zelfs spreekt hij in zijn brieven nooit anders dan van zijn „ministerium" en noemt zich: „minister in Evangelicae doctrinae annuntiatione", Vgl. Lasco Opera Epp. no. 15, 231 von Hoffmann Das Kirchenverfassungsrecht S. 7 ff.

2) Over de voorbeelden, waarbij a Lasco zich op deze punten aansloot, spreekt von Hoffmann Das Kirchenverfassungsrecht S. 2-ff.

3) Zie voor dit en het volgende Lasco Opera Epp. 19.

55

diging deed opsteken, maar dat door à Lasco's vasthouden toch ten slotte met goede uitslag bekroond werd. Althans de 25ste Juli 1541 kon hij aan zijn vriend Hardenberg melden, dat hij het zover had gekregen, dat de dienaren des Woords een viertal mannen was toegevoegd, degelijke, vrome mannen, die toezicht zouden hebben te oefenen over de wandel der burgers, hen op hun plicht moesten wijzen en, bij hardnekkig weerstaan van die vermaningen, zouden excommuniceren. Verder had hij nu het plan in een *formula disciplinae* deze materie finaal te regelen 1)

Tegelijk richtte de bekwame leider ook zijn opmerkzaamheid op de andere Oostfriesche gemeenten. Door verschillende visitatie reizen stelde hij zich van hun toestand op de hoogte, en als gevolg van de daarbij opgedane ondervindingen, ging hij over tot de oprichting van wat hij noemde: de „Coetus" 2).

Door het verloren gaan van de protocollen dezer instelling 3) is het ongelukkigerwijze onmogelijk geworden, een volledig inzicht te krijgen in de wijze van haar werken. Als een gedeeltelijke vergoeding voor dit verlies hebben we echter de mededeling van het geregelde agendum 4). Daaruit blijkt het volgende.

Deze Coetus was de vereniging van de predikanten der verschillende plaatsen. Elke Maandagmorgen, van Pasen tot St. Michaelis werd, onder praesidium van eens per jaar wisselende voorzitter, vergadering gehouden 5). Dan werden de belangen der gemeenten verzorgd, door bespreking van bezwaren en moeilijkheden, die zich in haar midden hadden voorgedaan. Toch was dit nog niet het hoofddoel waartoe men bijeenkwam 6). Dat lag veeleer in bevordering van de zuiverheid der leer door de vorming van flinke, voor hun taak berekende dienaren des Woords, gelijk

1) Lasco Opera Epp. n°. 12. Veel strijd heeft Lasco op dit punt ook daarna nog gehad; zoveel zelfs dat hij door 't neerleggen zijner superintendentuur eenmaal moest tonen, dat hij zonder tuchtrecht dat ambt niet wilde bekleden. Na korte tijd had deze maatregel gewenste resultaat. Vgl. Daltin a Lasco S. 207-270.

2) Meiners D. 1, 1); blz. 279-282; H. H. Kuyper Opleiding blz. 306 vv.

3) Eerst van 1642 en later zijn ze nog aanwezig. Meiners D. I, blz. 282.

4) De trouw van Meiners' bericht dienaangaande te verdenken, zoals Mejer in Kirchliche Zeitsch. van Kliefoth en Mejer 1857 S. 667-668 doet, lijkt mij ongeoorloofd.

5) Ook te dezen opzichte had Lasco moeite te overwinnen, eer hij zijn plannen door kon zotten. Vgl. Dalton À Lasco S. 265.

6) Emmins p. 332 (aangehaald bij von Hoffmann Das Kirchenverfassungsrecht S. 7) zegt daarvan, dat à Lasco's bedoeling was ...

55

daaruit blijkt, dat hiertoe strekkende maatregelen de hoofdschotel vormden van het wekelijks afgewerkte program. Door het houden van censura morum werd onderling tucht geoefend. Openlijke disputaties over allerlei theologische onderwerpen dienden om, op tal van punten, de kennis in de waarheden, waarvoor de Reformatie streed, te verdiepen; wat uiteraard in die aanvangstijd geen overbodige weelde zal zijn geweest. En bovendien werd er geëxamineerd, indien iemand zich aanmeldde die, al of niet beroepen, wenste te staan naar het predikambt. Eerst werd deze theoretisch ondervraagd; daarna moest hij, in 't doen van een vermaning,

bewijs geven, dat hij gaven voor de kansel bezat, en tenslotte werd door stemmen over zijn toelating beslist.

Naast deze twee middelen ter voorziening in de bestaande nood van het heden, verdient er nu nog een vermelding, dat ten doel had blijvend betere toestanden in het leven te roepen. Wijl die het kind heeft de meester der toekomst is, moest ook op het volgend geslacht worden gewerkt. En daartoe hebben, met bezielende voorlichting van hun superintendent, in 1546 de predikanten van Emden een Catechismus opgesteld 1), die voortaan zoowel in de Zondagmiddag-samenkomsten der gemeente, alsook op de scholen leidraad zou zijn van religieuze onderwijzing. Buiten de muren van kerk en school heeft deze Catechismus aanvankelijk zijn invloed niet uitgeoefend, omdat hij voorshands ongedrukt is gebleven. Vrees zal de hoofdauteur, à Lasco, daarvan hebben teruggehouden. Vrees voor herhaling van de niet aangename ondervinding, die hij had opgedaan met zijn vorig geschrift: „*Epitome doctrinae ecclesiarum Phrisiae orientalis*”, toen verscheidene der doctoren, aan wie hij ter fine van advies het handschrift had toegezonden, vooral de Zurichers en Melanchthon, om de bijzondere meningen ervan, ernstig de druk ontraden. Bezorgd om, door publicatie van zijn persoonlijke gevoelens, de *consensus ecclesiarum* te schaden 2), heeft hij toen metterdaad die ook achterwege gelaten. En deze ervaring zal daarna ook uitgave van de Catechismus hebben weerhouden 3). In de e periode bleef die dus in handschrift, in uiteraard geen of getal copieën; en daarom ook van zeer beperkten invloed.

1) Dalton à Lasco S. 260-264.

2) Opera Epp. n°. 23: „*Neque enen ulinue dogmatis anctorem esse vellen, quod Ecclesiarum ...*”.

3) Dalton à Lasco S. 260.

56

Eerst later breidt zich de sfeer der werking van dit geschrift uit, als het in Londens vluchtelingenkerk wordt gedrukt, en als het bovendien in een paar verkorte uitgaven meer voor gebruik wordt geschikt gemaakt. Tot het tenslotte zijn plaats in ons kerkelijk leven moet ruimen voor de Heidelbergse Catechismus; echter niet, dan na. op de samenstelling van dit laatste leerboek niet onbelangrijke invloed te hebben uitgeoefend 1) Doch dit is een later ter sprake komend punt.

Vermelden we hier alleen nog, dat deze Catechismus van à Lasco bestaat uit niet minder dan 250 vragen en antwoorden, soms van niet geringen omvang, waarin achtereenvolgens wordt gehandeld van: gebod, geloof, gebed en sacramenten.

Hoezeer door deze maatregelen de ontredde toestanden in Oost-Friesland zullen zijn verbeterd; hoezeer met name de inwendige kracht van Emdens gemeente erdoor zal zijn gesterkt, behoeft wel geen betoog. Daardoor alleen heeft later deze Kerk voor de Nederlandse vluchtelingen kunnen zijn, wat ze in de tweede periode van haar geschiedenis is geweest.

Maar niet alleen later, ook terstond heeft haar optreden voor hen reeds goede vrucht afgeworpen; en wel hierdoor, dat het aller Reformatorischgezinden ogen richtte op Oost-Friesland. Calvijn sloeg met belangstellende sympathie het daar gebeurde gade. Om daaraan uiting te geven, heeft hij zelfs zijn Catechismus van 1545 aan de Oostfriesche dienaren des Woords opgedragen. En evenzo werd à Lasco's naam er door genoemd in Engeland. Met het gevolg, dat tussen de leiders der Reformatie daar en hem, de banden werden gelegd, die later zijn gaan naar Londen hebben veroorzaakt en aanleiding zijn geworden, dat hij met de vluchtelingen daar in aanraking kwam. Maar hiervan spreekt een volgend hoofdstuk.

HOOFDSTUK III

Engeland (Eerste periode 1544-1553).

Asylum Christi!

Dezelfde reden, die noopte om eerst de blik te wenden naar Oostfriesland, de tegenwoordigheid van à Lasco aldaar, doet nu de behandeling volgen van Englands vluchtelingencentrum. En evenzo geldt hier, dat om overwegingen van praktische aard, de bespreking van het kerkelijk leven van die groep niet dadelijk geheel kan afgewerkt. Ook hier behandelen we aanvankelijk alleen een eerste periode, begrensd door het beginjaar der emigratie: 1544, en dat van de dood van Eduard VI: 1553. Daarin zal dan nog alleen Londens vluchtelingenkerk onze aandacht vragen, de andere Neder-Duitse ontstaan in een later tijdperk. Vooraf moet ook nu een enkel inleidend woord gaan. Niet om te wijzen op de emigratie in algemenen zin; want een niet onaanzienlijk deel van de getuigenissen daaromtrent werd in het eerste hoofdstuk reeds verwerkt, en het resterende komt gaandeweg wel ter sprake. Maar wel zal het nodig zijn de stand der Engelse Reformatie enigermate te tekenen, in de tijd dat onze vluchtelingenkerk ontstond, en haar onafhankelijk leven begon, De cultuur van liet Engeland der 15de eeuw stond zeer veel achter bij die van onze Nederlanden 1).

In dit feit heeft voor Hendrik VIII, die van 1509 tot 1517 heeft geregeerd, wel de voornaamste prikkel gelegen, om - eerst enkele geïsoleerde, sedert 1544 de in massa toestromende emigranten van hier, niet onvriendelijk in zijn rijk op te nemen. Belangeloze politiek was de zijne niet. Op het laatst van zijn leven moge,

1) Vgl. de Ned. Spectator 1892 blz. 60.
59

onder de invloed van de koningin Catharina Parr 1), deze blauwbaard voor de religieuze denkbeelden van die vreemdelingen wat meer oog en hart hebben gekregen, oorspronkelijk was daar geen sprake van. Een Los-van-Rome-beweging, veel meer dan een Reformatie was het, die hij voor de Engelse Kerk beoogde. Maar wat hij nog meer zocht, was de vooruitgang van zijn land, en daarom waren hem de vluchtelingen welkom. Niet als vervolgd om de gelove, maar als nijvere werkers nam hij ze op; tot een spoorslag voor zijn onderdanen in de wedstrijd der volken.

Bevreemden doet het niet, wanneer we in die eerste tijd van kerkelijk leven van die vreemdelingen nog niets merken. Aansluiting bij de staatskerk hebben ze zeker niet gewild, ze waren niet van onder de Roomse paus gevlucht om zich nu weer te stellen onder een Engelse pauskoning. En zich afzonderlijk te institueren als kerk was, om de afkeer van de vorst tegen alles wat met zijn Reformatie niet meeging, geheel onmogelijk. Geïsoleerd zal men hebben voortgeleefd, in afwachting van betere tijden.

Met de troonsbestijging van Eduard VI (1547-1553) zijn deze metterdaad aangebroken. Minder echter nog door de invloed van de Koning zelf, onmondig als deze was; dan door toedoen van de twee invloedrijkste mannen van Engeland in die tijd: de regent, de hertog van Sommerset, een oom des Konings; en Thomas Grammer, de aartsbisschop van Canterbury. Geheel ontevreden met de toenmalige toestand der Engelse Kerk, hebben deze de Koning zo weten te leiden, dat alsnog een Reformatie werd ter hand genomen, en nu van veel zuiverder aard.

Met groot beleid deze zaak aanvallend, besloot men winst te doen met de ervaring van die mannen, die in het buitenland bij het werk der Hervorming een leidende positie innamen. Naar alle zijden werden uitnodigingen gezonden; en niet zonder goed gevolg. Inderdaad zijn verscheiden Reformatoren overgekomen. Wel moest men een aanvankelijk plan laten varen om Calvijns komst te verzoeken, het feit dat hij een Fransman was leverde bezwaar op 2); wel deed men vergeefs beroep op Musculus 3), op

1. Rachfahl B I 417

2) Zie Pijper Utenhove blz. 334.

59

Melanchthon en Hardenberg 1); maar het gekte dan toch te bewerkstelligen, dat enige anderen zich bereid verklaarden aan het verzoek te voldoen. Het duurt niet lang, of we vinden op velerlei gebied tal van mannen van naam in het belang der Reformatie van Engeland werkzaam; de oud-hofprediker van Maria van Hongarije aan het hof van Brussel: Peter Alexander, de Italianen Bernard van Ochino en Petrus Martyr Vermiglio, Bucer uit Straatsburg en Fagius 2). En ook Johannes à Lasco.

Ook Johannes à Lasco! Maar waar die andere vreemdelingen, door 't aannemen van vaste betrekkingen, blijvend in Engeland zich vestigden; veelal ook omdat het Interim in Duitsland hun terugkeren moeilijk maakte, was dit met hem voorlopig niet het geval. Gelijk wij reeds zagen, werd dat Interim in Oostfriesland eerst veel later dan in het overige Duitsland, en niet dan na harden strijd ingevoerd; een omstandigheid, die 't eensdeels mogelijk, maar aan de anderen kant ook wenselijk deed zijn, dat de superintendent zijn machtigen invloed nog niet blijvend aan de gang van zaken aldaar onttrok. Zo zien we hem dan na afloop van het verlof, dat hij voor zijn reis van de Gravin had gekregen, vóór zijn definitief verblijf te Londen, nog eens naar Emden terugkeren, waar hij om het midden van Maart 1549 de haven binnenloopt 3).

Hoe kort echter ook, dat vertoeven in Engeland had niettemin grote gevolgen. Bij à Lasco's verblijf op Cranmers slot Lambeth was tussen deze mannen een verhouding gegroeid van onderlinge waardering en vriendschap, die geheel en al begrijpelijk maakt dat, als niet lang daarna de gebeurtenissen in Oostfriesland — gelijk in het vorig hoofdstuk beschreven werd - zó lopen, dat zijn superintendent moet wegtrekken, deze weder koers zet naar Engeland. de 13der Mei van het jaar 1550 ziet Londen hem weer 4). Dit maal onder omstandigheden, die het waarschijnlijk maken, dat hij niet zo spoedig zal vertrekken, en dus de vrienden der Reformatie in Engeland doen uitzien naar een of andere regeling, waarbij de uitnemende kracht van dezen man niet onbenut zou blijven.

1) K. o. W. Kraft Briefe end Documente S. 94 en Zeitschr. für die Theologie

2) Strype: Cranmer Vol. I, p. 282.

3) Dalton à Lasco S. 333. Hij maakte — wat zeer voorspoedig was — de overtocht in drie dagen.

4) Dalton à Lasco S. 333. Bat hij speciaal met de bedoeling kwam om daar' een kerk voor de Nederlanders te stichten, zoals Hessels Archivum T. II, p. 5 wil, is uit de brief, door deze als bewijs aangehaald (O. L. p. 560) niet te lezen.

60

Het duurde niet lang of er is iets gevonden. Om verschillende redenen was er grote behoefte aan geestelijke leiding der vreemdelingen te Londen. Daarvoor leek à Lasco de aangewezen persoon. En dat dit juist was gezien zal blijken, als we thans de blik richten op de lotgevallen van de vluchtelingenkerk, die daar is tot stand gekomen.

LONDEN.

Dit was, als reeds werd opgemerkt, in die eerste periode der geschiedenis van Engeland als emigratiecentrum, de enige kerk, die onze aandacht vraagt.

Wel zijn er in die tijd nog andere vluchtelingengemeenten in dat gastvrije land geweest, maar ze vallen buiten het kader van ons onderwerp. Van de Italiaanse en Spaanse die te Londen hebben bestaan, behoeft dat zeker geen betoog 1). Van drie andere feitelijk ook niet, als men goed in 't oog houdt, dat we ons zullen beperken tot de „Neder-Duitse" gemeenten. Te Canterbury 2), volgens een zeer oude traditie reeds van vóór Eduard's troonsbestijging; te Glastonbury 3), sedert 1550, toen onder leiding van Valerandus Pollanus zich daar een aantal wevers uit Henegouwen 4) heeft gevestigd; en te Londen, naast de Kerk waarmee wij ons voortaan zullen hebben bezig te houden; hebben ook kerken bestaan, voor een groot deel uit Nederlandse vluchtelingen gevormd; maar de leden daarvan waren Walen, en Frans was er de taal. Hun behandeling zou derhalve het bestek overschrijden, dat ik mij te uitvoering stelde. En zo mag gezegd, dat alleen in Londen, voor deze periode, een vluchtelingenkerk onze aandacht vraagt.

Het vraagstuk van kerkinstituering onder de Neder-Duitse vluchtelingen van Londen, werd omstreeks het eind van 1548 aan de orde gesteld, doordat zich daar toen een niet gering aan-

1) Over de Spaansche, zie Strype: Cranmer Vol. 1, p. 354-356; over de Italiaanse Strype l. c. p. 347, 346, 387, 390 en Lasco Opera Epp. no. 71.

2) Cf. over deze: Schickler T. 1, p. 280-291; Pijper Utenhove blz. 30-32.

3) Cf. over deze: Schickler T. I, p. 60 ; Erbard S. 30 ff; en vooral: „The Quarterly Register, organ of the Alliance of Reformed Churches holding the Presbyterian System" Nov. 1906, Febr. 1907, Met een belangrijke artikelenreeks over, The book of Geneva.

4) De schrijver van „The book of Geneva"vertaalt: from Hanau. Dit is onjuist; Hanan = Hannevia, Hannonia = Henegouwen.

61

tal van zulke mensen bevond. Het gerucht sprak van vier á vijfduizend 1), op een bevolking van nog geen honderd duizend zielen, als Londen toen had 2), zeker een niet zo klein percentage. Later zou wel blijken, dat dit getal veel overdreven was, maar men verkeerde dan destijds toch in de mening, dat het met de werkelijkheid overeenkwam, en dit gaf bij een opgewekt geestelijk leven meer dan reden genoeg, om te overwegen of het niet doenlijk zou zijn, voor deze vluchtelingen te komen tot een geregelder dienst des Woords en der Sacramenten.

En werkelijk heeft het dan ook niet lang geduurd, of deze wens is vervuld.

Het juiste tijdstip, waarop er een aanvang mee werd gemaakt is moeilijk aan te geven. Onjuist is zeker de veelvuldig aan te treffen voorstelling, alsof het privilege van koning Eduard, waarbij hij de Londense vluchtelingen tal van voorrechten geeft, tevens de stichtingsoorkonde zou zijn geweest. Ook dit feit heeft zijn voorgeschiedenis. Maar deze is enigszins onklaar. Naar mijn inzicht moeten we ons haar verloop denken als volgt 3):

In de aanvang gingen de Neder-Duitsers ter kerk in een Engelse parochie. Wanneer ze hier mee zijn begonnen is niet bekend. De berichten van Gerdes hierover bieden geen steun, Pijper toonde aan, dat deze op de Londense Kerk heeft betrokken, wat gold van die te Canterbury 4). Het enige getuigenis dat waarde heeft, is dat van Schoock; immers deze toonde zich reeds op zoveel punten goed ingelicht. Hij nu noemt het jaar 1547 5). Maar bevestiging van deze mededeling is nog nergens gevonden, en dus is voorlopig wel veiliger hierop niet al te veel staat te maken.

Is zijn bericht juist, dan zou tevens vaststaan, dat reeds toen de vluchtelingen zich enigszins tot een gemeente hebben verenigd. Onmogelijk lijkt dit niet. Want het enquêterapport van 1573, berustend in het archief der Franse Kerk te Londen 6), spreekt

- 1) Cf. Fechtius Suppl. een brief van Pagius aan Marpach, d.d. 26 April 1549 en O. L.
- 2) Ned. Spectator 1892 blz. 60 vv. stelt het aantal inwoners van Londen in 1568 op 100 duizend. In 1550 ongeveer zal dit dus wel minder zijn geweest,
- 3) Zonder alle afwijkende meningen te weerleggen, geef ik eenvoudig de m. i. beste voor zoveel mogelijk met bewijs uit de bronnen.
- 4) Pijper Utenhove blz. 31. Voor hem wordt hierop reeds gewezen door Putman blz. 155 en 166.
- 5) Schoock p. 516.
- 6) vgl. Schickler T. I, p. do.

62

van: „les Flamands, qui avalent prêché quelque temps dans Line paroisse (anglaise).” Hieronder alleen te verstaan, dat ze er ter kerk gingen om een Engelsen dienst bij te wonen, lijkt mij een onmogelijke exegese; nog afgezien van het onwaarschijnlijke dat ze het Engels hebben verstaan, en genoeg hebben genomen met de nog half Roomse inrichting der staatskerk. Het liefst stel ik mij de zaak dus zo voor, dat ze van de parochiekerk hebben mogen gebruik maken voor het houden van predicaties in hun taal; en dat er — hoe los ook -- reeds enige saamhorigheid tussen hen heeft bestaan.

Al naar de termijn, die we ons bij „quelque temps” hebben te denken, heeft dit dan korter of langer geduurd. Maar tegen de zomer van 1549 kwam er verandering.

De Franse vluchtelingenkerk, in de lente van dat jaar gesticht, had drie maanden in haar kerkgebouw vergaderd, toen ook de Vlamingen daar voortaan hun samenkomsten gingen houden 1), En hiermee grensden ze zich tegelijk enigermate meer als kerk af. Een brief van de 5 de Juni 1549 vertelt althans, dat de Germani 2) een „ecclesia privata” hebben gekregen, en dienaren des Woords 3). Niet lang voor die datum zal dat feit hebben plaats gehad, want nog wordt het getal van die vreemdelingen op vier duizend begroot; overschat kunnen we zeggen. De 14e Augustus, juist als zich de toestand voorlopig kan hebben geconsolideerd; als gebleken is hoevelen nu feitelijk geregeld ter preek opkomen, is die getalsbepaling tot op zes à achthonderd personen teruggelopen; een verschil dat toch wel niet alleen daaraan zal zijn te wijten, dat Anabaptisten en andere sektariërs zich hierbij onthielden; al zal dit feit ook niet zonder betekenis zijn geweest 5).

Het contact door deze nieuwe regeling tussen de beide vluchtelingenkerken ontstaan, heeft spoedig daarop ook geleid tot een gezamenlijk optreden. Het gold van de Koning verlof te krijgen

1) vgl. Schickler T. I, p. 60.

2) Dat dit bericht niet ten onrechte op de Neder-Duitsers wordt betrokken, blijkt uit een brief d.d. 22 Oct. 1549, waarin Bucerus aan Harde:lbo:nig schrijft: zend een predikant voor de Germani; iemand van Uw taal [Hardenberg was uit Overijsel afkomstig) want ze komen allen uit inferior Germania. — Gerdes Scrinium T. III et IV, p. 699-701.

3) Zie O. L. no. CLXXII.

4) Uit dit betrekkelijk nog groot getal blijkt, dat we de uitdrukking „ecclesia privata” in de brief d.d. 3 Juni niet hebben te verklaren als: in een particulier huis bijeenkomend, maar alleen in tegenstelling met de ecclesia publica, de staatskerk.

5) cf. bijv. O.T.. p. 65.

63

om in een andere, wellicht voor de zich uitbreidende gemeente beter berekende plaats te mogen samenkomen; een gemeenschappelijk belang, waarvoor het ineenslaan der handen aangewezen was. En de Frans sprekende gemeente was daar bovendien ook nog uit anderen hoofde toebereid. De oorlogstoestand tussen Frankrijk en Engeland maakte, dat ze bij de Engelse autoriteiten liever niet te veel in het gezicht trad, en deze voorzichtigheid maakte haar de gedachte, om met de Vlaamse zusterkerk, half achter haar verscholen, op te trekken ter

bereiking van haar doel, zeker aannemelijk 1).

Bij monde van Fransiscus Berti heeft men zich toen gewend tot de hertogin van Suffolk, „een ijverige en godvrezende vrouwe" 2). Deze bracht het verzoek over aan de twee leermeesters van de jongen Eduard, en hierdoor werd verkregen dat de Koning weldra twee mannen, Mr. Armigal Wayd en Mr. Hunnings 3) naar de vreemdelingen afvaardigde, om de oude, nu verlaten kerk der Augustijnermonniken aan Micron en Walter Delenus over te leveren, „om aldaer de waren Godsdienst in hare tale te bedienen".

Door twee feiten kunnen we enigszins de tijd van deze gebeurtenis bepalen. Daar Coxus, een van de twee leeraars des Konings, volgens een bericht van 27 Maart 1550, op die dag dat ambt niet meer bekleedde, moet het dus voor die tijd zijn geweest 4). En volgens Ruytinck 5) viel het tegelijk ettelijke maanden, voordat à Lasco aankwam en zijn bemoeiingen begon, die met de uitvaardiging van het privilege afsloten. De datum van zijn aankomst te Londen nu was 13 Mei 1550. In het voorjaar van 1550 zal dus deze beschikbaarstelling van de Augustijnerkerk hebben plaats gehad 6).

Ons rest ter tekening van deze voorgeschiedenis nu nog na te gaan, wat er gedaan werd om de gemeente van een dienaar des Woords te voorzien.

De reeds vermelde berichten, waarin sprake was van het groot

1) cf. Schickler T. T, p. 27.

2) W. M. V. 5. III, D. T, Ode.

3) „den een zijnde clerck van Yard; de anderen van 't Signet" W. M. V. S. III, D. blz. 12.

4) Gerretsen Micron blz. 13.

5) W. M. V. S. III, D. 1, blz. 12.

6) Bij deze verklaring behoeft men niet zijn toevlucht te nemen tot de hypothese, dat Ruytinek in zijn mededelingen zich vergiste, zoals Gerretsen Micron 1.21(12. 13 doet. Mijne opvatting staat ook Marholm voor; vgl. Dalton à Lasco S. 332.

getal Germani te Londen, geven iets hierover. Ze bevatten namelijk telkens de uitnodiging of Musculus onder deze Londense vreemdelingen geen predikant wil worden 1). Dit feit versterkt het gevoelen, dat de schrijvers van die brieven nog niet veel nauwkeurig wisten over die vluchtelingen; dat de getallen die ze noemen geheel geruchtmatige ramingen zijn, geboren uit een algemeen besef, dat zich veel vluchtelingen in Londen ophielden. En evenzeer dat de onderlinge samenhang van die toegestroomden nog maar zeer los moet zijn geweest. Was men goed van de toestand op de hoogte geweest, dan had men zeker Musculus niet gevraagd, want deze kende niet eens de taal, die de meeste van die vreemdelingen zouden blijken te spreken; en had dus weinig diensten kunnen bewijzen 2).

Toen dit bij de aanvankelijk vastere formatie, die midden 1549, als we zagen, tot stand kwam, duidelijk was geworden, daar bleek dat de meeste van die vluchtelingen uit Germania inferior afkomstig waren, is men van tactiek veranderd; en voortaan zoekt

men een dienaar des Woords, „linguae Brabanticae" 3). Aan Bucerus hebben de vluchtelingen verzocht hierin voor hen te willen handelen, wat deze bereidwillig op zich heeft genomen. Allereerst liet hij zijn oog vallen op een zekeren Martinus Fabri; maar een te zwakke stem deed dezen toch niet geschikt schijnen 4). Daarop werd, de 14^e Augustus 1549, een brief afgezonden naar Hardenberg te Bremen, met het verzoek om iemand te willen zenden; en de 22^e October werd dit verzoek nog eens herhaald 5). De gemeente was geheel bereid zich aan liet opzicht van de te zendene, zo nodig ook aan zijn tucht te onderwerpen. Resultaten hebben deze pogingen niet gehad. Van een vast predikant in die tijd merken we althans niets. En de dienst des Woords die, naar ons bleek, toch in die tijd voortgang had, zal geleid zijn, nu eens door dezen dan door genen; zoals dat in die periode van nog ongeregelde toestanden ook in

het vaderland geschiedde.

Toch zou het niet lang meer duren of ook te dezen opzichte kwam vastere regeling. Sedert de quadragesima van 1550 trad

1) O- L. P. 336, 337.

2) In 1556 schrijft Micron hem: Ik zou U een exemplaar van mijn „Waerachtich Verhael hebben gezonden, „si te nostrum inferioris Germanine idioma intelligere potuisse ezistimassem” zie Gerretsen Micron Bijlage VI.

3) O- L. P- 539-

4) O. L. P. 539.

5) Gardes Sedmurn T. III et IV, p. 699-701.

65

„inter privatos parietes”, voor afzonderlijk samenkomende groepjes dus vermoedelijk, Marten Micron als prediker op 1).

Zonder opleiding voor die taak te hebben gehad, terwijl zijn vroeger dokterschap 2) zelfs niet als surrogaat van propedeuse zal hebben kunnen dienen, heeft hij zich begrijpelijkerwijze aanvankelijk aan niet meer gewaagd, dan aan zulk a. h. w. huiselijk voorgaan. Maar toen bleek dat hij hiervoor niet zonder natuurlijken aanleg was, en dat zijn hoorders er door werden gesticht, zal het er langzamerhand toe gekomen zijn, dat hij voor een grotere schare ging spreken, voor de gemeente, die in de Augustijnerkerk bijeenkwam 3).

Ten minste de 29 Juni schrijft Utenhove over hem: „etiamnum adhuc concionatur non infeliciter” 4).

Intussen was echter de 13de Mei à Lasco te Londen gearriveerd. En daarmee begint dan het werk der bevestiging, der fundering van de aldus ontstane vreemdelingenkerk.

Zo goed als terstond zijn zijne relaties met haar aangevangen 5). Want reeds een week later schrijft Micron aan Bullinger: à Lasco is besloten te Londen te blijven en er een *ecclesia Germanica* te stichten 6). Wat onder dat “stichten” moet verstaan, blijkt uit de bijvoeging: “waarvan hij tot superintendent is benoemd”. De Kerk moet dus reeds hebben bestaan, alleen ze moest nog ingericht worden 7). Die taak werd aan à Lasco opgedragen, terwijl hij dan tevens, om met de nodige autoriteit te kunnen optreden, tot superintendent werd aangesteld.

Met ijver toog hij in die nieuwe kwaliteit aan het werk. Reeds een der eerste dagen van Juni roept hij Utenhove en de voornaamste mannen van de Hollandse en Franse Kerken te

1) Pijper Utenlinve Bijlagen n°. XXXIV,

b) cf. Gerretsen Micron blz. 2 n. 3.

3) Vast predikant was hij in haar midden ook toen echter nog niet. vgl. O. L. p. 565.

4) Pijper Utenhove Bijlagen no. .XXXIV.

5) Reeds tijdens zijn eerste bezoek aan Engeland schijnt niet alleen de gedachte hem niet vreemd te zijn geweest, dat dit land een refugium voor de vrienden der Hervorming zou kunnen zijn in slechte tijden (Meiners D. 1, blz. 3te); maar hij heeft, volgens Strype toen zelfs pogingen aangewend tot verkrijging van een plaats van samenkomst voor de al aanwezige vreemdelingen. Strype Cranmer Vol. I, p. 539-341-

6) O- L. p. 560, 56r.

7) Martyr, te Oxford, minder goed op de hoogte dan Micron te Londen, schrijft nog de ren Juni dat hij verwacht, dat à Lasco de Eiding van de Hollandse Kerk te Londen op zich zal nemen. Maar zijn bericht is toch van belang, omdat eruit blijkt, dat hij van 't reeds bestaan van zulk een kerk weet, en dat dus, ook volgens hem, 't stichten niet letterlijk mag worden opgevat. cf. O. L. p. 485.

66

samen tot een conferentie 1). Wat hier werd besloten kunnen we gissen uit hetgeen we kort

daarop zien gebeuren. Er zal afgesproken zijn om aan de Koning officieels erkenning der Kerken te vragen; en — indien deze verkregen werd — zou bij de Vlaamse gemeente Micron als dienaar des Woords werkzaam zijn. Zo werd de zaak in handen der regering gesteld.

Vrij lang liet deze op haar beslissing wachten. 't Inwinnen van advies bij de verschillende autoriteiten heeft weken voorbij doen gaan. Eerst de 29^e Juni is de zaak beklonken. Op die datum tekende De Koning in zijn dagboek aan; „It was appointet, that the Germans should have the Austin friars for their church to have their service, and for avoiding of all sects of Anabaptists and such like”, 2).

Het opmaken van de officiële charter heeft daarna nog enige tijd genomen. We weten hoe de roden Juli, met 't oog op de voorbereiding ervan, een schrijven van de Koning naar de Lord Chancellor ging 33). Het zal slechts één van de vele formaliteiten geweest zijn, die te vervullen waren; toen de gehele reeks was; afgelopen was het intussen 24 Juli geworden. En die datum draagt dan ook het prachtig gekalligrafeerde, en onberispelijk bewaarde stuk 4).

De inhoud ervan valt in tweeën uiteen 5): mededeling van motieven, die ertoe brachten om het uit te vaardigen, en opsomming van de voorrechten, die het verleende.

Het allereerste motief was natuurlijk medelijden met de uit hun vaderland Verdrevenen, en de geneigdheid aan hun verzoek om geregelde kerkedienst te voldoen. Maar daarmee liep het niet af. Reeds de notitie uit Koning Eduards dagboek toont dat aan: „for avoiding of all sects of Anabaptists and such like”. Om bestrijding van de ketterij was het te doen. En werkelijk was dit niet overbodig.

Het Hollands volkskarakter heeft steeds een sterk sektarische aanleg gehad. Door zijn vals onafhankelijkheidsgevoel aan de ene kant, doordat het in de religie de zaken á coeur neemt

1) Hessels Archvum T. II n°. 10

2) Burn: Refugees p. 186.

3) Hessels Archivum T. III, n°. 14, n. I.

4) Zie over de uitvoering ervan Pijper Utenhove blz. 63. Het is o. a. afgedrukt Hessels Archivum T. III, n°. 14.

5) Vergel. hier Gerretsen Micron blz. 15 — 21.

67

aan de andere zijde, is het spoedig bereid, vooral als de kennis der waarheid gering is, om van de rechten weg te dwalen, 't zij links, 't zij rechts.

De 16de eeuw was in dat opzicht niet anders dan de tegenwoordige 1). Herhaaldelijk wordt er door verschillende personen over geklaagd. En onder de uitgewekenen naar Engeland ook, was die slechte karaktertrek aan het licht gekomen. Allerlei gading was er vertegenwoordigd. Vooral de Anabaptisten 2). Welnu, wetend hoe juist deze als staatsgevaarlijk alom werden gevreesd, verwonderen we ons niet dat de Koning het verzoek der vreemdelingen toestond. Kerkelijk georganiseerd, traden ze meer in de vollen dag, en licht was hier veiligheid voor de Engelse Staat.

Minder duidelijk dan in het dagboek, treedt deze overweging toch ook in de charter te voorschijn: “de reijne en suiijvere religie” moet door de vorsten worden verbreid en voorgestaan, omdat zonder die „het politijksch regiment niet lange en kan staen blijven, noch sijnen name behouden”. En ook hier blijkt dus wat Strype in zijn biografie van Cranmer zegt, dat de Koning niet alleen handelde uit Christelijke barmhartigheid maar ook uit „Christian policy” 2).

Deze Christelijke politiek blijkt ook nog uit het derde motief dat de vorst tot zijn gunstig besluit heeft geleid: de gedachte om door een modelkerk een voorbeeld te geven voor de reformatie der Engelse kerk.

Deze laatste was volstrekt nog niet in die mate als de Koning dat wilde, tot stand gekomen. In velerlei opzicht werd nog de oude gang gevolgd, en van radicale doorvoering der zuiverder denkbeelden was nog volstrekt niet algemeen sprake. Naar verbetering werd wel gestreefd,

maar wijs beleid eiste, dat men hierbij niet anders dan langzaam te werk ging, en allerlei gevoeligheden zoveel mogelijk ontzag. Gaandeweg moest de overtuiging veld winnen, dat een geheel naar Apostolische trant gereformeerde Kerk toch werkelijk wel bereikbaar was; bruusk handelen zou eerder hebben afgestoten dan getrokken.

Als een welkom middel om dit doel na te streven deed zich toen inwilliging van het verzoek der vluchtelingen voor. Een door

1) cf. bijv. De Navorseher 1867 blz. 360; Schoock p. 529; Hessels Archivum T. II, n°. 181; Rachfahl B. 1, S. 165.

2) Balton à Lasco S. 335; O. L. p. 574 —576, 382.

3) Strype: Cranmer Vol. I, p. 338.

68

à Lasco, geheel naar zijn ideeën ingerichte kerk, wat zou ze niet met de logica der feiten, onverbiddelijker nog dan die der redenering, de stelling adstrueren, dat zulk een kerkinrichting verre de voorkeur verdiende boven wat op dat ogenblik de Engelse Kerk nog gaf te zien. Door de vreemdelingen toe te staan wat ze vraagden, kreeg men een voorbeeld, dat meer dan leringen trok.

Dat dit werkelijk een beweegreden van de Koning is geweest, blijkt niet alleen uit andere getuigenissen¹⁾, maar ook uit de charter zelf. En niet het minst uit de voorrechten, die hij de adressanten wilde toestaan.

De meest bekende daarvan, n.l. de bevestiging van het vroegere beschikbaar stellen der Austin-friarkerk, die voortaan Jezus'tempel zou heten, en de benoeming van à Lasco tot superintendent, en van vier dienaren des Woords om zowel de Hollands-, als de Franssprekende Kerk voor te gaan, deze meest bekende zijn niet de belangrijkste voor de kennis van het wezen van het stuk.

Van veel meer gewicht te dien opzichte zijn de bepalingen, ertoe strekkend, om te voorkomen, dat de vluchtelingen zich bij hun kerkinrichting niet geheel zouden kunnen laten leiden door hun overtuiging. Daarvoor werden ze allereerst gemaakt tot een politiek lichaam, tot een onafhankelijk rechtspersoon. Burgerlijke en kerkelijke autoriteiten werden bovendien gewaarschuwd, hen met rust te laten; de bisschoppen moesten zich wel wachten hen te bemoeilijken, ook al zagen ze dat ceremoniën bij hen in zwang waren, overigens in het rijk niet gebruikelijk; eigen ceremoniën, tucht naar hun inzicht werden hun bovendien toegestaan. Voorts konden ze naar eigen goedvinden ouderlingen en diakenen verkiezen; evenzo predikanten en een superintendent; alleen van deze laatste categorieën moest de keuze worden bekrachtigd door de Koning. En ten slotte kregen ze de vrijheid om geheel onafhankelijk in hun kerkgebouw uitlegging van het Evangelie te hebben, en bediening der Sacramenten. Slechts komt hierbij één „mits", belangrijk omdat 's Konings motief er zo ongemaskerd doorheen gluuert, mits: „navolgende Godes Woord en d'Apostolische instellingen".

Gelukkig zijn we in staat mee te delen hoeveel leden in deze eerste tijd tot de vluchtelingenkerk hebben behoord. Niet minder

1) cf. O. L. p. 567; Lasco Opera T. II, p. 11. Ook is het te zien uit het feit dat de vreemdelingen zelfs meer kregen dan ze hadden gevraagd. Was alleen vriendelijkheid tegenover hen drijfveer geweest, dan ware deze toch in geen geval ooit zover gegaan. Vgl. Woudstra blz. 16.

69

dan twee lijsten zelfs hebben we over, waarop hun namen staan vermeld 1). De eerste is nog van 5550, vermoedelijk echter van het einde van dat jaar 2). De tweede dateert van 1551. Beiden wijzen op een getal van ruim 500 leden. Die van 1550 door, onder het opschrift „Nomina eorum qui Confessioni fidei subscripserunt", een 420 namen te noemen; de tweede

door de vermelding van ruim zo „Housalders", of hoofden van gezinnen 3).

Het kleinste gedeelte der vluchtelingen voegde zich dus bij de gemeente. Want juist in die tijd, als we zagen, kwamen er, door het plakkaat van 1550, velen over; Utenhove schrijft ze juni 1550 dat zich toen reeds vele duizenden Germani te Londen ophielden. Van het begin af aan heeft dus de kwaal geheerst, waarvan à Lasco later sprak, dat er niet weinigen waren, die zich bij de Engelsen als leden der vluchtelingenkerk voordeden, bij deze echter weer als leden van een Engelse parochie, en die zich zo aan beiden wisten te onttrekken 4).

Micron had gelijk, toen hij de 28ste Mei 1550 aan een zijner vrienden schreef: „Wij, Vlamingen zijn klein in getal". Hij voegt er aan toe „en arm" 5).

Het was niet gemakkelijk het bestek der gemeente, in het koninklijk privilege gegeven, om te zetten in werkelijkheid. En het is dan, door de ongunst der omstandigheden en door de tegenwerking der mensen, ook niet zo dadelijk gegaan.

De Koning stelde er prijs op het geschenk, dat hij de vluchtelingen gaf, in goeden staat over te leveren. Daartoe waren nog enige reparaties aan het gebouw nodig; en dit gaf de eerste kink in de kabel. Financieel liep alles goed, Want de vorstelijke gever droeg zelf de kosten. Maar men kon de eerste weken niet vergaderen. Niet omdat de herstelling van zo ingrijpende aard bleek; à Lasco tenminste vond dat er volstrekt geen bezwaar was, dat men toch heel goed de kerk kon gebruiken. Hij vroeg dan ook aan, het te mogen doen. Maar de moeilijkheid kwam

1) Ze staan afgedrukt Publ. Hug. Soc. Vol. X, P. I, p. 201.

2) Dit is hieruit op te maken, dat zij tien ouderlingen vermeldt; een vermeerdering van het oorspronkelijk aantal van vier, dat in October werd gekozen; die veroorzaakt werd door de groei der gemeente. cf. de voorrede van Micron Christ. Ordin.

3) Tussen het aantal belijdende leden en het totaal der tot de Kerk behorenden moet natuurlijk enig verschil worden aangenomen. Toch zal dit niet zo groot zijn geweest, als het onder tegenwoordige omstandigheden pleegt te zijn. Als regel toch gold te Londen, dat men op zijn 14e jaar belijdenis deed.

4) Lasco Opera T. II, p. 106.

5) O. L. p. 564.

van andere zijde. De Lord Treasurer sloeg het verzoek eenvoudig af; zich daarbij dekkend niet de mooie schijnreden, dat het gebouw, als het geschenk des Konings, onmogelijk kon worden overgedragen voor het, in overeenkomst met de waardigheid van die gever, was in orde gebracht. Micron, die dit in een brief aan Bullinger vertelt 1), was echter geen oogstblik de dupe van deze redenering. Er zat wat anders achter. Dat kwam ook uit, toen zich een gesprek ontspon tussen die Engelsen ambtenaar en de superintendent, en de eerste eindelijk zei dat de vluchtelingen óf de Engelse ceremoniën moesten aannemen, óf uit Gods Woord aantonen, dat deze af te keuren waren. De Lord Treasurer bleek eenvoudig de trompet, waardoor de bisschoppen bliezen. Vooral de Londense kerkvorst was zeer verbolgen, omdat hij door deze onafhankelijkstelling van de vreemdelingen, zich in zijn hiërarchieën gekrenkt achtte 2).

Bij dezen stand van zaken is toen op andere wijze in de behoefte aan een kerkgebouw voorzien 3). Door de welwillendheid van enige Londenaars kreeg men zoolang een andere vergaderplaats. Op de 21ste September werd daar de eerste preek gehouden. Een toon van dankbare vreugde klinkt in de brief, waarin Micron dit aan Zijn Zürichsche vriend Bullinger mededeelt: Men heeft hem tot dienaar des Woords geroepen. De kerk is stampvol. Dadelijk is men begonnen een geregeld plan van kerkregering te ontwerpen. Dientengevolge zijn de 5de October reeds vier ouderlingen gekozen; naar de apostolische ordening, om de dienaar des Woords bij te staan, niet in de Evangelieverkondiging, maar in het toezicht over leer en leven. Onder de aangewezenen is ook Utenhove. Met openlijk gebed en oplegging der handen zijn ze bevestigd. Evenzo zijn de 12de vier diakenen ter oefening van barmhartigheid benoemd; op de wijze die ook de apostelen hebben gevolgd. Dagelijks wast het getal der gelovigen.

Gaat het zo een paar jaar voort, roept hij in zekere verrukking uit, dan zullen we stormenderhand de antichrist uit Vlaanderen kunnen verjagen, en het rijk van onze Verlosser vestigen 4).

Zoo schreef hij de 13den October 1550. Maar hij zegelde de

1) O. L. p. 567-569.

2) Ca.10. Opera Epp. n°. 1399.

3) Eerst de 112^e December is men werkelijk in de Austin-Friars-kerk of Jezustempel gaan preken. Vgl. Woudstra 11102. 20, n. 2. 4) O. L. P- 570-573.

71

brief eerst een week later, na er een postscriptum onder te hebben gezet in heel andere stemming. Hij is zo gedrukt, dat hij niet rept van het feit dat op de 16de der maand een tweede kerk voor de vluchtelingen is opengesteld; een kerk in Threadneedle street. Door de uitbreiding der gemeente was dit nodig gebleken. En nu men toch twee gebouwen had, was men tegelijk overeengekomen, dat de Hollanders voortaan de Jezustempel, de Franssprekenden het andere gebouw zouden gebruiken; zo had men het minste gevaar voor botsingen 1).

Als gezegd, hij maakt met geen woord melding van dezen gewijzigder toestand. Zo vol is hij van de tegenspoed, die ze hebben ondervonden. De bisschoppen toch zijn er in geslaagd, door gedurig stoken, van de Raad des Konings gedaan te krijgen, dat deze bij edict de vreemdelingen heeft verboden, de Sacramenten te gebruiken naar hun gewoonte. 't Preken in hun landstaal blijft hun toegestaan; maar in de Engelse Kerk kunnen ze best Doop en Avondmaal komen genieten 2).

Niet geringe ontsteltenis werd door dit besluit teweeggebracht; à Lasco was er geheel door terneergeslagen. Geen wonder, een van de meest wezenlijke beloften van het privilege werd er ten enenmale door verwaarloosd.

Het is niet kunnen gelukken spoedig intrekking ervan te bewerken. Blijkens een brief van de 14e April, door Micron aan Bullinger gezonden, was zelfs toen de zaak nog niet in orde "3). Toch is ze eindelijk in 't reine gekomen 4).

Nog een derde moeilijkheid was er te overwinnen, naast de twee reeds genoemde. Het koninklijk diploma had, naar ons bleek, een viertal dienaren des Woords aangewezen voor de beide vluchtelingenkerken. Voor de Frans sprekende Franciscus Riverius, en Richardus Gallus 5), voor de Hollandse: Gualterus Delenus en Martinus Micronius. Maar ook te dezen opzichte werd het bepaalde niet terstond gerealiseerd. In de eerste tijd heeft alleen Micron het ambt bekleed. De reden hiervan bleek mij niet en laat zich ook niet gissen. Alleen het feit staat vast de 12de December 1550 zegt à Lasco het in een brief 6): „nos egemus

1) cf. Burn Refugees p. 24 vv.

2) O, L. p. 573.

3) O. L. P. 575.

4) Pijper Utenhove blz. 68.

5) Ten onrechte nemen Ypey en Dermout D. I, blz. 155, dit „Gallus" als latinisering van de Haan; 't betekent slechts: de Fransman.

6) Lasco Opera Epp. n°. 69.

72

ministro"; wat, met 't oog op de omvang der gemeente, zeker niet op een derde dienaar slaan kan, maar wel moet beduiden dat de tweede ontbrak 1). De 7de Januari van het volgende jaar was deze noodstand echter voorbij; althans dan wordt ook van Walter Delenus gezegd dat hij

't predikambt vervulde 2). Toch bleef zijn collega altijd veel meer op de voorgrond treden. Delenus was meer de geleerde 3), Micron meer de populaire pastor en de redenaar 4). En terwijl de eerste dan ook weer spoedig meer aan anderen, aan meer wetenschappelijke arbeid zich gaat wijden 5), blijft de welsprekende Gentenaar voortdurend zijn krachten geven aan de verkondiging van het Evangelie; ondertussen, zoveel zijn werk liet hem toelaat, in geschrifte ook de inrichting van zijn gemeente, en de verbreiding der Reformatie onder de in het vaderland achtergelaten gelovigen bevorderend 6). Niet onwaarschijnlijk heeft ook Petrus Delenus, Walters zoon, reeds spoedig hem in de dienst des Woords bijgestaan 7), al ontbreken vaste gegevens Om te zeggen in welke conditie.

Van het *inwendig leven* der Londense vluchtelingenkerk kunnen we ons gelukkig uit vele gegevens een heldere voorstelling maken.

We zagen reeds dat er niet lang werd gewacht, of men ging over tot de benoeming van ouderlingen en diakenen. Ook een confessie, een catechismus, een psalmbundel waren spoedig gereed. En evenzo voorzag men van de aanvang af ook in de behoefte aan een liturgie en een kerkregeling. Over elk van die leer- en dienstboeken iets meer 8),

Het jaar 1551 was nog slechts enkele dagen oud, of ter drukkerij

1) Dit is ook af te leiden uit O- L. p. 587; of. Hessels Archivum T. II, no. 11.

2) Lasco Opera Epp. no. 72.

3) Utenhove noemt hem „vir trium linguarum undiquaque doctissimus”.

4) Over zijn preekmethode zie O. L. p. 587.

5) Zie hierover later op blz. 91. De 9en April schrijft Utenhove dan ook weer aan Bullinger dat Micron de enige predikant is.. O. L., p. 587.

6) Vgl. Bibliotheca Reformata Neerlandica T. 1, p. 428; Proceed. Hug. Soc. Vol. IV, p. 25.

7) Op de hiervoor genoemde lijst van 1550 komt hij reeds voor, met a Lasco, Micron en zijn vader, onder degenen die apart aan het hoofd der lijst worden genoemd, aan de ouderlingen en diakenen voorafgaand. In 1553 was hij zeker dienaar des Woords. cf. Utenhove p. 22.

8) 't Zegel dezer Kerk was een schild met de naam JHWH, waarom in de binnenrand, Sigil. Eccles. London Belgicae, en in de buitenrand: Omnibus sperantibus in eo. K. A. 1857 blz. 480.

van Steven Mierdman verscheen een werkje getiteld: „Compendium doctrinae de vera unicaque Dei et Christi ecclesia, einsque et confessione punct: in qua Peregrinorum Ecclesia Londini instituta est, autoritate atque assensu sacrae Majestatis Regiae', 1). Het is een stuk van een enigszins bijzonder karakter. Gewoon: wordt het aangeduid met de naam van Londense confessie; maar in strikten zin is dit niet geheel juist. Want het is niet geschikt om door de gelovigen te worden uitgesproken, als formulering hunner religieuze overtuiging. Het „credimus”, wij geloven en belijden, waarmee elk artikel van de Confessio Belgica aanvangt, komt er geen enkele maal in voor. Het begint met langs etymologische weg het begrip „kerk” te bepalen, gaat vervolgens na wat de waarachtige gemeente Gods van andere gemeenten en vergaderingen onderscheidt. Wel is waar wat à Lasco en de predikanten der vluchtelingengemeente de brief aan Koning Eduard, die voorafgaat, zeggen, dat „praecipua... salutis nostrae capita omnia” in worden behandeld, maar ze worden allen gegroepeerd om de leer van de kerk .1). Deze bijzondere vorm is gekozen geheel in overeenstemming met het doel van het stuk, dat uit die reeds genoemden brief duidelijk blijkt. De vreemdelingenkerk trad op met de pretentie dat ze, meer dan de Engelse staatskerk, het apostolisch ideaal nabij kwam. Wat was dan eerder en dringender vereist, dan dat ze bewees te geloven wat de apostelen geloofden, „opdat alle deghener, die haer willen voeghen tot der Ghemeynten, versekert veesen, datse niet door enighe menselicke leerling' maar bij de stemme Gods, door de Engelen, Prophoten, en Apostelen voortghebracht, tot der warachtigher kennisse Gods

ende Christi, ende oock tot de eewighen leven vergadert en wtgheroepen werden". Dit Compendium doctrinae is a. h. w. de apologie, waarin de kerk als geheel, redenerend vanuit het wezen der Christelijke Kerk, aantonen wil, dat ze rechtens optreedt zoals ze doet. Meer dan een confessie is het een bewijs waardoor ze zich legitimeert. Maar de eisen der praktijk maakten, dat men al spoedig dit

1) Het is afgedrukt Lasco Opera T. II, p. 285-339, cf Epp, no. 71; onbesproken o. a. Pijper Utenhove blz. 72 vv., Woudstra blz. 66 vv.; Lasco Opera Praetatio p. LXXIV.

2) De Sacramentsleer wordt er slechts even in aangestipt, cf. Lasco Opera Epp. N0. 80; zij werd later uitvoerig besproken in een bijzonder tractaat. 1.1. n°. 82; nadat eerst reeds vertaling van een werkje van Bullinger over dezelfde materie was voorafgegaan. Gerdes Hist. Ref. T. DI, p. 234.

74

geschrift ging gebruiken voor een doel, waarvoor het eigenlijk niet was gemaakt. Men had een formulier nodig, waarmee ieder zijn instemming zou moeten betuigen 1), die zich bij de gemeente wenste te voegen; en vanzelf nam men daarvoor toen dit Compendium doctrinae.

Daartoe was natuurlijk een vertaling ervan nodig. Het was Jan Utenhove die zich daarmee belastte. Met bekwame spoed kweet hij zich van die taak. Reeds vóór de 15de Mei lag de - zeker met 't oog op de enigszins andere eisen, die voor dit praktisch gebruik aan het stuk gesteld moesten worden, hier en daar tamelijk vrije - overzetting gereed. Ongeveer onder de volgende titel: „Een kort begriip der ðringhe van de warachtighe ende enighe Ghemeynte Gods ende Christi, enz.".

Nog door vertaling van een ander symbolisch geschrift maakte zich deze bekende ouderling jegens de Londense Kerk verdienstelijk.

in het vorig hoofdstuk vermeldde ik reeds de Emders Catechismus door Lasco en zijn medediensars in 1546 voor de Kerk daar opgesteld. Welnu, uit het Oostfriesche dialect 2) heeft Utenhove die nu hier te Londen in het Neder-Duits vertaald. De voorrede, waarvan hij hem voorzag, is gedateerd op de 15^e Mei 1551. Voor de onderwijzing van de kinderen der gemeente, zegt hij daarin, heb ik op verzoek der predikanten en ouderlingen, deze arbeid ondernomen. Dat voor dat doel dit geschrift echter minder geschikt zal zijn gebleken, met zijn 250 vragen en antwoorden, is reeds herhaaldelijk opgemerkt. En weldra was de gemeente dan ook in het bezit van een kleine Catechismus, veel handiger voor het gebruik. Toch is de grote niet geheel in het vergeetboek geraakt. Zelfs heeft hij verscheidene drukken beleefd.

Op een daarvan moet ik nog in het bijzonder wijzen. Het is de tweede, die in 1553 het licht zag. Opmerkelijk is hij, niet alleen doordat de voorrede ervan een andere datum kreeg, maar meer nog door een kleine uitbreiding ervan na vraag en antwoord 152. Zeven vragen en antwoorden werden er aan toegevoegd, allen betrekking hebbend op *de nederdaling ter helle* 3). Wie de auteur van deze uiteenzetting is weten we niet; vermoedelijk zal het

1) cf. Lasco Opera Epp. no. 72.

2) Pijper Utenhove blz. 75; Woudstra blz. 71-73; Lasco Opera Praefatio LXXX, waar ook de volledige titel wordt meegedeeld.

3) Woudstrá blz. 72; Lasco Opera T. H p. 424—427.

75

À Lasco wel zijn geweest 1). Veel doet het er echter niet toe. Van meer belang is dit, dat we de aanleiding kennen, waardoor men er toe zal zijn gekomen om te dezen opzichte zich duidelijk te spreken, dan men in de eerste druk had gedaan.

was nl. in de gemeente over dit punt geschil gerezen 2). Oorzaak hiervan lag bij Walter Delenus, de predikant. Die had, kort voor de verschijning van de genoemde twee Catechismusdruk, over een drietal punten in de gemeente beweging veroorzaakt. Allereerst

had hij propaganda gevoerd voor gedachte dat doopgetuigen niet moesten toegelaten. Voorts had hij openlijk van de kansel de kniebuiging aan het Avondmaal superstitieus genoemd. Ten derde wilde hij het artikel over *de descensus ad inferos* uit de belijdenis geschrapt zien. En, wat zaak niet beter maakte, voordat hij met deze bijzondere mening voor de dag kwam, had hij met geen enkel woord van afwijkend gevoelen tegenover zijn mededienaren gerept.

Het spreekt vanzelf dat — zodra men bemerkte wat er gaat was - de ambtsdragers de zaak in behandeling hebben genomen. En gelukkig met goed gevolg. Delenus bekende na lang praten dat hij gedwaald had, iets geleerd dat streed met Gods Woord 3) In hoeverre vóórdien het kwaad reeds had doorgewerkt in gemeente, weten we niet. Waarschijnlijk zal het nadelig gevolg ervan niet heel groot zijn geweest, daarvoor was het te spoedig bezworen. Maar toch mogen we wel aannemen, dat de boven genoemde uitbreiding van de Catechismus voornamelijk aan dit voorval was te danken.

Reeds gewaagde ik van de kleine Catechismus, die na de groten weldra burgerrecht verkreeg. Aan Micron dankt hij zijn ontstaan, in 1552. Dalton houdt hem voor een uittreksel uit de groten 4); Gerretsen daarentegen voor zelfstandig werk 5). De voorrede, door à Lasco er voor geplaatst 5), laat dit punt

1) Lasco Opera Praefatio p. LXXXV.

2) Lasco Opera Epp. nr. 91 a Lasco ad Bellingerum 7 Junii 1553. Ook te Bremen heeft men in die tijd over dit punt geschil gehad. cf. Lasco Opera Epp. N0 80; Spiegel D. Albert Hardenberg, Bremen 18639 S. 106, 107.

3) Kort na zijn eerste schuldbelijdenis had hij daarover weer berouw, maar — naar 't schijnt heeft toch op de duur zijn beter ik gezegevierd; althans verder merken we niets meer van deze kwestie,

4) Dalton à Lasco S, 262. Hij verwacht echter de kleinen catechismus met de het bespreken Korte onderzoeking des geloofs.

5) Gerretsen Micron blz. 33.

6) Lasco Opera Elly. no. 87.

77

rusten; geeft echter de indruk dat de laatste mening de juiste is. We willen, zegt hij, niet de groten Catechismus hiermee verdringen, maar „alleenlick dye ionckheydt een korte firme voorstellen", die ze gemakkelijker van buiten kan leren. Tot 134 vragen en antwoorden heeft de auteur zich dan ook beperkt 1)

Nog één leerboek dient tenslotte vermeld, Het is getiteld: „Een korte ondersoeking, des gheloofs, over deghene die haer tot de Duytsche gemeente: die te Londen was, begheven wouden. Wtghestelt door de Dienaers der selver". Althans zo luidt de titel der uitgave van 1558, in de bekende editie van à Lasco's werken afgedrukt 2). Maar die was de eerste niet. In 1553 ging reeds een editie vooraf. Wat de auteur ervan betreft, het veiligst doen we te zeggen dat die tot nog toe niet is aan te wijzen. à Lasco en Micron worden genoemd, maar beiden wordt, op niet ondeugdelijke gronden, het vaderschap ook weer ontzegd. Even moeilijk is 't een beslist antwoord te geven op de vraag, of het eerst in 't Latijn dan wel in 't Hollands is opgesteld. Het laatste lijkt liet waarschijnlijkst.

In twee redacties kwam dit werkje — dat tal van drukken heeft beleefd — tot ons, in de Hollandse, die 41 vragen en antwoorden telt, en in de Latijnsche, voorkomend in de later nog te noemen *Forma ac Ratio*, die er uit 45 bestaat. Over de bedoeling ervan is geen verschil, ze blijkt trouwens duidelijk uit de titel; dengenen, die zich bij de gemeente wensten te voegen gaf het een kort begrip van de hoofdstukken der leer. Wel is er strijd over de plaats, die het verder in het kerkelijk leven nog innam. Met name is men het er nog niet over eens, wanneer de instemming ermee gevraagd werd, waarvan de bronnen spreken. Kuyper meent:

binnenskamers, voor het presbyterium; terwijl dan later in t midden der gemeente nog eens instemming met het *Compendium doctrinae* werd geëist 3). Gerretsen zegt: in de samenkomst der gelovigen; de oorspronkelijk gevraagde subscriptio van het Compendium verviel dan, zodra dit nieuwe stuk

1) Onder toezicht hunner ouders moesten de kinderen tussen 5 en 10 jaar zijn antwoorden van buiten leren, Tweemaal per jaar werd dan in de samenkomst der gelovigen, door de dienaar des Woords, naar hun vorderingen onderzoek gedaan.

2) Lasco Opera T. II, p. 477-492; of. Praefatio p. XCIX. Vgl. ook Woudstra blz. 77 vv.; Gerretsen Micron bidt. 23 vv.; v. Oppor Lasco La doctrine de la predestination dans l'église réformée des Pays-Bas 1906, p. 13-15. Het boekje zelf draagt geen nadere aanwijzing dan: „Untghestelt doer de Dienaors derselver" (n.l. der Londense gemeente).

3) Lasco Opera Praefatio p. XIXC, C.

78

gereed was. Het motief dat z. i. daartoe heeft geleid — het onvolledig karakter van die oude confessie — zal wel niet hebben staan. Woudstra toonde genoegzaam aan dat van zulk volledig karakter niet mag gesproken 2). Maar - als ik poogde te bewijzen — zeer voor zulk een subscriptio geschikt was dat Compendium toch aan de andere kant ook niet; en tegen de conclusie van Gerretsen bestaat dus m.i. wel geen bezwaar. Toen een geschikter stuk voorhanden was, raakte het oude buiten gebruik.

Bij veel van het bovengenoemde trad Utenhove ten voorde zijner gemeente op. Maar nog nooit anders dan als vertaler. heeft echter haar ten gerieve ook zelfstandig werk geleverd. Hij maakte haar een psalmbundel.

Het staat niet vast of Londens Kerk ooit in haar gemeentel leven de Souterliedekens van Van Zuylen heeft gezongen 3); in allen gevalle hebben de wereldse wijzen, waarop die was getoonzet — in het vaderland dan nog te dulden, omdat ze inquisitie op een dwaalspoor brengen konden — in dat land vrijheid, door hun weinig stichtelijk karakter, zich weldra onbruikbaar getoond.

Naar iets geschikters schijnt men dan ook van de aanvang hebben gezocht. Toen het „Kort Begrijp der leringe" in 1551 verscheen, werden daarachter als aanhangsel reeds een tien psalmen gepubliceerd 4). Daarop bood Utenhove, nog in hetzelfde jaar, zijn eerste bundel aan de gemeente aan. Nog maar vijf en twintig psalmen bevatte deze; wel een bewijs hoe dringend behoefte er aan een psalmboek bestond. De kopie schijnt hem haast van onder de handen te zijn weggehaald.

Uitermate viel deze bewerking in de smaak. Weldra kende in verschillende psalmen van buiten; en herhaaldelijk was een niets druk nodig, die dan telkens met de weer gereed gekomen psalmen werd vermeerderd 5).

Niet alleen in deze eerste periode zong Londens Kerk Utenhove's

1) Gerretsen Micron blz. 28-30.

2) Woudstra blz. 67 vv.

3) Putman blz. 41, 113.

4) Pijper Utenhove blz. 72, II. 3.

5) De uitgave die alle psalmen bevatte, verscheen eerst is September 1566, bij Jan Day te Londen, door de zorg van Godfried van Wingcn. Putman t. a. p. blz. 45; Woudstra blz. 94, 95.

78

psalmen, maar ook een tijdlang in de tweede; totdat Datheens berijming, gelijk we dan zullen zien, hen verdrong.

Kerkinrichting en liturgie volgen thans.

Ik bespreek ze tezamen, wijl ze kenbaar zijn uit dezelfde bronnen: à Lasco's „Forma ac Ratio” en Microns „De Christelijke ordinantien”. In de netelige kwestie aangaande de onderlinge verhouding van deze twee geschriften, behoeven we ons, meen ik, niet te steken 1). Want welke ook de oplossing zij, de geloofwaardigheid der stukken staat boven verdenking. En we zullen dus van beide gebruik kunnen maken. Daarbij profiterend van het elkaar aanvullend karakter dat ze dragen: „Bij à Lasco vinden we meer beschouwing. Micron gaf gangbare praktijk” 2).

Van te voren echter moet ik nog een overzicht geven van hetgeen bekend is aangaande het tot stand komen van de bepalingen en formulieren, waarvan in de bovengenoemde werken een beschrijving gegeven wordt 3).

Geleidelijk en zeer voorzichtig is het geschied, zoals niet alleen uit de feiten blijkt, maar ook uit hetgeen door à Lasco zelf in zijn opdrachtsbrief voor de Forma ac Ratio wordt meege deeld 4). Uit vrees de gemeente in beroering te brengen, heeft men haar eerst langzaam op de invoering van zulke regelingen voorbereid, haar onderwezen in de betekenis daarvan voor het kerkelijk leven en in de houding die zij er tegenover had in te nemen. Ze werd gewaarschuwd, dat verschil in ritus niet een zaak van ∞ groot belang was, dat de kerken daarom zouden mogen uiteengaan. Dat, wie meer vrijheid had gekregen om een zuiverder ordening in deze te maken, niet moest neerzien op anderen, die die niet hadden; en ten slotte dat, wie op een of ander punt zijn wensen niet geheel verwezenlijkt zou zien, bedenken moest, dat iets toch in allen gevalle beter was dan niets. Eerst toen men zo had trachten te voorkomen, dat er botsingen

1) Met geen der bekende feiten in strijd, en alzo op 't oogenblik het best aanvaardbaar, lijkt mij de hypothese welke Woudstro bidt. 85-89 geeft.

2) Woudstra blz. 89.

3) Het zijn n.l. boeken over de kerkinrichting en de liturgie, gelijk ze dan ook eerst verschenen toen de gemeente verstrooid was, nl. respectievelijk te Frankfort in 1555 en te Emden in 1554. De originelen van kerkordening en formulieren, die men werkelijk in het gemeentelijk leven heeft gebruikt, zijn dus niet tot ons gekomen. Waarschijnlijk bestonden ze slechts in handschrift; en zijn verloren gegaan met het grootste gedeelte van de archiefstukken dezer periode, die in 1553 bij de uitwijking der gemeente door Micron zijn meegenomen, en sinds niet meer teruggevonden.

4) Lasco Opera T. II. p. n.

79

zouden plaats hebben tussen Engelsen en vluchtelingen, doordat de eerste zich beledigd zouden achten, als de emigranten andere gebruiken invoerden; of de laatste de goede verstandhouding met hun gastheren zouden willen verbreken, omdat ze zich met hun gewoonten niet konden verenigen; eerst toen ging men tot handelen over. Men volgde daarbij de eisen van het praktische leven. Eerst als een probleem aan de orde kwam, werd er een regeling voor getroffen. We hebben reeds gezien hoe geheel in de aanvang, lang eer er nog aan de *Forma ac Ratio* of aan de Ordinantiën werd gedacht, tot benoeming van ouderlingen en diakenen werd overgegaan; en hoe bij hun bevestiging terstond zekere regelen werden gevolgd. Toen het *Compendium doctrinae* verscheen, werden daarbij enkele gebeden, ten gebuike bij de dienst des Woords afgedrukt 1). En evenzo is het gegaan niet het ritueel van het Avondmaal 2) en met de Profetie 3). Stuk voor stuk werden voor de verschillende onderdelen van kerkinrichting en ritueel de nodige ordeningen gemaakt.

En dan steeds na eerst voldoende met de gemeente te zijn besproken. Vooraf werd een concept gemaakt door Lasco en de predikanten, zowel van de Waalse als van de Vlaamse Kerk. Dit kon, naar zich laat verstaan, alleen in het Latijn geschieden. Met het oog op de Hollandse gelovigen werd dit ontwerp dan door Utenhove in het Neder-Duits vertaald. Vervolgens werd het „coram Ecclesia” uitgelegd, en bewezen te rusten op de Heilige Schrift.

Ieder had daarbij de vrijheid zijn bezwaren te berde te brengen; opdat hij kon worden tevreden gesteld, zoveel dit mogelijk was. Na dit alles werd de zaak eerst als geregeld beschouwd 4). Ten slotte, niet echter voor r 553 5), werden toen al die gaandeweg tot stand gekomen, speciale regelingen systematisch bijeengevoegd, en voor de druk gereed gemaakt; en zo ontstond het geheel dat de *Forma ac Ratio* en de *Ordinantiën* ons tekenen.

1) *Lasco Opera* T. 11, p. 334-339.

2) *Lasco Opera Epp.* n°. 72.

3) O. L.. p. 587. de gen April 155E schrijft Utenhove aan Bullinger dat ze de volgende week zal beginnen.

4) *Lasco Opera* T. II, p. 12.

5) *Lasco Opera Epp.* n°. 91 à *Lasco ad Bullingerum* 7 ,Junii 1333. Toen zullen dan ook bepalingen zijn gemaakt voor de punten, die nog niet praktisch aan de orde waren gekomen; bijv. de verkiezing en bevestiging van dienaren des Woords of van een superintendent, die zelfs in de geheel eerste periode Met heeft plaats gehad. Tenzij men deze materie reeds had geregeld bij de ordening van ouderlingen en diakenambt.

80

Thans overgaand om aan de hand dezer beide geschriften het kerkelijk leven onzer gemeente te bezien, kunnen we met een eenvoudige beschrijving daarvan niet volstaan. Tot het wezen harer inrichting en liturgie dringen we eerst dan door, als we — langs de weg van vergelijking met andere, destijds bestaande kerkorden en liturgische geschriften — pogen haar bijzondere plaats te bepalen naast andere kerken, haar als een afzonderlijkheid naast die andere te waarderen.

Daartoe hebben we eerst na te gaan welke voorbeelden men te Londen ter beschikking had en gebruikte bij het ontwerpen der nodige regelingen. Vervolgens waar men die modellen volgde, en waar men er van afweek. Om daarna te onderzoeken of die afwijkingen voortvloeiden uit de vrije beschouwing, die men — als boven bleek — ten opzichte van kerkinrichting en ritueel te Londen aanhing, of uit andere overtuiging.

Men had werkelijk niet over gebrek aan hulpbronnen ter vaststelling van een te volgen gedragslijn te klagen. Eer had men l'embarras du choix. De gebruiken der Zürichse Kerk; de regelingen, die in Oost-Friesland werden gevolgd en die van de Engelse staatskerk; de indertijd voor Keulen opgestelde *Ordinatio*; de *Ordonnances Ecclesiastiques* van Calvijn en zijn Liturgie; de *Liturgia Sacra* van Valerandus Pollanus, die in 1551 te Londen is uitgekomen, ze zijn allen de voormannen der gemeente bekend geweest. Nog afgezien daarvan, dat men zijn voordeel doen kon met de theoretische uiteenzetting in de *Institutie* geboden; om van de, uit het Nieuwe Testament rechtstreeks af te leiden grondregelen maar niet eens te spreken. Materiaal genoeg dus.

Hoe heeft men nu daarmee gewerkt? à *Lasco* zelf zegt er iets van in de opdracht zijner *Forma ac Ratio*. We volgden, deelt hij mee: de *Geneefse* en *Straatsburgse* regelingen 1). Een

1) Hij zegt: „..... sumpto exemplo a Genevensi et Argentiniensi peregrinorum Ecclesia". *Lasco Opera* T. II, p. 50. — De *Geneefse* waren te kennen uit de *Ordonnances Ecclesiastiques*, voor zover het de kerkorde betreft; wat aangaat de liturgie uit „*La Forme des Prières et chantz ecclesiastiques*"; 't zij in de oorspronkelijke Franse uitgaaf, bij in een Engelse vertaling van William Huycke, die 1550 te Londen reeds verscheen, *A Brief Discourse of the troubles at Frankfort* edit. 1908 p. 42. — De *Straatsburgse* regelingen blijken uit: Pollanus „*Liturgia Sacra, seu ritus ministerii in ecclesia peregrinorum profugorum propter evangelium Christi Argentinae. Impressum Londini.... 1531*"; en uit — wat de liturgie betreft althans — „*La manière de faire prières aux églises francoyses* enz. 1542, een door Brully verzorgde herdruk van een verloren vroegere editie. Deze herdruk wordt, naar de voorgewende plaats van verschijning: „à Rome, par le commandement du pape", de pseudoromaanse

verklaring die, mits niet te letterlijk opgevat, volkomen waar is; want werkelijk zijn doorlopend de Londense bepalingen naar die modellen gemaakt. Slechts hier en daar sloot men zich niet hij hen aan en gebruikte een der andere van de beschikbare voorbeelden, of ging geheel zijn eigen weg.

Voor kenschetsing der gevoelens, die in de gemeente heersten is dit geen onbelangrijke factor. Er blijkt toch uit dat men in de regel Calvijn heeft willen volgen. Want de genoemde modellen zijn juist de voornaamste bewijsstukken van wat hij voor de liturgie en de kerkinrichting heeft gedaan. Van de Ordonnances ecclésiastiques en de Geneefse liturgie spreekt dat wel van zelf. Voor de beide anderen is het misschien niet overbodig er aan te herinneren. Erichson heeft het aangetoond ten opzichte van "la manière de faire les prières" etc.; 1) wat betreft de Liturgia Sacra van Pollanus, is het aan het licht gekomen door het nauwkeurig onderzoek, dat Gobius du Sart in zijn proefschrift indertijd aan dit stuk heeft gewijd 2).

Met een bespreking der ambten vangen de Christelijke Ordinantiën aan 3). Ze kennen er eigenlijk slechts twee: dat der ouderlingen en der diakenen 4). Het eerste is echter weer tweërlei; want sommige dezer ouderlingen werken „in d' wordt ende leringe", anderen niet. Van die dienaren des Woords is er dan weer een, die een bijzondere plaats inneemt. Alsof hij diens titel, als wat te veel naar hiërarchie riekend, niet geheel voor zijn rekening neemt, zegt Micron van hem: ... „dese is doer de Coninckliche maijesteit in sijnen privilegiebrief ghenamt „superintendent", dat is Oversiender". Van zijn ambt had men de volgende beschouwing: het is door Christus zelf ook onder de Apostelen ingesteld, toen Petrus het bevel kreeg de andere broeders in het geloof te versterken. Niet dat Petrus macht over de anderen kreeg, maar het was nodig de gelijke macht van allen in de gemeente te onderhouden, door een orde te stellen, waarbij de een voor de ander zorgde. De superintendent is dus alleen daarin van andere positie als de overige dienaren: „dat hij, om

1) Cf. Doumergue Calvin T. II, p. 489, n. 5.

2) Gobius du Sart blz. 38 vv.

3) De titels der hoofdstukken van dit geschrift, geheel gelijk aan die der Forma ac Ratio, staan o. a. afgedrukt bij Woudstra blz. 90, 91. Ik gebruikte de eerste editie, die van 1554; waarvan zich een exemplaar bevindt in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam.

4) Over de diaconale regelingen te Londen zie bijv. Biesterveld e.a. Het Diakonaat blz. 131 vv.

sijner gaven wille, meer aerbeits ende sorghe draghen moet, dan die andere. Maer in de dienst des Worts ende der Sacramenten, ende 't ghehruyck der Christelicker straffen, is hij van ghelijcker macht met de anderen". Door zijn autoritelt moet „ein eendrachtige overeen cominge onder allen, in alle dinghen na Gods wordt", onderhouden worden. Daartoe heeft hij acht over de andere dienaren, regelt hun werk, zorgt dat ze niet „uit de palen haers di ensts lopen"; maar hij staat toch zo weinig boven hen dat, als hij zich komt te misgaan, de Christelijke tucht door zijn mededienaren op hem moet toegepast 1).

Als de verkiezing van een ambtsdrager nodig was, werd eerst een vastendag gehouden, waarop de gemeente 's morgens om e en 's middags om 2 uur tezamen kwam.. Dan werd ze vermaand, daar God alleen de geschikte mannen geven kan, in de komende week met ernstig gebed Hem te smeeken, dat Hij hen wilde aanwijzen. Vervolgens werd het ambt van de te verkiezen dienaar, 't zij superintendent, predikant, ouderling of diaken, uiteengezet. Eindelijk werd een gebed voor de voorspoed der verkiezing opgezonden. De verkiezing zelf had daarop op de volgende wijze plaats. In de week na de vastendag dienden de gemeenteleden bij de

kerkenraad de namen in, van degenen die ze gekozen wensten 2). Zij die de meeste stemmen op zich verenigden, worden daarop in de kerkenraad besproken. Na rijp beraad, of tegen hen ook bezwaren bestaan, maakt stemming uit, wie worden gekozen. De benoemden worden daarop in de vergadering geroepen en van hun verkiezing in kennis gesteld. Tenzij ze een „legitima excusatio" 3) inbrengen, worden de volgende Zondag hun namen aan de gemeente voorgesteld ter approbatie. Komen bezwaren in, dan onderzoekt de kerkenraad hun gegrondheid; en al naar het resultaat van dat onderzoek, stelt hij aan de gemeente de opvolgende in stemmenaantal voor, of hij gaat de volgende Zondag tot de bevestiging over 4) Kort samengevat was de regeling dus zo: de gemeente gaf

1) „Et quernadmodum ipse pro ministerii sui ratione aliorum curam gerit, sta se vicissim et am aliorum enne in verlei Divird obedientia et discipline observatione submittit". Lasce Opera T. II, p. 52.

2) Aan de verkiezing van een superintendent namen de 3 gemeenten van vluchtelingen deel. Lasco Opera T. II, p. 68. De verkozene werd later ook in de 3 gemeenten bevestigd. t. a. p. p. 74,

3) Lasco Opera. T. II, pag 66

4) Hoe deze plaats had, zie Woudstra blz. 42, 43. Bij verkiezing van een dienaar des Woords of een superintendent moest dan nog koninklijke goedkeuring voorafgaan.

83

door stemming hare candidaten, en uit deze „commendati," zoals de Forma ac Ratio ze noemt, verkoos de kerkenraad in de regel hen die 't hoogste stemmencijfer behaalden; tenzij er gegronde bezwaren waren. Zijn invloed beperkte zich dus tot het recht van veto.

Hoe was nu deze materie geregeld te Genève en te Straatsburg? Naar we zien zullen geheel anders. Ten opzichte van twee punten vooral valt het onderscheid in het oog: het superintendentschap en de verkiezing tot het ambt.

Het eerste kende men in geen der beide gemeenten, die voor Londen ten voorbeeld dienden. Het was een speciale instelling bij à Lasco's vluchtelingenkerk. Maar die toch niet kenmerkend voor haar wezen is; want uitsluitend uit praktische motieven, door de omstandigheden geleid, heeft men ze aangenomen 1). Dat men er principieel eigenlijk niet van wilde weten, blijkt ten eerste daar uit dat, hoewel later in Frankforts vluchtelingenkerk de regelen der Forma ac Ratio worden overgenomen, het ambt van superintendent er niet wordt ingesteld. En vervolgens komt het aan de dag in de nadruk, waarmee — als we zagen — de uiteenzetting van dat officium erop wees, dat hij die het bekleedde, i geen enkel opzicht boven zijn mededienaren verheven was.

Wat de verkiezing tot het ambt betreft, te Genève werden volgens de Ordonnances Ecclesiastiques de dienaren des Woords gekozen door coöptatie, behoudens goedkeuring van de kleine raad en der gemeente; de ouderlingen en diakenen door het gemeenschappelijk overleg van de stadsoverheid en de predikanten 2). Te Straatsburg daarentegen maakte de kerkenraad een dubbeltal, waaruit de gemeente koos 3).

De reden, waarom in dit punt de modellen werden ter zijde geschoven, is wel aan te wijzen. Ze was ook al weer praktisch van aard.

1) Het eigenaardig karakter der Londense vluchtelingenkerk, haar bestaan uit drie kerken maakte een ambt nodig van bijzondere aard. Tevens zal misschien dezelfde reden hebben gewerkt, waarom ook Pollanus in de kerk van Glastonbury de titel van superintendent kreeg; nl. om te tonen, dat hij volstrekt niet beneden de Engelse bisschoppen stond; cf Schickler T. I, p. 61, n. I.

2) cf, A. Kuyper De eccl. sentent. composit. p. 82, 83.

3) De voornaamste invloed was hier des aan het consistorium. Toch was er van een ver waarlozen der rechten van de gemeente geen sprake. Door twee bepalingen: als regel zou de kerkenraad van de twee voorgedragenen hem benoemen, die 't meeste stemmen op zich verenigde; 2^e de keuze der gemeente was aan de voordracht niet bepaald gebonden, Valerandus Pollanus Liturgie Sacra Editio: 1551 p. 29. Ik gebruikte het exemplaar uit de Groninger Universiteitsbibliotheek.

Dat men de Geneefse Ordonnances niet volgde, ligt voor de hand. Calvijn zou het zelf niet gedaan hebben, was hij in à Lasco's plaats geweest. Daartoe was de in die stad gevolgde regel te veel een concessie aan de eisen der overheid, te ver verwijderd van het apostolisch ideaal. Maar waarom volgde hij dan de Straatsburger ordening niet? Principiële motieven hebben daartoe niet geleid. Het blijkt uit de woorden van Micron, waarmee hij het derde hoofdstuk zijner Ordinanciën begint: „Alle de andere Christelicke ghemeinten in haer vrijheit latende, so houden wij, in de verkiesinghe onser dienaren dese navolghende wijze, als de bequaemste tot de stichtinghe onser ghemeinten". à Lasco in zijn *Forma ac Ratio* is hieromtrent nog iets uitvoeriger. Hij toont uit de geschiedenis aan, dat deze materie steeds werd geregeld: „pro eo ac Ecclesiae cuiusque rationes ipsaque adeo tempora id videbantur postulare" 1). Mits slechts in 't oog worde gehouden: aan de ene kant, dat de kerk niet onder de macht van enkelen mag komen; en anderzijds, dat de verkiezing geheel aan de gemeente over te laten, geen aanbeveling verdient, omdat deze dan zo licht in beroering komt; is elke regeling goed. Voor onze kerk nu leek de gevolgde de „omnium comodissimus modus". Rekenschap van dit laatste oordeel geeft hij verder niet. En we beschikken niet over genoeg gegevens, om een enigszins voldoende hypothese op te kunnen bouwen over de beweegredenen, die er toe kunnen hebben geleid. Slechts op één ding wil ik Wijzen. De meeste leden der vluchtelingenkerk waren bewoners geweest van de steden der Zuidelijke provinciën van het vaderland. En nu was het juist een eigenaardigheid van die steden, in tegenstelling van de Noord-Nederlandse, dat hun regering vrij democratisch was, dat de burgerij er grote invloed had op de verkiezing der magistraatspersonen 2). Onmogelijk lijkt het mij niet, dat een wijs man als à Lasco hiermede heeft rekening gehouden, en daarom van de verschillende praktijken, die bij zijn beginsel mogelijk waren, de meer democratische heeft gevolgd 3).

1) Lasco Opera T. II. p. 64.

2) Rachfahl B. 1, S. 277.

3) Dat de kruiskerken in die democratische provinciën zelf, een meer aristocratisch standpunt innamen — dezelfde methode immers volgden, die ook te Straatsburg in zwang was — (cf. H. H. Kuyper: De verkiezing voor het ambt 1000 blz. 37) geeft geen bezwaar hiertegen. Dat feit kan weer te danken zijn aan invloed der Franse Kerken, die de benoeming geheel aan de kerkenraad lieten.

Na aldus in de eerste zeven hoofdstukken de ambten te hebben besproken, zetten de Ordinanciën vervolgens de regeling van de dienst des Woords in de samenkomst der gelovigen uiteen. Driemaal per week kwam de gemeente bijeen, tweemaal op de Zondag en dan nog Donderdags. Elk van die diensten viel liturgisch, in twee delen uiteen. Het eerste was steeds gelijk, en verliep als volgt 1): gebed, met het Onze Vader besloten; psalmgezing behandeling van een gedeelte van het bijbelboek, dat achtereenvolgens aan de gemeente werd verklaard; bekendmaking en nagebed. Langer dan een uur mocht dit gedeelte niet duren. Dan volgde het tweede, dat echter in elk der drie diensten verschillend was. Des Zondagsmorgens bestond het uit: lezing der wet; schuldbelijdenis bij monde van de dienaar; aankondiging van vergeving der zonden aan berouwhebbenden, en van het oordeel aan de onboetvaardigen; lezing der apostolische geloofsbelijdenis; gebed voor allen nood der kerk; openbare handelingen als Doop, Avondmaal, huwelijk enz.; psalmgezing; de Aäronitische zegen, na aanbeveling van de collecte voor de armen, die aan de deur werd gehouden. In de beide andere diensten verviel een groot gedeelte van dit liturgisch deel 2), en daarvoor kwam dan iets anders in de plaats.

Des Zondagmiddags de bespreking van de grote Catechismus 3), en des Donderdagsmorgens de profetie.

Deze profetie was, naar de omschrijving der *Forma ac Ratio*, een „publica scripturarum lingua

vulgari collatio .. in qua doctrina praeteritarum tota ex hebdomade concionum excutitur publice et approbatur per locorum in scripturis accuratam collationem unanimsque doctrinae consensus per totam Ecclesiam retinetur”, 3) Micron vertelt volgenderwijze hoe ze toeging: Na de preek, eer de psalm werd gezongen, vermaant de predikant de onderlingen en „deghenen, die, om de vraghen voort te stellen gheordineerd sijn”, om in te brengen, hetzij wat „in de predicatiën der voergaender weken geschenen heeft niet rechtelick, oft donekerlick oft niet ghenoechsaemlick, van de Dienaer des Wordts wt geleleit te weesen. Oft ooc dat enichsins enighe twijfelachticheit in de herten der broederen, soude moghen ghegeven hebben”. Als

1) Zie Woudstra blz. 47, 11, I.

2) cf. Woudstra blz. 47, n. I.

3) Zie hierover Woudstra blz. 48 De kinderen tussen 11 en 14 moesten beantwoorden.

4) Lasco Opera T. II, p. 92.

86

deze vragen of opmerkingen zijn uitgesproken, geven de dienaren des Woords „reden haerder leringhe” tot de vragers zijn tevreden gesteld, maar niet langer dan een uur 1). Om alles ordelijk te doen gaan, en geen aanleiding te geven tot curieuse vragen of tot twist, mag niet ieder vragen stellen; maar alleen zij, die uit de ouderlingen, diakenen en gewone gemeenteleden daartoe zijn aangewezen. Maar opdat toch de ganse gemeente niet in hare rechten om zich vrij te uiten worde beperkt, kan ieder zijn moeilijkheden, mits goed gegrond op Gods Woord, die gecommiteerden voorleggen en deze brengen ze dan in de profetie ter sprake.

Vergelijken we nu, ten aanzien van de boven beschreven Zondagsdienst en van de profetie, de regeling onzer vluchtelingenkerk - weer met de door Lasco genoemde modellen.

Allereerst wat betreft de liturgie van de Zondag. Deze verschilt vrij veel van de Straatsburgse regeling. Daar toch was de volgorde: 2) adjuratorium en confession des péchés door de dienaar des Woords, die daartoe bij de Avondmaalstafel heeft plaats genomen. Vervolgens van dezelfde plaats: voorlezing van een pericoop, die van de vergeving der zonden spreekt en absolutie; gezang van de eerste tafel van de decaloog, en gebed. Daarop gaat de predikant, terwijl de gemeente nu de tweede wetstafel zingt, naar de kansel. Hij bidt kort om de genade des Heiligen Geestes, leest een gedeelte van het te bespreken Bijbelboek 2) als zijn tekst en predikt daarover ongeveer een uur. Daarna volgen de bekendmakingen, tijdens welke de diakenen rondgaan om te collecteren. Het gebed voor allen nood der Christenheid, eindigend met het Onze Vader en het Credo; psalmgezing en de Aäronitische zegen besluiten daarop de dienst. Aan de deur nog een collecte.

Veel minder groot was het onderscheid tussen de regelingen in onze vluchtelingenkerk en de in Genève ge volgde gewoonten. Na het uitspreken van de bede: „Onze hulp zij in de Naam

1) Lasco Opera T. II, p. 92.

2) Ze is beschreven bij Domnégue Calvin T. II, p. 489, die haar aan La Manyère ontleent; en bij Ebrard S. 43, 44 en Gobijs du Sart blz. 49, 50, die Pollanus volgen. Waar er verschil is — bijv. ten opzichte van de plaats in de cultus van de zang der eerste wetstafel — moet op Pollanus' bericht afgegaan, om te weten welk gebruik Calvin heeft gevolgd. Brully veroorloofde zich wel meer daarvan een afwijking. Vgl. hierbij in The Quarterly Register 1905 in de nr. van Mei, Augustus en November het stuk over „The Book of Geneva”.

5) Het was er steeds een uit het Nieuwe Testament. cf. Ebrard S. 44

87

des Heren, die hemel en aarde geschapen heeft", gaat de dienaar voor in een gebed, waarin de gemeente hare zonden belijdt. Vervolgens wordt een psalm gezongen. Nog wordt een gebed gedaan en daarna begint de preek. Na het gebed allen nood der Christenheid, eindigend in een parafrase van het Onze Vader, na psalmgezang 1) en de zegen uit Numeri 6, gaat de gemeente uiteen.

Waarin bestaat nu de overeenkomst? Hoofdzakelijk daarin, dat te Londen en Genève gelijkelijk enkele dingen ontbreken, die in Straatsburg gewoonte waren. Met name het zingen van decaloog; het gebruik dat de dienaar des Woords eerst bij de Avondmaalstafel stond, en slechts later op de kansel plaats nam 2) en enkele dergelijke punten van minder belang.

Maar naast deze overeenkomst is er toch ook weer van gelijkheid geen sprake. Vooral ten opzichte van dit punt, heeft men te Londen het goed recht van een regeling naar tijdsomstandigheden en naar de wens der gemeente erkend. De eenheid met de Kerken, wier voorbeeld men volgen wilde; behoefde zich niet te uiten in een angstvallig nabootsen van alle bij hen geldende gewoonten. Mits men principieel slechts eender als zij over de ceremoniën dacht, was alles in orde. En dit was zeker het geval. Of blijkt uit de Londense praktijk niet zonneklaar, dat men geheel hetzelfde gevoelen was als Calvijn, wiens denkbeelden in dit stuk aldus uit zijn werken zijn samengetrokken: „De reliquis caeremoniis nihil voluit, „sigillatim paescribere", sed liberum in eis constituendi ius singulis Ecclesiis permittere, ut „pro more regionis", tales ritus instituant, qui „per gravitatem ordini ac decoro inserviunt", simul quoque „pauci sint ac faciles et claritate conspicui", „ne sua libertate spolientur fideles" 3)

Tot hetzelfde resultaat zullen we komen, indien we nu enigszins nader de profetie zullen bezien, zoals deze in onze gemeente gebruikelijk was: afwijking van de modellen, zonder dat er toch sprake van was dat men ze niet volgde, omdat men ze niet goedkeurde.

1) Dit wordt niet vermeld in de editie van 1542, wel in die van 1545. Calv. Opera T VI, p. 179 n. 3, Ik volg de laatste, omdat het waarschijnlijker is dat zij te Londen als model heeft gediend, dan de eerste; tenzij — als gezegd — de Engelse vertaling daarvan gebruikt. Zie blz. 80, n. 1 van dit werk.

2) cf. Doumergue Calvin T. II, p. 498,

3) A. Kuyper De eccl. sentent. composit. p. 44. — Veel lijkt de Londense regeling op die van in 1553 door Farel voor Genève is gemaakt. (cf. Doumergue Calvin T. II, p. 497), maar of deze overeenkomst meer dan toevallig is, kan ik niet zeggen.

88

Noch de Straatsburgse regelingen, noch de Geneefse werden gevolgd, toen men in Londen die profetie inrichtte, gelijk ik boven beschreef. Maar men sloot zich bij Zurich aan 1). Daar had Zwingli een zware strijd met de Anabaptisten gehad, over de opleiding tot de dienst des Woords. In overeenstemming met hun gehele zienswijze, hadden de laatsten alle wetenschappelijke opleiding voor aanstaande predikanten verworpen, als onnodig en zelfs als ongeoorloofd op grond van 1 Corinthhe 14. Die de Geest had moest de gemeente onderwijzen, zoals de profeten van het Nieuwe Testament dat ook hadden gedaan; door inwendige kracht, maar niet door wetenschap.

Hier tegenover heeft toen Zwingli het goed recht der studie gehandhaafd. Door humanistisch getinte exegese van de teksten, waar dezen Nieuw-Testamentische profeten de uitlegging van het in *glossologie* gesprokene wordt toevertrouwd, meende hij dat het, omgekeerd als de Anabaptisten beweerden, mannen zijn geweest, die de gaven hadden ontvangen: de zin der Schrift na te speuren met kennis der oorspronkelijke talen; die zo gevonden waarheid aan anderen, 't zij aan 't volk, 't zij aan de aanstaande dienaren des Woords mede te doelen; en ten slotte de geesten te beproeven, of ze uit God zijn. Lijnrecht tegenover de Anabaptisten wil hij dus niets weten van een optreden van ongestudeerde gemeenteleden om de Schrift uit te leggen. Het enige wat hij hun toestaat is om, nadat de profeten gesproken hebben, 't zij kritiek

uit te brengen, 't zij iets nieuws aan het gesprokene toe te voegen. Overigens hebben ze zich tot een passief profeteren, d. i. tot een aandachtig luisteren naar 't geen de profeet zegt, te bepalen. Ter realisering van deze denkbeelden heeft Zwingli toen, in 1525 scholasticus geworden van het Chorherrenstift en de Stiftschool aan de Grossmünster, in de gang van het onderwijs daar verschillende wijzigingen gebracht. Hij maakte er een college in de exegetische 2) van, door professoren gegeven voor de aanstaande predikanten en tegelijk voor het volk. Een van de vele kerken nu, die deze instelling van hem overnamen 3), was ook de Hollandse te Londen. Niet geheel en al 4),

1) Het volgende ontleen ik aan H. H. Kuyper: Opleiding, vooral blz. 104-133; 294 vo.

2) Naar de opvatting, wel te verstaan, die men in die tijd van dat vak had, dat het bijna alle theologische studie omvatte.

3) vgl. H. H. Kuyper, Opleiding blz. 123 vv.

4) à Lasco scheidt de verklaring der Schrift in de oorspronkelijke talen van de eigenlijke vervangt de schriftverklaring van de profeten door de preek, en laat de profetie

89

maar toch wat haar kenmerkende principe aangaat: de gewone gemeenteleden nemen aan de Schriftuitlegging geen deel; hun recht beperkt zich tot het oefenen van kritiek, nadat de profeten hebben gesproken 1).

Gelijk ik reeds vermeldde, volgde à Lasco dus noch Straatsburg vluchtelingenkerk noch Genève, bij de regeling van dit punt. Strikt genomen was hem dat niet mogelijk geweest; want profetie in de eigenlijken zin des woords had men in geen van die beide steden. Om de alles afdoende reden, dat Calvijn een profetenambt voor zijn tijd niet wilde weten. Minus extra ordinarium, had het sedert de tijd der Apostelen opgehouden te bestaan 2).

Evenwel, Genève kende toch een verwant verschijnsel, de zgn. *Congrégations* 3), en hieraan had men te Londen zich toch kunnen aansluiten. Het waren wekelijkse samenkomsten der predikanten van Genève en omliggende plaatsen; Vrijdags in tegenwoordigheid der gemeente in de kerk gehouden. Gaandeweg werd een Bijbelboek verklaard, door elk der predikanten op beurt; terwijl na afloop dezer „proposition" nog enigen tijd zonder de gemeente, onderling kritiek op het gesprokene uitgebracht.

Waarom heeft onze vluchtelingenkerk zich nu niet aan dit gebruik geconformeerd?

Er valt niet veel van te zeggen. *Micron* leidt de beschrijving van de meer Zwingliaanse gewoonte alleen in met de opmerking: „Dese heeft voer onze ghemeinte de beste ende stichtelijkste wijze der Prophetie gedocht te wesen" 4) en de *Forma ac Ratio* bepaalt zich evenzo tot een: „haec [ratio] est visa fere maxime utilis toti Ecclesiae" 5). We moeten ons dus wel tot een hypothese bepalen. De meest aannemelijke is dan misschien wel, dat Zurich zich boven Genève aanbeval als voorbeeld, omdat zijn regeling historisch was opgekomen uit actie tegen die secte die ook in Londen zoveel aanhangers telde, tegen de Anabaptisten. Maar nog eens, het blijft bij een gissing.

dus feitelijk opgaan in het *donum discretionis*, wat bij Zwingli bijzaak was, Zie H. H. Kuyper: Opleiding blz. 130.

1) Zelfs geeft hij dan nog — als we zagen — de beperking, dat deze kritiek alleen door gecommitteerden mag uitgesproken.

2) H. H. Kuyper Opleiding 1, 141z. 123, (24

3) cf. H. H. Kuyper Opleiding blz. 125, 126. Daar wordt ook aangetoond, dat ten onrechte vaak de bewering wordt geuit, als zenden ook de gemeenteleden aan deze kritiek hebben mogen deelnemen.

4) Hij handelt ervan in het 12e hoofdstuk der *Ordinanciën*.

5) *Lasco Opera* T. II, p. 101

90

Vast staat echter, dat de oorzaak niet hierin moet gezocht, dat men Genève's gewoonte, om welke reden dan ook, niet aanbevelenswaardig vond. Dat blijkt wel overtuigend, niet alleen uit het feit dat de Waalse kerk te Londen, die in zo nauw contact met de Hollandse stond, een regeling volgde, die duidelijk de sporen draagt van de invloed der Geneefse *Congrégations* 1); maar tevens uit de mededeling van à Lasco, dat men met opzet de Waalse profetie op Dinsdag had gesteld, en de NederDuitse op Donderdag, opdat degenen, die de twee talen machtig waren, ze beide zouden kunnen bezoeken. Want juist in die „*varietas prophetiae*” lag een bijzonder nut. Bevorderde de gewoonte der Hollandse Kerk de eenheid in de leer, de overtuiging dat die leer zuiver was, en de bestrijding der dwaling, maakte zij dat de predikanten werden gedwongen te werken, en niet lichtvaardig een nieuwe leer in hun prediking zouden inbrengen 2); die der Waalse Kerk had het voordeel, dat ze aantoonde hoe overvloedig de gaven des Geestes waren en dat ze, door te maken dat velen zich op Schriftonderzoek toeleiden, voorkwam dat ooit de kerk van dienaren des Woords verstoken zou zijn 2). Hoewel Micron haar niet vermeldt, moet hier toch nog een instelling van onze vluchtelingenkerk worden genoemd, die met de profetie in nauw verband stond, gelijk de *Forma ac Ratio* haar dan ook daarbij behandelt 2). Het was a. h. w. een „wetenschappelijke profetie”.

We zagen reeds dat à Lasco, Zwingli's regeling uit Zurich overnemend, daar o. a. deze wijziging in bracht, dat de verklaring der Schrift in de oorspronkelijke talen achterwege bleef, en vervangen werd door de gewone predicatie in de moedertaal. Welnu, dat meer academische deel van zijn model herstelde hij weer in ere, door er bijzondere bijeenkomsten voor in te voeren. Deze vonden tweemaal per week, 's Maandags en 's Woendags in de Jezustempel plaats en bestonden in colleges, waarbij eerst de leer der Schrift werd uiteengezet, en vervolgens

1) Micron: *Christ. Ordin.*, blz. 73 beschrijft ze: als eenen boeck der scrifturen oordentlick verclaert wordt, niet door de Dienaren des Wordts allein: mor oock, doer de Ouderlingen, Diakenen ende ander bequamen mannen, wt midden dor ghemeinten, daer toe ghestelt; de welcke ene plaatse de scriftueren voorghelesen, d'een na dander verclaeren: een ieghelijck na sijn gave, de ghemeinte leerende, vermanende ende troostende”. of. H. H. Kuyper, *Opleiding* blz. 129, 130; *Schielder T. 1*, p. 48.

2) Micron: *Christt. Ordin.* blz. 71 vv.: De Roomse kerk zou — zegt hij — nooit zo ver zijn afgedwaald, had ze de profetie gehad.

3) *Lasco Opera T. II*, p. 105;

4) H. H. Kuyper, *Opleiding* blz. 295-298.

91

den toehoorders gelegenheid werd gegeven hun bezwaren te berde te brengen, of vragen te doen. Bij de bespreking van het Nieuwe Testament ging à Lasco zelf voor 1), bij die van het Oude was de leiding aan Wouter Delenus, een man die het Hebreeuws goed op de hoogte was, en dus voor deze taak geheel berekend 2). Het Latijn was de taal, waarin deze lessen werden gegeven.

Een lang leven heeft deze instelling echter niet gehad. Reeds in de herfst van 1552 hield tenminste het college van a Lasco op 3). En later — in de tweede periode - werd ze niet hersteld hoewel een enkele poging daartoe is gedaan 4). Trouwens, a Lasco had dit wel voorzien; want hij schrijft: „*neque certum est east ita semper observari posse*” 5) maar het leek hem ook geen al te groot bezwaar, want „*huiusmodi praelectiones non proprie pertinent ad Peregrinorum Ecclesias*” 6).

Toch is zij niet verdwenen zonder blijvend nut te hebben gesticht. Zowel omdat mede door haar ongetwijfeld tal van mannen werden voorbereid, om als predikant later de kerken in ons vader te dienen 7); als ook wijl ze de aanleiding is geworden tot het ontstaan van geschriften,

waardoor de zaak van Gods koninkrijk in die tijd en later zeer is bevorderd 8).

Volgen we thans weer verder de Christelijke Ordinanciën, waar ze ons meededen hoe het niet de Sacramenten en hare bediening te Londen was gesteld.

Wat allereerst de Doop betreft, die was niet voor ieder,

1) cf. Lasco Opera T. II, P. 349.

2) cf. Hessels Archivum, T, II, n., 18, waar Utenhove Wingius aanraadt, bij zijn vertaling van het Oude Testament speciaal Delenus' hulp in te roepen voor de collatie met 't Hebreeuws. Ook Grieks verstond deze Delenus goed. Zie Woudstra blz. 40. Hij was dan trouwens ook door Hendrik VIII benoemd tot „biblioscopus regius' H. H. Kuyper Opleiding blz. 298.

3) O. L. p. 581.

4) H. H. Kuyper Opleiding blz. 301, n. 3.

5) Lasco-Opera T. 11, p, ros.

6) Utenhove schrijft, April 1551, aan Bullinger dat men met de Engelsen profetie zal gaan houden. O. L. p. 516. Door de invloed der vreemdelingen is, later ook in de Engelse kerk zelf de profetie in zwang gekomen. H. H. Kuyper, Opleiding blz. 13,3; Grindall p. 219-224, 226, 230, 237; Strype Whitgift p. 81.

7) We weten het o. a. van Petrus Delenus en van Colonius; (zie H.H. Kuyper; waarschijnlijk is het van Guido de Bray (Langenraad Guido de Bray blz. 13 en van Dathenus (Putman blz.97, 98) o. a. In het eind der zeventiger jaren werden bovendien jonge mannen, ter verkrijging hunner opleiding, gezonden naar Cambridge. cf. Publ Soc. Vol. X, P. 1, p. 202-213.

8) vgl. Dalton: Lasco S. 351 ff.

93

alleen voor degenen van wie men, de verborgen dingen des harten aan God overlatend, voor zover men oordelen kon, mocht aannemen dat ze der genade deelachtig waren; en daarom er recht op hadden, dat de toezeggingen Gods aan hen werden bezegeld. De dopeling moest dus aan zekere voorwaarde voldoen. Om over het al of niet aanwezig- zijn van die noodzakelijke voorwaarde te kunnen oordelen, werd nu, wanneer zich een volwassene ten Doop aanmelde, van hem gevegd dat hij vooraf, na onderwezen te zijn in de leer, openlijk belijdenis deed van zijn geloof, en beloofde zich, zo nodig, aan de tucht te zullen onderwerpen. Was het echter een kind dat ten Doop werd gepresenteerd, dan moest natuurlijk op andere wijze nagegaan of het aan die voorwaarde voldeed. Welnu, gelijk het de belijdenis is, „waer wt de ghemeinte eenen volwassen oordeelt, een lidtmaet des lichaems Christi te sijne", evenzo is het, dat „men van de kinderkens oordeelt, wt de beloften Gods, in Christo Jesu 1). En daarom doopt men hen dan als ze geboren zijn uit ouders, die met openbare belijdenis des geloofs „haer behoerlick tot de ghemeinte begeben hebben".

De bediening van dit Sacrament geschiedt niet, als in de Roomse kerk, in een hoek van de tempel, maar in de bijeenkomst der gemeente. De vaders, met de getuigen, brengen de kinderen daar voor het aangezicht der gelovigen. De dienaar des Woords houdt een toespraak. Eerst wijst hij er de gemeente op, hoe de onderhouding van dit Sacrament ligt in twee stukken; n.l. „datmen die alle met de water, in de ghemeinte dopen sal: diemen bekendt ledekens sijnder ghemeinten, ende onder de bondt der genaden Gods, doer 't ghetuighen des Evangeliums besloten te wesen"; 2); dat men alleen mag dopen „in de naam des enighen Gods". Daarna zet hij uiteen, hoe we, onrein in onszelf, alleen door de weldaad Gods en de gemeenschap der gerechtigheid van Jezus kunnen worden gereinigd; en hoe we door de Doop vermaand worden om dankbaar, in ons leven, onze gemeenschap niet Christus te tonen. Vervolgens bewijst hij het goed recht van de kinderdoop, wat tegenover de vele Anabaptisten onder de Londense Hollanders begrijpelijkerwijze hoog nodig was. Nu worden in 't bijzonder de vaders en getuigen aangesproken; waarna hun twee vragen worden voorgelegd:

„Ten eersten ghemerckt dat Christus de Heere den doop des Waters heeft inghestelt om sijn Ghemeinte daer mede te wasschen: so vraghe ick u of ghi dit kint dat ghy ten doope sijt presenterende een saedt der ghemeinte, doer de cracht des verbondts Gods bekendt te wesen: de welcken, na de heis des diensts, den Doop is toecommende, hoewel zij van natueren wegghen kinderen des torens ende des doots sijn"?

Antwoord: Ja. —

„Bekent ghij oock niet, uwer ende der ganser ghemeinten scult wesen de voorscidc verborgenheden des doopsels met de leve wt te drucken, ende dese kinderen (oft dit teghenwordich kin' alst tot sijnen verstande sommen sal in dese verborgenthede ende in de warachtighe kennisse Gods, een ieghelick na si: vermogen, te onderwijzen"?

Antwoord: Ja.

Daarop heeft de eigenlijke Doop plaats met besprenging en het 'tspreken der Trinitarische formule, waarop deze woorden volgen: God de Vader onses Heeren Jesu Christi wille u ende ons allen, doer sijnen heilighen Gheest besegelen, in de gaven onser aller wedergeboerten, ende gherechticheit die in Christo is, tot de eeuwighen leven, Amen".

Hierna volgt dan weer het gewone slot van de Zondagmorgendienst: dankzegging, psalmgezag en zegen.

Even eenvoudig-plechtig geschiedde de uitreiking van het Hen Avondmaal. Men gebruikte het zittend aan een tafel; om daarmee de rust uit te drucken, die de Heere des Avondmaals voor de zijnen verworven had 1). Vooraf had de dienaar des Woords in een korte toespraak de betekenis van het Sacrament uiteengezet. Aan tafel spreekt hij niet anders dan de sacramentele woorden: „Het broot dat wij breken is de gemeinschap des lichaems Christi. Nemet etet, ghedenckt ende ghelovet dat het lichaem ons Heeren Jesu Christi inder doot aen de galghe des cruyces ghelevert is, tot de vergiffenisse aller onser sonden"; mutal mutandis hij het rondgaan van de beker, „de cop der danksegginghe", herhaald.

Terwijl men communiceert leest van de kansel een ander der dienaren Johannes VI, en als dit hoofdstuk uit is vervolgt hij met het dertiende van dat Evangelie, en zo voort. Na afloop van het Avondmaal wordt een korte vermaning tot dankzegging gesproken, hierop volgt het dankgebed en de opwekking tot het bewijzen van dankbaarheid, in betoon van eendracht, van broederlijke liefde en van een Christelijk leven. Bij het verlaten van het kerkgebouw oefent men barmhartigheid

1) Micon Christ. Ordin. p. 75.

1) Zie de uitvoerige verdediging van dit gebruik Lasco Opera T.II, p 116.

jegens de armen, aan wie ook door de diakenen wordt uitgereikt wat na de Avondmaalsbediening aan brood en wijn overbleef.

De ernst van het Sacrament eiste echter een voorbereiding. Deze begon 14 dagen voor de Avondmaalsviering, met de afkondiging na de dienst, dat over twee weken de dood des Heeren zou worden verkondigd; en met een vermaning tot de gemeente, dat niemand der tot toetreding gerechtigden van het H. Avondmaal wegblijve; dat men zich echter van te voren recht beproeve door te letten op eigen zonden en op de genade Gods; als men leeft in geschil met zijn naaste, make men vrede.

Gedurende de komende veertien dagen moeten zich dan allen, die ten Avondmaal willen komen, bij de ouderlingen aanmelden, om hun namen te doen opschrijven. Met hen wordt na eiken middagdienst gesproken over het rechte toetreden. En aan het einde van die tijd, 's daags voor het Avondmaal, 's middags om twee uur, houdt men dan nog eens een dienst, waarin de betekenis van het Sacrament wordt uiteengezet.

Voor die zijn echter nog de dienaren des Woords en ouderlingen bijeengewest, om te

bespreken of iemand ook openlijk van het Avondmaal behoort te worden afgehouden. Het resultaat hiervan wordt, na het nagebed van die reeds genoemden dienst, aan de gemeente bekend gemaakt. Hetzij niet vermelding van naam, 't zij zonder die, al „nae de heysch der saken ende des schults", wordt meegedeeld wie gecensureerd zijn, en gezegd dat, tenzij er betering wordt getoond, tot afsnijding zal moeten worden overgegaan.

En nu tenslotte: wie waren 'gerechtigd om tot het Avondmaal te komen'?

Niemand „dan deghene die opentlick voer de gemeente, oft voor de Dienaers ende Ouderlinghen der ghemeinten, de belijdenisse haers geloofs ghedaen ende haerder Christelicker straffen zich ghewillichlick onderworpen hebben' 1), Ook dit Sacrament was dus weer niet voor een ieder, maar alleen voor degenen van wie men — voorzover mogelijk - zich verzekerd mocht houden, dat ze niet onwaardig eraan deel zouden nemen.

Dit beginsel brengt uiteraard mee dat, wanneer iemand voor het eerst toelating vraagt tot de heiligen disch, deze hem niet wordt vergund, dan nadat een onderzoek is voorafgegaan.

1) We zijn dan ook — zo laat Micron op deze woorden volgen — van geen andere „Dytschers" hier dan van dezulken alleen, de dienaars. Men wilde dus beslist alleen een „ecclesia fidelium". Ook hier was het 't voetspoor van Calvijn, dat gevolgd werd. cf. Rutgers: Betekenis der Gemeenteleden blz. 15 95

Zulk een onderzoek vinden we dan ook in Londen. Ze tweeërlei, al naar zij die er zich aan moesten onderwerpen kinderen der gemeente waren, die de jaren des ondersheids hadden bereikt 1); of volwassen personen, die zich bij de gemeente wensten te voegen 2). De eerste categorie werd acht dagen voor het Avondmaal onderzocht, naar de orde van de kleine Catechismus; de tweede naar *de Korte Ondersoekinghe des Gheloofs* in de namiddagdienst, veertien dagen aan de Sacramentsviering voorafgaand. Daarop vroeg men betuiging van instemming in de leer, en belofte van onderwerping aan de tucht; en hiermee was de plechtigheid afgelopen 3).

Dit is het wat Micron over de Sacramenten, en 't geen daarmee in direct verband staat, meedeelt. Passen we er nu om methode van vergelijking met de door Lasco genoemde modellen weer op toe. Op het eerste gezicht blijkt dan: de beiderzijds gevolgde regelingen zijn van elkaar onafhankelijk. De gang der gedachten in toespraken en gebeden vertoont over het geheel weinig verwantschap 4).

Trouwens waartoe zou zulk een nabootsing ook goed zijn geweest? Men hechtte aan een vaste vorm, noch te Londen, noch in de gemeenten waar Calvijn de toon aangaf, al te sterk. Wate Londen aangaat is dit duidelijk uit het feit, dat à Lasco in de Forma drie, Micron daarentegen in de Ordinanciën slechts twee doopvragen meedeelt; zelfs op dit belangrijk punt bestond er dus geen vaste gewoonte. En wat bijv. Straatsburg betreft, bij het Doopformulier wordt daar uitdrukkelijk gezegd, dat de dienaar des Woords het naar eigen goeddunken kan weglaten of gebruiken 5). Toch, niettegenstaande deze van elkaar onafhankelijke regelingen toch mag gezegd, dat onze vluchtelingengemeente zich geheel heeft gehouden aan het ideaal dat de Geneefse en Straatsburgs praktijken ook poogden te verwezenlijken. à Lasco zowel al Calvijn streefden gelijkelijk naar herstel van de regeling, die men

1) Zie hierover Mieren De Christ. Ordin. Cap. XI.

2) Hierover handelt Micron in Cap. XVI.

Degenen die van buiten af in de gemeente komen, wordt, voor ze de andere vragen moeten beantwoorden, nog gevraagd of ze ook bezwaren hebben. Zo ja, dan trachte men dit hun uit de Schrift te voldoen. Van de namen der belijdende leden wordt een register gehouden,

4) Die van Geneve worden meegedeeld Calv. Opera T. VI, p. 179-207; voor die van Straatsburg cf. Gobius du Sart blz. 50 vv. Alleen in het gedeelte van het Avondmaalsformulier dat handelt van de

zelfbeproeving, gebruikten de Londenaars Calvijn a voorbeeld. Mensinga blz. 215.

5) vgl. Gobius du Sart blz. 53.

96

in de oudste kerk had gevolgd 1). En daarom in oest er dan nok wel eenheid aan de dag komen in beider beschouwing over de hoofdvereisten, waaraan een goede ordening dezer materie moest voldoen.

Inderdaad is ze ook aanwezig geweest. Dat treedt helder in het licht, wanneer men de boven gegeven beschrijving van Londens gewoonten slechts vergelijkt met de volgende citaten' uit de Institutie, waar Calvijn op dit punt zijn program van beginselen geeft.

Allereerst wat de Doopbediening aangaat, zegt hij 2), na eerst tegen de bijvoegselen te velde te zijn getrokken, waarmede de Roomse kerk deze heeft verdorven: „Hoe veel oorbaerlicker weer het dan datmen soo wanneer yemant te dopen is, de selven in de vergaderingh der gelovighen voorstelde, en daer het de gantsche Gemeynthe siet en voor hem bidt, Gode toehey- ligde: datmen oock aldaer de belijdenisse des gheloofs, daer mede hij moet onderwesen worden, op laese: de beloften die in de Doop vervat zijn, verhaelde: hem daer na in de Naem des Vaders en des Scans, en des Heylighen Geestes doopte: en eyndtlick alsoo met gebeden en danckseggingh wederom te huys sondt. soo doend' en souder niet met allen achter ghelaten worden van 't gheen tot de saeck dient, en door die enige ceremony, die Godt tot een autheur heeft, soude de Doop seer. helder en klaer schijnel..."

En over het Avondmaal laat hij zich aldus uit 3): „Voorts, die groeten hoop der ceremoniën wechgeruyt wesende, soo kan het Nachtmael ghevoeglick aldus bedient worden, te weten, dat het dikwijls en ten minsten eens per weeck de Gemeynthe worde voorghestelt 4). Datmen beginne met de ghemeyne gebeden:

1) Lasco Opera T. II p. 122; Micron Christ. Ordin. blz. 87; Calv. Opera T. VI, p. 102; p. 202.

2) Calvijn Institutie Ed. Kuyper 1889 B. IV, Hfdst. XV, § 19

3) Calvijn Institutie Ed. Kuyper 1889 13. IV, Hfdst. XVII, § 13.

4) à Lasco stelde als regel, dat het elke maand in een der beide voornaamste vluchtelingengemeenten, de Waalse en de Nederduitsche, werd bedient; om de andere maand keerde de uitreiking ervan dus in elke gemeente terug. Maar hij gaf, er de uitdrukkelijke verklaring bij, dat een veelvuldiger gebruik door hem volstrekt niet werd afgekeurd. Zie Lasco Opera T. II, p. 115. Calvijn zelf volgde praktisch ook niet zijn eigen ideaal; maar een regeling die veel overeenkomst met die van à Lasco had. Dit blijkt uit het project dat hij maakte voor de Ordonnoncos Ecelésiastiques van 1541: unesfois le. moys ...tollement que lens les treys mops elle revienne dans chascune paroyse. Op enkele Christelijke feestdagen ondervond deze regeling enige wijziging; maar toch zo dat het aantal Avondmaalsbedieningen er niet door werd vergroot. Calv. Opera T. Xa, p. 25.

97

datmen daernaepredicke: dat clae aen volgens de Dienaer 't broodt en de wijn op de Tafel voor hem hebbende, de instellinghe des Nachtmaels herhael: midtsgaders oock verkondige de beloften die ons daer in zijn naghelaten, en met eenen oock alle die ghene afsondere die door 't verbodt des Heeren van 't Nachtmael geweert worden: dat men voorts bidde dat de Heere ghelijck hij ons dit heyligh voedsel door sijn grote mildtdadigheyt geschonken heeft, ons oock onderwijs, en schicke om dat selfste door 't geloof en met danckbaerheyt des herten 't ontfanghen. En nadien wij uyt ons selven onweerdigh zijn, dat hij ons door sijne bannhartigheyt sodanigen Maeltijdt weerdigh make: da men dan of Psalmen singh' of yets lese, en dat de Dienaer het broot breke en de volcke geve: en dat de gelovige met betaemlicke ordre der heyligher spijse deelachtige worden. Dat men als 't Nachtmael geeyndicht is het volck vermane tot het oprechte geloof en tot belijdenis des geloofs, tot liefd' en tot een leven dat der Christenen betaemt. Datmen eyndelick danck segg en Gode lof singe. En datmen nae 't volbrengen van alle 't voor ghemelde de Gemeynthe late gaen in vrede".

Men ziet het: de liturgie der Sacramenten en hun plaats in het geheel der kerkinrichting') is bij à Lasco en bij Calvijn geheel gelijk. Bij verschil in uitwendigheden was er wezenlijke overeenkomst 2).

Na de Sacramenten behandelen de Ordinantiën de Christelijke tucht. Hoewel het een belangrijk onderwerp is, behoeven we er niet lang bij stil te staan. Van een uitvoerige vergelijking van Londens regeling van dit punt met die van Calvijn behoeft geer sprake te wezen. Omdat het een algemeen erkend feit is, da beide geheel op dezelfde leest waren geschoeid. Evenzeer als voor de Geneefse Hervormer stond ook voor à Lasco de noodzakelijkheid van kerkelijke tucht onwrikbaar vast. Bekend is te dien opzichte zijn woord dat ze: „totius Ecclesiastici regiminis nervus” 3) is. Vervolgens bestond zij voor beiden gelijkelijk, niet

1) Over hun dogmatische opvattingen van Doop en Avondmaal spreek ik hier nu niet.

2) Ook ten opzichte van het huisgebruik van het Avondmaal voor zieken was er geer verschil tussen Londen en de Zwitsers. Calvijns Straatsburgse liturgie kende het (Pollanns Liturgia Sacra p. 28); te Geneve was het eveneens in zwang (Gobius du Seri blz. 54, n. 7); Bullinger, hoewel er geen groot voorstander van, (Calv. Opera Epp. no 1446) wilde 't toch bij uitzondering toelaten; wat ook à Lasco's bedoeling was (Calv. Opera Epp. no. 1497).

3) zie A. Kuyper De eccl. sentent composit. p. 143. Lasso Opera T. IT, p. 173 wordt gezegd: de tucht is in de kerk: „quod sunt nervi in compage ipsa corporis hunani”; een beeld dat geheel eerder bij Calvijn voorkomt, zie Calvijn Institutie 13. IV, Hfdst. na § 1.

98

maar in een zekere juridische strafoefening, als van een kerkelijken magistraat over zijn onderdanen; maar was ze het gehele complex der maatregelen tot regeling van het onderling toezicht der leden van het lichaam van Christus, met het doel om de zonde uit de Kerk te weren en tegelijk de zondaar te behouden 1). En ten derde was, evenzeer naar hun beider inzicht, het model voor een praktische uitwerking van dit beginsel gegeven, in Mattheus 18 wanneer het verborgen, d. i. slechts in enge kring bekende zonden gold; en in 1 Timotheüs 5: 20, indien er ergernis voor de gehele gemeente door was ontstaan. Theoretisch is vooraf dus vast te stellen, dat hun regelingen grote overeenkomst moesten vertonen.

Ik mag derhalve volstaan met het geven van een kort overzicht van de te Londen gevolgde methode alleen, om daaraan dan nog een enkele opmerking vast te knopen, tot beter verstand van wat in haar belangrijks is.

Geen lid der gemeente of het stond onder de Christelijke tucht. Niet alleen de mondige, die in het openbaar belijdenis zijns geloofs had afgelegd, maar ook hij of zij, van wie naar gewonen regel verwacht mocht worden, dat hij dat zou hebben gedaan, maar die er nog niet toe kwam. Ja, zelfs ook de kleine kinderen. En niet alleen de gewone gemeenteleden, maar ook de ambtsdragers. Over elk dezer categorieën een enkel woord. Beginnen we bij de kleine kinderen. In aansluiting aan hun eigenaardige positie, dat ze als het ware nog geen zelfstandig kerkelijk leven hadden, werd te hunnen opzichte ook een eigenaardige handelwijze gevolgd. Voor wat in hen te misbillijken was, werden niet zij, maar hun ouders aansprakelijk gesteld. Indien bijv. een jongen of meisje zich nalatig betoonde in het verwerven van de nodige kennis aangaande hetgeen ter zaligheid dienstig was, en dit bij het openlijk onderzoek, tweemaal des jaars in 't midden der gemeente gehouden, was aan het licht gekomen; werden de ouders over die misstand vermaand. Een gebruik dat vreemd schijnt, maar dat toch eigenlijk niet anders dan consequent was. Het sloot zich geheel aan bij het gebeurde bij de Doop, bij de belofte waardoor die ouders zich hadden verbonden om voor een Christelijke opvoeding te zorgen.

1) Lasco Opera T. II. p. 173; Calvijn Institutie 13. IV, hfdst. XII § 5.

Een niet minder eigenaardige, maar even zuiver gedachte handelwijze werd gevolgd met betrekking tot degenen, die wel d. jaren des onderscheids hadden bereikt, maar toch niet tot het doel van openbare belijdenis kwamen. Men liet hen niet aan zichzelf over. Zodra de leeftijd, waarop men gewoonlijk de toelating tot het Avondmaal zocht — het 14de jaar ongeveer was daarvoor gebruikelijk — voorbij was; begonnen de vermaningen, en ook hier waren dan - al naar de schuld bleek te liggen hij de ouder of bij de kinderen zelf — of de eerste of de laatste van de vermanende zorg het voorwerp. In het geval dat de tucht over de kinderen had te gaan, werd al het mogelijke gedaan om hen van hun verkeerdheid af te brengen. Was dit alles tevergeefs dan werd de schuldige ten slotte op zijn 18e á 20e jaar, als verachter der genade, van de gemeente afgesneden 1).

Bij tucht over reeds mondige leden verschilde — zoals ik reeds aanstipte — de handelwijze, al naar het verborgen of openlijk(zonden gold. Bij de laatste was het consistorium verplicht terstond openlijk op te treden. Bij de eerste daarentegen had een oefening van heimelijke tucht vooraf te gaan. Eerst als de broederlijke vermaning van een medegemeentelid — om te beginnen geheel afzonderlijk, hielp dit niet, dan in 't bijzijn van enkele getuigen de schuldige voorgehouden — niets bleek uit te werken, kwam de zaak voor de kerkenraad. Ambtelijk had deze dan de vermaningen te hernieuwen en te vermeerderen. En indien de hard nekkigheid van de zondaar dit nodig maakte, moest langs de trappen van Avondmaalsontzegging en bekendmaking aan de gemeente van de aanwezigheid van zulk een overtreder in haar midden, eerst zonder, daarna met vermelding van de naam van de persoon die het gold, ten slotte tot afsnijding worden over gegaan. Op elk punt van die weg was echter natuurlijk terugkeer van de afgedwaalde mogelijk, en evenzo kon ook na de excommunicatie de boetvaardige weer in de gemeenschap de Kerk worden opgenomen.

Thans nog iets van de tucht over de ambtsdragers. Opmerkelijkerwijze wordt uitdrukkelijk vermeld, dat alleen in de Neder-Duitse gemeente daarvoor een bijzondere regeling bestond. Eenmaal per drie maanden had een, tevoren van de kansel bekend gemaakte, bijeenkomst der dienaren plaats. Beurtelings had ieder van hen dan buiten te staan; waarop eventuele klachten

1). Micron Christ. Ordin, blz. 66 vv.

tegen zijn leer of leven konden worden ingediend. Geen beschuldigingen werden echter aangenomen dan onder twee of drie getuigen. Verachtte een ambtsdrager de vermaning, dan werd hem het Avondmaal ontzegd, toonde hij zich hardnekkig, dan werd hij van zijn dienst afgezet, tenslotte geëxcommuniceerd.

Verder veel over deze regelingen te zeggen is zeker niet nodig. Slechts een enkel punt - dat der Avondmaalsontzegging - moet nog iets nader toegelicht. Dienaangaande werd n.l. indertijd een voorstelling gepubliceerd, die — als strijdig met de waarheid — niet mag blijven voortbestaan 1).

Het was — volgens deze stelling — iets nieuws wat à Lasco met die Avondmaalsontzegging heeft ingevoerd. Vóór hem kende geen Gereformeerde kerk haar als een aanvankelijke trap van kerkelijke behandeling, maar steeds als samenvallend met de afsnijding en dus eerst geheel aan 't eind der procedure.

Aanvankelijk werd, zo zegt men, de behoefte niet gevoeld om tegen ontheiliging van het Sacrament te waken, ook al was afsnijding nog niet nodig. Daarvoor had de openlijke tucht een te snellen gang. Straatsburgs regeling deed op de eerste openlijke tuchtdaad — de afkondiging van de kansel — reeds na drie Zondagen de excommunicatie volgen. En daar het Avondmaal er om de veertien dagen werd bediend, kon dus hoogstens in die tussentijd tweemaal die plechtigheid plaats hebben; en was de reden niet zeer dringend om bijzonder de

behandelde 't gebruik van het Sacrament nog eens te ontzeggen; nog daargelaten de vraag of het wel gewoonte zal zijn geweest, dat men bij elke Avondmaalsuitreiking ook werkelijk toetrad; wat wel niet waarschijnlijk is.

Anders stonden echter de zaken in à Lasco's gemeente. Wel was daar de kans nog geringer dat er een Sacramentsbediening viel tijdens de procedure, omdat de tucht er even snel ging, en het Avondmaal er slechts om de andere maand werd aangericht; maar er waren andere redenen, waarom toch geleidelijk en begrijpelijk, uit de praktijk zijn wijze van doen is voortgekomen, We hebben gezien hoe ieder die ten Avondmaal wenste te gaan, vooraf zijn naam moest opgeven bij de opzieners. Hiermee

1) Zie F. J. van Griethuyzen: „De ontzegging van het Avondmaal, aan de afsnijding voorafgaande, bij de Gereformeerde kerken niet van de aanvang af in gebruik, maar eerst later in hare tuchttoefening opgenomen" in Studiën en Bijdragen op 't gebied der historische Theologie D. III, 1876, blz. 294-340.
101

nu werd, volgens Van Griethuyzen, geheel vanzelf de weg gebaad tot de praktijk, dat de kerkenraad het toegaan tot d tafel des Verbonds ontried en verbood, wanneer er gevaar beston dat iemand zich een oordeel zou eten.

Als gezegd, is deze voorstelling niet juist. Reeds tien jaar voor de Londense Kerk werd gesticht, bestond een geheel andere regeling als de daar geldende, ook te Straatsburg. Of ontheiliging van het Sacrament te voorkomen had immers Calvijn hier ingevoerd, dat wie ton Avondmaal wenste te gaan dit vooraf mee moest delen, opdat een onderzoek naar zijn leve] zou kunnen plaats hebben, en hem zo nodig de toegang tot 't Sacrament kon geweigerd 1). Ook ten opzichte der Avondmaal ontzegging deed à Lasco dus niet anders, dan volgen 't voorbeeld van Calvijn.

De aard van ons volk in die dagen, zoals ik in het algemeen overzicht het poogde te tekenen, doet wel vermoeden dat al die tuchtregelen herhaaldelijk zullen moeten toegepast zijn. De protocollen van die tijd ontbreken helaas, en in bijzonderheden kunnen we dus niets meedelen; maar à Lasco's beslistheid enerzijds en de zonder twijfel menigmaal voorgekomen dwalingen er verkeerde toestanden aan de anderen kant, hebben zeker veroorzaakt, dat het wapen der straf niet zelden tegen onzuiverheid in de leer en ongodzalige wandel getrokken is. Ook tegen onzuiverheid in de leer! De rning wordt wel gevonden dat à Lasco, hoewel in 't toezicht op het leven niet minder streng dan Calvijn, op het punt der leer veel verdraagzamer was 2). De bronnen echter, Forma ac Ratio, zowel als Christelijke Ordinanciën, steunen dit denkbeeld volstrekt niet. Integendeel blijkt, dat belijdenis en leven geheel op dezelfde lijn werden gesteld 3).

Hiermede is de behandeling afgelopen van de voornaamste punten der Londense kerkregeling. Wat er nog overblijft van minder belang. De vermelding ervan moge volstaan. Allereerst waren er nog een tweetal samenkomsten in het gemeenteleven, die de vermelding waard zijn. Elke Donderdag om twee uur kwamen de dienaren des Woords met de ouderlingen

1) cf. Herminjard T. v, p. 291; T. VI, p. 200, 223; Doumergue Calvin T. II, 413

2) Hofstede de Groot Honderd jaren uit de Geschiedenis der Hervorming 1883 blz. 142

3) Lasco Opera T. II, cf, p. 277 sub 1 Cum p. 178 sub 2, 180 sub 4,

bijeen en hielden kerkenraadsvergadering. 1) Bovendien was er ook nog een bijeenkomst tot oefening van zeker kerkverband; wel te verstaan niet van kerken in verschillende plaatsen,

want alleen in Londen werd er een gevonden; maar van de verschillende gemeenten, die tezamen de ene Londense vluchtelingenkerk vormden, naar het privilege des konings. Elke maand kwam men bijeen om gezamenlijk de gemeenschappelijke belangen te bespreken, en elkanders adviezen te vragen in moeilijke gevallen. Voor het laatste kwam men zo nodig ook in buitengewone vergadering tezamen.

Voor de goede orde was bepaald, dat de diakenen boek moesten houden van hun ontvangsten en uitgaven, en maandelijks daarvan in een gemeentevergadering aan de ouderlingen verantwoording doen.

Het houden van **bid- en vastendagen** schafte men niet af, want hoezeer het in de Roomse Kerk verbasterd was, men achtte het in Gods Woord gegrond. Maar wel deed men alles, om te verhinderen dat het gebruik door toevoeging van allerlei superstitie niet in misbruik ontaardde. Vandaar werden ze niet op vaste tijden van het jaar gehouden, alsof er verschil zou zijn tussen de een dag en de anderen; maar slechts in tijden van groeten nood. En bovendien mocht het vasten ook volstrekt niet als verdienstelijk worden beschouwd. Alleen opdat men te vuriger God om genade zou kunnen aanroepen, werd het wenselijk geacht; doch ook niet meer dan wenselijk, het werd een ieder dan ook slechts aangeraden „so verre ymmers als de ghesontheit sijns lichaems dat lijden mach”.

Het **huwelijk** werd bevestigd in het midden der gemeente, na afloop van de gewonen dienst des Woords; en alleen tussen hen, die door aflegging van belijdenis onder het toezicht van de kerkenraad stonden.

Bijzondere bepalingen bestonden er ook nog voor **ziekenbezoek en begraving**. Daar de Neder-Duitse gemeente zeer verstrooid woonde in de grote stad 2), wilde men dat het gezin, waartoe de zieke behoorde, zou zorgen voor bericht aan de ambtsdragere, dat een bezoek werd gewenst. Vermaning en troost moesten

1) In zware raken liet men ook de diakenen toe, opdat de moeilijkheden beter werden geregeld en opdat de gemeente het diakenambt zou leren eren. cf. Micron Christ. Ordin. H. 27.

2) vgl. Lasco Opera T. ff p. 80. De Nederlandse emigranten woonden vooral in de parochie van St. Katharina, groot- en klein Southwark. Strype: Cranmer vol. I, p. 341.

103

deze dan gaan brengen; en, teken van de echt praktische vroomheid, die de leiders der gemeente bezielde, tevens de zieke raden, om toch geen oorzaak van twist na zijn dood achter te laten, en daarom intijds testamentair zijne zaken te regelen. Had een begraving plaats, dan moest die geschieden „in alle simpelheit”. Als 't lijk in de kerk was gedragen, werd er gesproken, niet ter verheerlijking van de dode, maar tot lering en vertroosting der levenden. Ook als er deugden van de afgestorvene werden vermeld, moest alleen de glorie Gods daarin gezocht. Onder 't zingen van een psalm liet men daarna het lichaam in de groeve neer. Merken we bij dit punt op, dat Calvijns liturgie deze gewoonten niet kent. Hoe à Lasco er toe kwam ze in te voeren, is echter niet twijfelachtig. Het gebruik der Engelse kerk strekte hem tot model; en zijn vrije opvatting omtrent liturgische ceremoniën deed hem zich daaraan accomoderen; mits ook hier superstitie werd vermeden.

Ik denk niet, schreef Utenhove ergens, „dat onse Nederlantsche natie voor desen tijt oyt Ghemeynte ghehadt heeft, daerin dwoort Gods so louterlick ghepredict is gheweest, de sacramenten so oprechtelik uutgherecht ende de Christeliche straefve so neerstelick ende ghetrouwlick gheoeffent sijn gheweest, als in die onse”

Na al het geziene kunnen we m. i. niet anders zeggen, dan dat we ons dat oordeel kunnen begrijpen. Werkelijk moet die Londense gemeente het ideaal der oudste Kerk zeer nabij zijn gekomen.

Hoe betreuenswaardig daarom, dat deze gelukkige toestand slechts enkele jaren heeft geduurd. Dat reeds in 1553 verandering aanbrak met de dood van koning Eduard. Vooral daarom valt het zo te bejammeren, omdat noch vóór die tijd, noch daarna zich, gedurende geheel onze periode, ooit een tweede gelegenheid

voor de vluchtelingen heeft opgedaan, om zó geheel en al vrij, naar eigen inzicht zich te organiseren en op te treden. Overal elders was het óf de tegenwerking van een vijandig gezinde, óf de verplichtende bescherming en hulp van een vriendschappelijke regering, die belemmerend werkte op een geheel zuivere ontwikkeling. Alleen hier mocht ze gehoorzamen in alles aan de wetten van eigen groeikracht. En juist hier duurde nu die voorspoed zo kort. Met de beschrijving van die neergang en wat er mee verbonden was, kunnen we nu deze periode besluiten. Vooraf ga echter

1) Lasco Opera T. II, p.
104

nog een enkele opmerking over de lotgevallen van onze vluchtelingengemeente, in de voorafgaande jaren.

Na het afslaan van de eersten, reeds beschreven, aanval der Engelse kerkvorsten tegen de vrijheid der Hollandse Kerk, was het met hun verzet toch nog niet uit. Telkens poogden ze op kleinzielige manier hun macht aan de vreemdelingen op te dringen; maar gelukkig slaagden ze er toch niet in 1). à Lasco verdedigde met grote trouw, vastberaden en beslist degenen, die aan zijn toezicht zich hadden overgegeven en dank zij de medewerking des Konings behield hij steeds de overhand.

Even gelukkig was hij in al de moeilijkheden, die de inwendige toestand der gemeente hem veroorzaakten 2). En zo kon het wel niet anders of die gemeente nam gedurig in bloei en in kracht toe. Vooral in het jaar 1552 schijnt ze een gelukkige tijd te hebben doorleefd. In de aanvang van het daarop volgend jaar stond ze zelfs zó hoog bij de regering aangeschreven, dat haar lidmaatschap voor een vreemdeling de noodzakelijke voorwaarde , was, om burger van Londen te kunnen worden 2).

Maar kort daarop was die voorspoed uit. De 6^e Juli 1553 stierf .Eduard VI. Tot grote droefheid van alle vrienden der Hervorming in Engeland en daarbuiten 4); want men voorzag dat er nu een nieuwe koers zou worden ingeslagen, die der Contra-reformatie. En toen de poging, om de Protestantse Jane Gray aan. de regering te brengen, bleek mislukt, waarvoor slechts enkele weken nodig waren - toen Maria de bloeddorstige, Eduards zuster, zich op de troon wist te handhaven, - toonde zich dat vermoeden juist. De Roomse kerk werd in haar macht hersteld; en gesteund door brandstapel en schavot, trachtte ze haar afvallige zonen van hun verkeerden weg terug te brengen.

Toen vluchtte wie vluchten kon 5). En ook onzen emigranten werd het op de eens zo gastvrijen bodem te bang. Vergelij-

1) O. a. in November 5552. Strype: Cranmer Vol I, p. 341-343.

2) Een heftige twist die zelfs bijna scheuring in de gemeente teweegbracht, heeft reeds spoedig na haar stichting plaatsgevonden. Lasco Opera Epp. n5. 72. Of deze echter speciaal de Hollandse Kerk heeft betroffen, dan wel de Waalse of Italiaanse, kan ik niet zeggen.

3) O. L. 581.

4) Melanthon schrijft aan bisschop Hoper: go zult begrijpen „quantum vulnus universa acceperit" (K. u. W. Krafft Briefe und Documente S. 97; Calvijn sprak van een: „naestimabilis Calv. Opera Epp. n., 1768.

5) Burnet Kort begrijp van de historie van de Reformatie van de kerk van Engeland D. II, blz. 173 deelt mee, dat na hare troonsbestijging een 1000-tal personen het land verlieten.

kenderwijs was hun toestand nog wel niet zo ongunstig. Op hun leven althans scheen de koningin het nog niet te hebben toegelegd; later vertrekken ze zelfs met haar goedvinden 1). Mara wie wist, of dat morgen aan de dag niet veranderen kon. En daarom, al heel spoedig heeft men uitgezien naar een goede gelegenheid om weg te komen en elders een schuilplaats te zoeken I).

Gelukkig liet deze zich niet lang wachten. Omstreeks half September lagen in Londense haven een tweetal Deense scheper „de Moor" en „de kleine Kraai", gereed voor de thuisvaart 3) Beter kon men het al niet treffen. De regerende vorst van Denemarken, Christiaan II, stond niet alleen bekend als een voorstander der Reformatie, maar ook als een goed vriend van Eduard VI 4); en onze vluchtelingen konden dus allicht in hem een beschermer vinden. Zulk een goede gelegenheid mocht men niet laten voorbijgaan. En zo werd besloten, dat althans een gedeelte der gemeente zich op die beide vaartuigen zou inschepen. Een ander, misschien meer optimistisch gezind 2), zou voorlopig nog wat in Engeland blijven, onder leiding van Petrus Delenus en Franciscus Riverius. à Lasco, Micron en Utenhove gingen met de vertrekkenden mee.

1) Zie Gerretsen Micron blz. 37, n. I; Lasco Opera T. II, p. 31.

2) Voor de beschrijving van deze gebeurtenissen bestaan drie bronnen:

1". Utenhove's Simplex et fidelis narratio (cf. voor de volledige titel, en over dit boek Pijper Utenhove blz. 175-188);

2", Microns Apologeticum Scriptum (cf. voor de volledige titel Gerretsen Micron blz. 95);

3". L. Harboe Nachricht von dem Schicksale des Johann von Lasco und seiner aus England vertriebenen reformirten gemeinde in Dannemark. (Een exemplaar hiervan bevindt zich in de Bibliotheek der groszen Kirche to Emden; ongelukkig ontbreekt daarin het eigenlijk titelblad met de vermelding van drukker, jaartal en auteur.) De schrijver tracht — vooral in zijn 2e hoofdstuk — het door de Koning en zijn raadsliden, gevolgd gedrag te verdedigen, en hier en daar Utenhove's mededelingen te ontzenuwen. Wat het laatste betreft, gelukken doet het hem niet en tegenwoordig is do geloofwaardigheid der Simplex Narratio dan ook onbestreden. vgl. Pijper Utenhove blz. 182. Wat aangaat het eerste, misschien zijn onze ballingen wel eens wat te stekelig opgetreden (Calv. Opera Epp. n., 1959) maar dit kan toch onmogelijk het gedrag der Luthersens verontschuldigen. Volkomen juist karakteriseert Calvijn het optreden van deze als „barbaries (Calv. Opera Epp. no. 1962) en hen zelf als „phrenetici", die „sub Lutheri nomine nos oppugnant" (Calv. Opera Epp., no. 1956). Alleen om praktische overwegingen was hij d; ook niet voor de publicatie van het reisverhaal. cf. Pijper Utenhove 'Aal. 182, 183.

3) De opdracht hunner reders, om die via Frankrijk te doen plaats hebben, waar zo moest worden ingenomen, hebben de schippers ter wille der vreemdelingen niet volvoerd. Harboe S. 29.

4) Gerdes Hist. Ref. T. III, p. 424.

5) Micron had hun ook geraden maar te blijven. Het vertrek van een gedeelte der gemeente zou voor hen - mits ze zich stil hielden - wel genoegzaam veiligheid geven. Proceed. Hug. Soc. Vol. IV, p. 26.

106

Toen de 17^e September een gunstige wind de afvaart mogelijk maakte, werden de ankers gewonden, Met ongeveer 175 personen') aan boord begonnen de beide scheepjes de Theems af te zakken naar zee, langs de oever begeleid door de vrienden die achter zouden blijven. Zo ging het tot aan Gravesend toe, aan de kust, waar het laatste afscheid moest genomen. Een ogenblik van aangrijpende ernst! Zou men elkaar ooit weer zien? Wat zou er worden van die reizigers, die de winter ingingen onder zulke ongunstige omstandigheden; wat van hen die achter bleven onder de regering ener vorstin, die het bloed van haar onderdanen zocht? Het was geen wonder dat — toen de schepen wegvoeren naar volle zee — uit de kring van die achterblijvenden psalmgezang weerklonk; geen wonder dat men daar ter plaatse God zocht in

het gebed en niet naar huis wilde keren voor men — het was immers Zondag — ten behoeve der armen aalmoezen had bijeengebracht en elkander uit het heilig Woord vertroost.

Intussen zetten de beide schepen de reis voort en bereikten — het kleinste reeds de iaden October, het grootste na veel tegenspoed van wind en weer eerst in het begin der volgende maand — het Deense stadje Elseneur op Seeland aan de Sond gelegen. Terwijl van daar het merendeel der vreemdelingen naar Kopenhagen trok, begaven de drie leiders: à Lasco, Micron en Utenhove zich meer het land in, naar Coldingen waar destijds koning Christiaan verblijf hield; om van hem toestemming te vragen in Denemarken God te mogen dienen naar hun inzicht, zoals hun dat ook in Engeland was vergund geweest.

De 10e November leverden ze het daartoe strekkend geschrift in. Maar helaas) Ze kregen nul op het request. Of liever - na een lange reeks van onderhandelingen bleek geen gunstiger resultaat te bereiken, dan dat verklaard werd, dat men hen alleen zou kunnen opnemen, als ze de Deense ceremoniën en leer wilden volgen en dit was voor onze emigranten een onaannemelijk beding.

De schuld van deze beperking, die onder de gegeven omstandigheden met afslaan van het verzoek gelijk stond, lag niet bij de

1) Hessels Archivum II, p. 981, n. 2 twijfelde nog, of 't gezamenlijk aantal der vluchtelingen 175 was, of 175 per schip, dus ± 350. Door de publicatie van Harboe's lijst in Proceed. Hug. Soc. Vol, III, p. 585 sqq. is de zaak ten voordele van de eerste veronderstelling beslist.

107

koning 1). Persoonlijk was deze de vreemdelingen volstrekt niet ongenegen. Maar hij was niet opgewassen tegen de invloed van mannen als zijn hofprediker Paulus Noviomagus en diens collega Buscoducensis, in één woord van zijn fanatiek Lutherse raadslieden. Deze trachtten hem gedurig bang te maken dat hij, door de opname van zulke Sacramentarische, Anabaptistische geesten — als volgens hen de emigranten waren — de orde en rust zijn land geheel zou verstoren. En niet zonder succes hebben ze deze politiek gedreven. Ten slotte kregen ze zelfs de koning zover, dat hij onze drie mannen het bevel deed toekomen om zonder uitstel het land te verlaten. Zelfs mochten ze niet een meer hun landgenoten te Kopenhagen gaan zien, maar moeste regelrecht door Holstein naar Duitsland afreizen.

Er zat niet anders op dan te gehoorzamen, à Lasco en Utenhove trokken terstond naar Emden en kwamen daar de 4e December behouden aan 2). Micron bleef aanvankelijk nog wat aan de Oostzeekust, vermoedend dat ook de andere ballingen wel uit Denemarken zouden worden gedreven en dan wellicht zijn hulp behoeven. Eerst toen door 't vergevorderd jaargetij hun overtocht een onmogelijkheid was geworden, volgde hij zijn collega's e zocht ook Emden op; nog temeer omdat gewichtige -- ons overigens onbekende — redenen hem hiertoe noopten 3), Zijn verblijf aldaar duurde echter niet lang. Reeds spoedig kwal een zekere Bartholomeus Huysman, als afgezant van een deel van zijn oude gemeente dat toen te Wismar was, hem verzoeken om onverwijld mee te trekken, — daar men dringend zijn tegenwoordigheid nodig had.

Wat was er gebeurd?

Hoe ongelofelijk het ook klinkt: de ballingen waren, niettegenstaande de felle winter toch gedwongen Denemarken te verlaten. Hoe ze ook smeekten, het baatte niets. Had het aan de magistraat van Kopenhagen gelegen, dan was hun lot nog niet zo slecht geweest, maar deze kon niets uitrichten tegen de bevelen van hoger hand, en de landsregering was onverbiddelijk. Het enige wat men nog kon gedaan krijgen

1) Gerdes Eist. Hof. T. III, p. 426; cf. een brief van Martyr aan Bullinger. O. L. p. 5 Dat zal ook de reden zijn geweest waarom Calvijn — niettegenstaande het gebeurde in de voorrede van 't se deel van zijn Handelingen Commentaar — opgedragen aan Christiaans zoon Frederik, diens vader zeer prijst;

cf. ook de opdracht van de 2^e druk Cal. Aug. 1560.

2) Ze vonden daar tal van vluchtelingen, die — na hen uit Londen vertrokken—een gelukkig reis hadden gehad, en nu van de Oostfrieze gastvrijheid reeds genoten.

3) Utenhove p. 99.

108

was dat althans een zieke, enkele zwangere vrouwen en een paar kinderen voorlopig toch mochten achterblijven; maar daarmee was dan ook het uiterste van toegeeflijkheid bereikt, De overigen moesten allen zonder uitstel heen.

In vier partijen verdeelde men zich om op verschillende plaatsen en tijden aankomend — gemakkelijker een goede ontvangst te vinden. Een gedeelte zou over land per as Geysers trachten te bereiken en vandaar oversteken naar Rostock; de drie anderen zochten ieder een schip om daarmee respectievelijk Lubeck, Wismar en hetzelfde Rostock op te zoeken.

IJzig koud was het, toen men de 13de December aan boord ging. En bovendien was ook de wind nog tegen. Van uitzeilen was geen sprake, terugkeer naar land was op straffe des doods verboden — men kan zich de toestand der ongelukkigen indenken. Toch gaven ze, hoewel de dood hun voor de ogen zweefde, de moed niet op. Ze geloofden in Hem, die al 't gebruijs der volkeren bestuurt; en daarom klonk toch hun zang- over 't water, met de tweede psalm naar Utenhove's berijming 1):

„Weerom is 't volck oproerigh eenpeer,
„Over dinckende ijdel dinghen?
„De princen en koninghen alle gaer,
„Over een haren raedtslagh bringhen,
„Om te strijden teghen 's Heeren handt, ...
„Maer God, die in de Hemelen woont.,
„Die zal ze noch belachen,
„Bespotten oock haren boosen grond. ...

Vijf bange dagen duurde het, dat ze op de rede onder zulke ellendige omstandigheden voor anker wachten moesten. Eindelijk, de 18^e December draalde de wind. Toen werden de zeilen gehesen, en waagde men op Gods genade de gevaarvolle tocht. Een der vier groepen kwam spoedig te Wermunde aan en werd er door de magistraat, op haar herhaalden smekende aandrang, binnengelaten 2). Niet langer dan acht dagen echter duurde deze vriendelijke bejegening. Toen kwam het bevel om verder te trekken. Noodgedwongen daaraan gevolg gevend, verliet men de stad in de richting van Rostock.

1) psalm bij Woudstra blz. 146

2) Utenhove p. 118

109

Daar aangekomen trof men een der andere groepen aan, n.l. die welke per wagen Denemarken verlaten had. Het aldus versterkte gezelschap ging nu deels verder naar Wismar, deels bleef het te Rostock achter, door de magistraat geduld om de ondragelijke koude. Helaas kon echter een der predikanten van de stad Georgius Riken onze ballingen niet met rust laten. Zeer heftig voer hij tegen hen uit en beschuldigde ze van allerlei grove dwalingen. Zijn werk was het waarschijnlijk, dat ook hier stadsregering na korte tijd de vreemdelingen langer verblijf in de stad niet wilde toestaan.

Een andere afdeling der zwervenden belandde te Wismar, een reis, waarbij ze herhaaldelijk in levensgevaar verkeerden door een geduchte storm, gepaard met een zó geweldig kruien van het ijs dat het schip bijna werd ineengedrukt 1). Gelukt dat de magistraat dezer stad medelijden had en de armen wel wilde opnemen. Hun toestand was dan ook deerniswaardig zou — zegt Utenhove — de ongevoeligste harten tot tranen hebben kunnen bewegen 2). Niet

lang na hun aankomst begonnen ze echter last te krijgen van Mennonistische propaganda, die onder de zwakkere broeders, niet zonder slagen, te werken zocht. Hermes Backereel, de man die vroeger te Londen voor het onderwijs der jeugd had gezorgd 3) en wien nu, bij afwezigheid van de dienaar des Woords der gemeente — want gemeente beschouwde men zich nog altijd, niettegenstaande toestand van verstrooiing — de leiding was opgedragen, Hermes Backereel was terstond bereid in een openlijk dispuut de onjuistheid der Doperse denkbeelden aan te tonen. Zijn voorslag vond bijval, het gesprek had werkelijk plaats en gelukkig een voor de ballingen niet onbevredigende afloop.

Maar, hoe goed debater Hermes zich ook had getoond, achtte men het verstandig zich voor de toekomst zo mogelijk toch nog beter te wapenen, en daarom zond men de reeds noemde Bartholomeus Huysman toen uit, om Microns overkomst te gaan verzoeken. Natuurlijk dat deze bereid gevonden werd zijn hulp te verlenen. De 25ste Januari 1554 kwam hij te Wismar aan. En zijn komst was niet voor niets. Reeds ruim een week later

1) Utenhove p. 120, sqq.

2) Utenhove p. 122.

3) Utenhove p. 100.

110

werd hij in een dispuut gewikkeld, zelfs met niemand minder dan Menno Simons zelf. Vooral over de *Vleeschwording des Woords* en de daarmee samenhangende punten ging het gesprek. Elf volle uren achtereen was men bezig; en zelfs toen was men nog niet uitgepraat. Althans men sprak af de 15de Februari weer opnieuw te beginnen.

Als alle twistgesprekken hadden ook deze echter niet veel resultaat. 't Enige was, dat Microns vrienden niet weinig in hun geloof werden versterkt. En daar was dan ook alle reden voor; hun leider toch was bepaald de sterkere geweest en Menno moest — om zich niet gewonnen te geven — herhaaldelijk zijn toevlucht nemen tot halve waarheden en zelfs tot bepaalde leugens.

Een nog erger conflict volgde kort daarop met de Lutherse. Een der stadspredikanten, een zekere Smedenstede, voelde zich geroepen met inspanning van al zijn krachten de regering der stad en hare burgerij tegen de vreemden op te zetten. En toen deze laatsten, overtuigd van het goed recht hunner zaak, een twistgesprek voorstelden, wisten de Lutherse voormannen, door een meer dan kleinzielig optreden en door allerlei nietswaardige voorwendzels, te maken dat hier niets van kwam. Ja zelfs, toen eindelijk een toevallig samentreffen met Micron een woordenwisseling onvermijdelijk maakte, ontzagen ze zich niet na korte tijd van een gunstig oogenblik gebruik te maken, om ongemerkt het vertrek te verlaten.

Eenmaal op deze wijze alle zelfverdediging der vreemden onmogelijk gemaakt, kostte het natuurlijk niet veel moeite meer, op grond van de gewone beschuldiging van Anabaptisme en Sacramentschenderij, van de magistraat te verkrijgen, dat hij hun langer oponthoud in de stad verbood.

Van Wismar ging toen de reis naar Lubeck.

Daar was intussen reeds te voren de laatste van de vier groepen, die gelijktijdig uit Kopenhagen waren vertrokken, aangeland. Oorspronkelijk had men ze niet willen opnemen, maar, op vertoon van de confessie die men ook te Londen had gebruikt, werd dit kort daarop toch toegestaan. Maar ook hier hadden de vreemden niet langer rust dan totdat de Lutherse theologen zich niet hen gingen bemoeien. Ten gevolge van het werken van die mannen was hun het verblijf in het stadsgebied reeds opgezegd, toen Micron en de zijnen daar aankwamen. En deze gebeurtenis verhaastte toen zelfs nog hun vertrek. Ook hier werkte onder de minder goed onder-

legden van de vluchtelingen een propaganda, thans van Lutherse zijde. Ook ditmaal zocht men heul in een twistgesprek. De twee gewone punten in controverses met de aanhangers van Luther in die tijd: de aard van het lichaam des Heren na de opstanding, en het zitten ter rechterhand Gods, werden uitvoerig behandeld. Ook dit dispuut echter had praktisch geen ander gevolg dan dat de verbolgen regering bevel gaf dat men, binnen een viertal dagen, de stad moest verlaten. Hoezeer men op smeekte om toch - met het oog op de barre koude — een zo uiterst gestreng eis niet te handhaven, het was alles geheel vergeefs. Wat bepaald was moest gebeuren, wat er ook van kwam. Het fanatieke Lutheranisme was vreemd aan alle ontfermen.

Dat bleek ook te Hamburg, waarheen de vreemdelingen zie toen richtten. Bij hun aankomst al stonden de zaken daar niet zeer gunstig. Een zeker aantal personen, van Londen eind October 1553 direct naar die stad uitgeweken, werd er reeds door de stadspredikanten van allerlei ketterijen beschuldigd. Het was dus zaak dubbel voorzichtig te zijn. Daarom zocht Micron dan om vooreerst maar geen twistgesprek, en gaf er de voorkeur aan door herderlijk bezoek aan de huizen de leden der gemeente te troosten en te versterken in hun geloof.

Maar het liep anders als hij het zich had gedacht. In een die gezinnen toch hoorde hij, dat de Luthersens desverlangd gaarne tot een dispuut bereid zouden zijn. Bang dat men zijn stilzwijgen voor vreesachtigheid zou aanzien, besloot hij er dadelijk een aan te vragen. Vooraf echter ging hij de Luthersens kampioen Joachim Westphal, nog bezoeken, die de wens had geopenbaard hem wel eens te willen zien. De ontvangst was welwillend; en wel raakte men — als niet te verwonderen is — slaags over de brandende vragen van de dag — waarbij opmerkelijk was, dat Westphal zich telkens beriep op de autoriteit der kerk, terwijl Micron daartegenover het hoger gezag de Schrift voortdurend handhaafde — maar de toon bleef toch tot het eind toe zeer vriendschappelijk.

Maar al heel spoedig was het blaadje omgekeerd. Toen de 3de en de 4^e Maart in grotere kring nog eens een gesprek over de geschilpunten werd gehouden, was Westphal eenvoudig onhandelbaar, vol bitter persoonlijke uitvallen. Micron en de zijnen sloeg de schrik reeds om het hart, ze zagen zich alweer een nieuw verbanningsbesluit boven 't hoofd hangen. En werkelijk: hun voorgevoel bedroog hen niet. Het duurde nog

112

enkele dagen en weer zwierven ze rond zonder rustplaats voor hun voet.

Maar nu bleek de tijd van het lijden dan toch voorbij! Een gunstige wind voerde de zo lang gejaagden eindelijk naar Emden, naar de stad die door de naam: „*de herbergh van Gods kercke* in de geschiedenis zou blijven geëerd. Daar vonden ze ten slotte blijvend een schuilplaats. Met welk een vreugde zullen ze de straten hebben betreden ! Hoe zullen ze genoten hebben van de gastvrije liefde, waarmee als om strijd de burgers hun tegenkwamen. Hun dankbaar hart erkende er de zegen in van hun God, die ter bekwamer tijd hen toch barmhartigheid had doen verkrijgen, en hun geloof niet had beschaamd. Als een prediker voor tegenwoordige en toekomstige tijden van de weldaad, die aan hen was geschied, plaatsten ze boven een der ingangen van de *Grosze Kirche* een gedenksteen, die er nog heden te vinden is. Daarin griften ze rond de afbeelding van een schip, als herinnering aan hun droeven tocht, en als symbool van het „Schephen Christi", de Kerk — de volgende regels:

„*Gods kerk vervolgt, verdreven,*
„*Heft God hyr Trost gegeven*".

Rest ons thans alleen nog mee te delen, wat we weten van het deel der Londense gemeente, dat onder Maria's regering in Engeland indertijd achterbleef.

Veel is het niet. Slechts dit is ons bekend: na korte tijd zagen ook deze vreemdelingen zich, door de talloze gevaren die hen bedreigden - ook al ontbraken daarbij kennelijke zegeningen niet — genoodzaakt om de wijk te nemen naar veiliger streken 1). Nog in het najaar van 1553 vertrok een eerste groep, zich begevend naar Emden, waar ze — gelijk we zagen — bij à Lasco's aankomst, de 4e December van dat jaar, reeds goed en wel zich hadden gevestigd. Een tweede gedeelte — ook dit bleek reeds — trok einde October naar Hamburg en deelde van daar verder het lot van de groep die onder Microns leiding stond. En ten slotte reisden de laatst overgeblevenen, onder de leiding van de beide Deleni, Walter en Petrus, in de lente van 1554 af. Ongeveer Pasen kwamen zij, eveneens te Hamburg aan 2), twee

1) cf. Hessels Archivum T. II. n., 14

2) Utenhove p. 231.

en dertig personen ongeveer in getal 1). Begrijpelijkerwijze wilde Hamburgs magistraat voor hen al evenmin als voor die vorige groep de poorten zijner stad opendoen. Ook deze zwervers moest elders een goed heenkomen zoeken. Maar gelukkig! hun lijden duurde niet lang. Reeds de 26ste Maart zagen ze de torens van Oostfriesland opdoemen in het verschiet. Nog enkele uren en betraden Emdens gastvrije wal.

1) De Walen verlieten Londen terzelfder tijd, onder leiding van Fransicus Riverius. Hem vinden we later te Wezel terug.

HOOFDSTUK IV.

Oostfriesland. (Tweede periode 1554-1576).

Heer, beweer de Herberg diner Gemeine.
(Opschrift boven de Boltenpoort te Emden.)

Met de terugkeer van à Lasco in Emden, begint de tweede, de hoofdperiode van Oostfriesland als vluchtelingencentrum. Haar einde valt samen met dat van de gehele emigratieperiode, 1576 ongeveer.

Evenals in het eerste, komt ook in dit tweede tijdvak voor een bijzondere bespreking alleen de Kerk van Emden in aanmerking.

EMDEN

Algemene vreugde heerste er in Emden, toen 4 Dec. 1553 à Lasco en Utenhove, na hun gevaarlijke reis, veilig deze stad bereikten. Niet alleen bij de daar reeds aangelande, overige vreemdelingen en bij de kerk 1), maar ook bij de overheid, in 't bijzonder bij de gravin. De grote reden, waarom deze indertijd op zijn vertrek had aangedrongen, bestond dan ook niet meer. liet Interim had niet zijn eersten aanval tegen het Protestantisme al zijn krachten reeds terstond uitgeput; na een korten tijd nog een slepend bestaan te hebben geleid, niet veel meer dan een dode letter, werd het door de Passauer vrede in 1552 geheel opgeruimd 2).

1) Utenhove p. 98,

2) Jahrbuch Emden B. IV, H. II, 1881, S. 74.

Zo kon dan ongehinderd onze Poolse Hervormer zijn vroeg ambt van superintendent weer gaan bekleden, zijn liefdevol beleid weer aan gaan wenden in het belang van zijn mede gelovigen, van zijn mede-emigranten onder hen vooral.

Voor de Walen en voor de Engelsen verkreeg hij – zoals ik reeds in 't voorbijgaan vermeldde - het recht van afzonderlijke instituering, waarvan zij een dankbaar gebruik hebben maakt 1).

Voor de Hollands sprekenden onder de vluchtelingen was dit in de tweede periode al evenmin nodig als in de eerste, en het is dan ook niet geschied. Maar toch zijn ze ook niet geheel in de Oostfriesse Kerk opgegaan. Ten opzichte van een enkel onderdeel van het gemeentelijk leven hebben ook zij een eigen organisatie gehad. En wel ten opzichte van de armverzorging. Aan een goede regeling van de dienst der barmhartigheid de stad bestond dringend behoefte. Het aantal dergenen, die ondersteuning vroegen vermeerderde bij de dag, dank zij de gestadige toevloed van vluchtelingen. En wel was de burgerij zeer mild en ontbrak het daarom ook aan gaven niet, maar toch werkte deze liefdadigheid niet genoegzaam uit. Ze was n.l. stelselloos. De vreemdelingen vooral werden dikwijls geholpen ten koste der ingeboren armen

1) Over de Waalse gemeente   het een en ander te vinden in een artikel van J. N. Pleines: „Die franzosich reformirte Kirche in Einden“, opgenomen in Geschichts -blätter des Deutschen Hugenotten Versins, Heft 2, 1890; en in: Ph. J. Wenz: Reformationen Jubel-Rede nebst Geschichte der Französich Reformisten Kirche in Emden, 1819

2) W.M. V. S. I. D. 11, blz 2

Ter voorziening in die noodstand heeft toen de landsregering het instituut in het leven geroepen 1), dat onder de naam „Diacenie der aermen vremblinghen binnen Embden" bekend is. Op zeer verstandige wijze is daarin voor de belangen van alle betrokkenen gezorgd. Voor die van de Oostfriesche, stedelijke armen werd gewaakt, door de bepaling, dat de vermogenden onder de vluchtelingen zich borg moesten stellen, dat de voor hen bestemde inkomsten niet zouden verminderen. En in de nood der arme ballingen zou dan worden voorzien door dat deze het recht kregen enige diakenen te benoemen, die op vaste tijden bij de burgerij een rondgang mochten doen ter vulling van hun kas 2). De ruimte verbiedt om de verdere lotgevallen van deze vreemendiaconie te verhalen 3). Zij het genoeg te vermelden, dat zij gedurende een lange reeks van jaren zeer zegenrijk heeft gewerkt. Wel was er dikwijls geld te kort om aan alle aanvragen te voldoen. Wel heeft 't de armverzorgers dikwijls heel wat moeite en hoofdbreken gekost, om hun taak naar behoren uit te voeren 4). Maar niettemin zijn ze toch in staat geweest, door hun trouwe werkzaamheid, waarvan de nog overgebleven bescheiden het schoonst getuigenis geven, veel nood te lenigen en aan tal van ellendigen hulp te bieden.

Een viertal punten zijn er nu voorts, waarop ik wilde wijzen ter karakterisering van de plaats, die Emdens Kerk in deze periode ten, opzichte van de kerkgeschiedenis van ons vaderland inneemt. Ze was er belangrijk voor 1°. als drukkersoord; 2°. als moederkerk; 3°, als seminarium omnium ecclesiarum Belgicarum, als opleidingsplaats; 4°. door hare synode in 1571 5).

Allereerst als drukkersplaats. Veel hiervan te zeggen ligt uiteraard

1) Zie hiervoor: J. Mulder Jr. Die Diaconie der Fremdlingen-Armen. Zur dritten Sacularfeier des Enstituts im Jahre 1558, Emden 1858; W. M. V. S. I, D. II, passim; Bouwstenen, Tijdschrift voor inwendige Zending, 3e jaargang 1884, blz. 281, vv.; J. C. Reesso Eene Diakonie uit de eeuw der Hervorming; Biesterveld e, a. Het. Diakanaat, Hilversum, blz. 139.

2) Mulder a. a. O. S. 6, 8.

3) Mulder a. a. O. passim. Een belangrijke vernieuwde regeling der raak word getroffen in Mei 156/. W. M. V. S. I, D. II, blz. 137.

4) in 1556 en 1557 bijv. was 't ambtswerk zó zwaar, dat er haast niemand te vinden was, die 't op zich wilde nemen. Mulder a, a. O. S. 7.

5) Het zegel der Emdense kerk was: Een kasteel. Daarnaast de letters E. M. en Ps. CV: 4. en er onder: *Chrs. is de enige sthe darup sijn gemeente rust alle.* Zie K. A. 1857, blz. 470.

117

buiten het bestek van een kerkhistorische, theologische studie. Daarvoor ligt dit onderwerp te veel op het gebied der bibliografie. Maar al geven we daarom geen opsomming van titels en jaartallen van te Emden verschenen boeken, toch mag de herinnering hier niet ontbreken aan het vele goede, dat de drukpersen van die stad, de werkplaatsen van mannen als Steven Mierdman, Gillis van de Erven, als Gheilliaert heeft verlaten, om overal ons land en in de overige vluchtelingenkerken het werk der Hervorming te steunen en uit te breiden. Door tal van Bijbeluitgaven heeft Emden zich voor altoos de dank verzekerd alle Christgelovigen in Nederland 1). De eerste druk van de Hollandse vertaling van Calvijns Institutie in 1560 is te Emden waarschijnlijk verschenen 2); de eerste druk van Bullingers Huysboeck in 1557 evenzeer 3). En zo zouden we kunnen voortgaan. Hier te Emden verschenen een vertaling van Melancthons Loci Communes 4), de psalmen van Utenhove, tal van werken van Micron, te veel om op te noemen 5).

In de tweede plaats moet gewezen worden op Emdens Kerk als de moederkerk der

Nederlandse Gereformeerde Kerken op de centrale plaats, die zij te midden van al die andere heeft ingenomen.

Wel was zij te die opzichte de enige niet. De kerk te werpen en — in mindere mate - ook die te Sedan en te Metz 3), hebben even goed een leidende positie gehad in de kring onzer Kerken. Maar geen van die allen kunnen, wat aangaat, toch niet Emden op één lijn gesteld.

Door tweërlei werkzaamheid oefende ze deze functie uit. Door het regelen van de uitzending van dienaren des Woords, en het geven van adviezen.

1) Zie H, van Druten: Geschiedenis der Nederlandse Bijbelvertaling 1895-1905. Voor bijzonderheden verwijs ik naar Le Longs Boekzael, en de Aanvullingen daarvan door Doedes in Bibliografische adversaria D. IV, blz. 33 vv.; D. V, blz. 231, vv en 2 R. D. I, blz.- 221 vv. Over de wijze van verzending en van invoer dezer boeken zie Calvijns invloed blz. 146 vv.

2) Rutgers: Calvijns invloed blz. 157.

3) Van 't Hooft blz. 105.

4) Cachard Corr. de Phil. II T. II, appendix no, XXI.

Ook de Confessio Belgica werd reeds vroeg vanuit Emden gepropageerd. 7 April 1562 geeft de stadhouder reeds een verbod tegen de verspreiding ervan in Friesland. Reitsma. honderd jaren uit geschiedenis der Hervorming, blz. 113.

6) Paillard Huit mois p. 137, n. 2.

7) Rahlenbeck in Bulletin de l'Histoire des églises wallonnes T. II, 133.

118

Het zou een lange lijst zijn, indien we de namen van alle ons bekende Kerken te samen voegden, die in de loop der vluchtelingenperiode zich tot Emden hebben gewend, om vandaar hulp te krijgen voor de dienst des Woords 1).

Amsterdam, Antwerpen. Brugge, Leeuwarden, Enkhuizen, Groningen, Westfriesland, Dokkuur, Gent, Utrecht, Zwolle, Elburg, 't zijn slechts enkelen van de velen, die op te noemen zouden zijn 2). Nog in 1573 besluit Noord-Hollands predikanten-convent naar Emden te schrijven, om vandaar dienaren des Woords te krijgen 3). In een rapport van de magistraat van IJperen, over de toestand der Hervorming in die stad in 1566 en 1567 wordt meegedeeld, dat - naar het gerucht vertelt — kort na de beeldenstorm de Gereformeerden aldaar een calvinistische dienaar des Woords hebben gekregen, een zekeren Jacob Pontfort; en ook deze was daarheen gekomen uit Emden 4). En zo ging het zo wat overal.

Dat lag voor de hand. Tal van predikanten, uit allerlei streken door de vervolging verdreven, hielden zich gewoonlijk te Emden op, en maakten dat die plaats dus wel aangewezen was om geraadpleegd te worden, wanneer men ergens een voorganger begeerde.

Maar er is nog meer. Tot op zekere hoogte was dit nog slechts werk, waardoor zich Emden de naam van „bemiddelingskantoor" had kunnen verdienen, maar toch niet die van „moederkerk". Haar taak ging dan ook werkelijk veel verder, dan tot het verlenen van zulke praktische hulp alleen.

Een duidelijk getuigenis daarvoor geeft hetgeen met Gaspar van der Heyden gebeurd is. Deze Gaspar van der Heyden, in 1556 door de Vlaams sprekende Kerk van de stad zijner inwoning, Antwerpen, tot het leraarsambt beroepen, weigerde die beroeping op te volgen, indien de Kerk te Emden daaraan niet alleen haar goedkeuring niet had gehecht, maar ook wanneer hij in haar midden niet in zijn ambt was bevestigd. Ik wil, schrijft hij, dat ambt noch „door mij selven, noch door hare verkiezing" (n.l. die van de Antwerpse Kerk), „maar door de Uwe aanveerden, opdat wij

1) Wel te verstaan dat het steeds Nederlandse dienaren waren, die gevraagd en gezonden werden, geen Oostfriesche. De laatste waren reeds om hun dialect uitgesloten. Het eenvoudige volk verstond ze hier niet. cf. Hessels Archivum T. III, no. 312.

2) Vgl. Brandt D. I, blz. 324.

3) Reitsma en van Veen Actie der provinciale en particuliere synoden D. 1, blz. 10.

4) Diegerick : Documents de XVIe siecle

119

niet de valschen profeten en ghelijcken, die van zich selven lopen, eerze te rechte gezonden zijn". En niettegenstaande moeite der reis, de nood der tijden en de dringende behoefte van Antwerpen aan de dienst des Woords, is hij toen werkelijk ook naar Emden getrokken, en heeft daar zijn wens vervuld gezien 1). Sterker bewijs van de centrale plaats die de Kerk daar ter stede, niet alleen in praktische, maar ook in geestelijke zin heeft ingenomen in de beschouwing der mannen van die tijd is wel moeilijk te bedenken.

Maar niet alleen in het uitzenden van dienaren des Woords toonde Emden zich een moederkerk, ook in het geven van adviezen aan allerlei kerken en personen. Menig voorbeeld zou hiervan uit de protocollen te geven zijn. Maar daar het verder bij de behandeling van de vluchtelingenkerken nog herhaaldelijk aan het licht zal treden, kan ik mij hier beperken tot het noemen van een paar gevallen uit de zo rijke overvloed.

Den 5^e April 1563 vinden we „Harmannes Strickker", de bekende Moded, bij het consistorium 2). Hij komt namens de Kerk van Antwerpen de vraag stellen, hoe de verkiezing en bevestiging van ambtsdragers moet worden geregeld. Het antwoord luidt, dat het meer aankomt op het innerlijk van geroepen zijn, dan op de uitwendige plechtigheid van de oplegging der handen. Als iemand door God en ook door de gemeente is geroepen, dan is die vocatie genoegzaam, ook al kwam de handoplegging niet bij.

In een volgende vergadering verschijnt Moded al weer 4). Thans wordt hij daar gebracht door de moeilijkheid, of iemand overal predikant mag zijn, zonder door een bepaalde kerk te zijn geroepen; een vraag die uit de tijdsomstandigheden, ten gevolge waarvan de dienaren des Woords nu hier, dan daar zich bevonden, alles begrijpelijk is. Het advies luidt ontkennend. Zulk een algemeen ambt — wordt er terecht geredeneerd — behoorde alleen apostelen toe; een gewoon predikant moet steeds aan een bepaalde gemeente verbonden zijn.

Ten slotte wijs ik nog op het conflict in Antwerpen in

1) Van Lennep Gaspar van der Heijden Amsterdam 1884 blz. 18.

2) Zelfs Jan van Nassau, de stadhouder van Gelderland, vroeg — nog in 1579- aan de Emden Coetus om raad, naar aanleiding van moeilijkheden, waarmede hij te wordtelen had; cf Gerdes Scrinium T. I et II, p. 101

3) E. K. P. sub 5 April 1563.

4). E.K. P. sub 13 April 1563.

120

ontstaan tussen Adriaan van Haemstede, toenmaals dienaar des Woords aldaar bij de Neder-Duitse Kerk, en de kerkenraad 1). Deze Van Haemstede, geboortig uit een oud Zeeuwsch geslacht, had, juist door die patricische geboorte, de toegang tot de kringen van de aanzienlijken der Scheldestad. En zo kwam hij ertoe, behalve de gewone, kerkelijke samenkomsten der gelovigen, ook nog een soort — om maar met een term van de tegenwoordige tijd te spreken — een soort „salonmeetings" te houden. Die hogere klasse der Antwerpse samenleving, deels waarlijk belangstellend in het Evangelie, maar voor de vervolging bevreesd; deels slechts nieuwsgierig naar de nieuwe denkbeelden, humanistisch zich aangetrokken voelend tot al wat brak met het oude kerkgeloof, nodigde hem uit, om in de een of andere particuliere woning zijn gedachten over kerk en religie te komen ontvouwen.

Van Haemstede had hier tegen geen bezwaar; hij zag er de gelegenheid in om het Evangelie te brengen aan mensen, die anders moeilijk te bereiken waren. Maar van de zijde zijner

medekerkenraadsleden beschouwde men de zaak anders.

Daar vreesde men, dat door dit bijzondere werk het gewone, dat der gemeenteleiding licht zou worden verwaarloosd. Daarenboven vond men dat die aanzienlijken, indien ze het Woord Gods verlangden te horen, daarvoor ook wel in de kerkelijke bijeenkomsten konden komen; dat er voor hen geen bijzondere maatregelen behoeften genomen te worden. Deels allicht uit zeker gevoel van ontevredenheid, omdat men zich door de anderen gemeden voelde. Deels misschien uit zekere kortzichtigheid, die blind was voor de grotere gevaren, aan het komen in de gewone bijeenkomsten verbonden voor hen, die door hun maatschappelijke positie meer in het oog liepen, dan het gros der gemeenteleden. Maar aan de anderen kant toch zeker ook wel uit het juiste motief, dat rijk en arm toch gelijkelijk in de gewonen dienst des Woords behoorden, en dat men bovendien niet te veel moest toegeven, zowel aan de vervolgingsvrees dergenen, die door waren honger naar de waarheid werden gedreven, als aan het verlangen van hen, die in Van Haemstede's prediking slechts het prikkelende van nieuwe denkbeelden zochten.

Gelukkig bleef men echter, niettegenstaande dit verschil van mening, toch de goede harmonie bewaren. Eerst werd de

1) Zie hierover Goeters in K.A 1907 blz 5; M Emdens D.I. blz. 376.

Waalse zusterkerk te hulp geroepen om advies. Deze koos de zijde van de kerkenraad, en keurde Van Haemstede's handel, niet goed. Maar daarmee was de zaak nog niet uit. Van Haemstede niet overtuigd, bleef op de ingeslagen weg voortgaan. Toen wendde men zich naar Emden. Een door beide partijen getekend voorstelling van de moeilijkheid werd daarheen verzonden, met het verzoek om daarop de mening der Oostfriese broeders in antwoord te mogen ontvangen.

Dit antwoord bevindt zich in copie nog in het Emden archieven. Meiners gaf er de hoofdinhoud van in zijn belangrijk werk. 1) en reeds daaruit kon blijken, dat Van Haemstede in het gelijk werd gesteld. Toch lijkt het mij niet overbodig, dat ik onder de bewijsstukken het document nog eens geheel doe afdrukken. En dat om de reden, waarom ik ook tot dusver zo uitvoerig conflict meedeelde, n.l. tot een zuiverder waardering de Emden toen heersende gedachten over kerkregering. Goeters, in een zeer belangrijk artikel over „Adriaan van Haemstede”, werkzaamheid te Aken en te Antwerpen" heeft uit deze beslissing van Emden de conclusie getrokken, dat men daar niet zo streng presbyteriaans gezind was 4) Dit nu is een mening, die inzage van het desbetreffende stuk, moet vervallen. Wel acht men het verkeerd, om Van Haemstede in het eenmaal begonnen werk te verhinderen, maar men doet dit alleen onder de uitdrukkelijke voorwaarde, dat het gewone gemeentewerk er niet onder mag lijden; dat de dienaar des Woords zich wel moet wachten door deze buitengewone samenkomsten een soort afzonderlijke gemeente te stichten, maar integendeel zoveel mogelijk hoorders moet brengen tot het kerkelijke meeleven, met de andere gelovigen; dat de toestand feitelijk abnormaal is en dan alleen kon geduld om de zwakheid van die rijken, wel niet goed te keuren, maar toch verklaarbaar uit het feit, dat degenen die groot bezit hadden, een dubbel welkome prooi waren voor de Inquisitie, en dus nog te nauwlettender werden beloerd; en

1) Meiners D. I, blz. 376, 377.

2) zie bewijsstukken nr 1 en 2. Door deze stukken lost zich nu tevens het raadsel op waarvan Goeters K. A. 1907 blz. 7, n. 2, spreekt. Bewijsstuk 1, door Meiners dan voor een deel weergegeven, was het officieel antwoord aan de twistende partijen. Het stuk W.M.V.S. III, D. II, blz. 85 vv., afgedrukt, was een antwoord aan enkele Antwerpense gemeenteleden, die — behalve het officiële schrijven, door Taffin opgesteld — nog een particulier relaas over de moeilijkheden naar Emden hadden verzonden.

3) K. A. 1907 blz. vv.

slotte, last not least, dat Van Haemstede alleen daarom niet - voor hij zulk een buitengewone samenkomst hield - daarvoor verlof behoefde te vragen aan de kerkenraad, omdat door het noodzakelijk daarmee gepaard gaand tijdverlies, de goede gelegenheid voor de prediking dan allicht voorbij zou kunnen zijn.

Hoezeer dus ook met de eisen der praktijk werd gerekend, het beginsel werd toch geen ogenblik losgelaten. Men was te Emden praktisch, maar ook principieel, en daaraan zal het dan ook juist te danken zijn geweest, dat men van overal daarheen zich wendde om advies.

Ook als opleidingsplaats van predikanten verdient de Kerk van Emden dankbare vermelding 1). Tal van mannen, die later de kerk, 't zij onder 't kruis, 't zij in de ballingschap, 't zij in het vaderland hebben gediend, ontvingen daar de nodige bekwaamheid.

Door allerlei omstandigheden toch was het — vooral in de aanvang - slechts voor een zeer enkele mogelijk, aan een der Universiteiten in Zwitserland of Duitsland te gaan studeren. Verreweg de meesten moesten zich tevreden stellen met een, in hoofdzaak praktische opleiding in de een of andere kerk, onder de leiding van de een of anderen dienaar des Woords.

In de Engelse vluchtelingenkerken had men daarvoor de profetie. In de eerste periode de wetenschappelijke, de colleges van à Lasco en Walter Delenus; in de tweede uitlopend de populaire, de naar Geneefse trant ingerichte propositie.

Anders_ was het in Emden. De profetie nam daar niet die plaats in, welke ze in de Engelse vluchtelingenkerken had. Althans voor zover we uit de stukken kunnen oordelen. Eerst in 1558, in het voorjaar, werd ze er ingevoerd'). In de Lasciaanse vorm, d. i. als we zagen hij de behandeling der Londense Kerk, zó, dat in de week bezwaren en vragen konden geopperd, naar aanleiding van hetgeen des Zondags in de predicatie was behandeld. De 12de Februari 1560 werd deze zaak nog enigszins nader geregeld. Niet alleen werd toen besloten, dat men voortaan

1) cf. H. H. Kuyper Opleiding blz. 305: vv.; te Water Historie der Hervormde Kerke to Gent blz. 88, 89.

2) E. K. P. sub 6 Maart 1558: „Is van de stoel afgesecht dat men sal yn eyne der predicanten hues holden propheti en uit de de wat op der predicanten lere in de welke tho seggen hebben. Reeds de 14^e Februari werd iets dergelijks besloten. Vgl: Meiners D. 1, bidt. 396.

van te voren de predikanten zou in kennis stellen van de punten, die zouden worden te berde gebracht; maar ook werd het recht om vragen te stellen, van de gehele gemeente tot op een vier- of vijftal der verstandigste mannen beperkt 1).

Is in deze laatste bepaling misschien juist een poging te zien, om aan enkelen de gelegenheid te geven, door dit voortdurend alt; vragers optreden, zich voor een mogelijke roeping tot het ambt voor te bereiden; praktisch kan ze toch niet veel hebben uit gewerkt, want reeds in 1560 bestond de gehele profetie niet meer 2'). En wel schijnt ze later weer ingevoerd, — Marnix, dit na 1566 in Oostfriesland kwam, schrijft ergens, dat hij er aan heeft deel genomen 3) - maar ook toen was het niet voor lang 4); we mogen wel veilig aannemen, dat zulk een intermitterend bestaan dezer instelling genoegzaam haar gebruik voor de voortdurend nodige predikantsopleiding heeft uitgesloten.

Maar er waren andere middelen, waardoor men 't zelfde doel heeft kunnen bereiken. Allereerst had men te Norden en te Emden Latijnsche scholen, waar zij, die zich aan de studie tot het ambt wilden wijden, konden beginnen zich de kennis van Latijn en Grieks, misschien

ook van het Hebreeuws te verwerven 5).

Wat de meer bijzondere theologische opleiding betref, hiervoor diende waarschijnlijk het privaat onderricht der reeds in het ambt werkzame dienaren des Woords, en bovendien de bijwoning de Coetusvergadering, waarvan reeds in het eerste over Oostfriesland handelende hoofdstuk sprake was 6). Op die Coetus werden de kandidaten dan ook geëxamineerd, zowel ten opzichte hun kennis, als ten opzichte van het *donum concionandi*. Blijkens een notitie in de protocollen van de kerkenraad werd naar dit laats ook wel in consistorio onderzocht 7). Over het getal dergenen, die op deze wijze zich tot de dien

1) E. K. P. sub 12 Februari 1560

2) ct. Calv. Opera Epp. No 3177 een brief van Datheen aan Calvijn, 11 April 1550

3) Zie Tjalma: Marnix blz. 9 en n. 5. In geen geval kan het echter vóór 1564 zijn geweest blijkens het Emden kerkerads protocol van 13 Maart van dat jaar, waar Joris Myrbeeck als reden voor zijn wegblijven uit de dienst des Woords opgeeft o. a.: „de aflegginge des propheys”.

4) E. K. P. sub 5 November 1576; 27 Maart; 8 en 15 April 1577.

5) Vgl. Hl. H. Kuyper De Opleiding blz. 308.

6) Zie blz. 54 van dit werk.

7) E. K. P. sub 23 September 1568.

124

hebben bekwaamd, valt moeilijk iets te zeggen. Gering is het zeker niet geweest 1),

Spreken we thans nog, ter kenschetsing van het belang van Emdens Kerk voor ons vaderland, over de synode van 1571. Niet om voorbereiding en verloop dezer kerkvergadering hier eens uitvoerig te gaan tekenen. Met het oog op de omvang dezer studie onmogelijk, is het tevens overbodig, omdat het, nog niet lang geleden, reeds op een alleszins lofwaardige wijze is geschied 2).

Ik beperk me dus te haren opzichte tot de bespreking van twee vragen. Allereerst hoe tegenover haar de Emden vluchtelingen hebben gestaan, een in van Meers monografie voorbijgegangene 3), en toch — voor ons zeer belangrijke kwestie; en vervolgens wat in de besluiten dezer synode, door middel van Emden, al de vluchtelingenkerken aan de Kerken van ons vaderland hebben nagelaten. Van algemeen bekendheid is het feit, dat deze synode geheel omgegaan is buiten de burgerlijke overheid, als ook buiten de kerkenraad 4). De tijdsomstandigheden maakten dit noodzakelijk. Het hof te Brussel legde voor alles wat in Oostfriesland gebeurde, een zeer onwelwillende belangstelling aan de dag, waarmee men *nolens volens* rekening moest houden. Vooral in 1571 was de toestand zeer gespannen 5). En mocht men al in 't geheim de vluchtelingen zoveel mogelijk steunen en helpen, van een officiële begunstiging van hun streven kon geen sprake zijn. Zo had de vergadering dan plaats in een kamer van een particulier huis, verborgen voor het oog der overheid. En zo hield zich ook de kerkenraad aan de reeds in 1567 door hem bij andere gelegenheid 6) uitgesproken regel: doe wat ge wilt, mits maar niet op ons bevel en op onze autoriteit; en hij zond geen afgevaardigden 7). Waarom ook met geen enkel woord in de protocollen van deze synode wordt melding gemaakt. Alleen de vreemdelingen

1) Schoock p. 439, van Emden ...

2) Door B. van Meer in: De synode te Emden 's-Gravenhage Martinus Nijhoff 1892.

3) Veel van de dit punt betreffende berichten worden door van Meer blz. 114 vv., tengevolge ener min juiste interpretatie der uitdrukking, „de Hollandse natie”, betrokken op de Kerken in het vaderland.

4) Van Meer in blz. 150.

5) Franz in Jahrbuch Emden B. XI, S. 354

6) W. M. V. S. 1, D. II, blz. 108.

7) Toorenenbergen Vaderlandsche herinneringen blz. 78 n. 13.

der stad verschenen ter vergadering. De Waalse zo goed als de Neder-Duitse.

Wat de laatste betreft heeft het echter heel wat voeten in de aarde gehad, eer ze het erover eens waren, dat ook zij niet behoorden te ontbreken. Niemand minder dan Fruin is het geweest, die hierop voor het eerst de aandacht heeft gevestigd. In zijn bekend artikel: „De voorbereiding in de ballingschap van de Gereformeerde Kerk van Holland 1) heeft hij aangetoond, dat een gedeelte der Emdense vluchtelingen eerst na veel moeite is kunnen worden overgehaald. zich niet te onttrekken.

Wie die weigerachtigen waren? Het was een gedeelte der z.g.n. „Hollandse natie“.

Waarschijnlijk naar analogie van wat op burgerlijk gebied, bijv. te Brussel ook bestond 2), had men sedert 1567 de Neder-Duitse emigranten in Emden met het oog op de oefening van barmhartigheid zekere eigen organisatie gegeven, in verschillende „naties“, groepen van personen, die uit dezelfde provincie afkomstig waren 3). Zo waren de Groningers, de „oude vreemdelingen“ met de Vlamingen, de Brabanders met de Zeeuwen, de Westfriezen en ook de Hollanders tot zulk een „natie“ georganiseerd. Van deze laatstgenoemden nu schijnen er geweest te zijn, die zich volstrekt niet konden verenigen met de gedachte, om een synode te houden.

Heel veel zullen het er wel niet zijn geweest. Vormden ze immers maar een gedeelte van de Hollandse natie die, voor zover we kunnen nagaan, in Juli 1571 niet meer dan ongeveer een derde van het gehele vreemdelingenelement heeft vertegenwoordigd 4). Maar toch, het was een groep op welke medewerking men wel prijs stelde; blijkens een in Augustus aan de Prins van Oranje gedaan verzoek zijn invloed te willen aanwenden, om haar van inzicht te doen veranderen; welk verzoek intussen niet schijnt te zijn ingewilligd

1) K, A. 1895, blz. 1 vv.; Fruin V. G. D. II, blz. 235 vv.

2) Rachfahl S. 289. Ook te Antwerpen had men zulke „Naties“.

3) cf. W, M. v. S. I, D. 11. blz. 107.

4) Blijkens W. M. V. S. I. D. II, blz. 27 bracht n.l. de Hollandse natie voor de schatting van Juli 1571 meer dan 354 gulden op, terwijl de gehele opbrengst ruim 968 gulden was.

5) De Prins heeft zich althans waarschijnlijk — niet met de zaak ingelaten. Toch werd het verzet der tegenwerkende mannen — tenminste van een gedeelte van hen — wel gebroken. Het sSchijnt van der Heyden, de voorzitter der synode te zijn geweest, die dit heeft weten te bewerkstelligen.

Over de vraag, wat voor mannen deze tegenwerkers zijn geweest; en, in verband daarmee, welke de argumenten waren, waarop ze hun aanvankelijke weigering hebben gegrond, bestaat verschil van mening.

Volgens Fruin werden ze tot hun verzet gedreven, doordat ze geen eenheid wilden op de grondslag der Confessio Belgica, omdat daarin een definitieve afscheiding van de Luthers en zo liggen opgesloten en ze tevens het stichten van een nieuw Gereformeerd pausdom vreesden.

Deze mening van onze grote geschiedvorscher hangt ten nauwste samen met zijn gehele theorie over tweeërlei richting onder de Gereformeerden der in de eeuw, „de rekkelijken“ en „de preciesen“; waarvan de eerstgenoemden zich dan zouden hebben gekenmerkt door een bijzondere toeschietelijkheid tegenover de Luthers en; de anderen juist andersom, doordat ze van deze Luthers en van de Augsburgse Confessie niets wilden weten.

Die rekkelijken zouden het dan zijn geweest, die met het plan van de te houden synode zo weinig waren ingenomen. Altijd nog hopen op zekere aansluiting aan de volgelingen van Luther, konden ze wel geen heil zien in een onderlinge verbinding van de Gereformeerde

Kerken alleen.

Ongerept staat deze mening van Fruin echter niet. De - waar het de kerk geschiedenis der 15de eeuw geldt — zeker nog in gezag boven de Leidse hoogleraar staande auteur van „Calvijs invloed op de Reformatie in de Nederlanden" heeft met kracht van argumenten aangetoond 1), dat heel diens beschouwing- met de feiten niet klopt. Dat het uitspreken van instemming met de Augsburgse Confessie of nog liever: het verklaren, dat men geen met die belijdenis strijdende overtuiging had, volstrekt nog niet zekere Luthersehgezindheid verried. En dat zulk een standpunt tegenover het Credo der Martinisten en Melanchthonianen dan ook in het minst niet het monopolie was van die z.g.n. „rekkelijken"; dat evengoed mannen als Guido de Bray en Dathenus het innamen; mannen die toch wel de preciezen onder de „preciesen" kunnen genoemd.

Met geheel deze theorie van Fruin verviel nu uiteraard ook de daarmee verbonden opvatting omtrent de argumenten, die tot het verzet van die mannen hebben geleid. Ook dat is door Rutgers aangetoond. Heel andere redenen waren er in 't spel, voorzover

1) zie aldaar blz 109

dat uit de stukken is op te maken. Niet in de leer lag het verschilpunt, in meerdere of mindere neiging naar het Lutheranisme maar in het al of niet, ingenomen zijn met kerkelijke ordening en tucht. Een brief van Gaspar van der Heyden zegt het ons: zij die zich verzetten, waren de mannen „die hen vanden naem der discipline ende ordeninghe schouw[d]en". Ze vonden synoden maar „menseninstellingen" en wilden er daarom niet van weten. Was hun bezwaar dieper gegaan, dan zou immers onverklaarbaar zijn, dat ze zich ten slotte toch lieten overreden; dat ze de kerkverg, dering toch bijwoonden; hare acta ondertekenden en zelfs later nog dankbaar waren, dat ze niet te veel op hun stuk hadden gestaan. Resumerend vinden we als antwoord op de eerste vraag: hoe stonden de Emden vluchtelingen tegenover de synode van 1571 dus dit: over het algemeen waren ze van het begin af aan gebel met het streven van de leiders der vergadering ingenomen. Alleen een kleine groep - een deel der „Hollandse natie" - had er aanvankelijk bezwaren tegen. Bezwaren niet van dogmatische, maar van kerkrechtelijke aard. Voor de overredingskracht der anderen zijn ze tenslotte echter geweken, of liever ze zijn volledig overtuigd. Het einde was, dat allen gelijk" van ganser harte de ter synode genomen besluiten hebben getekend, en daar ook geen berouw van hebben gehad.

En thans: wat liet de synode, wat lieten door haar de vluchtelingenkerken aan de Kerk in ons vaderland na? Lang behoeven we bij deze vraag niet stil te staan. Er is over het antwoord dat erop moet gegeven worden, geen verschil. Geen kleine lof wordt haar gegeven.

„De Emden Synode", zegt van Meer, „is en zal altijd blijve een heerlijk lichtpunt te midden van de duisternis, die in de dagen, waarin zij gehouden werd, over deze landen lag uitgespreid" 1). De beginselen, die zij in hare acta heeft uitgesproken waren „onmisbaar ... voor het welwezen der Gereformeerde Kerk" Zij heeft, naar Fruin -zegt, „aan de Kerk in de eerste plaats maar ook aan de Nederlandse Staat een onmisbare diens bewezen. 3) Een „verstandig" en een „heilrijk" werk was het dat ze heeft gedaan

Deze lof verdient ze volkomen. Want ze heeft, op de grondslag

1) Van Meer

2) Van Meer blz. 221

3) Fruin V.G. D. II, bid., 267.

4) Fruin V.G. D. II, bid., 275.

der Confessio Belgica, verband gelegd tussen alle Gereformeerde kerken. Ze heeft de

grondslagen gelegd voor een, aan de toestanden passende en tegelijk volledig schriftuurlijke kerkinrichting. Eenheid in de leer, gelijkheid der dienaren, soberheid in de ceremoniën, heeft ze hooggehouden; voor 't goed recht van kerkelijke tucht is ze opgekomen. En tevens heeft ze, door niettegenstaande de wensen van de Prins - politieke en militaire plannen niet te bespreken, en zich stipt te bepalen tot de behandeling van kerkelijke aangelegenheden, door haar voorbeeld het beginsel gepredikt, dat Staat en Kerk ongescheiden onderscheiden naast elkander staan.

Ten slotte, voor we van Emden geheel afscheid nemen, nog een enkele opmerking. Ons verzet tegen de voorstellingen van Fruin mag ons toch niet doen vergeten de betrekkelijke waarheid, waarop hij niettemin heeft opmerkzaam gemaakt. Werkelijk is, niettegenstaande al het hiervoor gezegde, ten opzichte van het Emden vluchtelingenelement een onderscheiding niet te onpas. Mits men het principium divisionis niet zoekt in mindere of meerdere Luthersgezindheid, bestaat er zelfs geen te groot bezwaar, om de namen „rekkelijken" en „preciezen" over te nemen. Toch verdienen m. i. een paar andere de voorkeur. Liever betitelde ik de beide partijen als „kerkelijken" en „politieken", als „Gereformeerden" en „Libertijns gezinden".

Als omstreeks 1578 geregelde toestanden in ons vaderland zijn hersteld, en de Gereformeerde Kerken naar hun eigenlijke woonplaats terugkeren, is dat niet om nu voortaan ongestoorde vrede te genieten. Worstelen bleef de haar opgelegde taak. Worstelen, nu wel niet meer tegen de grote kracht van Rooms geweld, maar veeleer tegen de sluipaanvallen van een beginsel, dat als een worm knaagde aan haar leven. Geen strijd door lijden meer, maar nu een strijd door handelen. Tegen de mannen, die in de Staatskerken-ordeningen der kerk haar vrijheid wilden ontnemen. Tegen de Libertijnsgezinden, die het kerkelijke, het religieuze wilden achteruit zetten; die de oorlog tegen Spanje ook niet om de gewetensvrijheid, maar alleen om de erkenning van hun burgerrechten en privilegiën hadden aangevangen. Tegen de voorlopers der Remonstranten, die — meer humanisten dan kinderen der Hervorming, door leervrijheid te vragen het wezen der Kerk bedreigden, en door veronachtzaming van het door Luther heroverde „sola fide" van het standpunt van Augustinus weer in het Pelagiaanse spoor terug zonken.

Deze mannen nu, die de Gereformeerde Kerken van ons land in het eind der 16de en in het eerste kwart der 17de eeuw, tot zo grote krachtsinspanning hebben verplicht, deze politieken, deze Libertijnen, reeds onder Emdens vluchtelingen werden ze gevonden. Om er een enkele te noemen: de bekende Dirk Volkertsz Coornhert, de schrijver der „Wellevenkunst", de „Certain Holiandois", tegen wien Calvijn om zijn pseudo-Nicodemitische gevoelens — in 1562 een boekje schrijft, met het verwijt dat hij: „sous ombre de faire les Chrestiens tout spirituels, leur permet de polluer leur corps en toutes idolatries"; deze Coornhert heeft te Emden ook een tijdlang als balling vertoefd. En dat deze en zijn geestverwanten, mannen als Laurens Reael e. a., reeds toen besmet waren met de gevoelens, die ze ook later aan de dag hebben gelegd, dat blijkt wel op het duidelijkst uit hetgeen geschied is met de Apologie, die in 1570 door de Nederlanders aan de Rijksdag te Spiers is aangeboden 1).

Het plan daartoe schijnt van de Emden vluchtelingen te zijn uitgegaan. Althans in April 1570 schreven deze een brief in die geest aan de Prins. Zijn Hoogheid, zeer niet het denkbeeld ingenomen, belastte zich gaarne met de leiding der uitvoering ervan, en verzocht daartoe de concepten der brieven maar aan hem op te zenden, opdat hij er zijn mening over zou kunnen zeggen. Met uitzondering der Brabanders, die onder de invloed van Moded schijnen te hebben geweigerd, had men hiertegen geen bezwaar en weldra ging Reael met de stukken op reis.

Tot zover liep alles goed. Maar verder niet. Toen de vluchtelingen van Keulen en Wesel - op advies van de Prins ook tot deelname aan het gemaakte plan opgewekt - daarvan niet wilden

weten (Wesel verzon allerlei uitvluchten, Keulen weigerde zelfs ronduit) gaf men de zaak maar op 2). Reael keerde onverrichter zake naar Emden terug.

Toch heeft men zich door deze teleurstelling niet anders dan voorlopig laten afschrikken. Weldra vertoont zich het denkbeeld nog eens opnieuw. Was het — van Emden uit op touw gezet —

1) zie Fruin V. G. D. 11, blz. 24 vv; Rutgers Calvijns invloed blz. 190 Archives suppl. par van Someren, 1896 Lettres VIII, XIV, XV, XVI,

2) Fruin V. G. D. II blz. 250. Kaar 't schijnt trokken zich later ook nog de Vlamingen Terug; cf. Archives Suppl, par van Someren p. 57.

130

niet tot verwezenlijking gekomen, thans beproefde men 't vanuit, de Paltz.

Den 15^e Juni 1570 zonden de vluchtelingen daar een, door Dathenus en Petrus Alostanus opgestelde brief naar Emden, met het verzoek een vertegenwoordiger te sturen, liefst een zekeren Cornelis Rhetius, om met andere dergelijke afgevaardigden, die men van de kerken elders zou ontbieden, een gemeenschappelijke Apologie op te stellen ter verdediging van de onschuld der gemeenten in de Nederlanden.

De eigenaardigheid van deze Coornhertse partij trad nu helder aan het licht. Zo krachtig als de „Hollandsche natie", althans de mannen der „politieke richting" onder haar, de eerste maal voor zulk een Apologie hadden geijverd, zo zeer waren ze er nu tegen. Ze waren blijkbaar bang voor de invloed der kerkelijken in deze zaak. Zich gebaat te maken hij de Duitse vorsten, wanneer men zich niet geheel bij de Augsburgse confessie aansloot; te spreken in die Apologie ook over de beschuldigingen die in religiosis tegen de Nederlanders werden ingebracht, en niet alleen van het onrecht en geweld dat hun was aangedaan; dat waren dingen die ze boven alles duchtten, en die er hen tenslotte toe leidden om in een zoetelijke brief (uit vrees de Heidelbergers te vertoornen) het verzoek maar af te slaan.

Dat niettemin toch een Apologie werd gezonden, handelend zowel over de politieke als over de religieuze onderdrukking, en gesteld in een algemeen Christelijke geest, die op het duidelijkst nog eens de bewering van Fruin weerspreekt, dat de „preciesen" in hun enghartigheid van een aansluiting aan de Augsburgse confessie niet weten wilden, dat doet hier nu niet ter zake. Ons is het genoeg te hebben aangetoond dat Emdens emigrantengroep, behalve het element dat op allerlei wijzen tot grote zegen voor de Kerken van ons vaderland is geweest, ook nog een ander heeft bevat, misschien niet zo heel groot, maar niettemin toch zeer belangrijk, wijl het de kiem was van een verschijnsel, dat in latere jaren onzen Gereformeerden heel wat moeite en hoofdbrekens heeft bezorgd, en alleen in zoverre der Kerk tot heil is geweest, als elke vijandige macht dat is: door op te wekken tot krachtenstralend verweer en tot innerlijke levensverdieping.

HOOFDSTUK V **Engeland (Tweede periode 1559-1576).**

*Buyton de Noord-poort op dit termijn,
Daer woont een vrouwken, hups en fijn [koningin Elisabeth]
Inde roose [van York], over een waterken wijden,
Men drinckter goetknop bier en wijn,
't volk coemter aen allen zijden!*

Geuzenlied: De slechte waard. [Ava].

De regering van koningin Elizabeth, reeds wees ik erop, maakte Engeland ten tweede male tot een vluchthaven voor de Nederlandse vervolgd. In nog sterker mate dan ten tijde van koning Eduard VI stroomde men er heen. Was het in de een periode alleen Londen, dat onze aandacht vroeg, thans zullen wij op verscheiden Kerken moeten letten. Achtereenvolgens bespreek ik die van Londen, Sandwich, Norwich, Colchester, Thetford, Yarmouth, Maidstone, Stanford, Dover, Lynen en Coventry.

LONDEN.

Van het herstel dezer vluchtelingenkerk was tot nog toe slechts weinig bekend. De literatuur vermeldde het feit, maar liet ons over de wording ervan in het onzekere.

In die leemte voorzien enkele gegevens uit het rijke archief van de Reformirte Kirche te Emden; vooral een drietal brieven van Antonius Asche, die ik onder de bewijsstukken hierachter laat afdrukken 1). Ze stellen ons in staat om vrij geregeld het gebeurt weer te geven,

Nog niet lang was de troonsbestijging van Elizabeth, en haar

1) Zie bewijsstukken de nr. 3, 4, 5.

kiezen voor de Reformatie een feit geworden, of de gedachte aan terugkeer naar Engeland kwam bij de in Emden wonende vluchtelingen op. Drie maanden waren nauwelijks verlopen, of de Nederlandse en Waalse emigranten waren het eens, dat men niet beter kon doen dan enkele mannen af te vaardigen, om eens poolshoogte te gaan nemen van de toestand. De 13den Maart 1559 wijzen ze daartoe de reeds genoemden Antonius Asche 1) en een Doctor Dumasius aan 2).

Reeds de assten April zendt de eerste aan de Emdensen kerkenraad een rapport in van 't geen door hem is verricht, vooral in zake de uitvoering van een instructie „angaende de supplicasye", die hem in die maand door Walter Delenus namens het consistorium was toegezonden. Hij had nog maar weinig kunnen uitrichten, want de zaak der religie ging nog niet zo krachtig voort als men wel had gehoopt. Het parlement, bijeengeroepen ook om te handelen van de godsdienst, had nog geen beslissing genomen. Bovendien was de Koningin vertoornd op de voorstanders der Reformatie, vooral op de predikanten, om de verschijning van een boek, waarin vrouwenregering als ongeoorloofd werd afgekeurd 3). En daarom was 't nu nog niet het gunstig tijdstip om het Verzoekschrift — ongetwijfeld was dit er een om

herstel van de door Eduard indertijd gegeven voorrechten — in te dienen.

De 2^e Mei - datum, waarop Asche een persoonlijk schrijven aan Walter Delenus zond, — was in deze toestand nog niet veel verandering gekomen. Toch schijnt in die tussentijd de horizon zich iets te hebben opgeklaard 4). De mogelijkheid toch om eerlang een dienaar des Woords te hebben, was niet meer geheel afgesneden. Uitdrukkelijk vermeldt de brief, dat men zeer verlangend uitziet naar overkomst van Petrus Delenus.

Eer aan die wens is voldaan, zou er echter nog enige tijd moeten verlopen. Toch is ondertussen de gemeente niet geheel van de dienst des Woords verstoken geweest. Juist omstreeks die tijd immers, in het begin van Mei, belangrijk vroeger dus dan

1) E. K. P. sub 13 Maart 1559.

2) Waarschijnlijk wel dezelfde persoon, die W. M. V., S. III, D. I, blz. 40 wordt genoemd; met Peter Alexander optredend voor de Walen.

3) cf. hierbij Z. L. second series, p. 34, n. 2.

4) Misschien wel door toedoen van een zekeren Georgina Constantinus, een man in wien juist in die dagen Asche een beschermer heeft gevonden; die op zulk een uitnemende wijze zijn belangen heeft behartigd, dat Emdens kerkenraad, blijkens E. K. P. sub 18 Mei 1559, besloot hem een brief van dankbetuiging te zenden.

1'33

men tot dusver aannam 1) is Adriaan van Haemstede, als schrijver van de Geschiedenis der Martelaren algemeen bekend, van Oostfriesland uit, de vreemdelingen ter hulp naar Engeland overgestoken 2).

Den 13^e Maart had het consistorium van Emden dezen opgedragen een reis te ondernemen door Westfriesland, Groningen, Holland en Overijsel, om daar overal de broeders te vermanen 3). Maar om de uitvoering van die opdracht heeft hij zich weinig bekommerd, want reeds de 5den Mei werd gerapporteerd, dat hij Zonder iemands consent eenvoudig de zee was overgetrokken naar Londen 4), Dat men daarover niet zeer tevreden was, laat zich begrijpen. De vraag werd besproken, wat er aan moest gedaan. En de 22ste der maand viel het besluit, dat men hem een brief zou schrijven met de vermaning om de broeders, die het belang der gemeente daar reeds voorstonden, vooral toch niet tegen te werken; en dat men tegelijk Asche op de hoogte zou stellen, dat hij niet bevreesd behoefde te zijn om flink tegen Adrianus op te treden, als deze hem soms hinderlijk was, want dat er geen sprake was van een mandaat; dat van Haemstede geheel „uth syn frije wille" naar Engeland was gereisd 5).

Gelukkig schijnt men zich onnodig bezorgd te hebben gemaakt. Adriaan van Haemstede schijnt Asche niets in de weg te hebben gelegd, zich te hebben bepaald tot prediking voor de inmiddels te Londen aankomende emigranten. Waarschijnlijk eerst opgetreden in een particulier huis, kreeg hij echter weldra een kerkgebouw ter zijner beschikking, daar de predikant der parochie van St. Denys hem toestond om in zijn kerk te prediken.

Deze vrijgevigheid deelt Asche mee in het tweede rapport, dat we nog van hem overhebben; dat hij de 11^e Juni 1559 aan de kerkenraad verzond. Hij vertelt er tevens nog enige bijzonderheden van zijn arbeid in, en van het resultaat dat hij daarop verkreeg. „Monsuer dumaes" en ik, zo verhaalt hij, zijn den

1) Woudstra blz. 24 bijv. deelt mee: in de herfst van 1559.

2) „Een lanckachtig man, mager, met eenen dunnen bruynachtigen baerde, ende hebbende veel sproeten in sijn aensicht, [in 1558] van de ouderdom van omtrent XXXII" of XXXIV jaeren", zie Sepp Uit het predikantenleven van vroegere tijden 1890 blz. 37, 38.

3) E. K. P. sub 13 Maart 1559.

4) In een brief van Holtmannus uit Norden d.d. 5 Mei 1559 aan de kerkenraad te Emden gezonden, en in diens archief nog voorhanden; in de verzameling: „Briefven von verschiedenen Gemeinen und Predigern an das Consistorium zu Emden, de 1555-1751, no 1-80", sub n°. 2.

4^e Juni aan het hof geweest, om ons verzoekschrift over te reiken. We wendden ons tot „Sir francis knolles", met het verzoek ons behulpzaam te willen zijn. Deze las het rekest en de copie van het privilegie, die we bij ons hadden 1), over, en gaf ons de raad de hulp in te roepen van Lord Cecil, de secretaris der Koningin, haar rechterhand in alle zaken die de religie betreffen. We hebben dit gedaan. Helaas, met een niet geheel bevredigend resultaat. Beslist is de zaak nog wel niet, maar zoveel staat toch wel reeds vast: ons privilegie krijgen we nooit terug. Wel bestaat er kans dat ons verlof wordt gegeven ons als Kerk te institueren, en dat we een geschikte plaats van bijeenkomst krijgen; onder het toezicht echter van de bisschop van Londen. We zullen nu voorlopig vast enkele diakenen kiezen; echter met die verstande dat, komt de gemeentestichting werkelijk tot stand, de verkiezing opnieuw zal moeten geschieden. Tevens bereiden we de vaststelling voor van een kerkregeling naar Emdens en anderer plaatsens model.

Latere berichten van Asche, waaruit ons blijken kan of zijn verwachtingen zijn uitgekomen, ontbreken. Hij zelf schijnt niet lang daarna naar Emden te zijn teruggekeerd, want de 31ste Juli besluit de kerkenraad hem »14 keysergulden myn 1 scap" te geven, als vergoeding van kosten voor zijn reis, daar hij voor zijn moeite niet wil betaald zijn 2).

Maar we weten dan toch van elders dat het geschied is, zoals hij wel dacht Het duurde nog wel enigen tijd — de definitieve beslissing der Koningin in deze zaak is zeker niet voor December gevallen, misschien zelfs nog later — maar tenslotte kwam het dan toch in orde. De gemeente mocht hersteld, maar de onbeperkte vrijheid, die men tijdens de regering van Eduard VI had genoten, kreeg men niet terug.

Intussen heeft men de totale afwikkeling dezer gebeurtenissen maar niet afgewacht, alvorens tot een regeling van het gemeentelieven over te gaan. Na het vertrek van Asche trad als leider daarbij uiteraard van Haemstede op. Het eerste wat deze zich ten plicht stelde, schijnt de vaststelling te zijn geweest van een

1) Het origineel van dit stuk bracht Utenhove later mee. vgl. Publ. Hug. Soc. Vol. 1, part. II, p. 18.

2) E. K. P. sub 31 Juli 1559.

3) of. Calendar of State Papers. Dom. Series Edw. VI, Mary, Flitabeth 1547-1580 Vol. VII, n°. 62.

regel, waardoor men vrij een dienaar des Woords zou kunnen verkiezen 1) Zulk een regel moet spoedig tot stand zijn gekomen, want weldra beroept men Petrus Delenus. Of liever, op grond van oude rechten, verlangt men hem terug. Feitelijk had hij - zo redeneert men in de brief, die 1 November 1559 aan de kerk raad van Emden werd gezonden, om diens hulp in deze in te roepen 2) - reeds van 't begin der herleving van de gemeente bij ons moeten zijn. Slechts omdat men wist, dat hij intussen anderen van dienst was, had men hem niet terstond opgeëist; nu evenwel, gehoord hebbend dat zijn band aan de Jonker van Knyphuizen niet meer bestond 3), vroeg men hem dringen terug,

We mogen aannemen dat Emdens kerkenraad Londen gaarne ter wille zal zijn geweest. Reeds half Mei had men overwogen of het niet goed zou zijn Petrus daarheen te zenden 4). Was er toen echter niets van gekomen, nu vinden we hem werkelijk spoedig weer aan het hoofd onzer gemeente.

Hij kwam echter niet alleen. Met hem arriveerde, Jan Utenhove die via Frankfort en Oostfriesland van Polen uit de reis had gemaakt. Oorspronkelijk alleen met de bedoeling gekomen enkele persoonlijke aangelegenheden te regelen, zag hij terstond dooi de gemeente beslag op zich gelegd, en werd in zijn positie, van ouderling weer hersteld 5).

Ook hier bleek een oud voerman graag het klappen van de zweep te horen. Eenmaal in 't

vroeger milieu terug, voelt Utenhove de oude liefde daarvoor weer ontwakken. Weldra staat hij weer vooraan in de strijd voor de belangen onzer vluchtelingenkerk 8). Ook hij op zijn beurt, evenals Asche het vroeger had gedaan, richt een verzoekschrift tot de Koningin, om herstel van de vorige vrijheden der gemeente. Hij vraagt er bovendien nog

1) cf. K. A. 1907 blz. 63, een brief d.d. 12 September 1559 waarin hij dit meedeelt.

2) Meiners D. II, blz. 28 deelt hem mee. Hij is getekend o. a. door Walterus Delenus maar — bevreemdend — niet door van Haemstede.

3) Bij die had hij een tijdlang de dienst des Woords waargenomen. 31 Juli 1559 draag de kerkenraad van Emden hem op met Cooltuin de broeders in Westfriesland te gaal visiteren. E. K. P. sub 31 Juli 1559.

4) E. P. K. sub 18 Mei 1559. Tegelijk sprak men over mogelijke terugzending van Micron Maar deze heeft zijn oude gemeente niet meer kunnen dienen; 12 September van dat jaar sterft hij aan de pest. Gerretsen Micron blz. 69.

5) Pijper Utenhove blz. 190 vv.

6) Te meer vanzelf ging dit, omdat Utenhove toch de overbrenger was van een brief val à Lasco aan koningin Elizabeth. Laser) Opera T. III, p. 758 sqq., vooral p. 764.

136

bij dat de oude superintendent, dat à Lasco zou worden teruggeroepen; en dat intussen reeds iemand anders zijn betrekking zou waarnemen 1).

Noch het een; noch het ander werd echter toegestaan. Bij koningin Elizabeth vloeide de geneigdheid tot bescherming der vreemdelingen blijkbaar niet voort uit het diep-religieus motief, dat we bij Eduard VI opmerkten. Voor het bestaan van een zuivere kerk-openbaring als aanmoedigend model voor de kerken harer onderdanen voelde zij niets. Bescherming van verdrukten, maar meer nog vermeerdering der welvaart van haar eigen land schijnen haar hoogste drijfveren te zijn geweest²).

En daarom was ze' er wel voor te vinden, weer de ouden Jezus- tempel beschikbaar te stellen 3) voor de emigranten, die tot zoolang in de Christ-church, in de Margaretha-kerk en elders een plaats van samenkomst hadden gevonden 4); en gaf ze dienovereenkomstig bevel dat gebouw weer bruikbaar te maken, door er het marinemateriaal uit te verwijderen, dat er in Koningin Maria's dagen in opgeborgen was; 5) maar het wezenlijke van het privilege herstelde ze niet. De vreemdelingen-gemeente mocht geen afhankelijk Corpus Corporatum politicum meer zijn; ze werd ingevoegd in het geheel der Engelse Kerk en moest zich daarom getroosten te staan onder toezicht van de bisschop van Londen 6).

Zoolang in deze tweede periode onze gemeente nog een superintendent heeft gehad — tot 1570, na die was er nog wel een zekeren beleefdheidsband aan 'den Aartsbisschop van Canterbury maar meer toch niet 7) — kwam door die bepaling het ambt aan

1) Calv. Opera Epp. n°. 3233. Had dit plan kunnen volvoerd, de zaken zouden misschien heel anders zijn gelopen, want à Lasco's invloed op de Koningin was zeer groot. Polen echter legde nog te veel op diens werkzaamheden beslag en zo moest hij zich beperken tot 't schrijven van een brief aan Elizabeth. Dalton: Lasco S. 422 ff.

2) Daarom is ze dan ook bijv. in 1568 in 't geheel niet bereid, om de verdrukte Christenen in Nederland te helpen (De Ned. Spectator 5869 blz. 385). De Engelse politiek stond destijds niet boog, getuige bijv. deze uitlating van Lord Burleigh: de regering gaat ver in 't begunstigen der Watergeuzen, maar ge moet — als men er over spreekt — volhouden, dat zij ze nooit zal begunstigen. Blok: de Watergeuzen in Engeland, in Nijhoff's Bijdragen, R. III, D. IX, blz. 260.

3) 24 Februari 1560. Calendar of State Papers Dom. Series 1547-1580 vol. XI, n°. 24. 4) W. M. V. S: III, D. I, blz. 31.

5) Pijper Utenhove blz. 194.

6) Zelfs werd de Jezustempel gegeven aan de Londene bisschop, opdat deze de vreemdelingen er het

profijt van zou geven. Woudstra blz. 25.

7) cf. Het bericht van Strype, meegedeeld bij Pijper Utenhove blz. 196, waartegen 't beroep van Hessels Archivum T. II, n°. 45, n. 1, op W. M. V. S. I, D. T, blz. 193, niet geldt. Over de latere toestand zie Moens English lijst. Review April 1891 p. 1.

137

de bekende Edmund Grindall. Het bericht dat deze daartoe slechts is geroepen, nadat eerst Utenhove het een tijd zou hebben bekleed 1), is toch wel onjuist. Vermoedelijk ontstond het door een reeds 1559 opgekomen hardnekkig gerucht, dat Utenhove dat wel had gewent 2); en door de traditie van de grote invloed, die deze ook in die tweede periode heeft gehad 1. Maar niettemin is het bezijden de waarheid.

Het was een uitnemend man deze Grindall. Calvin prijst hem als een „probus, fidelis et sincerus libertatis (vestrae) patronus", een beteren kon men niet wensehen 4). Zoveel hij maar enigszins kon liet hij de gemeente vrij in haar inwendig leven; naar buiten waakte hij met zoveel trouw voor hare belangen, was niet haar ook in denkbeelden zó eensgezind, dat hij zich er de toom der Koningin voor op de hals haalde 5). Toch schijnen sommigen, althans in de aanvang niet met hem tevreden te zijn geweest 6); maar vermoedelijk zal dit minder zijn voortgekomen uit geringe. ingenomenheid met zijn persoon, dan uit teleurstelling over het feit dat Koningin Elisabeth het verzoek om vrijheid had afgewezen, en dat men zich nu het oppertoezicht van een vreemdeling moest getroosten 7).

Twee meningen bestaan er in de literatuur over dit punt, ten opzichte van de vraag hoe Grindall zijn ambt heeft gekregen. Enerzijds wordt gezegd, dat hij daartoe van de vluchtelingengemeente zelf is gekozen, anderzijds dat hij volgens besluit der Koningin suo iure, als bisschop van Londen tegelijk superintendent der emigranten was.

De eerste opinie baseert op een mededeling van Strype, die over het algemeen een bron van de eersten rang is. Maar in dit geval schijnt zijn mededeling toch op dwaling te berusten, en verdient de tweede opvatting, o. a. ook door de jongste beschrijver onzer gemeente aangehangen, de voorkeur 8). Want

1) Van Utenhove zegt de bisschop van Aquila in een brief, d.d. 11 Juli 1562: „Superintendente de las yglesias de los Flamencos aqui (te Londen) y en Sandwich": Kervijn T. I, n°. 895. Vgl. ook 't belicht bij Pijper Utenhove blz. 197.

2) Calv. Opera Epp. no. 3233.

3) Schickler T. I, p. 86; Pijper Utenhove blz. x98.

4) Calv. Opera Epp. n°. 3216; cf. ook Sepp Geschiedkundige Nasporingen D. III, blz. 179.

5) Woudstra blz. 27 n. 2.

6) cf. Calv. Opera Epp. n°. 3216.

7) Bij sommigen was ook „privata cupiditas" in het spel. Vgl. Calv. Opera Epp. no. 3459.

8) Woudstra blz. 26, ook Pijper Utenhove bidm. 195. Alleen is niet juist dat Grindall het ambt kreeg q.q., als bisschop van Londen. In Calv. Opera Epp. n°. 3216 weerlegt Calvin toch het tegen diens superintendentuur opgeworpen bezwaar, dat men niet wist wie na hem zou komen, met het argument: dat de inspectie der emigrantenkerk gegeven is: „non Londinensi episcopo qualiscunque sit". cf. Ook Strype: The Life and acts of Matthew Parker 1711 p. 331.

138

ten eerste zou een vrije keus aan de vluchtelingenkerk hierin toe te staan, geheel gestreden hebben met de bovengenoemde redenen, waarom de Koningin het verzoek om herstel van het privilege afsloeg. En vervolgens vermeldt Calvin in de brief aan Gallasius, die men bij alle schrijvers over dit punt vindt aangehaald, dat, het „superintendentis munus" „reverendo fratri episcopo Londinensi a Regina eiusque consilio mandatum erat" 1); zegt dus niets van een verkiezen door de emigranten zelf. Indien de aanwijzing van Grindall niet geheel en al buiten de betrokken Kerk is omgegaan heeft deze dus toch in geen geval meer kunnen zijn dan een

geheel formele aanvaarding van wat feitelijk reeds was beslist.

Onder de goede leiding van deze vier mannen, Grindall, Petrus Delenus, Utenhove en Adriaan van Haemstede ging de Hollandse vluchtelingenkerk nu de tweede periode harer geschiedenis in. Haar daarin verder van stap tot stap te volgen is natuurlijk onmogelijk en ook geheel overbodig. Slechts enkele punten schuif ik naar voren; met welke behandeling ik meen te mogen volstaan, omdat ze gezamenlijk een vrij volledig beeld geven van de uitwendige omstandigheden onzer gemeente en van de geest, die in haar heerste: haar groei, haar inrichting en de twee twisten, die haar het meest hebben beroerd.

Ook in deze tweede periode blijkt ten opzichte van de omvang der gemeente hetzelfde verschijnsel, dat ons in de eerste opviel een klein gedeelte slechts der vreemdelingen leefde kerkelijk mee. Zo is er een ledenlijst, waarschijnlijk tussen 1559 en 1561 opgesteld, die 254 namen vermeldt, van mannen en vrouwen beide 2). Laat deze lijst nu alleen diegenen noemen, die tot het Avondmaal zijn toegelaten, dan geeft ze toch het getal van allen die veertien jaar waren en daarboven, en het totaal van volwassenen en kinderen zal dan toch wel in geen geval de 350 hebben overschreden. Licht zelfs is deze schatting nog te hoog, want een opgave van de kinderen, die op de kleine Catechismus,

1) Calv. Opera Epp. n5. 3216.

2) Pal. Hug. Ser. Vol. X, Part. 1, p. 269-272.

als we zagen tweemaal per jaar in de openlijken dienst des Woords, moesten antwoorden, bereikt geen hoger getal dan dertien voor de jongens en meisjes samen 1).

Een tweede ledenlijst die nog voorhanden is en de datum 22 Juni 1561 draagt, geeft hogere cijfers en toont dus, dat in die tijd de gemeente zich heeft uitgebreid 3). Op dat ogenblik kunnen we het getal personen dat tot de kerk behoorde, veilig taxeren op ongeveer vijf á zeshonderd.

Eigenaardig gespecialiseerde opgaven vinden we in een register der vreemdelingen van alle naties, die zich 20 Januari 1562 te Londen metterwoon ophielden 3). De 4534 personen, die er op voorkomen worden aldus verdeeld: in de eerste drie jaren der Koningin gekomen om de religie 371, mannen, vrouwen en kinderen; om dezelfde oorzaak gekomen in de laatste twaalf maanden: 341; niet om de religie gekomen: 963; vóór de regering der Koningin reeds gekomen 2860. Als we nu rekenen, dat van die 712 vluchtelingen om de gelove het grootste gedeelte, zeggen we een vijfhonderd-tal tot de Hollandse vluchtelingenkerk heeft behoord, slaan we zeker de plank niet ver mis, want inderdaad was deze gemeente de talrijkste 1). Voeg daar nu van de 2860 vóór de regering der Koningin reeds aangekomen emigranten, nog eens een vijfhonderd bij, wat zeker niet te veel zal zijn, dan hebben destijds ongeveer duizend leden onder het toezicht van de kerkenraad gestaan.

Na wat we over de gang der Reformatie in ons vaderland in het algemeen overzicht in het eerste hoofdstuk zagen, verwondert het ons niet, dat we in 1568 en 1569 dat getal nog vinden geklommen 5). Niet minder dan 1910 leden worden op een register uit die jaren vermeld, als behorend tot de Hollandse Kerk 6). In November 1571 is dit getal reeds weer wat gedaald. Het bedroeg toen niet meer dan 1284, waarbij dan waarschijnlijk echter voor de voorsteden nog een vermeerdering komt van 224. Tezamen moet het dus maar ruim 1500 meer hebben bedragen 7).

1). Zie Publ. Hug. Soc. Vol. X, Part I, aan 't eind der lijst die vanaf p. 201 wordt meegedeeld. Ter vergelijking diene, dat een daar gegeven lijst van catechisanten d.d. 7 Juni 1551, het volgende getal geeft: 31 jongens en 9 meisjes.

- 2) Publ. Hug. Sue. Vol. X, Part I, p. 273-278.
- 3) Publ. Hug. Soc. Vol. X, Part I, p. 293.
- 4) cf. Kervijn T. I, no. 1057.
- 5) Alleen tussen 20 Mei en 30 Juli 1368 waren 412 Hollanders naar Londen gevlucht, waarvan 259 voor de religie. Zie Publ. Hug. Soc. Vol. X, Part 111, p. 440, 441.
- 6) Publ. Hug. Soc. Vol. X, Part I, p. 388-393.
- 7) Publ. Hug. Soc. Vol. X, Part II, p. 1-139. Dat omstreeks die tijd vooral het aantal manspersonen in de gemeente zeer klein werd (vgl. Hessels Archivum T. II ,21) natuurlijk aan de opstand in 't vaderland te danken.

140

En gaandeweg is deze vermindering toen zeker doorgegaan. Ten slotte blijkt in 1581, niet lang dus na het eindigen der emigratieperiode, nog slechts een dertien honderd personen op de catalogus nominum te staan geboekt 1).

Iets langer moeten we bij de inrichting der gemeente stilstaan. Het ligt voor de hand, dat men aanvankelijk begon, zoveel mogelijk de toestand van voor de ballingschap te herstellen 2). Directe bewijzen daarvoor ontbreken wel, maar uit enkele gebeurtenissen is dat toch op te maken 3). Trouwens, iets anders was ook niet te verwachten; was toch het gehele streven juist daarop gericht, om de voortzetting te verkrijgen van de Kerk, zoals die had bestaan voor de zwerftocht naar Denemarken moest ondernomen.

Maar die begintoestand bleef niet door geheel de tweede periode bestaan. Veel van het oude werd door iets nieuws vervangen. Allereerst werd reeds spoedig de wijze van verkiezing der ambtsdragers veranderd, Door welke aanleiding is onbekend; misschien hebben zich bij de eerste maal, dat men ouderlingen en diakenen verkoos, moeilijkheden opgedaan, die tot wijzigen der bestaande regeling noopten. Althans kort daarop besloot men, dat de vroegere methode voortaan alleen zou worden gevolgd „int eerste oprichten eener Cremeynte”; was een kerk daarentegen reeds geïnstitueerd, dan zou men vlak omgekeerd handelen. Dan zou de verkiezing alleen door de kerkenraad moeten geschieden, terwijl de gemeente slechts 't recht zou hebben mogelijke bezwaren in te dienen 4).

1) Publ. Hug. Soc. Vol. X, Part II, p. 215 —21).

2) In een enkel opzicht kon dit natuurlijk niet, bijv. wat betreft het superintendentschap. Evenzo werden ook - gelijk ik reeds meldde in Hfdst. III de Latijnse colleges niet hersteld.

3) Na de lijst van leden der Hollandse Kerk, vermeld Publ. Hug. Soc. Vol. X, Part p. 201 sqq., wordt o. a. gezegd: „In templo D. Margaretae baptizat Petrus Delenus infanten, nomine Jacop, 28 Januarii anno 1560”; 30 Januari heeft er een openlijke poenitentie plaats; Anno Domini 1560 mene Januariti incipitur catechismus. Martini Micronii minor in ecclesia Germanica in templo D. Margaretae”; „Anno Domini 1559 mense Decembri zijn begonnen opgeschreven te worden door Petrus Delenus de namen van enige broeders en zusters, die in dit boek nog niet waren genoteerd, omdat ze dit jaar en later naar Londen zijn gekomen”. ct. ook W. M. V. S. I, D. I, blz. 33-35.

4) W. M. V. S. III, D. I, blz. 34, 35. Dit was geheel dezelfde regeling, die door de Synode te Bouton, de 26e April 1563, voor de kruiskerken, en in 1559 te Parijs voor de Franse Kerken werd vastgesteld. cf. Livre Synodal p. 4, n°. 1; Simons Gemeinde armenpflege S. 30.

141

Van de democratische ging men dus tot een meer oligarchisch aristocratische praktijk over. Se motivering dezer verandering wordt ons door Ruytinck meegedeeld 1). Vooreerst fundeert men zich op de H. Schrift. Met argumenten echter, die m. i. De toets der kritiek niet kunnen doorstaan. Men krijgt de indruk of ze maar pour le besoin de la cause zijn gezocht; of eigenlijk de hoofdreden zat in overwegingen der praktijk. De historie bewees reeds, zo wordt geredeneerd, dat de vroegere methode „niet sonder peryckel van partijschappen, seditiën ende scheuringen en was”; en eigenlijk kennen ook de dienaars 't best de geschiktste personen. En

wat het bezwaar betreft, zo gaat men voort, dat door dit nieuw gebruik de vrijheid der gemeente wordt verkort, dit is slechts een denkbeeldig gevaar. Vroeger had immers de kerkenraad toch het veto-recht en, had hij tiranniek willen optreden, dan was er ook in die tijd niets tegen te doen geweest 2).

Verdere wijzigingen van de bestaanden toestand volgden eerst weer in 1571. Toen moest de psalmberijming van Utenhove het veld ruimen voor die van Dathenus). Ook hier waren het redenen der praktijk, die daartoe leidden. Men vond Datheens taal beter en zijn verzen meer in overeenstemming met de Franse psalmen 4). Bovendien, behalve Londen en Sandwich, waren alle vreemdelingengemeenten en de kerken over de zee reeds tot die wijziging overgegaan, en ongetwijfeld zou men dan ook later in het vaderland niet de psalmen van Utenhove maar die van Dathenus zingen. Redenen te over, om aan de lang reeds gekoesterde wens van het merendeel der gemeente toe te geven.

Alweer de praktijk was het, die aanleiding werd dat men in de kerkenraadsvergadering van 8 Februari van datzelfde jaar er toe overging voor een tijd de Profetie na te laten 5). Er waren in de laatste tijd zoveel onstichtelijke proposities gehouden, dat

1) W.M.V. S. III, D. I, blz. 35.

2) Tegelijkertijd werd o. a. ook de vraag besproken, of 't wellicht goed was ouderlingen er diakenen per jaar te doen aftreden. Men beslist van niet. W. M. V. S. III, D. 1, blz. 34 38 vv. Later, in 1573 schijnt dezelfde kwestie weer op 't tapijt gekomen te zijn. cf. Hessel: Archivum T. II, nrs. 128, 131, 133.

3) W. M. V. S. I, D. I, blz. 277; S. III, D. I, blz. 85; Woudstra blz. 95.

4) De eerste uitgave van Datheens werk in Engeland verscheen de 2^e November 1566 (le Long Kort verhaal van de Oorsprong blz. 125, 526) dus zeer kost na de eerste; volledige psalmbundel van Utenhove.

5) W. M. V. S. III, D. I, blz. 84; S. 1, D. 1, blz. 276,

142

de gemeente meer werd verwoest dan opgebouwd. Men zou voortaan daarom de Donderdagavondsamenkomst maar op dezelfde wijze sluiten als elke dienst des Woords. Later zou dan beslist worden, of 't ook nodig was voorgoed de Profetie te doen verdwijnen of haar op andere manier te regelen.

Welke van die twee wegen gekozen is, wordt niet uitdrukkelijk vermeld. Het lijkt echter 't waarschijnlijkst, dat men werkelijk de oude vorm van Profetie niet meer heeft hersteld, maar het gebruik van de Franse vluchtelingenkerk heeft overgenomen, door de aan Genève ontleende congregaties te doen houden. Althans er is later in Ruytincks geschiedenis nog herhaaldelijk sprake van „de propositiën", die ter opleiding van aanstaande . dienaren des Woords werden gebruikt, en — gelijk we zagen — dit was de uitdrukking der regeling van Calvijn 1).

Nog een andere wijziging werd ingevoerd, in het jaar 1573. Ze betraf de **lijkpredicatiën**. Naar aanleiding toch van de oude gewoonte om deze te doen houden, had men moeilijkheden gekregen met de Engelsen. Deze ergerden zich bij de begraafing van leden der vreemdelingenkerk, dat de vormen, die zij voor die plechtigheid hadden vastgesteld, door de emigranten werden nagelaten en ze beklaagden zich dies daarover bij de regering. Accomodatie aan de wensen van de koninklijken raad heeft de gemeente er toen toe gebracht die predicatiën af te schaffen en voortaan ter wille van de vrede de ceremoniën der Engelse Kerk bij de teraardebestelling te gebruiken 2). De laatste verandering die moet genoemd, viel in het jaar 1576. Toen werd goed gevonden om Microns Catechismus door de Heidelberger te vervangen Niet dat men bezwaren had gekregen tegen de inhoud van de eerstgenoemde, neen,

alweer waren de gronden van praktische aard.

Andere kerken hadden die Heidelbergse Catechismus aangenomen, en het werd dus voor kinderen van de Londense gemeente, als ze in andere plaatsen kwamen, wat lastig, dat zij niet hetzelfde leerboek hadden, dat elders werd gebruikt. Eenheid was hier dus gewenst, vandaar deze maatregel

1) H. H. Kuyper Opleiding blz. 129 no. 3; 301 no 4. In die vorm ging deze instelling later ook in onze Nederlandse Kerken over. Zie t. a. p. blz. 131 vv.

2) W. M. V. S. III, D. I, blz. 97. Vgl. hierbij ter kenschetsing van de toenmalige gevoelens der Engelse autoriteiten ook Hessels Archivum T. II, n. 127 en 127a.

3) W. M. V. S. III, D. I, blz. 122.

q) In hetzelfde jaar worden nog zeer belangrijke bepalingen gemaakt voor het onderhoud van de weduwen der predikanten. Zie W. M. V, S. III, D. I, blz. 122-124.

143

Zo had dus geen van al deze wijzigingen een belangrijker oorzaak, dan de eis der tijdsomstandigheden. Van principiële aard was er niet èen enkele. Eensdeels vloeiden ze voort uit het feit, dat de bevolking der vluchtelingenkerk in deze tweede periode een geheel ander karakter had dan in de eerste; anderzijds stonden ze in verband met de gewijzigde stand van zaken in het vaderland.

De mannen, die in de eerste periode de zee waren overgestoken, waren over 't algemeen kalme, bezadigde mensen. De emigranten der tweede periode echter voor 't merendeel niet. Integendeel, in die tijd kwam een, schare, die door de ontredderden toestand, waarin ze thuis lang hadden geleefd, min of meer onverschillig geworden; door de heftige spanning, waarin het voortdurend gevaar der vervolging haar had gehouden, in het evenwicht van haar zieleven verstoord; en bovendien bezielde door de uit Frankrijk overgewaaide revolutiegeest; de neiging had om dadelijk kras en krachtig op te treden. Vandaar enerzijds, dat er met hen geen Profetie te houden was, en in de verkiezing van ambtsdragers de invloed van het Consistorie moest vergroot; vandaar aan de anderen kant evenzeer, dat men — om, waar het geoorloofd was, maar aan de wensen van die nieuw aangekomenen toe te geven - op zo menig punt in deze periode het werk van Datheen in het gemeentelven heeft ingevoerd. Hij, de vurige volksprediker, in wien zich die onrustige, niets ontziende onverschrokkenheid als het ware had geïncarneerd, moest immers — nog daargelaten, dat er, in verband met de later nog te bespreken Wingense twisten, ook nog bijzondere redenen waren, waarom men gaarne van het werk van Utenhove c. s. afscheid nam 1) — Datheen moest, zeg ik, immers juist wel bij uitstek de man zijn naar het hart van de ballingen van die tweede periode. Daar komt nog iets bij. Ook de toestand der kerken in ons vaderland werkte tot de invoering dezer veranderingen mee. Deze had zich sedert 't begin der emigratie sterk gewijzigd. Niet alleen waren die kerken, ondanks de gedurige druk, toch gestadig gegroeid; maar ze waren ook vaster georganiseerd. En dit werkte uiteraard na. Wie in deze tweede periode het vaderland ontvluchtte, nam in de herinnering aan de toestanden van zijn vroegere woonplaats een welomschreven, vastbelijnd ideaal van kerkinrichting mee, dat hij bewust of onbewust steeds meer poogde werkelijkheid

1) Utenhove behoorde in deze twisten n.l. tot de van Wingense partij, die het grootste gedeelte der gemeente tegenover zich had.

144

te doen worden. Zo als zij de zaken bij hun wegtrekken hadden achtergelaten, zo wilden die mannen der tweede periode ze ook in de vreemdelingschap geregeld zien. Had Londen andere gebruiken, welnu, dan moesten die maar gewijzigd!

Het is niet te verwonderen, dat bij een dergelijke toestand van de gemeenteleden, als ik hiervoor tekende, herhaaldelijk twisten zijn voorgekomen. Telken mate vinden we kleine of grote moeilijkheden vermeld, nu door dezen dan door genen veroorzaakt, die de kerkenraad vrij wat zorg gegeven hebben 1).

Op twee daarvan, gelijk ik reeds zeide, moet ik thans nog ter kenschetsing van deze tweede periode, wijzen.

Het zijn 1°. het geval Haemstede; en 2°. De Wingense twisten. Het eerste is daarom belangrijk, omdat het toont met welke grote zorg voor de zuiverheid der leer werd gewaakt. De tweede ontlene hun gewicht vooral daaraan, dat ze ons een goeden blik geven in het gemeentelven van die dagen. En beide zijn der vermelding waard, omdat ze heftige beroering in de Kerk hebben gegeven, niet ongeruime tijd zelfs achtereen. Tezamen toch vullen ze bijna de gehele periode. Het geval-Haemstede begon in 1560 en eindigde in 1562; de Wingense twisten duurden van 1564-1571.

In 1560 verscheen een edict van koningin Elizabeth, waarbij aan alle wederdopers in haar land werd geboden zich binnen twintig dagen te verwijderen 2). Dit feit werd de aanleiding voor de „casus Iladriani". Van Haemstede kon zich met een zo streng optreden niet verenigen. Daarvoor had hij te veel geloofsmoed van de Anabaptistische martelaren gezien, ten tijde van zijn dienst te Antwerpen 3). En zonder bevreesd te zijn voor verkeerde uitleggingen, die men aan zijn woorden zou kunnen

1) O. a. over een huwelijk van Franciscus Marquivas (cf. Kronijk Historisch Genootschap Jrg. 13 blz. rgy vv.); en over de meningen van Justus Velsius aangaande de wedergeboorte. cf. Woudstra blz. 29, 30; A. Kuyper De Hollandse gemeente te Londen in 1520/71 blz. 139, in welk artikel bovendien nog veel lezenswaardigs over de innerlijke toestand onzer vluchtelingenkerk in die jaren.

2) K. A. 1835 blz. 65.

3) Sepp: Geschiedkundige Nasporingen D. II, blz. 11 n. 1. Toch is opmerkelijk, dat hij in zijn Martelaarsboek geen enkelen Doopsgezinden martelaar noemt. Een zekere Gillis Verdict had wel eigenaardige doopsopvattingen, maar was toch geen Anabaptist. Cf. Sepp t. a. p. blz. 12, 13. In latere uitgaven van ons Martyrologium is het die Verdict betreffend verhaal aanmerkelijk ingekort, juist op dit punt. Vermoedelijk is dit te danken aan Guy de Bray. Zie Langenraad Guide de Bray blz. 61 n. z.

geven, begint hij van de kansel het voor de beschuldigten op te nemen. Zeker, er zijn

Anabaptisten die elk Christen tegenstaat, omdat ze de Godheid van Christus loochenen. Maar zo denken allen er niet over. Er zijn er onder hen, die van de zuivere leer niet meer verschillen dan alleen daarin, dat ze niet kunnen aannemen, «dat het lichaam van Jezus dezelfde substantie zou hebben als dat van alle mensen. En dat is een gevoelen dat volstrekt zo'n gestreng optreden tegen die 'secte' niet rechtvaardigt. Want de modus der incarnatie is niet een fundamenteel stuk der waarheid. Mits men maar gelooft, dat Jezus in het vlees is gekomen om onze Middelaar te zijn bij God tot verzoening der zonden, doet het er weinig toe hoe men zich die menswording voorstelt.

Kort en krachtig blijkt Van Haemstede's gevoelen uit een geschrift, dat hij over deze kwestie publiceerde 1). Christus is het *fundament* des heils. Maar de **vleeswording** is slechts een *circumstantia* des heils, zodat wie haar niet opvat in de gewone zin, niet het fundament verwerpt, maar slechts een der circumstantia, en dus volstrekt niet mag beschouwd als staande buiten de gemeente van Christus.

En evenzo staat het, volgens Van Haemstede, met **de kinderdoop**. Uitdrukkelijk wordt deze in de Schrift niet geleerd, dus mogen we niet zeggen, dat dát geloofsartikel noodzakelijk is tot zaligheid.

Het laat zich gemakkelijk begrijpen, dat deze bijzondere opvatting spoedig veel tegenstand vond. Oppervlakkig mocht tegen Van Haemstede's redenering misschien niet veel in te brengen zijn, daar werkelijk op het eerste gezicht slechts circumstantiae des heils in het spel schenen, maar inderdaad was dat toch niet het geval. De wijze der incarnatie — zag men terecht in — hing immers ten nauwste samen met de vraag naar de waarachtige mensheid van de Heiland, die noodzakelijke voorwaarde voor de mogelijkheid der verlossing; de kinderdoop is de consequentie van de leer aangaande het verbond, dat God met Zijn volk sloot; en beide punten zijn dus niet slechts van secundair belang.

Bovendien hoe kan — zal men gevraagd hebben - iemand de Anabaptisten zo voorstaan? De secte, die men immers overal vreesde als staatsgevaarlijk; waarmee men overal in voortdurende worsteling was; waarvan reeds Zwingli had gezegd, dat alle strijd kinderspel was, vergeleken met de kamp tegen haar 2).

1) Zie in een stuk van Acontius, gedrukt bij Hessels Archivum T. II, n., 73.

2) Bronsveld Gesprek met de Doopsgezinden te Frankendaal, 1871 blz. 92.

Deze en dergelijke overwegingen zullen de kerkenraad hebben geleid toen deze besloot Van Haemstede voor zich te dagen, ten einde hem — in samenwerking met het Franse consistorium te horen. Groot resultaat had die maatregel echter niet. Aanvankelijk weigert de gedaagde eenvoudig te verschijnen. En als men hem er ten slotte toch toe dwingt, toont hij weinig tot verzoening geneigd te zijn, niet alleen in het meebrengen van tal van aanhangers, maar ook — nadat dit gevolg verwijderd is — in zulk een stugge houding bij de ondervraging, dat men niets uit hem kan krijgen en zich ten slotte met de belofte van een schriftelijke verantwoording tevreden stellen moet 1).

Intussen was Van Haemstede reeds geschorst 2) en had men ook de superintendent van het geval in kennis gesteld. En bij deze vond men krachtige hulp. Met verontwaardiging had hij een stuk ontvangen, waarin voor menige Anabaptisten gastvrijheid in Engeland was gevraagd, en daar hij Van Haemstede als de auteur daarvan beschouwde, was hij dezen zeer slecht gezind 3).

Betreurenswaardig was het intussen zeker voor de beschuldigde, dat een helder oordeel over de toestand bij de belanghebbenden, door het opkomen van allerlei geruchten, zeer werd bemoeilijkt. Van Haemstede's dwaling nam voor de verontruste gemoederen der hem omringenden allerlei fantastische, ver overdreven afmetingen aan. Zijn kwade trouw stond

vast 4). Niemand twijfelde meer of zijn verkeerde denkbeelden waren het gevolg van zijn liefde voor ketterse mannen als Sebastiaan Franck, Castallo en Coelius 5). Ja zelfs vertelde men, dat hij behoorde tot de terecht verafschuwde secte van de Familie der liefde; 6) loochenaar van de Godheid van Christus was hij; een Ariaan, die als verwerper der Drieëenheid zelfs buiten heel het Christelijk erf stond 7).

Overdreven beschuldigingen, die een onzuiver element in het geschil hebben gebracht en Van Haemstede zwarter deden schijnen dan hij in werkelijkheid was.

Maar toch! al te gering mag zijn afwijking evenmin worden voorgesteld. Was hij oorspronkelijk, voor zover we weten, niets

1) Calv. Opera Epp. n°. 3241.

2) Calv. Opera Epp. no. 3241.

3) Hesseis Archivalia, T. II, n°. 45.

4) Calv. Opera Epp. no. 3241.

5) Zie Calv. Opera EPP. n°. 3341.

6) Hessels Archivum T. II, no. 67.

7) Hessels Archivum T. II, n°. 54, brief van. Van Haemstede aan Aconbus d.d. 14 Juni

1561; waarin Van Haemstede uitdrukkelijk zegt dat hij deze dwaling niet deelt

148

anders dan een bona fide verdediger van een categorie van mensen, van welke hij velen had leren kennen als echte kinderen Gods als iemand, die uit gebrekkig inzicht personen met zaken verwarrend, het voor de dwaling had opgenomen, omdat hij, sympathie had voor de dwalenden; toen de zaak kerkelijk aanhangig werd gemaakt en hij toch bleef volhouden, kreeg zijn optreden een ander en ernstiger karakter. Het werd toen het bewust en het hardnekkig voorstaan van denkbeelden, wier consequenties, naar de eenvoudigste kon zien, in botsing kwamen met zeer belangrijke stukken der belijdenis. En daarom kan m. i. niet anders dan erkend worden, dat het consistorium en de superintendent in hun volle recht waren, toen ze, ongetwijfeld na alle trappen der Christelijke straf te hebben doen voorafgaan, tenslotte tot *excommunicatie* besloten.

"De 17^e November 1560 had deze plaats 1). De vorige dag toch richtte de superintendent aan alle predikanten in zijn diocese Londen, en aan de vluchtelingengemeente een schrijven, waarbij hij hun opdroeg om *palam et publice* in hun Kerken af te kondigen, dat Van Haemstede, om zijn hardnekkig weigeren van schuldbelijdenis, was afgesneden. In de Hollandse Kerk hield bovendien Grindall zelf nog een toespraak, waarbij hij de gemeente vermaande om, dankbaar voor de ontvangen zegeningen, toch geen schandaal te verwekken in het land dat hen zo gastvrij had opgenomen 2).

Dat Van Haemstede hierna liever niet in Engeland bleef is te begrijpen. Weldra stak hij dan ook over naar Emden, waar hij — na een reis vol gevaren — reeds vóór de 10^e Februari 1561 aangekomen is 3).

Zijn vertrek maakte echter aan de moeilijkheden nog volstrekt geen einde, want tal van aanhangers van zijn persoon en standpunt had hij te Londen achtergelaten. En, onder leiding vooral van zekere Italiaan: Acontius, hielden deze zich niet stil.

Deze Giacomo Contio was juist een man om het een kerkenraad moeilijk te maken. Een schrandere, maar een subtiele geest, die voor 't geen Van Haemstede bruusk en openlijk had gezegd,

1) cf. Hessels Archivum T. II, no. 104 § 10g. Ten onrechte zet Hessels in een noot daarbij, „Wrongly for 16 November“. De 17^e eerst kan de publieke afkondiging van het vonnis plaats hebben gehad, daar

de 16e een Zaterdag was.

2) Hessels Archivum T. II, no. 46 en n. 2.

3) Hessels Archivalia T. II, no. 47. Hij vertoefte daar echter „in 't heymelicke”, want het verblijf in de stad was hem eigenlijk ontzegd. Weldra verlaat hij haar dan ook. Hessels Archivum T. II., n°- 54.

148

allerlei quasi-wetenschappelijke en sofistieke argumenten trachtte bij te brengen 1). Zeer eerzuchtig en tegelijk in niet geringe mate pedant; „ex eorum genere est”, schrijft Gallasius, aan wie deze karakteristiek is ontleend, de 25ste Januari 1561 aan Calvijn, „qui verba sua pro oraculis haberi volunt, et quamvis aberrant vehementer tamen ab erroribus inanem gloriam captant, quasi fuerint caeteris oculatiores” 2).

Onder aanvoering van deze man nu deden Van Haemstede's aanhangers al het mogelijke, om voor hun vriend te verkrijgen, wat zij eerherstel zullen hebben genoemd. Niet alleen bij bisschop Grindall werd in die geest gewerkt, maar Acontius schreef zelfs ongetwijfeld uit oude relatie 3) — naar Genève, om met de autoriteit van de leiders daar, de zaken in Londen beter naar zijn zin te kunnen omzetten 4).

Maar ook het Consistorium zat niet stil. In 't bijzonder Utenhove's leiding maakte dat men krachtig optrad 5). Had Acontius Genève ingelicht, de kerkenraad deed het ook; een door Grindall getekende betuiging van onschuld werd reeds vóór de 3de Maart aan Calvijn verzonden 6). En bovendien vraagt men ook nog advies aan de Zürichers 7).

De laatste antwoorden — echter niet dan nadat bijna een jaar verlopen was — bij monde van Petrus Martyr 8). Voor de persoon van Van Haemstede heeft deze alle achting. Diens heilige levenswandel hoorde hij nooit anders dan roemen. Maar daarom kan hij dan ook niet begrijpen, hoe diezelfde man er toe kwam zoveel verwarring in zijn gemeente aan te richten, door het voor de Anabaptisten op te nemen, van wien hij toch, overigens een tegenstander was. Hij kan het alleen verklaren door aan te nemen, dat Van Haemstede niet genoegzaam heeft doorgedacht

1) Zijn wijze van redeneren blijkt uit zijn verklaring, Hessels Archivum T. II, no. 73 afgedrukt.

2) Calv. Opera Epp. n°. 3327. Tekenend is zeker wel, dat men zeer ongunstig van hem oordeelt, Arminius daarentegen hem hoog verheft. cf. Sepp Geschiedkundige Nasporingen D. III, blz. 173 no. 2.

3) Hessels Archivum T. II, no. 53 n. 13.

4) Pijper Utenhove Bijlage no. 33.

5) Calv. Opera Epp. n°. 3373.

6) Calv. Opera Epp. n°. 3353. Men was met Genève op zeer goeden voet. cf. Hessel & Archivum T. II) n°. 42.

7) Pijper Utenhove Bijlage n°. 33 afgedrukt.

8) Het antwoord staat gedrukt in Martyr Loci communes 17. 546 B. sqq.; sub 25 Februari 1561, wat in verband met de datum der adviesaanvraag wel niet anders dan oude stijl kan bedoelen.

welke schadelijke invloed zijn denkbeelden moesten hebben. Daarop volgt een brede weerlegging van de verschillende onzuivere punten. Bij alle zachtheid voor de auteur, luidt het oordeel over zijn opinien dus toch niet anders dan geheel afkeurend.

Geen wonder dat de kerkenraad, na op die wijze gesterkt te zijn in zijn overtuiging, beslist en ferm tegen de Haemstedianen optrad. De 19^e April werd hun meegedeeld, dat ze alleen dan in de Kerk nog zouden kunnen geduld, als ze beleden dat Haemstede's leer onchristelijk was, en als degenen onder hen, die het gerucht hadden verspreid, dat hij op onbehoorlijke wijze was afgezet, openlijk wilden verklaren daarin te hebben gezondigd 1).

Toen de zaak zo scherp was gezet, zijn verscheidenen nog tot inkeer gekomen. Bewijs van hun betere gezindheid gaven ze door de 2^e Mei de zuivere belijdenis omtrent de incarnatie als

de hunne te verklaren 2).

Anderen echter bleven hardnekkig en werden dan ook reeds de 20^e April geëxcommuniceerd 3). Maar gelukkig behoefde deze afsnijding niet blijvend te zijn. Door voortgezette herderlijke zorg was het de 1ste Juli reeds weer zover gekomen, dat men niet anders verklaren kon of de afgedwaalden waren weder in het rechte spoor teruggekeerd. Wel konden ze nog niet ten volle de handelwijze billijken, die jegens Van Haemstede was gevolgd; maar de kerkenraad zag zeer terecht in, dat zulks volstrekt niet mocht verhinderen, dat men hen toch weer als broeders en zusters erkende. Men moest — zo werd geredeneerd — toch niet al te hard optreden; vooral nu ook de anderen blij gaven van vrede te zoeken, door de belofte, dat ze niet meer op de zaak zouden terugkomen. En zo werden Haemstede's aanhangers weer in de gemeenschap der Kerk opgenomen 4).

Niet alle echter! Dat een man als Acontius, die altijd gelijk wilde hebben, niet boog, spreekt wel vanzelf. En slim als hij was, begon hij, toen op de wijze als we reeds zagen gaandeweg zijn aanhangers zich weer met de Kerk verzoenden, pogingen in het werk te stellen om Van Haemstede te doen terugkeren naar Engeland. Dat was nog het enig middel om het vuurtje brandend te houden.

Juist omstreeks de tijd, dat de eerste groep van zijn volgers van hem afviel, in het begin van Mei, moet hij op dit denkbeeld

- 1) Hessels Archivum T. II, n°. 49.
  - 2) Hessels Archivum T. II, no. 49a.
  - 3) Hessles Archivum T. II, no. 49.
  - 4) Hessles Archivum T. II, n°. 49b.
- 150

gekomen zijn, want reeds 14 Juni 1561 antwoordt Van Haemstede hem 1), dat hij geen plan heeft om Londen weer te zien. Wel heeft hij het in Oldersum, waarheen hij uit Emden is gegaan, ook niet best — daar zijn boeken hem op reis ontroofd zijn, kan hij niet studeren en houdt zich daarom maar wat met tuinbouw en wandelen bezig — maar naar zijn oude gemeente verlangt hij toch niet terug. Hij had trouwens nooit het plan gehad zich voor goed aan haar te verbinden. En daarom, alleen als 't hoog nodig was, en als men eenparig zijn wederkomst wenste, zou hij ertoe kunnen besluiten.

Het is zeer de vraag of Van Haemstede hierin zichzelf niet wat heeft wijs gemaakt. De hoop om nog eens in Engeland zijn oude positie in te nemen was sterker in hem, dan hij zelf heeft geweten. Waarom anders dan om vrij te blijven zal hij, toen Oldersum hem tot de dienst des Woords beriep, daarvoor hebben bedankt met opgaaf van de hoogst onwaarschijnlijke reden, dat hij zag er slechts weinig nut voor Christus' koninkrijk te zullen kunnen stichten? 2) Waarom anders heeft hij ten slotte de inwilliging der voorwaarden, waarvan hij zijn terugkeer afhankelijk had gesteld, volstrekt niet afgewacht en uit eigen beweging in de zomer van 1562 de reis opnieuw ondernomen?

De 9^e April deelt hij het voornemen daartoe aan de kerkenraad te Emden mee 3). De jammerlijke twist en de grote scheuring, die — naar hij gehoord had — in de gemeente in Engeland heerste 4), hebben hem ertoe genoopt, schrijft hij. Maar hij wil niet gaan zonder bewilliging van het consistorium en hoopt, dat dit tevens enige mannen met hém zal zenden, die vóór hij zijn werk aanvangt eerst de vrede tussen hem, Van Haemstede, en de Londense vluchtelingen zullen herstellen.

Uit de Emdense protocollen kunnen we enigermate de loop der behandeling van deze zaak nagaan. Uitvoerig werden de stukken van het geding en daarna Van Haemstede's verzoek

besproken. Het resultaat was, dat men wel geen broeders meezond, maar dan toch ter zijner aanbeveling een schrijven zou richten aan de Londense gemeente 5). Hiermede is onze reiziger toen vertrokken. Jammer dat hij,

- 1) Hessels Archivum T. II, n°. 54.
- 2) Hessels Archivum T. II, n°. 54.
- 3) W. M. V. S. III, D. II, blz. 88.
- 4) De Wingense twisten nl., waarover later.
- 5) E. K. P. sub 1 Juni en 8 Juni 1562.

152

gedurende de overtocht, zijn ongeduld niet kunnend bedwingen, om te weten hoe hij ontvangen zou worden, in een zwak moment het zegel van de hem meegegeven brief heeft verbroken en kennis heeft genomen van hetgeen Emdens kerkenraad in zijn zaak had geschreven; ja zelfs een gedeelte daarvan, waarschijnlijk om het later te zijnen voordele te kunnen gebruiken, heeft gekopieerd 1). Een handelwijze, die zijn zaak later geen goed heeft gedaan.

Hoe het hem de eerste tijd in Engeland is gegaan, is ons in bijzonderheden niet bekend. Slechts dit weten we, dat de ambtsdragers der vluchtelingenkerk bereid werden gevonden hem weer in hun gemeenschap op te nemen, als hij door openlijke herroeping zijn dwalingen wilde terugnemen en schuld belijden. Blijkens een stuk d.d. 31 Juli 1562 werd van hem geëist, dat hij verklaarde in de laatste achttien maanden van inzicht te zijn veranderd en te hebben gemerkt, dat 't geen hij over incarnatie en kinderdoop had voorgestaan, in strijd was met de zuivere leer en dat zijn optreden tegen de dienaren en de superintendent der vluchtelingenkerk verkeerd was geweest 2).

Hiertoe kon Van Haemstede niet komen. En, het spreekt vanzelf, toen bleef zijn excommunicatie van kracht. En toen schoot er ook voor hem niets anders over, dan nog eens zee te kiezen en in Oostfriesland zijn laatste dagen te gaan slijten 3).

Nog eenmaal zien we hem dan, de 14^e December 1562 voor Emdens oudsten zijn belangen bepleiten. Hij legt hun de stukken voor; zowel de geëiste herroeping als het antwoord, dat hij daarop heeft gegeven, en onderwerpt de zaak nu aan hun oordeel. Maar men kan hem niet helpen, men is er althans niet zeer toe geneigd.

Ten eerste is men niet te spreken over het gebeurde met de brief; dat maakt de indruk alsof Van Haemstede zelf niet te sterk overtuigd was van de zuiverheid zijner zaak. En bovendien vreest men een beslissing te nemen, die misschien moeilijkheden met die van Engeland en scheuring zou teweeg brengen. Al wat men deed was de klager raden zijn zaak maar

- 1) E. K. P. sub 14 December 1562.
- 2) Hessels Archivum T. II, no. 66.
- 3) Vergeefs deed Carel Utenhove nog een goed woord voor hem, evenals hij vroeger ook reeds gedaan had. zie Hessels Archivum, T. II, n°. 53 en 67. Op grond van Hessels t. a. p. T. 11, n°. 104 § rob, spreekt Goeters, K. A. 1907 blz. 26, ook van een intercessie vanwege de Vlaamse kerk van Antwerpen. Dit lijkt mij echter enigszins gewaagd. Het Latijn is m. i. niet duidelijk. Hoe kan het „dissimulare" van Van Haemstede's dwalingen met het „elevare" der daden Van Grindall gepaard gaan?

152

aan een Universiteit voor te stellen. Aan meer waagde men zich niet 1).

Of Van Haemstede toen nog aan die raad gehoor heeft gegeven, is onbekend. Maar het is niet waarschijnlijk, daar hij spoedig daarop schijnt gestorven te zijn 2).

En daarmee was ook de „casus Hadriani" voorbij.

Wel werkte de besproken dwaling nog een tijd na — nog tot 1573 ongeveer hadden Londens kerkenraad en superintendent zich bezig te houden niet personen, die niet tot de kerkgemeenschap konden toegelaten, hoe gaarne ze dat ook wilden, omdat ze de denkbeelden van Van Haemstede weigerden als onzinver te verwerpen 3) — maar dat waren er dan toch slechts enkelen, en ze stonden op zich zelf. De gemeentetwist liep met het vermelde ten einde.

Nog veel langer en heftiger werd Londens Kerk beroerd door de thans te bespreken „Wingense twisten".

Het is een complex van moeilijkheden, dat ik onder deze naam tezamen vat. Eerst ging de strijd over de toelaatbaarheid van doopouders, vervolgens kwam de kerkregering in geschil en daarna weer was het de vraag omtrent het overheidsgezag, die de gemoederen in onrust bracht.

Hoewel eerst in 1564 begonnen, heeft toch het geschil over de doopgetuigen reeds zijn wortelen in het daaraan voorafgaande jaar. 1563 was een niet gelukkige tijd voor de gemeente; evenmin trouwens als voor geheel Europa. Een — ook zelfs voor die tijd buitengewone — pestepidemie teisterde geheel het westen van ons werelddeel 4). Ook naar Engeland was ze overgebracht, (door de troepen die van het beleg van Håvre teruggekeerd waren) en maakte er hare slachtoffers bij duizenden. Alleen in

1) E. K. P. sub 14 December 1562.

2) K. A. 1907 blz. 27.

3) cf. Hessels Archivum T. III, n°. 54.

4) In Italië woedde ze (cf. Zanchius L. Epistol. II, p. r25 A, 584 B;) ook in de Paltz (cf. Neue Heidelberger Jahrbucher Jrg. XIV, Heft I: H. Rott Briefe des Heidelberger Theologen Z. Ursinus, na. 2); te Frankfort stierven omstreeks Augustus 1563 per week een 50 mensen; (H. Rott a. a. 0.). Evenzo maakte deze epidemie in 1564 ook hare slachtoffers in Vlaanderen (zie een bevel, d.d. 31 Oct. 1564, door de landvoogdes gericht tot de Conseil de Flandre, om maatregelen tegen de gevreesde ziekte te nemen; afgedrukt bij V. Gaillard Archives du conseil de Flandre Gand 1856).

Londen stierven, omstreeks Augustus van dat jaar, tegen de duizend personen in één enkele week).

Dat ook onze Neder-Duitse vluchtelingengemeente aan die algemene ramp niet ontkwam, behoeft nauwelijks vermelding. Zowel rechtstreeks als middellijk werd ze erdoor getroffen. Direct, waar ze zich beide haar dienaren des Woords zag ontnomen 2). ***Binnen de korte tijd van één maand bezweken zowel Petrus Delenus, de oud-gediende, als Nicolaas Carineus nog niet lang geleden uit Holland overgekomen ter vervulling van de plaats, die door Van Haemstede's excommunicatie was vacant geworden.***

Een zware slag; nog te zwaarder omdat hij juist viel in een periode, waarin natuurlijk de gelovigen, meer dan ooit nog, aan herderlijke zielszorg behoefte zullen hebben gehad. Maar ook middellijk leed het gemeentelijk leven onder de epidemie. Een soort ontreddeering was er — blijkens de stukken — het gevolg van Het voortdurende doodsgevaar, waarin men verkeerde, verstoorde de geregelde gang der dingen en schiep een toestand, die dringend om verbetering vroeg.

Gelukkig werd toen de dienaar des Woords van het naburige Sandwich: Godfried van Winghen, bereid gevonden aanvankelijk te helpen. Een geregelde, formele beroeping schijnt wel niet te hebben plaats gehad — we kunnen begrijpen dat onder zulke omstandigheden de hoofden daar niet naar stonden - maar op sommiger verzoek overgekomen, werd hij praktisch

dan toch als wettig dienaar door de gemeente erkend 5).

Het eerste wat dezen nieuwen voorganger te doen stond, was natuurlijk op middelen te zinnen om de verwilderden toestand der gemeente zoveel mogelijk te verbeteren. Daartoe is toen de 13de Februari de bekende Doopordening uitgevaardigd, die, door de bepaling, dat voortaan bij de aanvraag van het Sacrament voor zijn kind, elk vader een verklaring zou moeten

1) J. W. Burgon: Life and times of Sir Thomas Gresham Vol. II, p. 24;; of. ook Z. L. 1ste series, p. 132, n. 2., en J. A. Froude: History of England Vol. VII, p. 518, 519. Over de verschijnselen, zie de ziektegeschiedenis van Bullinger, meegedeeld in H. Bullingers Diarium herausgeg. von E. Egli, Basel 1904 S. 67ff.

2) W. M. V. 5. III, D. 1, blz. 58.

3) 11 Jan. 1562 vraagt men aan de kerkenraad te Emden om een dienaar des Woords, daar voor Delenus alleen 't werk teveel is. Meiners D. II, blz. 30vv.

4) Zie bewijsstukken no. 6, aanvang.

5) Dat zijn positie zodanig was, blijkt uit Hessels Archivum T. II, O. 72. Het „beroepen zijnde" van Ruytinck, zie W. M. V. S. III, D. I, blz. 60. moet dus wel niet te strikt opgevat.

154

overleggen van twee doopgetuigen, de onschuldige aanleiding is geworden voor al de hierna te vertellen twisten 1).

De apologetische vorm, waarin de verordening deze bepaling brengt met nadruk wijst ze erop, dat zulk gebruik van doopgetuigen niet alleen niet strijdt met de H. Schrift, maar ook van ouds alom gebruikt werd en voor een geregelde gang van zaken in de kerk van hoogbelang is — die apologetische vorm doet ons zien, dat de kerkenraad er op voorbereid is geweest, dat het bepaalde niet door allen met vreugde zou worden begroet: maar dat het zulk een nasleep van ellende zou hebben, als liet heeft gehad, is door de ambtsdragers toch zeker niet vermoed. En inderdaad! Daar was dan ook eigenlijk geen reden voor. Feitelijk toch deed men niet anders dan hernieuwen, wat ook vroeger reeds gewoonte was geweest. Ook ten tijde van a Lasco immers had de gemeente het gebruik van zulke doopgetuigen gekend.

Wel niet zoals dat bij de Roomse Kerk bestond, waar de susceptores als een soort geestelijke ouders de natuurlijke vader en moeder vervingen, die tot een wereld van lager orde behoorden 2). En ook niet, om naast de ouders de belofte te doen om de taak der opvoeding van deze over te nemen, als ze onverhoopt kwamen te sterven, maar zoals de oude Kerk dat gebruik had gekend, d. w. z. als waarborg, dat het Sacrament niet aan onwaardigen zou worden bediend.

In de tijden der vervolging bestond er steeds gevaar, dat een verrader zich in de gemeente zou pogen in te dringen om die later te beter te kunnen overvallen. Vandaar de gewoonte, om bij de Doop 't getuigenis van twee bekende gelovigen te eisen, aangaande de betrouwbaarheid van elkeen, die zich door de Doop bij de Kerk wenste te voegen.

Nu leefde, mutatis mutandis, de Kerk te Londen onder eendere omstandigheden. In de meeste gevallen wanneer een vader het Sacrament voor zijn kind kwam aanvragen, was de man de ambtsdragers geheel onbekend. Door een overhaaste vlucht had hij zich misschien niet eens van voldoende burgerlijke en kerkelijke legitimatiepapieren kunnen voorzien. Zo was dus meestal slechts een zeer gebrekkig oordeel over hem mogelijk, en in verband daarmee het gevaar ook niet denkbeeldig, dat de Doop zou

1) Ze staat afgedrukt in bewijsstuk n°. 6.

2) Vgl. hierbij Bavinck Ouders of getuigen Kampen 1901 blz. 39

155

worden bediend, nu wel niet, zoals in de oude Kerk, aan een verrader, maar dan toch evengoed aan een kind, dat daarop geen recht had door het Verbond. En door die omstandigheden kwam men toen vanzelf ook hier tot de eis, dat twee leden der Kerk als doopgetuigen zouden optreden.

Dat dit werkelijk de opvatting is geweest, waaruit men het gebruik van getuigen onder de kerkelijke regelingen heeft opgenomen, blijkt duidelijk uit hetgeen de „Forma ac Ratio” zegt over hun taak 1). Ze moesten, zo wordt daar vastgesteld, als „de hand der gemeente” betuigen, dat het te dopen kind zaad der Kerk was.

Over 't hart, 't zij van het kind, 't zij van de ouders, konden ze natuurlijk niet oordelen. Dat is dus uiteraard ook niet van hen gevraagd. Maar wel moesten ze waarborgen, dat het kind naar de uitwendige regel als Verbondsgenoot mocht worden beschouwd; dat het geboren was uit ouders, die belijdenis des geloofs hadden afgelegd, en niet om leer of leven in kerkelijke behandeling waren; m. a. w., dat het kind recht had op 't Sacrament, wijl het behoorde tot de gemeente. En daarom werden ze dan ook, geheel consequent, de hand der gemeente genoemd. Ze handelden, zoals ook de Straatsburger Ordening van Pollanus het zegt: „totius Ecclesiae nomine” 2). Immers in laatster instantie is toch eigenlijk alleen de Kerk zelf bevoegd om uit te spreken, wie tot haar zaad behoort. En waar nu die getuigen in deze optraden gelijk ze deden, moesten ze dus wel beschouwd werden als der gemeente vertegenwoordigers.

We moeten dus erkennen, dat tegen zulk getuigengebruik - in de eerste, zowel als in de tweede periode onzer gemeente — niet veel gerechtigde bezwaren waren in te brengen. Inderdaad was het een instelling, die — mits in aanmerking werd genomen, dat ze alleen „iure ecclesiastico” en niet „iure divino” bestond, en dus niet al te dwingend was — onder de gegeven omstandigheden zeer nuttig kon zijn. Toch waren er die bezwaren tegen haar hadden. Reeds in de eerste periode bracht Walter Delenus er te berde; maar toen werd —, we zagen het — de zaak nog spoedig weer bijgelegd.

Minder goed vlotte het echter in dit tweede tijdperk, nu de

1) Lasco Opera T, II, p. 106, 112.

2) Pollanus Liturgia Sacra Ed. 1551 p. 17b.

nieuwe Ordening de zaak weer opnieuw op het tapijt bracht. Aanvankelijk liet zich dat wel niet zo aanzien — een zekere Paulus de Bert, de eerste die zijn stem verhief, hield zich kort daarop ook weer stil 1) — maar op de duur bleek het toch duidelijk: het verzet was niet uit.

Na hem immers kwamen niet minder dan een zestal mannen tegelijk — toevallig allen diakenen — eens bij de kerkenraad over deze zaak spreken. Een zekere Bartholomeus Huysman voerde voor hen het woord. Dit was jammer. Tussen hem en Van Wingen zat nog een oude kwestie, daterend reeds uit 1556, de tijd toen Wingius voor zijn vriend Utenhove de uitgave van diens Bijbelvertaling bezorgde. De financiële zorg daarvoor n.l. was o. a. ook aan die Huysman opgedragen, maar deze had zich daarvan slecht gekweten. Wingius zag niets van de winst; wat te pijnlijker voor hem was, omdat het werk hem zeer veel moeite had gekost, en hem zelfs meermalen een ongesteldheid had berokkend 2).

Dit oude zeer nu schijnt in die kerkenraadsvergadering, waarvan ik vertelde, nog te hebben nagewerkt. Tenminste de toon werd spoedig zeer heftig en men scheidde in toorn.

De voornaamste schuld daarvan schijnt wel bij Huysman te hebben gelegen. Trouwens, zijn vijf medediakenen waren maar zwakke broeders, die niet veel zelfstandig 'oordeel hadden. Want eerst — drie weken later — als het consistorium met hen spreekt, erkennen ze de nieuwe Ordening als nuttig en goed en werpen alle schuld op Huysman. Maar als deze weer op het toneel verschijnt, en schuld bekent, maar terstond daarna zich over de kerkenraad

beklaagt en eist, dat ook deze zijnerzijds zal verklaren te harde woorden te hebben gesproken, maken ze alweer een zwenking en trekken met Bartholomeus één lijn. En ook later zwaaien ze telkens van de ene naar de andere kant, met de grootste ongestadigheid.

Toch mag ook aan de andere kant de indruk niet ontstaan, als zou in deze zaak het consistorie geheel vrij uitgaan. Bewijzen daarvan hebben we, althans in zake die eerste woordenwisseling, wel niet. Maar èn uit het vervolg van de strijd, én uit het optreden van Wingius in andere zaken, leren we hem kennen als een heerszuchtig man, een clericulist, een tacticus in de slechte zin van

1) Later heeft hij zijn belofte weer gebroken en is opnieuw tegen de kerkenraad opgetreden.

2) Pijper Utenhove blz. 132

157

dat woord 1). En daarom mogen we wel veilig aannemen dat ook bij het begin dezer moeilijkheden, een deel der verantwoordelijkheid van het gebeurde op de kerkenraad, vooral op Wingius moet gelegd.

Eenmaal begonnen te branden, was het vuur niet meer te blussen. Spoedig was er beiderzijds te veel gebeurd om nog een onderlinge verzoening mogelijk te maken en moest er naar arbitrage worden omgezien de superintendent, de kerkenraad der Franse zuster gemeente en bovendien nog een twaalftal geleerde Godzalige Engelse mannen werd verzocht hun hulp te verlenen tot beslechting van de twist. Resultaat evenwel hadden hun pogingen niet, althans de toestand veranderde er niet blijvend door 2).

Wellicht hebben de diakenen de scheidsrechters niet vertrouwd, hun onpartijdigheid verdacht. En misschien wel niet geheel zonder reden. Een van de argumenten waarmee de kerkenraad het getuigengebruik verdedigde, was de redenering, dat het wenselijk was te dezen opzichte dezelfde gedragslijn te volgen als de Engelse Kerk; en dit moest natuurlijk de Engelsen onder de arbiters aangenaam zijn, zodat ze zich van zelf, ook al handelden ze overigens geheel bona Me, toch meer naar de kant van de partij Van Wingen voelden aangetrokken 3).

Zo ging de toestand van kwaad tot erger, tot ernstige schade voor de gemeente. Hoe het nog ooit eens tot een oplossing moest komen wist niemand, en het was ook niet te voorspellen. Want tot op zekere hoogte was voor de redenering van beide partijen iets te zeggen. De kerkenraad beweerde niet ten onrechte dat hij, om alle dingen eerlijk en met orde te doen geschieden, *iure ecclesiastico* iets dat, zoals bij het getuigengebruik toch het geval was, met de Heilige Schrift overigens niet streed, verplicht mocht stellen 4). En anderzijds hadden de diakenen ook wel enig recht met hun bewering, dat met zulk verplicht stellen van het gebruik van een middelmatig ding, de Christelijke vrijheid werd aangerand en een zekere terugkeer tot Roomse

1) Vgl. A. Kuyper De Hollandsche gemeente te Londen in 1570-1571 blz. 157

2) Zie bewijsstuk n°. 6.

3) Tjalma: Marnix blz. 85, legt op deze overeenstemming der Wingense verordening niet de Anglikaansche ritus zozeer de nadruk, dat hij het hoofdmotief voor haar uitvaardiging zelfs zoekt in de begeerte, om door 't aanbrengen van die overeenkomst, meerdere gunst van de Londense bisschop te winnen. Dit lijkt mij niet juist. Men was met Grindall op zó goede voet, dat zulke berekeningen wel gebed onnodig waren.

4) Vgl. W. M. V. S. III, D. 1 blz. 6. Ook bewijsstuk no 10

158

superstitiën plaats vond 1). De fout der partijen zat dan ook niet zozeer in hun redeneringen, als wel in de eenzijdige koppigheid, waarmee beiden de zaak slechts van uit hun standpunt wilden bezien. De onderlinge liefde ontbrak, die maken kon dat — al liepen op zulk een,

immers toch ondergeschikt punt, de gedachtenlijnen uiteen -- toch het samenwonen der broeders van één huis niet onmogelijk was. En daarom viel er vooreerst niet op verzoening te hopen. Minder nog zelfs dan wanneer er grotere verschillen waren geweest, maar meer verdraagzaamheid van elkanders eigenaardigheden en meer bereidheid om te worden overtuigd.

Dat er op oplossing der kwestie geen kijk was, het bleek ook toen de broeders der zuster gemeente van Sandwich zich met de zaak gingen inlaten en door enkele deputaten hun diensten ter bemiddeling aanboden. Aanvankelijk schenen ze wel succes te hebben. Zelfs brachten ze het zó ver, dat de 21^e Juni een onderling verdrag werd gesloten, waarbij de kerkenraad beloofde iemand, die geen doopgetuigen wenste te nemen, niet lastig te vallen; mits deze op zijn beurt ook verklaren wilde, dat hij tot die wens kwam, noch uit verachting der dienaren, noch uit afkeer tegen de Doopordening of tegen de broeders, die op dit punt anders dachten, en daarom het getuigengebruik wel volgden 2).

Maar die vrede was toch maar van korte duur. Reeds terstond na afloop der vergadering waar hij gesloten was, had een klein voorval plaats, dat de eerste bekoring der verzoening al zal hebben gebroken. Utenhove en Wingius praatten na die vergadering n.l. nog een ogenblikje met enkelen der tegenpartij na. De eerste tracht hen over te halen om schuld te bekennen tegenover zijn vriend voor 't vele leed, dat ze hem hebben aangedaan. En werkelijk dit gelukt. Maar wat doet nu Wingius? Ook hij verklaart wel gaarne zijn verontschuldigen aan te bieden, maar maakt daarbij uitdrukkelijk de beperking dat dit alleen geldt voor zijn persoonlijke vergrijpen. De bezwaren, tegen zijn dienstwerk ingebracht, wijst hij beslist af. Kort daarop werd het nog erger. Het consistorie beging namelijk de schuldige onhandigheid van de kansel te doen afkondigen dat ieder, die zich tegen hem in de twist had vergrepen, zijn consciëntie door het vragen van vergeving, van die schuld moest

1) Vergelijk hierbij in het Emden: Kerkelijk Archief Acta Miscellanea n°. 10. Ritum de adhibendis ad Baptismum testibus, etc. etc."

2) Zie bewijsstuk no. 6. no. 7. Wingius tekende alleen: uth, dwanck utheister noit".

zuiveren. Dit was een daad van ambtelijke hoogheid, die opnieuw de lont in liet kruit wierp. Van nieuws kwamen alle Oude moeilijkheden weer voor de dag. En dat te sneller naarmate het consistorium voortging de ene verkeerde stap na de andere te doen.

Het begon waarlijk zeer vreemd op te treden. Een soort majesteitsschennis schijnt het te hebben gezien in alle uiting van ontevredenheid over zijn optreden. Zelfs ging het in zijn hoogheidswaan zóver dat, toen in het begin van Juli als gewoonlijk de Avondmaalsviering voor de deur stond, het eenvoudig van de kansel liet afkondigen dat niemand, die in welk opzicht ook, van het gebeurde de schuld op de ambtsdragers wierp, tot de tafel des Heeren zou mogen naderen.

Dat was de diakenen al te kras. Ze staken de hoofden bijeen, met hét gevolg dat ze kort daarop collectief ontslag vroegen tegen de 1ste Augustus. Hadden ze evenwel gedacht, daardoor hun tegenpartij onaangenaam te treffen, eer scheen het tegendeel het geval. Van Wingen en de zijnen namen, m enig heen en weer praten, het ontslag aan niet alleen, maar verklaarden tevens - onder voorwendsel dat de beroeringen der gemeente het onmogelijk maakten een verkiezing uit te schrijven — dat door hen wel voor vervulling van de opengevallen plaatsen zou worden gezorgd.

Heftig protest van de diakenen volgde. Zelfs kwamen ze in zover op hun besluit terug, dat ze de kerkenraad mededeelden, dat ze niet — zoals aanvankelijk hun plan was geweest tegen de 1ste Augustus hun ontslag wilden zien ingaan, maar eerst dan, wanneer door een gewone wettige verkiezing hun opvolgers zouden aangewezen zijn. Evenwel, Van Wingen noch zijn partijgangers waren gezind zó maar het voordeel dat ze eens hadden behaald, te laten glippen.

Niet alleen dat ze niet toegaven, maar ze gaven ook hoog op van de wispelturigheid hunner tegenstanders en brachten wederom de zaak voor de superintendent.

En hiermee gaan dan de twisten een nieuwe fase in. De hoofdaandacht is nu van het eigenlijke punt, van het getuigen nemen afgeleid en overgegaan op een nieuw: de verkiezing van ambtsdragers.

Na eerst beide partijen voor zich te hebben geroepen, droeg Grindall de diakenen op hun bezwaren schriftelijk in te dienen; vervolgens moesten de leden van de kerkenraad hem meedelen wat zij ter hunner verdediging hadden in te brengen en daarop — nadat intussen nog een tweetal requesten van gemeenteleden hem hadden bereikt, die — zelfs nog verder gaand dan de diakenen — verzochten dat alle ambtsdragers zouden worden afgezet en een geheel nieuwe verkiezing worden uitgeschreven - daarop gaf hij de 24ste September zijn sententie 1).

De korte inhoud daarvan was, dat het consistorium geheel in het gelijk werd gesteld en de diakenpartij in alle opzichten haar wensen zag afgewezen. De kerkvorst had gans en al voor de hiërarchische tendenzen van Van Wingen c.s. partij gekozen. Dat er grote verontwaardiging en teleurstelling om deze uitspraak in het kamp van de diakenpartij werd gewekt, laat zich begrijpen. Daarvoor was men al te zeer van zijn goed recht overtuigd. Men liet het er dan ook niet bij zitten. Nog eens werd - nu door een twee en zeventigtal personen uit de gemeente - een stuk opgesteld en ditmaal het consistorium aangeboden, met verzoek om een spoedig antwoord. Weer verzocht men daarin de leden van de kerkenraad hun ambten neer te leggen; en - eindelijk ongeduldig wordend - voegde men daarbij het dreigement, dat men, bij niet-inwilliging van dit verzoek - hen niet meer als dienaar des Woords en Ouderlingen zou kunnen erkennen, maar ze zouden moeten houden voor lieden, die de gemeente van Christus zochten te verscheuren en een ongeoorloofde heerschappij over haar poogden uit te oefenen. En tegelijkertijd besloten de rekwestranten nog eens een poging te wagen om, door inwinning van anderer hulp, verbetering van hun positie te krijgen.

Allereerst wendden ze zich tot een aantal vrome Engelse predikanten en riepen hun bemiddeling in, om bij de bisschop enige moderatie van zijn oordeel te bewerken. En bovendien schreven ze ook brieven naar de twee voornamelijk kerken van Emden en van Antwerpen om vandaar raad en bijstand voor zich te vragen.

Wat de geraadpleegde Engelse predikanten hebben geantwoord, kan ik niet meedelen. Wel echter wat Antwerpen en Emden deden in deze zaak. Het moet gezegd dat Emdens Kerk bezonnener optrad dan die van de Scheldestad. De laatste schijnt geheel afgegaan te zijn op de inlichtingen, haar van de diakenpartij verschaft en heeft reeds de 4^e October haar advies in zee gezonden. Het was gesteld door haar predikant Sylvanus

1) Deze datum noemt althans bewijsstuk no. 6 De afdruk der besluiten bij Hessels Archivum T. III, no. 92 spreekt van de zoen.

en liet zich vrij scherp over de handelwijze der ouderlingen uit; zoals trouwens te verwachten was na de toch altijd eenzijdige voorstelling van zaken, waarmee men zich had tevreden gesteld 1). Als gezegd, in Oostfrieslands hoofdstad trad de kerkenraad beleid voller op. Hoewel men daar, door inlichtingen van de diakenpartij, reeds 't een en ander aangaande 't optreden der Van Wingenianen was te weten gekomen 2), wilde men toch geen oordeel vellen alvorens ook de laatstgenoemden te hebben gehoord. Dat deze spoedig aan dit verlangen zijn tegemoet gekomen, laat zich begrijpen. Reeds de laatste October verzonden ze het „Kort Verhael", dat hierachter onder de bewijsstukken een plaats vinden.

Zo kon dan Emdens kerkenraad tegen het einde van November de zaak ter hand gaan nemen. Maar toen hij er zich toe gereed maakte, was plots zijn bemiddeling niet meer nodig. Juist op

de voor de behandeling van het dossier bestemde dag, had een zekere Jacob Michels uit Engeland een brief ontvangen, waarin werd meegedeeld, dat er een verzoening tussen de beide partijen tot stand was gekomen 4).

De verzoening waarover die brief sprak, had de Eden van die Novembermaand plaats gehad. Hoe ze bewerkt is, blijkt niet, wellicht is ze het gevolg geweest van de arbeid der Engelse predikanten, van welker raadpleging door de diakenen boven sprake was. Is deze veronderstelling juist, dan mag dezen mannen de eer niet onthouden, dat ze zich uitstekend voor hun taak berekend hebben getoond, want werkelijk spreekt er uit de verzoeningsformule wederzijds een geest van vriendelijke toenadering der verdeelden, die weldadig aandoet. De diakenen legden zich bij de verordening aangaande het getuigengebruik neer, beloofden onderwerping aan de kerkelijke autoriteiten en vroegen vergeving voor alles wat in hun optreden zondig en verkeerd was geweest. En ook de partij-Van Wingen van haar kant, beleed zich te hebben laten verleiden tot een heftiger gedrag dan behoorlijk was, vroeg, daarvoor vergiffenis en beloofde tegelijk al de haar aangedane beledigingen geheel te zullen vergeten 5).

De naastvolgende Zondag werd, namens de superintendent,

1) Zie bewijsstuk no. 8. Dit is de brief genoemd in Hessels Archivum T. II, n°. 104 § tol.

2) Zie bewijsstuk no. 6.

3) Bewijsstuk no. 6. Dit is op de 20^e Oct. gedateerd. Maar een begeleidend schrijven (Emder Archiv. Varia sub ns. 40a) is van 30 October.

4) E. K. P. sub 27 November 1564.

5) Afgedrukt Hessels Archivum T. III. no. 92.

162

deze „bevrediging" door Mr. Calhill, een der bemiddelaars die - de verzoening hadden bewerkt, - vanaf de kansel gepubliceerd met een toespraak, waarin hij de gemeente vermaande al het voorafgegane nu voortaan te vergeten, en eendrachtig met dank aan God naar blijvende vrede te streven. En tevens werd door hem beloofd, dat — zodra de gemoederen geheel tot rust gekomen zouden zijn — het verzoek van een groot deel der gemeente ingewilligd en een geheel vrije verkiezing van nieuwe ambtsdragers aan de orde gesteld zou worden 1).

Aanvankelijk scheen het, dat ditmaal de vrede voor goed gesloten was; nog in een brief van de 30^e December klinkt een toon van dank, wijl de twist nu eindelijk tot het verleden behoort. Zelfs begon reeds het gemeentelijke leven weer zijn ouden, ordelijke gang te hernemen 2).

Maar wie zich daarom verblijdde, juichte toch te vroeg. Reeds voor die genoemde datum viel er 't een en ander voor, dat voorspelde dat wel na korter of langer tijd het onweder bij vernieuwing eens kon losbarsten 3). En werkelijk is dit ook 't geval geweest. Nog was de Februarimaand van 1565 niet geheel ten einde, of men zat alweer volop in de moeilijkheden. En in de volgende maanden namen deze nog gedurig toe. De diakenen beschuldigden hun tegenpartij zich niet te hebben gehouden aan de pacificatie van de Eden November, eisten daarom, dat nu eindelijk de toen gedane belofte eens zou worden ingelost en de in uitzicht gestelde verkiezing uitgeschreven 4); terwijl ze bovendien — gaandeweg overtuigd geworden dat een blijvende verbetering alleen in zou kunnen treden, als Van Wingen uit Londen verdween — ervan begonnen te spreken, dat hij „heusselicken afghedanckt" zou worden 5). Ook het gebeurde met Fransiscus Francken zal de toestand niet beter hebben gemaakt. Wat was dit? Het is spoedig gezegd.

1) In de opdracht aan Calhill Hessels Archiv-urn T. III, no. 92, wordt dit punt niet genoemd. Toch

heeft hij er, blijkens Emden Archiv. Nelle S. 13, over gesproken.

2) Zie bewijsstuk no. II.

3) Reeds de reën November 1564 had Wingins - blijkens Emden Archiv. Nelle S. 19 de diakenpartij alweer gekrenkt, door zich en de zijnen met Jeremia te vergelijken, zijn tegenstanders met Isrel, dat liever de valse profeet Ananias hoorde, die 't volk kussens onder de armen legde.

4) Zie Emden Archiv. Nelle S. 1, een brief van de diakenpartij aan de kerkenraad, d.d. 25 Februari.

5) Zie „Zekere Condiçien nae dewelcke de broederen der Nederl. kerk begeren vrede te maken met de dienaar en de ouderlingen'. Emden Archiv Nelle S. 19.

163

Omstreeks die tijd schijnt zich te Londen de behoefte te hebben doen gevoelen aan een tweeden predikant, hoogstwaarschijnlijk wel in verband met de uitbreiding der gemeente. En hiervoor had nu het Consistorium het oog laten vallen op genoemden Francken, die destijds te Bremen stond, maar — om moeilijkheden die hij daar had — er waarschijnlijk wel vandaan zou willen 1). Op een beter en geschikter persoon had men moeilijk zijn keus kunnen richten. Al was het alleen maar, omdat ook de diakenpartij hem niet ongenegen was en er dus alle kans bestond, dat hiermee eindelijk een „binding link" voor de beide partijen was gevonden 2).

Maar het leek wel of de kerkenraad geen vrede wilde. Hoezeer vroeger ook met Francken ingenomen, nu gebleken was dat deze ook de man naar het hart van de diakenpartij mocht genoemd, moest het Consistorium niets meer van hem hebben. Althans toen deze de reis werkelijk had ondernomen en te Londen aangekomen was, trad men op zulk een wijze tegen hem op, dat duidelijk te zien was: men zag hem liever vandaag vertrekken dan morgen 3). In dat stadium van de strijd kwam toen opnieuw de superintendent bij de zaak te pas. Tal van stukken in het Emden Archief doen ons zien, dat hij zich nog eens uitvoerig deed inlichten, en geen poging ongebruikt liet om de strijdenden bijeen te brengen. Toen dat alles echter niets gaf, 'besloot hij een andere methode te gaan volgen. Wilde men zich niet laten overreden, welnu, dan zou hij bevelen. De strijd *moest* nu uit zijn. De 21^e Juli 1565 „suam auctoritatem interposuit", heeft hij in een nieuwe „Formula Pacificationis" 4) het volgende bepaald („decrevit"): De beslissing in zake de verkiezing der ambtsdragers: of deze — zoals de diakenpartij begeerde — jaarlijks zou plaats hebben al dan niet, zou blijven aan de superintendent. Van Wingens zou voorlopig Londen nog niet verlaten. Voor de vacatures in het

1) Zie bewijsstukken no. 9 en 10. 19 Maart 1565 besluit do Emden kerkenraad over dezen Francken naar Molanus te schrijven. E. K. P. sub 19 Maart 1565.

2) Zie bewijsstuk no. 11.

3) Dit blijkt uit Emden Archiv Varia sub no. 38, een brief d.d. 15 September. — Francken heeft inderdaad toen Londen weer verlaten en is te Emden advies gaan vragen, wat hem te doen stond niettegenstaande die ontvangst toch naar Londen gaan, of te Bremen blijven. Men gaf hem geen besliste raad, maar hij heeft het laatste wel gedaan. E. K. P. sub 26 Juni 1565. Na die heeft de kerkenraad toen zekere Wicherus Millesius beroepen uit Oostfriesland, maar deze bedankte. E. F. Harkenroht Geschiedenissen behorende tot de Moederkerke in Emden en Oostvrieslandt B. 1, 1726, blz. 15,

4) Zie bewijsstuk no. 12.

164

ouderlingencorps zou spoedig een verkiezing worden uitgeschreven. Terwijl eindelijk zij, die zich aan deze pacificatie niet wilden onderwerpen, geen lid der vluchtelingenkerk zouden mogen blijven. Per gratie zouden ze zich dan evenwel mogen voegen bij de Engelse parochiekerk.

Onnodig te zeggen dat dit dwangbevel niets uitwerkte, hoegenaamd niets. En toen moest Grindall wel verder gaan. Omstreeks het midden van September wordt ons dan ook uit Londen bericht, dat alle samenkomsten van de partij der diakenen scherp zijn verboden 1).

Geen wonder dat de laatste in de brieven, die ze naar Emden zendt, gedurig vraagt, dat men zich daar hunner toch zou aantrekken; dat men -- door Mr. Adriaan de burgemeester van Breda — nog eens een omstandig verhaal van het gebeurde aan de Moederkerk deed toekomen en haar bezwoer hen toch niet' aan zichzelf over te laten. Het kon zo toch niet langer!

Ook te Emden zag men het in: inderdaad het kon zo niet langer. Er moest hulp geboden. En zo besloot men een tweetal broeders af te vaardigen, die te Londen bij de bisschop en bij de ouderlingen een betere gezindheid zouden pogen te bewerken 3).

Op de 10^e September vertrokken deze afgevaardigden. Het waren Cornelis Kolthuyn, een van Emdens dienaren des Woords, en Hendrik Schonenberg zijn bloedverwant.

Hoe het dezen mannen verging, blijkt uit een drietal rapporten, namens hen door Kolthuyn naar Emden gezonden, en daar in het kerkelijk archief nog voorhanden 4). De bisschop was dadelijk bereid hen tot geheel gevolmachtigde commissarissen te benoemen; waarschijnlijk was hij blij daardoor zelf zijn vingers uit dit wespennest terug te kunnen trekken. Ook de diakenpartij legde onze afgevaardigden uit Oostfriesland geen enkel bezwaar in de weg, en gaf zich vol vertrouwen aan hun beleidvolle leiding over.

Maar anders het Consistorium! Van medewerking om de zaak zo goed mogelijk tot een bevredigend einde te brengen, geen sprake! Van week tot week vertraagde het de

1) Emden Archiv Varia sub no. 38.

2) E. K. P. sub 22 Augustus 1565.

3) Zie over deze afvaardiging E. K. P. sub 22, 27, 29 Aug.; 6, 10 Sept. 1365; 22 Aug.

word er toe besloten; 27 Aug. wordt afgesproken dat Kolthuyn en Starckenborch te Norden de gedeputeerden zullen zijn. De laatste verontschuldigt zich echter en nu benoemt men Schonenberg.

4) Zie bewijsstukken n^o, 13, 54 en is. Uit het 2e van die stukken blijkt, dat ook van Antwerpen uit in die tijd een afgevaardigde is gekomen ter beslechting van het geschil.

gang van zaken wat het maar kon. Hoe langer hoe duidelijker bleek, dat zijn plan geen ander was dan door langzaam, uitermate langzaam te handelen, de overgekomen mannen te vermoeien en hen tot terugkeer naar Emden te nopen.

Evenwel, gelukkig slaagde die boze toleg niet. Kolthuyn en zijn collega doorzagen opperbest wat de bedoeling was, en waren begrijpelijkerwijs daarom slechts te minder gezind, om de thuisreis te ondernemen, alvorens enig deugdelijk resultaat te hebben bereikt; hoezeer daarop van Emden uit ook werd aangedrongen 1). Dat bemerkend, heeft, naar het schijnt, de partij Van Wingen eindelijk toch maar haar lijdelijk verzet opgegeven. Toen de 25sten Maart 1566 Kolthuyn weder goed en wel te Emden was aangekomen. — Schonenberg was ter zelfder tijd naar Antwerpen overgestoken — smaakte hij de voldoening te kunnen rapporteren dat een nieuwe pacificatie tot stand was gekomen 2). De 5e derzelfde maand was deze gesloten.

Het was daarbij gegaan als het gewoonlijk gaat: de partij die het hoogste standpunt innam, in casu de diakenpartij, had het meeste toegegeven. En in zake het getuigen nemen, èn in zake de kwestie der verkiezing had ze, ter wille van de lieve vrede, haar eisen laten vallen en toegegeven 8).

Maar — zoals dat ook veelal gebeurt — zelfs door die uiterste toegeeflijkheid van hun tegenpartij waren de mannen, die eigenlijk nu niet anders meer zochten dan hun eigen eer en macht, nog niet tevreden gesteld. Er viel niets meer met hen te beginnen. Alsof er niets gebeurd was gingen ze eenvoudig door, op hun gewone manier de anderen het leven lastig te maken. Ja, zelfs zover dreven ze kort daarop hun tirannie, dat ze niemand tot de gemeenschap hunner Kerk wilden toelaten of hij moest uitdrukkelijk verklaren, in de geschillen geheel aan de zijde van de kerkenraad te staan 4).

1) Dat de diakenpartij ook het hare deed om een te snel vertrek der deputaten tegen te houden, blijkt uit bewijsstuk no. 16.

2) E. K. P. sub 25 Maart 1566 meldt: „is D. Colthimius dorch godes genade over shee wt Engellant tho Amsterdam unde van dar overlaat wedder tho hus gekomen und onso broeder Heinricum up Antwerpen gelanden wut Engellant in ein ander scip". Schonenberg werd later dienaar des Woords te Emden. E. K. P. sub 25 Nov., 2 Dec. 1566.

3) zie bewijsstuk n°. 17. Naar aanleiding van dit schrijven, uit name van het in het slot daarvan gedaan verzoek, besluit 1 Juli 1566 Emdens kerkenraad 4 of meer „dappere mannen" de ganse acta van de strijd eens te doen doorzien om bij de Coetus daarvan dan een summa in te dienen, opdat men nog eens een oordeel zou kunnen uitspreken. Zie E. K. P sub 1 Juli 1566.

4) Dit blijkt uit Emden' Arehiv Acta Miscellanea no 12.

166

Zulk een despotisch optreden echter deed nu toch de beker overlopen. Nu zó duidelijk gebleken was, dat het Consistorium tot geen prijs de vrede wilde, kon de diakenpartij het niet langer meer onder zijn leiding uithouden. Ze besloot — althans voor een deel — elders haar stichting te zoeken, en voegde zich bij enkele Engelse parochies, waar ze predikanten vond, die ten opzichte van het ceremoniën-vraagstuk vrij zuivere opvattingen voorstonden 1).

Hiermee eindigt dan de tweede periode der twisten enigszins, en treden deze in hun derde fase, waarin naast de vorige punten van verdeeldheid, ook nog moeilijkheden over de beeldenstorm de gemoederen kwamen verontrusten,

Van de aanleiding daartoe vinden we iets bij Ruytinck 2). Ze bestond in een predicatie die, waarschijnlijk in het einde van 1566, en wel door Wingius werd gehouden; in een tijd dus toen, dank zij de ongunstige omstandigheden in ons land, opnieuw een groot getal uitgewekenen naar Engeland was overgekomen.

In die predicatie trok de dienaar des Woords heftig te velde tegen het beeldenbreken; als een zaak die „tegen God en d'Overheyt streed", uit onverstandige ijver was voortgekomen en maar liever had vervangen moeten zijn, bij al degenen die er deel aan hadden genomen, door de zuivering hunner eigen huizen van: „ergerlicke schilderijen en veelderlei wulpscheden".

Dat hierdoor bittere geschillen rezen ligt voor de hand. De iconoclasten waren niet van zins zich, om wat ze deden, teveel in een hoek te laten dringen. Hoeveel boze hartstocht ook in hun beweging had meegewerkt, er was in haar toch ook een element van heilig geloofsenthousiasme, dat gunstiger oordeel had verdiend. En zelfs bij de beschouwing van het vele dat er was voorgevallen, dat niet de toets kon doorstaan, had toch de overweging, dat onderdrukking zelfs een wijze dol kan maken, moeten leiden tot een zachter en liefdevoller berisping. En daarom kwam er dadelijk protest.

Maar aan de andere kant: Wingius en de zijnen waren er de mannen niet naar om schuld te bekennen. Daarvoor stonden ze in eigen schatting veel te hoog.

1) Zie bewijsstuk no. 17. Vgl. een lijst uit het jaar 1568. Publ. Hug. Soc. Vol. X, Part. I, p. 386. Deze bevat o. a. De namen van Bartholomeus Huysman, Jeremias Ackerman, Geraerd van Bedbur, Jan Pruet, Jan Selot, Huybrecht Elinck, allen vóór die tijd min of meer leiders der diakenpartij.

2) W. M. V. S. III, D. I. blz. 67.

168

En zo kon het wel niet anders of het twistvuur laaide spoedig op, zeker niet weinig aangewakkerd door alles, wat in de gemeente tot dusver reeds had plaats gevonden.

Zelfs bleef in dit stadium de brand niet beperkt tot Londens Kerk alleen. Ook de naburige vluchtelingengemeente van Norwich werd thans in de strijd betrokken. Zie ik wel, dan geschiedde dit op de volgende wijze.

De diakenpartij die - als gezegd - voor een deel zich van de gemeente had afgezonderd, was met deze verandering in positie niet veel verbeterd. Het duurde niet lang of de predikanten, wier diensten zij placht bij te wonen, werden, juist om de denkbeelden, die hun in de ogen onzer emigranten tot aanbeveling hadden gestrekt, door de regering uit hun ambt ontslagen 1). En tegelijkertijd was ook de moeite, die haar door haar tegenpartij werd aangedaan, er niet minder op geworden. Vooral een zekere Jan Inghelram trad onwaardig op. Of was het niet onwaardig: eerst, onder de schone schijn van een middel ter verzoening te hebben gevonden, zijn tegenstanders bij zich te roepen, en vervolgens, als ze aan die oproep hebben voldaan, hen kort en goed voor leugenaars uit te maken, en met Ananias en Saffira te vergelijken? En dat nog wel op grond van deze wonderlijke redenering: beide partijen beweren gelijk te hebben. Daar dit natuurlijk onmogelijk is, moet een van de twee onwaarheid spreken. De onze maakt zich daaraan niet schuldig, dus kan het wel niet anders of de uwe moet het doen' 2).

Tussen twee vuren kwam derhalve al ras die afgezonderde groep te staan. Haar beginsel duldde niet, dat ze nu nog langer in de Engelse parochiën kerkte; het ontbreken daar van predikanten, die de ceremoniëndienst niet voor allen dwingend achtten, maar vrij lieten, verhinderde dat. En anderzijds: hernieuwde aansluiting aan de vluchtelingengemeente stond gelijk met een weer opnemen van al de moeilijkheden, waaronder ze nu reeds jarenlang hadden gezocht. Wat dan te doen?

Tweeërlei weg is men tenslotte ingeslagen.

Een groep heeft zich nog eens tot de superintendent begeven en voor de zoveelste maal diens hulp ingeroepen, tot wegruiming

1) Zie bewijsstuk 17.

2) Uitvoerig wordt dit gehele voorval beschreven in Emden Archiv; Acta Miscellanea nrs. 7, 13, 14. Deze Inghelram veroorzaakte later nog veel moeite in de gemeente. Zie A. Kuyper: De Hollandsche Gemeente te Londen in 1570/1

168

der geschillen. Met dit gevolg, dat deze nog eens een poging daartoe heeft gewaagd. Met vernietiging van alle vorige besluiten, vaardigde hij de 19^e December 1567 een decreet uit van de volgende inhoud: De Kerk blijve in haar gewone conditie. De predikant, ouderlingen en diakenen, die thans die ambten bekleeden, bevestigen we in hun dienst. En tenslotte roepen we alle Hollands sprekende vreemdelingen op, om zich hij deze Kerk te voegen 1),

Een tweede gedeelte echter van die afgezonderden schijnt in een hernieuwd beroep op de arbitrage van de bisschop geen heil te hebben gezien. Verhuizing uit Londen schijnt 't enige geweest te zijn, dat naar hun inzicht definitief kon helpen. En zo begaf men zich dan naar Norwich. En vond er vriendelijke ontvangst. Het lijkt wel, dat de Kerkenraad dezer laatstgenoemde Kerk met het optreden van zijn Londense ambtgenoten in 't geheel niet ingenomen was. Althans de uitgewekenen werden niet alleen zonder enig bezwaar in de kring der gemeente opgenomen, maar zelfs zagen zich enkelen hunner al spoedig tot ambtsdragers verkozen 2).

Een betreurenswaardig feit! Niet alleen daarom, omdat het Wingius en de zijnen niet weinig stak, maar bovenal omdat tengevolge daarvan de twist zich nu over het terrein van twee gemeenten begon uit te breiden.

De kans op een goede oplossing vermeerderde daardoor uiteraard niet. Eer werd ze hoe langer hoe kleiner.

Zonder enig ander belang in het oog te houden; trachtte de Londense kerkenraadspartij haar tegenstanders onder de voet te krijgen. Vooral in het begin der maand Maart van 1568 nam zij een besluit van verstrekkende gevolgen. Ze stelde n.l. een 27-tal artikelen op en eiste van al haar tegenpartijders onvoorwaardelijke instemming daarmede. Wat die artikelen bevatten, kan ieder, die de strijd tot dusver volgde, licht gissen 3). Ze gaven getrouw het standpunt van de

Wingenianen weer in alle moeilijkheden; die achtereenvolgens zich hadden voorgedaan. In krasse bewoordingen werd er in uitgesproken dat de Christelijke vrijheid geen losbandigheid is, maar zich gaarne onderwerpt aan de bestaande regelingen.

1) Hessels Archivum T. III, no. 112.

2) Hessels Archivum T. 11, n°. 104; § 10j en 10k. Ook te Maidstone handelde men enigermate op gelijke wijze.

3) Ze zijn afgedrukt Toorenenbergen: Marnix D. 1 blz. 547 vv., vertaald uit Bezae Epistolae Ed. 1575 P. 137

170

tenzij er gewetensbezwaar mocht zijn, om dat te doen. Maar zulk gewetensbezwaar moet op de Schrift gegrond zijn. Buiten deze laatste om zich te beroepen op zijn consciëntie, is een daad „van meer dan onzinnige vermetelheid". Men voelt het: het gaat in deze redenering aan op het verplicht stellen van het nemen van doopgetuigen, en werkelijk wordt in het 8ste artikel onder de kerkelijke ordeningen, die, hoewel op zichzelf vrij, terwille der liefde toch bindend en „van goddelijke natuur" moeten geacht. ook opgenoemd: „het roepen van getuigen of medezorgers (concuratores) bij de Doop".

In het negende en de volgende artikelen wordt er dan op gewezen, hoe verkeerd het is, zich van de Kerk af te zonderen en tegelijk een veroordeling gegeven van kerkenraden, die tot hare Kerkgemeenschap personen toelaten, die door een zuster gemeente zijn geëxcommuniceerd, of zich vrijwillig van haar hebben afgescheiden.

Na deze zijdelingse berisping aan het adres van het Consistorium der vluchtelingenkerk te Norwich, wordt nu in artikel 15-22 te velde getrokken tegen allen, die ongehoorzaam zijn jegens de ambtsdragers der Kerk, en tegen de door hen gemaakte verordeningen zich verzetten en samenspannen. En aan het slot komt dan het recht van opstand ter sprake, dat naar aanleiding van de beeldenstorm en de beweging, die daarmee samenhang. in geschil was gekomen. Mede overeenkomstig het gevoel van Gottfried van Wingen wordt dat recht zonder enige beperking ontkend. Aan de gewone overheden, de Staten des lands alleen komt het recht toe tegen onderdrukking op te treden, alle bijzondere personen niet alleen, maar zelfs alle lagere besturen moeten veel liever onrecht lijden, „dan met verzaking van hun roeping (waarin ieder blijven moet) de goddeloze te wederstaan en zo onrecht aan te doen".

Als gezegd, gering waren de gevolgen der uitvaardiging van deze artikelen niet. Integendeel, zowel het presbyterium van Londen als dat van Norwich werden er door gedrongen tot buitengewone maatregelen.

Het eerstgenoemde, dat van Londen, begon met zich naar Emden te richten, om daar approbatie te krijgen op de denkbeelden, die het had ontwikkeld. Veel succes heeft het daarmee echter niet gehad. Vooreerst moest het tot tweemaal toe — eerst de 4e Maart en later in Mei nog eens -- zijn wensen kenbaar maken, eer het antwoord kreeg. En toen men eindelijk iets hoorde -

170

in een brief d.d. 10 Juni - had men daar nog niet veel houvast aan. Niet dat men in Oost-Friesland voor zijn medegelovigen in Londen en voor hun beproevingen geen hart had, Niet dat men onverschillig was, maar men wist eigenlijk met de zaak geen raad meer. We hebben toch geen hoop — zo schreef men — om door ons antwoord uw twist te beslechten. Laat ons dus liever voortaan met uw brieven maar onbezwaard. We weten toch niet beter te doen, dan u in 't algemeen maar te vermanen, dat ge vrede met elkander houdt.

Intussen wendde Londens Consistorium zich niet naar Emden alleen. Ook elders besloot het zijn artikelen ter approbatie heen te zenden. Dit blijkt ons als we thans het, oog wenden naar 't geen de Kerk van Norwich in deze zaak heeft gedaan.

Evenals de Moederkerk in Oost-Friesland, had ook deze de genoemde artikelen van Londens kerkenraadspartij haar toegezonden gekregen, dato 14 Maart 1568. Met het verzoek erbij, indien er bezwaren daartegen waren, deze vóór de 31e Mei kenbaar te maken. Anders zou men ook uit haar naam op die artikelen maar de approbatie van Genève gaan vragen 2). Bang voor de gevolgen als - werd deze bedreiging uitgevoerd - de kerkenraad der stad van Calvijn alleen door Van Wingen inlichtingen zou krijgen, heeft men toen te Norwich het beste geacht zelf zo spoedig mogelijk een paar mannen daarheen te zenden, om vooraf de zaak eens van haar zijde te laten zien. Herman Moded, de bekende figuur uit die tijd, toen dienaar des Woords bij de Norwichse gemeente en Carel Brune werden afgevaardigd, en trokken via Emden en Wezel 3) naar Zwitserland. Het antwoord, dat zij vandaar terugbrachten, berust nog in copie op de Stadsbibliotheek te Zürich, in de beroemde Simmlersche Briefsammlung 4).

1) Zie Emden Archiv Varia no. 58, „Copie van unsen brieft an de gemeine tho Londen, geschreven de 19^e juny A. 68. Het bestaan der in de tekst genoemde brieven van 54 Maart en Mei blijkt uit dit stuk. Later is er toch uit Oost-Friesland een- ver van gunstige - beoordeling dezer artikelen gekomen, in een bief van Marnix van St.Aldegonde aan Petrus Carpentier (afgedrukt bij Toorenenbergen Marnix D. 1, blz. 135 vv. cf. ook een tweede brief, blz. 161 vv.). De tot nog toe onopgeloste vraag of dit schrijven, door Marnix namens het Emden Consistorie zou zijn verzonden (Toorenenbergen, t. a. p. Inleiding blz. XXXIX) of, van streng particuliere aard, alleen krachtens de persoonlijke vriendschap van de schrijver voor de geadresseerde (Tjalma Marnix, blz. 89 n. 5) is door de genoemde brief van 19 Juni nu ten voordeel der laatste mening beslist.

2) Zie hiervoor W. M. V. S. III, D. II, blz. 6.

3) Zie W. M. V. S. III, D. II, blz. 6.

4) Zie bewijsstuk n^o. r8, 2.

171

Heel veel beslits geeft het niet. Zoals te verwachten was! Men wilde te Genève liever geen oordeel uitspreken, daar men de argumenten der tegenpartij niet kende, en zich dus geen volledig voorstelling van de zaak kon vormen. En zo maakten dus in zekere zin de beide afgezanten een vergeefse reis.

Ongeveer drie weken na hun vertrek kwamen twee andere Hollanders de stad binnen. Thans waren het Jan Inghelram Willem Mayardus, afgevaardigden van de Londense kerkenraad partij 1). Deze was nl. half Maart in uitzicht gestelde besluit, reeds tegen het einde van April en dus nog vóór de aan Norwich gestelde fatale termijn, gaan uitvoeren. En dat zelf nog op ruimer schaal dan men zich aanvankelijk had voorgenomen. Niet alleen te Genève, maar ook te Lausanne, aan Bern en Heidelberg moesten hare genoemde deputaten een oordeel over de moeilijkheden gaan halen 2).

Eerst trokken ze daartoe naar Genève. Nadat ze daar hun stukke, hadden ingediend, werden deze door de Coetus der predikanten van de stad en hare omgeving aan grondige bespreking onderworpen. In antwoord op de 27 artikelen werd een stuk opgesteld waarin onder 32 punten de verschillende aanhangige onderwerpen werden besproken 3). Wat de materie betreft verschillen deze niet veel van de te Londen opgestelde; men sprak dan ook uit over 't algemeen geen groot bezwaar te hebben tegen de in die laatst uitgesproken gedachten. De reden waarom men niettegenstaande dat feit, toch een reeks van eigengemaakte stellingen daarnaar plaatste; lag dan ook alleen — naar men mede schreef - in de vorm, waarin de Wingenianen hun mening hadden geuit. Deze toch was deels niet geheel duidelijk, deels was ze veel te hard. Alleen ten opzichte van een punt nam men de uitdrukkingen die men te Londen had gebezigd, over; en wel ten opzichte van het reeth van de opstand. Niet omdat men

't daarmee zo geheel eens was, maar eer vlak omgekeerd omdat men zich over dat punt liefst van oordeel onthield 4). Het stuk, waarin dit alle werd besproken draagt de datum 25 Juni 1568, en zal dus vermoedelijk op die dag de deputaten zijn ter hand gesteld.

1) Zie bewijsstuk no. 18, 3.

2) Hessels Archivum T. II, no. 88.

3) Afgedrukt W. M. V. S. III, D. I, blz. 67 vv.

4) cf. Toorenenbergen Marnix D. I, blz. 553- Strype: Grindall p. 132, vermeldt dat Cousin in 't volgend jaar ook over dit vraagstuk advies heeft ingewonnen, en wel bij een onbekende Fransman. Het antwoord luidde, *dat opstand niet geoorloofd was*.

172

Toch zijn deze, na ontvangst ervan, nog niet direct vertrokken. Ze waren immers niet alleen gekomen om een oordeel over de artikelen, maar ook om arbitrage in het geschil, dat hun Kerk en die van Norwich te verscheuren dreigde. En zulk een arbitraire uitspraak hadden ze bij het stuk d.d. 25 Juni nog niet ontvangen. Evenwel hoe lang ze ook wachtten, ze hebben die toch niet gekregen. De leiders te Genève waren niet gezind in zulk een netelige kwestie een beslissend oordeel te vellen. En dat niet in de laatste plaats op grond van een paar andere berichten, die ze ter zelfder tijd uit Londen hebben ontvangen. Reeds vóór het vertrek van de deputaten, de 17e April, had Grindall een brief geschreven aan Beza en diens collega's, waarin, tussen de regels van een zeer dringend verzoek om de strijdenden tot vrede sluiten te vermanen, de aanmaning te lezen was om in het uitspreken van een oordeel toch de grootste voorzichtigheid in acht te nemen 1). En daarbij zond tegelijkertijd Cousin, de dienaar des Woords van de Waalse vreemdelingengemeente, een verslag van de stand van zaken dat de Genève's gemakkelijk zal hebben overtuigd, dat de raad van de superintendent een zeer goede was.

Zo hebben ze zich ten opzichte van dit punt dan maar bepaald tot het schrijven van een brief, waarin, in zeer algemene termen, de beide partijen tot vrede maken werden aangemaand 2).

Met die twee stukken, dezen brief d.d. 2 Juli en de reeks van stellingen d.d. 25 Juni 1568, zijn toen Ingelram en Mayardus verder gegaan. En wel vooreerst naar Lausanne, en vervolgens — toen de broeders aldaar, zich geheel kunnend verenigen met wat Genève in deze zaak had gedaan, hun handtekening hadden geplaatst onder de 32 artikelen 3) — naar Bern, waar Joannes Hallerus de leidende man was.

Wat hier geschiedde blijkt ons uit enkele brieven, die deze Hallerus aan zijn vriend Bullinger de 13de en de 19e Juli schreef 4). Men achtte — zo meldt hij — de instemming van Lausanne met Genève's stellingen niet geheel zonder gevaar. De Bernsche magistraat, zoals uit het leven van Calvijn bijv. overbekend is, gedurig met Genève overhoop, zou, vreesde men,

1) Zie Z2. L. second series, p. 270 en het antwoord daarop in Bezae Epistolae Ed. 1575

2) Zie bewijsstuk no. 18, 3.

3) Zie bewijsstuk no. 18, 7,

4) Zie bewijsstukken no. 18, 7 en. 8.

173

zulk een aansluiting van een der steden van zijn gebied aan zijnen mededinger, niet goed opnemen. Vandaar dat men er toen het geschrift van die stad maar weer van de deputaten heeft teruggevorderd en hun daarvoor in de plaats een ander stuk heeft gegeven, namens de gehele Bernse Kerk, waartoe toch die van Lausanne behoorde 1). Een vrij eigenmachtige handelwijze natuurlijk, maar die men ter wille der voorzichtigheid geoorloofd achtte.

Geheel naar de zin van de deputaten is dit Bernse stuk zeker niet geweest. Ook Haller en de

zijn vreesden hun hand in een wespennest te steken, en beperkten zich daarom tot het geven van enkele zeer algemeen gehouden vermaningen om de twist toch bij te leggen. Maar nog veel minder stond het Ingelram en Mayart aan, dat hun, behalve dit eerste schrijven nog een tweede werd meegegeven, waarin die mannen van Bern er rekerschap van gaven, waarom ze de gevolgde handelwijze de beste achtten. Ja! Kort en goed weigerden ze zich met de overbrenging ervan te belasten, vrezend, en misschien niet zonder grond, dat het de leiders te Zürich, waarheen hun reisplan hen nu vervolgens voerde, aanleiding zou geven om dezelfde gedragslijn te volgen 2).

En werkelijk is het gelukt door deze weigering te bewerkstelligen, dat Bullinger en zijn collega's een beslissing namen, zonder door Berns optreden te zijn beïnvloed, ja zelfs het maar te kennen. Halter deed wel wat hij kon, hij zocht zo spoedig mogelijk een andere bode om het bedoelde stuk naar Zürich te brengen, maar hij slaagde er niet in er een te vinden vóór de 19^e Juli m. a. w. vóór de dag, waarop in die stad het besluit reeds gevallen. Juist die datum toch draagt het stuk waarin, uit naam van zijn ambtgenoten, Bullinger zich tot de Londense vluchtelingenkerk richt 3).

Bij inzage van dit schrijven blijkt, dat, niettegenstaande de voorzorgsmaatregelen door de deputaten genomen, om mogelijke invloeden te weren, waardoor ze een niet afdoend antwoord zouden krijgen, de Zürichsche mannen ook uit zichzelf niet bereid waren, om een oordeel in de hangende moeilijkheden uit spreken. Ook zij bepaalden zich tot enkele vermaningen, om door voortzetting van het geschil de vijanden toch niet te verheugen.

- 1) Zie bewijsstuk no. 18, 9.
- 2) Zie bewijsstuk no. 18, 8.
- 3) Zie bewijsstuk n°. 18, 10.

74

en de zwakken toch niet te ergeren. Om elkander toch niet te veroordelen om verschillende zienswijzen over middelmatige dingen, maar te leven naar het woord van de apostel, dat de een de ander uitnemender heeft te achten dan zichzelf. Alleen aan het slot van de niet korten brief komen de bewuste artikelen even ter sprake. We kunnen ons — zo schrijft men — geheel verenigen met de daarin vervatte gedachten, altijd: verondersteld dat gij die in zulken zin verstaat, als wordt aangegeven in de stellingen, die de Geneefse broeders, „explicationis seu declarationis loco" daaraan hebben toegevoegd. Slechts op één punt willen we bovendien nog uw aandacht vestigen. Ook onze Kerk kent het gebruik van doopgetuigen, maar ze heeft daar nooit een dwingende zaak van gemaakt. Integendeel, uitdrukkelijk sprak ze het uit, dat dit een punt is, dat elke kerk naar eigen goedvinden, met het oog op de omstandigheden, moet regelen, zonder dat ooit een verschillende gedragslijn te dezen opzichte, ook maar enige verwijdering mag te weeg brengen.

Van Zurich vertrokken toen Londens afgevaardigden naar Heidelberg en, nadat hun ook daar een schrijven van dergelijke strekking was meegegeven 1), keerden ze naar huis terug. Daar werden ze met blijdschap ontvangen. Hun reis mocht dan niet al het succes hebben, gehad, dat men zich er misschien van had voorgesteld, de gedane moeite was toch ook niet onbeloond gebleven.

Vooraf met de stellingen van Genève was men zeer ingenomen. Mede op aandringen van de superintendent ging men er al spoedig toe over ze te laten drukken. In drie talen tegelijk, in het Latijn, Engels en Hollands verschenen ze. Nog in het najaar van 1568; de Hollandse voorzien van een voorrede door het Consistorium der vluchtelingengemeente, d.d. 18 September 2). Maar ook de meegebrachte overige brieven maakten een gunstige indruk en oefenden daardoor een verzachtende invloed 3). De bedroefde verontwaardiging die uit ze allen sprak, dat tussen Christenen over zulke, toch altijd ondergeschikte punten zó verbitterd kon worden getwist, schijnt te hebben bewerkt, dat men zich waarlijk over zijn gedrag begon

te schamen. In

1) Zie dit afgedrukt als bewijsstuk no. 19, naar een copie die Dr. B. van Meer te Leiden welwillend voor mij toegankelijk maakte.

2) Vgl. Strype: Grindall p. 128, 129.

175

het volgend jaar althans is, na een conferentie, waarbij ook de broeders van Norwich tegenwoordig waren 1), een oprechte verzoening gesloten, tot grote vreugd van alle weldenkenden 2). Van de bepalingen dezer pacificatie kunnen we maar weinig zeggen. Wat tussen Londen en Norwich werd overeengekomen, is ons zelfs geheel onbekend. Iets meer weten we van de overeenkomst, die men in de Londense gemeente zelf trof. In Hessels' beroemde brievencollectie uit het Londense archief, worden ons zelfs een drietal voorstellen tot bijlegging van de twist afgedrukt 3). Op grond van een latere brief, uit Sandwich door Bucerus aan Van Wingen gezonden 4), acht ik het 't waarschijnlijkst, dat het concept van Sylvanus en Cubus is aangenomen.

Althans wat het essentiële betreft: een reorganisatie van de kerkenraad. Wat de uitwerking in onderdelen aangaat, schijnt men echter zelfs nog verder te zijn gegaan, dan gemelde mannen hadden voorgesteld. Niet maar de helft der ambtsdragers, ouderlingen zowel als diakenen werd door nieuwe vervangen, zoals zij hadden geraden, maar voor alle plaatsen werd een geheel vrije verkiezing uitgeschreven; terwijl tegelijkertijd, vermoedelijk met het oog op de drukke aankomst van emigranten in die tijd, het aantal ambtszetels aanmerkelijk werd uitgebreid 5).

Zoals trouwens wel was te voorzien, daar de meerderheid der gemeente sinds lang niet meer op Van Wingens hand was 6), had deze verkiezing een voor hem en zijn partijgangers vernietigende afloop. Bijna geheel werden zijn vrienden uit de kerkenraad verdrongen. En daar zij, met hun klein getal, tot dusver zich juist alleen staande hadden kunnen houden door het evenwicht, dat hun positie van ambtsdragers hun gaf, liep hun invloed nu ook terstond terug. Hun aanvoerder toch kwam onder de mannen,

1) H. Q. Janssen: De Hervormde vluchtelingen enz. blz. 62.

2). Zie Z. L. first series, p. 208. Ook Hessels Archivum T. 96; de 3^e October droeg Emdens kerkenraad aan S[t]erkenborch op, deze brief te schrijven. E. K. P. sub 3 October 1569.

3) Dat er drie zijn geweest, blijkt uit Hessels Archivum T. II, no 94 § 12. M. i: zullen het de stukken zijn, afgedrukt onder de nrs. 80 (cf. aldaar n. 1) 93 en 94.

4) Hessels Archivum T. II, n°. 99. Het is m. i. niet nodig deze brief als in oude jaartijl geschreven te beschouwen.

5) Blijkens de lijst voorin W. M. V. S. I, D. 1, waren er einde 1569 niet minder dan 12 ouderlingen en 14 diakenen. Men vindt onder de namen van die ouderlingen er geen enkelen meer uit de vroegere periode.

6) Reeds in een stuk van 12 juli 1563 wordt geconstateerd, dat bijna de gehele gemeente tot Wingius tegenpartij behoort. Emden Archiv Nelle S. 47.

176

die in de gemeente de leiding hadden, nu bijna geheel geïsoleerd te staan.

Nog te meer, omdat hij sinds kort niet meer de enige dienaar des Woords in onze vluchtelingenkerk was. Men had zich n.l. door de reeds vermelde, mislukte pogingen van het jaar 1566 om een tweeden predikant te krijgen, om de nood der gemeente niet laten afschrikken. En de aanhouder had gewonnen. Na nog één vergeefs beroep — dat op Johannes Helmichius, de dienaar des Woords van de Waalse gemeente te Norwich, in 1567 1) slaagde men er in, zich de hulp te verzekeren van Joris Wybo of Georgius Octavius Sylvanus. Omstreeks de overgang van 1568 op 1569 kwam deze uit Oost-Friesland voor de dienst in

Londens Kerk over 2). En behalve hem, heeft men toen ook nog in denzelfden tijd, twee andere mannen, n.l. Bartholdus Wilhelmi en Octavius Selnavus kunnen bewegen mede hun schouders te zetten onder het werk 3).

Dat het voor Van Wingen niet aangenaam moet zijn geweest, van zijn onbetwist eerste plaats opeens zo te worden teruggezet, laat zich denken. Vooral voor een heerszuchtig karakter als het zijne, was het een harde pil.

Hij heeft het dan ook niet kunnen verkroppen. Nu in de kerkenraad zijn woord zoveel van zijn gezag had verloren, besloot hij langs andere weg zijn geliefkoosde denkbeelden, o. a. ook zijn afkeurend oordeel over de beeldenstorm en de revolutie, te doen horen. n.l. van de kansel.

Voor de 25^e Juni 1570 schijnt hij zich zeer kras te hebben uitgelaten, in een predicatie over de Tempelreiniging 4). De gemeente althans kwam er door in heftige beroering, zoals uit de notulen der kerkenraadsvergadering van die datum duidelijk blijkt Het liep storm van klagers over allerlei uitdrukkingen, die de voorganger zich had veroorloofd.

En werkelijk, deze waren ook te ongematigd. Het Consistorie

1) cf. Hessels Archivum T. II, O. 84. Over de twist schrijft hij: „ab ista controversia valut a coactu polypodis abhorreo". Volkomen begrijpelijk!

2) 8 October 1568 is hij nog te Emden. E. IC. P. sub 8 Oct 1568, Hij sterft 1576 te Londen. W. M. V. S. III, D. 1, blz. 119.

3) W. 11. V. S. I, 1), I, blz. 3.

4) W. M. V. S. 1, D. 1, sub 25 Juni, 6 Juli 1570. Het al of niet geoorloofd zijn van de beeldenstorm werd daarbij ongetwijfeld te pas gebracht naar aanleiding van de vraag, of Jezus die Tempel zou hebben gereinigd „mit private anthuriteit" of „als Cueninck ende Opperste Priester", Wingius beweerde het laatste. Vgl. W. M. V. S. 1, D. 1, sub 30 Juli 1570. Zie zijn denkbeelden uitvoerig in zijn confessie d.d. 6 Aug. 1570, bij Hessels Archivum T. II, n°. 102.

177

althans vond aanleiding om van Van Wingen te vergen, dat hij ze terug zou nemen. En toen hij daartoe niet bereid is gebleken, maar integendeel verklaarde, dat hij zijn aanvallen op de beeldstormers herhalen zou, als zijn tekst daartoe aanleiding gaf, heeft het hem de 15^e Juli daaraanvolgend, in een gedeelte van zijn ambtswerk tenminste, geschorst, door hem het prediken te verbieden tot hij betering zou hebben beloofd 1).

Daartoe was echter niet veel kans. Van Wingen voelde in 't geheel geen schuld. Het enige wat het schorsingsbesluit bij hem uitwerkte was, dat hij boos werd, en door een demonstratief optreden hij woonde de vergaderingen van de kerkenraad niet meer bij en ging bij de dienst des Woords ook niet bij de ambtsdragers, maar tussen de gewone gemeenteleden zitten — medelijden en sympathie voor zijn vermoorde onnozelheid trachtte op te wekken bij de eenvoudigen, waardoor uiteraard de kerkenraad afbreuk zou worden gedaan 2).

Inderdaad is hem dit tot op zekere hoogte gelukt. Tal van malen verschenen enkele aanhangers van hem in de kerkenraadsvergadering, om rekenschap te vragen van of bezwaren in te brengen tegen „de suspensie Gottfridi" 1). Maar het Consistorie liet zich daardoor niet van de wijs brengen. Beleidvol en kalm zocht het bovenal de vrede. En zo legde het zich ten slotte ook neer bij een viertal artikelen van pacificatie, die de bisschop van Londen, als scheidsrechter door Van Wingen te hulp geroepen, de 24ste December 1570 afkondigen liet, en waarbij niet alleen Van Wingen in zijn volledige dienst werd hersteld, maar ook ten opzichte van het punt in geschil een verklaring werd gegeven, die feitelijk met een verwerping van hun standpunt gelijk stond 4).

Hiermee loopt dan de beschrijving van de „Van Wingense twisten" ten einde. Wel was nog niet alles dadelijk pais en vree. De oude partij, ho vaardig op het succes dat ze met die laatste verzoening had behaald, roerde zich nog herhaaldelijk. Ja, ze poogde zelfs in het begin van

1571 zich nog eens de over-

- 1) W. M. V. S. I, D. I, sub 15 Juli 1570. Dat de suspensie alleen dit onderdeel van Van Wingen ambtwerk betrof, zie W. M. V. S. I, D. 1, sub 16 Juli 1570.
- 2) W. M. V. S. I. D. 1, sub 16 en 20 Juli 1570. Dat het niet een werkelijk reisverstand van hem betrof, blijkt wel uit de redenen, die hij voor zijn handelwijze in de vergadering van zo Juli opgaf. Vooral de tweede daarvan is door haar sarcasme tekenend voor Van Wingens gemoedsstemming.
- 3) Bijv. W. M. V. S. I, D. 1, sub 20, 23 Juli. Ook de schrijvers van Hessels Archivum , T. II, n°. 104 beoogden de onbillijkheid van Van Wingens schorsing aan te tonen.
- 4) W. M. V. S. I, D. 1, sub 24 December 1570.

178

hand te verschaffen door n aanklacht tegen Ds. Wybo, hoewel gelukkig tevergeefs 1). Maar niettegenstaande dat al, sleten toch langzamerhand de moeilijkheden uit. Vooral toen in 1572, om de veranderde toestanden in het vaderland, Bartholdus Wilhelmi en Van Wingen overstaken, om in Holland aan de opbouw der Kerken een tijd mee te gaan werken 2), toen ter hunner vervanging in Londen Johannes Cubus en Jacobus Regius in de kerkendienst werden bevestigd, heerste er spoedig volledige en duurzame vrede.

Het waren vaak onverkwikkelijke dingen, waarbij we hebben moeten stilstaan. Toch: laten we niet te hard oordelen! Ook de mannen der Reformatie waren mensen. Ook de kerk der vluchtenden-om-het-geloof was een volk van zondaars, niet van heiligen. Alleen wie nooit heeft gebladerd in Oude papieren, alleen wie geheel een vreemdeling is in het land van menselijke gedachten en daden, kan dromen dat gebreken, waarover nu wordt geklaagd, ook toen niet zouden zijn voorgekomen.

En bovendien, hoeveel verkeerdheid er ook zij geweest, er was dan toch ook leven. Mag Londens gemeente er bij zonder voor aansprakelijk gesteld, dat er op aarde nu eenmaal geen vuur wordt gevonden zonder rook en geen gloed zonder vertering?

M. i. handelt onbillijk, wie het doet. En beter is dan toch in allen gevalle nog het leven met al zijn strijd, dan de rust, der zelfvoldaanheid, onverschilligheid, die verwant is aan de stilte van het graf.

SANDWICH.

De eerste Kerk, die na de Londense ter sprake moet komen, is die van Sandwich. Zij dateert reeds van 1561.

Aanvang Juli van dat jaar gaf koningin Elizabeth, het decreet, dat de haar betrekking had Op verzoek van de magistraat der stad, die zeker door opname der nijvere vreemdelingen de bloei daarvan hoopte te vergroten, gaf zij aan hoogstens 25 gezinnen uit de Londense vluchtelingengemeente, ieder van niet meer dan 10 of 12 personen, verlof zich te Sandwich te gaan vestigen en daar hun beroep uit te oefenen als wevers of vissers 3).

1) Zie A. Kuyper: De Hollandse gemeente te Londen in 1570/1 blz. 165.

2) W. M. V. S. III, D. t, blz. 87; Héssels Archivum T. III, no. 206), 231.

3) Publ. Hug. Soc. Vol. XV, p. 13, 14; Procéd. Hug. Soc. Vol. II, p. 205 sqq. W. M. V, S. III, D. 1, blz. 41 vergist Ruytinck zich klaarblijkelijk, wanneer hij van 200 „familiën" spreekt. — Onder deze kolonisten waren ook enkele tuinders, waaraan Engeland grote behoefte had.

179

Met dankbaarheid: werd deze koninklijke toezegging begroet Een zelfs aanzienlijk groter aantal personen dan de regering had toegelaten, maakte er, waarschijnlijk ongeveer eind September 1), gebruik van: niet minder dan een vierhonderdtal mannen vrouwen en kinderen vestigden zich metterwoon in de gastvrij(stad, en brachten haar weldra ook tot flinke welvaart: vooral toer het vreemdelingenelement spoedig nog belangrijk groeide 2).

Voor het kerkelijk leven van deze Sandwichse groep werf reeds van de aanvang gezorgd. Niet alleen vertrokken de eerst; emigranten voorzien van een attestatie van de Londense kerkenraad, maar ze werden ook vergezeld door Jacobus Bucerus die onder hen 'den dienst des Woords zou waarnemen.

Voor zover we uit de bescheiden een oordeel kunnen vellen, is Sandwich's vluchtelingenkerk, gedurende onze emigratie-periode een bloeiende gemeente geweest.

Ze bestond uit kalme, ordelijke leden 3) De roerige geest, dit

1) cf. Hessels Archivum T. II, no. 57, waarvan het jaartal wel geen ander dan 1561 kan zijn.

2) 27 April 1562 schrijft, Jacobus Bucerus aan Petrus Delenus, dat hij 't werk alleen nauwelijks af kan. (Hessels Archivum T, II, blz. 64); 23 October 1562 herhaalt hij zijn klacht, de stad is overvol. (Hessels Archivum T. II, no. 68). Omstreeks einde 1564 schijnen de vreemdelingen een vierde gedeelte van het aantal inwoners te hebben uitgemaakt. cf. Proceed Hug. Soc. Vol. II, p. 216 sqq.; later moeten zij zelfs een derde van de bevolking hebbe gevormd. Publ. Hug. Soc. Vol. SV, p. 19. cf. ook Vol. XII, Iutroduction p. IV over 't groot getal in 1574.

In de aanvang waren deze vreemdelingen vooral Hollanders. Late komen er ook veel Walen, die begin 1568 dan nok een eigen gemeente gingen vormen Publ. Hug. Soc. Vol. XV, p. zo. Zie voor deze Waalse Kerk, Schickler T. I, p. 303 —308

3) D. w. z. niet, alle Hollanders te Sandwich waren rustige mensen. De samenzwering, die tot de inval in West-Vlaanderen en de nederlaag te Waterloo heeft geleid, schijnt behalve in Norwich ook in Sandwich te zijn uitgebroed. (de Coussemaker Troubles T. I, p. 202. Ook hier was een brede zelfkant aan de emigratie, die niet tot de Kerk behoorde. In 1571 bij wordt door de regering uitdrukkelijk gelast een nauwkeurig onderzoek te doen naar vreemdelingen, zowel naar de rustige vrome, als naar „the evil disposed people', die „stad under color of religion and piety" 't land binnen waren gekomen. Zie Blok „De Watergeuzen Engeland", in Nijhoff Bijdragen 3e Reeks, D. 9, blz. 254, 255. -- 1555 waren er veel Anabaptisten te Sandwich. De magistraat eiste ondertekening van een aantal artikelen waaraan de gemeente door Trabins e.a. voldeed. Alleen ten opzichte van het ketterdood maakten ze de beperking, dat ze het slechts geoorloofd achtten, als het karakter der kettters of ketterijen het nodig maakten.

Proceed. Hug. Soc. Vol, H, p. 214; Hessels Archivum III, n°. 342. Te Norwich werden dezelfde of althans dergelijke artikelen destijds ook voorgelegd aan de emigranten. Daar schijnt men zijn instemming te hebben betuigd zonder de gemelde restrictie. Publ. Hug. Soc. Vol, L past. I, p. M. Ook te Londen had men in dat jaar moeite met Anabaptistische Hollanders W.M.V. S. III, D. I, blz. 107 vv. De kerkenraad der vluchtelingen, hoewel de dwaling afkeurend, sprong er voor de personen in bres. Burn refugees p. 28; of. vooral Hessels Archivum T. III, n5, 345, een belangrijk stuk.

180

ten zelfden tijde in Londen zoveel onheil te weeg heeft gebracht, werd hier niet gevonden. Integendeel geeft in 1563, na een bezoek aan Sandwich, aartsbisschop Matthew Parker van Canterbury, aangaande de vluchtelingenkolonie daar het schoon getuigenis, dat ze uitmunt door haar vroomheid op de Sabbat, door haar werkzaamheid in de week, en zó rustig zich gedraagt, dat ze nooit met geschillen voor de Major 1).

Bovendien heeft het der gemeente niet ontbroken aan goede, degelijke dienaren des Woords 2).

Als gezegd, begon de rij met Jacobus Bucerus, een protestant geworden monnik uit een Augustijnklooster te IJperen. Naast dezen kwam in het begin van 1562 reeds Godfried van Wingen, kort te voren om de vervolging uit Vlaanderen gevlucht 1), waar een valse broeder hem en verscheiden andere gelovigen had verraden. Van zijn leiding heeft echter de gemeente niet lang kunnen genieten, reeds in 1563 vertrok hij - zoals ons bekend is - naar Londen. En niet lang daarna, naar alle waarschijnlijkheid tijdens de moderatie, verdween ook Bucerus, om in Vlaanderen zijn diensten te gaan aanbieden. Lang heeft het echter zeker niet geduurd, of hij keerde naar Sandwich terug. Weldra had hij daar zelfs twee collega's: Willem Damman, die in 1570 4) en IJsbrandus Balck of Tradius, die in 1571 zijn ambt moet hebben aanvaard.

Hoe 't met de eerste twee dezer drie mannen verder is gelopen blijkt niet 5). De derde is lang te Sandwich gebleven. Zelfs bereikte onder Zijne leiding de gemeente het jaar, dat we als eindpaal hebben gesteld voor de emigratieperiode 6).

Wat de inrichting van het gemeentelijk leven betreft is ons niet veel

1) Strype: Matthew Parker p. 139.

2) Ten onrechte beweert Cuno Blatter der Erinnerung en Dr. Kaspar Olevianus 1887 S. 29, dat Dathenus er ook predikant is geweest. Toen Datheen gedurende de eerste periode der emigratie in Engeland vertoefde bestond er nog geen kerk te Sandwich, gedurende de tweede is zijn leven en bedrijf 266 bekend, dat een beslist oordeel kan uitgesproken.

3) Reeds in een brief d.d. 1 Oct. 1561 spreekt Bucerus de verwachting uit dat hij, met verscheiden ambtsdragere van de gemeente te Nieukerken, spoedig zou overkomen (Hessels Archivum T. II, n°. 57); blijkens 't adres van een missive van 27 Maart van het volgend jaar, was op dat ogenblik die wens vervuld. Hessels Archivum T. II, no. 61.

4) Zie W. M. V. S. 1, O. 1, blz. 188.

5) Van Bucerus weten we alleen nog, dat hij in 1572 stierf. cf. Hessels Archivum T. III, no. 200.

6) Eind Augustus 1578 schrijft Datheen uit Amsterdam aan Sichemius te Purmerend, dat Tradius door een „gravissima necessitas" zich plotseling van Antwerpen had moeten begeven ad „suam Sandtwicensem ecclesiam". Zie K. A. 1837 blz. 431.

181

bekend. Southerden Burn beweert, dat de vluchtelingen de Doop het Avondmaal enz. ontvingen in hun respectieve Engelse parochies; maar er zijn m. i. genoegzame redenen om dit gevoelen onwaarschijnlijk te achten 1'). In de brieven blijkt van zulk eet slechts gedeeltelijk vrije positie niets. Veeleer doen ze vermoeden dat men zich kon inrichten zoals men wilde, zonder enige afhankelijkheid.

Althans in de aanvang zal men zich wel geheel en al hebben gehouden aan de regelingen, die in de Londense Kerk waarvan die van Sandwich immers maar een stekje was, hebben

gegouden. Maar evenals het in die moederkerk zelf was toegegaan, liep het ook hier: door omstandigheden bleken op de duur veranderingen nodig 2). Zo blijkt uit een brief 3) van Januari 1570 dat er grote begeerte in de gemeente bestond, om de psalmberijming van Utenhove door die van Datheen te vervangen wat dan ook wel zal zijn gebeurd, immers men vroeg advies aan de kerkenraad te Londen, die zelf ook tot die verandering is overgegaan. Uit diezelfde brief blijkt ons — behalve de armoede der gemeente 4), die zó groot was dat men enige ambtsdragers ontslag moest geven uit de dienst, omdat ze ii zulke bekrompen omstandigheden verkeerden - dat men tegelijkertijd voor de verkiezing van leden van de kerkenraad des tijds ook een andere methode was gaan volgen, zonder dat even wel blijkt wat dat er voor een is geweest; wat te betreuenswaardige is, omdat Bucerus er juist bij vermeldt, dat ze zo'n volledig succes heeft gehad.

De plaats waar de gemeente bijeenkwam was eerst niet steeds dezelfde, maar beurtelings de St. Peters- en de St. Clementskerk 5) Maar sedert 30 April 1564 veranderde dit en werd — misschien echter slechts tijdelijk — maar een van deze twee gebouwen

1) Bern Refugees p. 205.

2) 15 April 1572 bijv. wordt er gehandeld met twee leden der Kerk, omdat ze geweigerd hadden hun kinderen te laten dopen, „accordyng to the order now here used in the congregacion”. Proceed. Hug. Soc. Vol II, p. 235.

3) Hessels Archivum T. II, TI., 99, d.d. 2 Jan. 1570. Gerdes Scrinium T. V, F. I, p. 17 dateert deze brief 22 Januari.

4) 4 Maart 1565 reeds vraagt de Hollandse gemeente ontheffing van enige lasten om hun grote armoede. Ze wordt toegestaan, maar 1567 weer ingetrokken. 22 Juli 1568 echter weer verleend. 1577 werd er weer een noodkreet aangeheven; en werkelijk men was ook zwaar belast. Zelfs moesten de omstreeks die tijd naar 't vaderland terugkerenden nog een belasting betalen van 22 stuivers. Als 't zo door gaat, klaagt men, zullen we niet meer in staat zijn te zorgen voor „the maintenaunce of the ministry of God's word” „the sustetitation of our good”. Proceed. Hug. Soc. Vol: II, p. 205-235 passim. 5) cf, Proceed Hug. Soc. Vol. 11, p. 216 sqq., ook voor 't volgende.

182

haar ten gebruike gegeven, mogelijk om uitbreiding der toenmalige pestepidemie, die ook onder de Vlaamse vluchtelingen te Sandwich tal van slachtoffers heeft gemaakt, te voorkomen. Bijzondere moeilijkheden schijnen in deze gemeente wel niet te zijn voorgekomen. Met de regering was men op goede voet. Toen in 1573 koningin Elizabeth aan Sandwich een bezoek bracht, heeft Balck haar Met alleen uit naam der emigranten een woord van welkom toegesproken, maar haar zelfs ook volgens hun opdracht een geschenk aangeboden, nl.: een silver kistken, daert kindeken Moses in lagh" 1). En de magistraat der stad heeft herhaaldelijk maatregelen genomen tegen die emigranten, die niet bij de Kerk zich hadden aangesloten 2).

Ook onderling kon men het best vinden. Twisten, als we ze in Londens Kerk zagen woeden, hier te Sandwich vinden we er haast niets van. Behalve de keer, waarop ik reeds bij de behandeling van Londens Kerk wees 3), schijnen nog maar éénmaal moeilijkheden te zijn voorgevallen, waarvan het gerucht tot buiten Engeland doordrong. Onder de verloren geschriften van Fransiscus Junius, noemt Cuno n.l. er een, dat door zijn titel: „Responsum ad fratres Zanwicenses in Anglia de imagine Christi 1566" erop wijst, hoe ten opzichte van de leer over het beeld van Christus in onze gemeente toen de gevoelens uiteenliepen 1). Zeer te betreuen is het, dat we de inhoud van dit stuk niet kennen; allicht toch had die ons iets meer geleerd over het karakter van Sandwich's geschil. Nu is dit ons eigenlijk geheel onbekend en kunnen we alleen gissen, dat een besluit van de stedelijken magistraat van 31 Augustus 1565, dat wijst op een onrustig element in de gemeente, en een ander d.d. 6 Februari 1566, waarbij opgetreden werd tegen twee vrouwen, die gedurende de dienst des Woords, den

1) cf. Friesche volksalmanak voor het jaar 1899, waar, blz. 46-67, J. Reitsma onder de titel: „Ysbrand Balck, een predikantenleven in de tweede helft der zestiende eeuw”, een levensbeschrijving van dezen dienaar des Woords gaf.

o. a. 10 Oct. 1565 en Maart 1582. cf. Pruceed. Hug. Soc. Vol. II, p. 205 sqq.

3) Toen Sandwich gemengd werd in de Wingense twisten; vgl. blz. 158 dezer studie en onder de bewijsstukken n°. 6. De twist was toen hevig, maar schijnt haar brandpunt toch meer in Londen dan in Sandwich zelf te hebben gehad, waarom ze ook weer spoedig was bijgelegd. Een geschil over de naturen van Christus, tussen Adriaen Obrius en Balck in 1575 en later, bespreek ik niet, wijl dat slechts tussen deze personen ging. Ter zijde is Sandwich in 1562 ook nog betrokken geweest bij een strijd, waarover meer bij Frankfort.

4) Cuno Fransiscus Junius der Aeltere 1891 S. 236.

183

voorganger voor „knaven” hadden uitgemaakt, met deze zaak althans in niet zeer verwijderd verband zullen hebben gestaan 1). Een ding is er, dat bij het doorlezen van de stukken, die op Sandwich's Kerk betrekking hebben, ons vooral treft: het ernstig streven, dat van haar uitgaat, om tot het leggen van enig kerkverband te komen. Waaraan dit verschijnsel te danken is, valt moeilijk te zeggen, maar dat het zich voordoet is wel zeker.

Niet alleen het feit, dat men te Sandwich praktisch herhaaldelijk het advies vroeg van de dienaren te Londen in allerlei zaken 2), komt hiervoor ten bewijze in aanmerking. Ook andere vluchtelingenkerken deden dat. Nee, maar theoretisch en welbewust stuurt men aan op samenwerking, overtuigd dat om troebelen te vermijden, harmonie in optreden een der voornaamste voorwaarden is 3).

Reeds bij de eerste de beste poging, in de kring der vluchtelingenkerken ter sprake gekomen om in deze richting te werken, was Sandwich ook daarin betrokken. Het bekende voorstel toch van de kerkenraad van Antwerpen, in 1565 gedaan, de eerste stap op de weg die uit zou lopen op de synode te Emden in 1571, betrof immers juist een vergadering der kerken van Zeeland, van Vlaanderen en van Zandwijck 4).

In hoeverre er van deze vergadering iets is gekomen, valt niet te zeggen. Emdens kerkenraad, om advies gevraagd, ried haar af, maar niettemin is toch zeer goed mogelijk, dat ze wel is gehouden. Maar ook al is dit niet het geval geweest, dan heeft zich onze gemeente toch volstrekt niet laten ontmoedigen. Niet alleen heeft ze van harte het plan toegejuicht 5), dat een brief van Marnix en Van der Heyden, uit de Paltz ook aan de Engelse Kerken rondgezonden, had opgeworpen, n.l. om in een gemeenschappelijke vergadering der emigrantenkerk en enkele

1) Deze besluiten oorden vermeld in de reeds meer aangehaalde Proceed. Hug. Soc. Vol. II, p. 205 sqq.

2) Bijv. in 1574, ter gelegenheid van ziekte van de dienaar des Woords, werpt men de vraag op, of — gedurende die tijd — enige exercenten, behalve prediken ook de Sacramenten mogen bedienen. Vgl. Hessels Archivum T. III, n°. 287, 288, 289. Een ander maal is men benieuwd te weten, hoe in Londen is gehandeld met de „vietalyeerders van Duc d'Alff, Hessels Archivum I. III, no. 232. Weer een andere keer gaat het over het onderhoud der dienaren des Woords en van hun weduwen en wezen. Hessels Archivum, T. III, no. 232.

3) E. K. P. sub 24; April 1565.

4) Van Meer blz. 27 vv.

5) Hessels Archivum T. III, no 148.

184

punten van algemeen belang te bespreken 1); maar zelfs vóórdien schijnt ze uit eigen initiatief

een poging te hebben gedaan, om althans onder de Engelse kerken wat meer toenadering te bewerkstelligen. De 24^e Februari 1570 doen n.l. Bucerus en Guilhelmus Dammans, uit naam van het Consistorie, bij rondschrijven aan de zustergemeenten het voorstel, om een colloquium te houden. Een viertal punten zouden op die bijeenkomst dan ter sprake moeten gebracht: 1. het stellen van een orde tot bewaring der Kerk; 2". het adviseren over moeilijkheden in de particuliere Kerken; 3". De confirmatie der gebruiken en ceremoniën, en ten slotte het nemen van maatregelen en beramen van middelen, om de last der broeders in 't vaderland te kunnen verlichten 2).

Ongetwijfeld een goed voorstel, maar dat toch niet tot daden heeft kunnen leiden. Ruim een maand toch nadat het aan de orde was gesteld, werd het op de achtergrond gedrongen door een ander, om niet alleen de Nederlandse vluchtelingenkerken op Engelsen bodem, maar ze allen in synodale vergadering tezamen te brengen 3).

Daar dit laatste plan geheel hetzelfde beoogde als dat van Sandwich, n.l. het leggen van kerkverband, en alleen in zijn strekking wat ruimer was, kunnen we niet anders aannemen, dan dat onze gemeente er gaarne mee zal zijn meegegaan. En toch, als het verwerkelijk wordt en van 4 - 13 October 1571 de afgevaardigden te Emden bijeenkomen, ontbreken de hare evengoed als die van alle andere Engelse emigrantenkerken.

De oorzaak van dit verschijnsel lag in de gezindheid der Engelse overheid. Deze wilde van een band tussen bewoners van haar gebied en die van het vasteland niets weten. Zelfs toen na afloop der Emdense synode, in het voorjaar van 1572 , te Londen een vergadering plaats had alleen van de Engelse vluchtelingengemeenten om - zonder enigen vertegenwoordiger uit Duitsland of Nederland — de in Oost-Friesland gevallen besluiten te bespreken, raad te houden of men op de volgende, tegen Mei van dat jaar uitgeschreven synode 4) ook aanwezig zou kunnen zijn en

1) Deze brief van Marnix en Van der Heyden is afgedrukt bij Toorenenhergen Marnix D. III, blz. 169; de punten in kwestie waren: 1e. opleiding der predikanten; 2e. kerkverband; 3e. verzorging van de armen; vgl. van Meer blz. 57.

2) Hessels Archivum T. III, O. 143.

3) Zie de beroemden brief van Marnix en Van dor Heyden Toorenenbergen Marnix, Aanhangel blz. 3-88.

4) Zie Hessels Archivum T. III. no. 177
185

een classis-indeling vast te stellen voor haren kring, werd daartegen van de zijde van liet gouvernement zo krachtig geprotesteerd, dat men zich verder van alle handelen te die opzichte maar onthield 1).

Eerst omstreeks 1575 breken — vrij plotseling zelfs 2) - betere tijden aan en wordt het lang gekoesterd ideaal van Sandwich eindelijk vervuld. Niet alleen maakt in een brief d.d. 12 Mei van dat jaar de Classe Walcheren dankbaar melding van de toezegging der vreemdelingenkerk te Londen, om ook haar afgevaardigden te zenden naar de generale synode, van welke bijeenroeping destijds sprake schijnt te zijn geweest 3); maar ook heeft omstreeks die tijd te Londen het eerste van een hele reeks Colloquia plaats gehad 4), waardoor — zoals de nog voorhanden acta van die vergaderingen ons doen zien 5) -- al de zegeningen van een geregeld kerkverband, aan onze Hollandse gemeenten in Engeland ruimschoots zijn ten deel gevallen.

COLCHESTER.

De derde vluchtelingenkerk in Engeland was die te Colchester. Omstreeks het midden van 1562 6) stroomden zoveel vluchtelingen naar Sandwich, dat men daar voor overbevolking begon te vrezen en aan Jan Utenhove verzocht, om bij bisschop Grindall te bewerken, dat een

deel van die stroom naar een andere plaats, hetzij Colchester, hetzij Lynn zou mogen afgeleid worden 7).

Heel vlot liep de zaak echter in de aanvang niet. Althans niet

1) Hessels Archivum T. II, ars. II 0, 117. Ook bij deze Londense vergadering was het weer bijzonder de Kerk van Sandwich, die er op aanhield haar te houden. Hessels A Archivum T. III, no. 180.

2) 7 December 1571 is er van afvaardiging door de Kerken in Engeland nog geen gedachte 12 Mei 1573 echter wel. cf. Hessels Archivum T. II, no. 136 en 137.

3) Hessels Archivum T. II, no. 137. Op de latere synodes vindt men dan ook inderdaad afgevaardigden uit Engeland; vgl. van Meer bladz. 200, en Woudstra blz. 33.

4) In Maart; vgl. over de voorbereiding van deze eerste samenkomst: Hessels Archivum T. III, n°. 314, 315-318, 320- -327, 329.

5) Deze zijn uitgegeven door de Marnixvereniging in serie II, Deel I.

6) Eind April wordt vermeldt, dat er velen komen; maar van overbevolking toch nog niet gerept. Wel echter in October. cf. Hessels Archivum. T. II. no. 64 en 68.

7) W. M. V. S. III, TA .T, blz. 43. Ten onrechte geeft Publ. Hug. Soc. Vol. xii, introduction p. I de voorstelling alsof Ruytinck zegt, dat dit in 1560 voorviel. Na eerst van de gemeentestichting te Sandwich in dat jaar te hebben melding gemaakt, gaat hij tot 't nemen van Colchester over met de woorden: de menigte mettertijd zeer groot wordende en verplaatst dus zijn gedachten klaarblijkelijk nam een later tijdstip.

186

vlug genoeg naar de zin der leiders te Sandwich. Kog is een brief d.d. 23 October 1562 voorhanden, door Bucerus aan Petrus Delenus te Londen gestuurd, waarin met kracht wordt aangedrongen tip haast; de zaak duldde eenvoudig geen uitstel 1)!

Of 't aan dit schrijven te danken is geweest, weet ik niet, maar kort daarop - in 1563 - hebben werkelijk de stedelijke autoriteiten besloten, zich met de Privy Council te verstaan over de opname van een aantal emigranten, met verlof van kerkinstituëring 2).

Of het antwoord van dit hoog College spoedig is afgekomen, is alweer een niet uit te maken zaak. Onwaarschijnlijk is het wel niet, was de Council toch over 't algemeen de kolonisten, om hun flinke kundige werkkraft niet ongenegen; gelijk het hen dan ook herhaaldelijk heeft beschermd tegen de kleinzielige naijver van zijn eigen volksgenoten 3). Maar een beslissend oordeel uit te spreken is toch bezwaarlijk.

En zo is dus ook moeilijk te zeggen, wanneer eigenlijk de instituëring dezer vluchtelingenkerk heeft plaats gehad. Moens Waller spreekt van 2563, Ruytinck daarentegen noemt het jaartal 1565 4). Wil men een keuze, dan gevoel ik nog het meeste voor de mening van Ruytinck. En dat wel op de volgende grond heeft reeds eerder een Kerk bestaan, dan had deze allicht een dienaar des Woords gehad, en hiervan blijkt niets 5'). Want het denkbeeld van Moens-Waller dat Joannes Miggrodius, de bekeerde pastoor van Vere op Walcheren, reeds in 1563 de leiding der gemeente op zich genomen heeft, lijkt mij niet juist 6). Voorzover uit de bronnen te zien is, kwam hij niet eerder naar Engeland over dan in 't jaar 1566, zo het niet 1567 is geweest. Immers niet alleen werd hij eerst in Augustus 1568 door Alva in de ban gedaan7), wat — in verband vooral met het feit, dat

1) Hessels Archivum T. II, no. 68.

2) Publ. Hug. Soc. Vol. XII, Introduction p. XII.

3) Burn Refugees p. 210, 211. Ook de Engelse Predikanten van Colchester namen het soms voor de vreemden op; vgl. Proceed. Hug. Soc. Vol. II, p. 182 vv.

4) W. M. V. S. III, D. I, blz. 43.

5) Ook Burn Refugees p. 215 zegt, dat „Meggrodius" de eerste dienaar des woords te Colchester was.

6) Publ. Rug. Soc. Vol. XII, Introduction p. II en p. 89. Dit deel is voorbereid door Moens en na diens dood uitgegeven door Waller. Schijnbaar is hun bewijs sterk, beroepen ze zich toch up authentieke

bronnen. Maar er schijnt toch een vergissing in 't spel te zijn; op de lijst op blz. 11 komt Migrode's naam in 't geheel niet voor, wat toch hot geval zou moeten zijn geweest, indien hij metterdaad te Colchester zich had bevonden.

7) Marcus Sententiën enz. Amsterdam 173,3 bid.,   Nugrode = Migrode.
187

in 1567 eerst een opvolger voor hem werd benoemd als pastoor en deken van het kapittel der Onze-Lieve-Vrouwe-kerk in Veere 1) - er toch op schijnt te wijzen, dat hij toen nog niet lang geleden protestant geworden en gevlucht moet zijn; maar ook komt zijn naam op een „Liste of Strangers at Colchester", die 11 Mei 1571 werd opgesteld, voor met de volgende bijvoeging: „hath continuel in England IIII yeares or therabouts"; en onder die emigranten, welke „of late" verlof hebben gekregen zich in de stad te vestigen 2).

Ik neem dus aan, dat eerst omstreeks 1566 een geregeld kerkinstituut te Colchester is ontstaan. En dan nog slechts een van kleinen omvang. Voorlopig schijnt alleen nog een bepaalde groep van vreemdelingen te zijn toegelaten. Tenminste, als omstreeks 1569) een nieuwe stroom uit Sandwich komt overgehuisd, hebben opnieuw onderhandelingen over al of niet toelating plaats.

Den 1^e Augustus 1570 ging een brief van de stedelijke autoriteiten naar de Council, met de mededeling, dat een elftal huisgezinnen, vijftig personen alles tezamen, uit Vlaanderen door Alva's tyrannie verdreven, via Sandwich naar Colchester gekomen waren; en met de vraag of men dezen gastvrijheid mocht verlenen, waartoe men zeer geneigd was, omdat het „very honest, godly, civil, and welt ordered people" leek, „not given to any outrage or exces", en omdat ze bedrijven uitoefenden, die tot nog toe in de stad onbekend waren').

Het antwoord, dat 24 Maart 1571 werd verzonden, luidde gunstig. En zo was blijvend ook te Colchester een schuilplaats voor de emigranten verkregen.

Al spoedig was deze zeer in trek. Hoewel voorlopig nog niet alle honderd vijftig personen, waarvan de tegen 1570 aangekomenen hadden verteld, dat ze slechts op een gunstig antwoord van Colchesters magistraten wachtten om ook te verhuizen, aan

1) J. Renier Nieuwe Naamlijst der predikanten in de Hervormde gemeente van Veere 1834 blz. 1,

2) Publ. Hug. Soc. Vol. XII p. 97: „No denizen John van Migrode, oreacher, borne Flaunders, and beinge of the age of XXXV.yeares, is no denizen, hath continued England IIII yeares or therabouts, and of en honest conversacion. — Maria Migrode, his wife one daughter of the age of II yeares .... A maid servannt ...".

3) Een later nog te noemen brief d. d. 1 Aug. 1570 meldt, dat de magistraat eerst in deze vluchtelingen in aanraking kwam, toen ze al enigen tijd te Colchester woonde Daarom stel ik 1569 ongeveer.

4) Publ. Hug. ACW. 1 el, X.H. introduction p. II Burn Refugees p. 238-21,

188

dat voornemen hebben gevolg gegeven, toch was in Mei 1571 het aantal Hollands sprekende emigranten er reeds tot honderd zeven en zeventig gestegen. En gaandeweg kwamen er nog steeds meer. Sommige schrijvers noemen voor de bloeitijd zelfs een getal van 2500 zielen. En dit schijnt inderdaad niet te hoog te zijn 1). Wel hebben we geen officieels lijst meer over, die een getal bereikt, dat zelfs ook maar enigszins die grens benadert, maar dat bewijst niets; geen van de voorhanden lijsten dateert ook uit de bloeitijd. En dat ene van 1586 het nog brengt tot een som van 1293 personen, toont wel genoegzaam aan, dat we zulke hoge getallen voor de beste jaren met niet te veel wantrouwen moeten bezien.

De meeste van deze vreemdelingen hebben zich bezig gehouden met het weven van lichtere stoffen, waarmee ze ook in het vaderland hun brood hadden verdiend 2). Gewaarmerkt met het zegen „Dyts. Colchester Crone Bay 1574", verliet menig stuk goed hun lakenhal en vond op de wereldmarkt, vooral in Spanje, een gunstig onthaal. En zo steeg het stadje niet alleen in zkielen aantal, maar ook niet minder in bloei en in welvaart.

Veel van het kerkelijk leven dezer vluchtelingengemeente is ons niet bekend. Reeds noemde ik de eersten dienaar des Woords: Johannes Miggrodius. Toen deze omstreeks midden 1572 naar het vaderland is teruggekeerd, om daar de zorg over zijn vroegere gemeente weer op zich te nemen 4), werd hij opgevolgd door Theodorus van de Berghe, die tot 1598 zijn diensten aan Colchester is blijven verlenen 5).

Bijeenkomen deed de gemeente eerst in een gebouw in de Head Streat, later op andere plaatsen 6).

1) cf. Proceed. Hug. Soc. Vol. II, p. 196, waar een brief van 1580, op grond van geloofwaardige berichten, zelfs van een getal van meer dan 3000 spreekt.

2) Publ. Hug. Soc. Vol. XII, p. VIII.

3) Een lijst der beroepen van degenen, die in 1571 zich te Colchester bevonden, zie Publ. Hug. Soc. Vol. XII, Introduction p. III.;, over de eigenaardigheden van de weverij aldaar, cf. Proceed. Hug. Soc. Vol. II, p. 182 sqq.; ook een artikel van Fred. Oudeschans Dentz in Neerlandia, Orgaan van het Algemeen Nederlands Verbond November 1906; waar o. a. een afbeelding van een portret van Miggrode en van de Dutch Day Hall.

4) In Mei is hij nog niet vertrokken. Zie Hessels Archivum T. II, no. 115 no. 4; Renier Nieuwe naamlijst der predikanten in de Hervormde gemeente van Vere 1834 hldz. 1, z veronderstelt, dat hij vóór eind Juni uit Colchester vertrok.

5) Publ. Hug. Soc. Vol. XII, p. 89.

6) cf. De historische voorrede van Moens' The Marriage, Baptismal, and Burial Registers a. s. o, of the Dutch Reformed church, Austin Friars, London 1884

189

Bepaalde gegevens over haar inrichting ontbreken. Maar in hoofdzaak zal deze wel formeel gelijk en door eenzelfde geest bezielde zijn geweest, als al de andere vluchtelingenkerken in Engeland, met wie ze dan ook sedert 1575 in kerkverband tezamen leefde.

Het zegel van deze Kerk was een anker, door twee armen gesteund 1).

We mogen van de behandeling van Colchester niet afstappen, alvorens ook nog met een enkel woord melding te hebben gemaakt van een tak dezer nederzetting, die zich in 1575 gevestigd heeft te Halstead in Essex, een plaatsje dat tien mijlen van Colchester verwijderd lag 1). Aanvankelijk waren er een veertig gezinnen, omstreeks zo personen dus. Maar lang duurde dat niet. In 1580 ontstonden grote moeilijkheden met een deel van Halsteads inwoners, die, blind voor de voorspoed die de vreemden hun stad brachten, deze op alle manier trachtten tegen te werken 2). Het gevolg was, dat in dat jaar niet minder dan de helft der kolonisten weer naar Colchester terugkeerde. Tot grote spijt van het beter gedeelte der burgerij van Halstead, dat dan ook alle mogelijke moeite deed om te bewerken, dat nieuwe emigranten zich in hun stad zouden komen vestigen. Een streven waarin ze door tal van omliggende stadjes werden gesteund 3). Volkomen begrijpelijk! Zelfs het ergste egoïsme moest wensen dat de vreemden terugkeerden. Want door het vertrek van die vreemden was de stad zienderogen achteruit gegaan. Waar vroeger wekelijks 160 à 180 stukken baal naar Londen werden verstuurd, voor een bedrag van tussen 240 en 260 pond sterling, werden er nu niet meer dan 7 of 8 simpele stukjes gemaakt in die zelfde tijd.

Al dit pogen bleef echter vergeefs. Halsteads kolonie bleef steeds een klein groepje, en in 1590 — niettegenstaande verscheidene, door de Privy Council krachtig gesteunde pogingen, om haar kunstmatig nog wat in 't leven te houden — is ze geheel uitgestorven.

1) Burn Refugees p. 214.

2) Vgl. over deze kolonie: Proceed. Hug. Soc. Vol. 11, p. 394 sqq.; Publ. Hug. Soc. Vol. XII p. Introduction p. V. sqq.; waaraan al het volgende is ontleend.

3) 0. a. eiste men, dat de Hollanders niet hun zegels ook 't door de Engelsen gemaakte laken zouden stempelen, wat wel geen andere bedoeling zal hebben gehad, dan tweede kwaliteit voor eerste te doen doorgaan.

4) Door Pebmarsch, Little Maplestead, Veldham, Colne Engaine, Great Maplestead, Gedingham, Sybell, en Castle Hedingham. Publ. Soc. Vol. XII, Introduction p. V.

190

Niettegenstaande ze al spoedig zo klein in aantal waren, dat ze herhaaldelijk zich verontschuldigen als het de bijwoning van een colloquium geldt 1), hadden toch de Neder-Duitsers te Halstead hun eigen dienst des Woords.

Na eerst een paar maal een eigen predikant te hebben gehad, moesten ze zich echter al spoedig behelpen met mannen, die voor een tijdlang ter leen werden gezonden vanuit de Londense Kerk 2). Want in verband met de boven beschreven teruggang der gehele kolonie viel uiteraard ook vermindering van het kerkelijk leven niet meer tegen te houden. Tot ongeveer 1590 leidde de gemeente nog een vrij kwijnend bestaan 3); sedert dat jaar schijnt zij zich geheel te hebben opgelost, althans er wordt geen spoor meer van haar gevonden.

NORWICH.

Op 100 mijlen afstand van Londen 4), honderd veertig mijl van de Vlaamse kust verwijderd 5), lag Norwich, de volgende stad die onze aandacht vragen komt.

Het patent waarbij koningin Elizabeth haar voor de Hollanders heeft opengesteld, is gedateerd van de 5de November 1565 6). Daarbij werd aan een dertigtal gezinnen verlof gegeven om zich in de stad te vestigen, en er hun bedrijf — hoofdzakelijk weven en al wat daarmee samenhangt 7) — uit te oefenen. Evenals te Colchester echter hier ook onder de voorwaarde, dat die gezinnen niet meer dan tien personen mochten tellen.

Vier en twintig Vlaamse en zes Waalse huishoudens maakten het eerst van het gegeven verlof gebruik 8). Naar alle waarschijn-

1) Zie bijv. Hessels Archivum T. III, n°. 900.

2) In 1578 was er Adriaan Sebastiaense (Hessels Archivum T. III, n°. 527 of. 567 en 570); in 1581 Jan van Kooye (Hessels I.1. no. 900); in 1585 Joos Verhouve (1.1. n°. 973). Daarna tijdelijk uit Londen ter leen Jan Selot; deze had geen gemakkelijke taak, er was vrij wat twist in de gemeente (1.1. n°. 981, 98z, 988, 991), die hij echter gelukkig wist bij te leggen (1.1. no. 1000). Na hem werd nog een tijdlang Jacob de Hont geleend (L.1 no. 1080 en 1084. In de vacatures las men preken van „Hinderyckus Bullingerii" [1.1. no. 1000.

3) cf. Hessels Archivum T. III, de brieven 1106, 1116, tm, 1116, 1118.

4) Z. L. first series, p. 233.

5) Publ. Hug. Soc. Vol I, Part I, p. 71.

6) Het is afgedrukt bij Hessels Archivum T. III, no. 98. De Calender Historial van Solenne uit het jaar 1570, noemt 4 November. Publ. Hug. Soc. Vol. I, part. II, p. 23.

7) Gedurende de gehele emigratieperiode bleef dit ook de voornaamste bezigheid der emigranten. Zie H. Q. Janssen. De Hervormde vlugtelingen enz. blz. 16, 38, 43; Burn Refugees p. 196 vr.

8) Publ. Hug. Soc. Vol. I, part. II, p. 17 sqq.

191

lijkheid kwamen deze uit Sandwich 1). Later kwamen er vooral veel emigranten uit Doornik 2) en uit Yperen 3) In 't bijzonder na Alva's komst nam de toevloed van vreemdelingen bij de dag in omvang toe. Begin 1568 waren reeds 1132 Vlaams-sprekenden in de stad 4), in

Augustus van dat jaar niet minder dan 314 gezinnen. In 1369 steeg het zielen aantal tot 2866; in 1571 was het, de Walen meegerekend, 3925 5). In 1794 en 1575 was de plaats overvol. En nog in 1582 bereikten de vreemdelingen er een getal van 4679.

Een doodse en verlaten stad was het, toen de eerste vreemdelingen er kwamen 6). Ook het kerkelijk leven was er zeer ingezonken door het onwaardig optreden van bisschop Parkhurst, die »making merchandise of the Church of God", haar zwaar verwoestte, dat in 1562 meer dan de helft der parochiekerken vacant was 7). Maar Evenals zoveel andere plaatsen is ook deze door de emigratie een nieuw leven begonnen. Vooral toen gaandeweg het aantal vreemdelingen steeg, was Norwich spoedig een welvarende plaats.

Men bereikte haar van uit Zuid-Nederland 't gemakkelijkste door in de haven van Nieuwpoort scheep te gaan. Daar in de herberg „de halve Marie" was een welgezinde waardin, die heel wat vluchtelingen heeft voortgeholpen 8). Men reisde dan via Yarmouth. Dat was het goedkoopste; over Sandwich te gaan kostte tweemaal zo veel. Vooral een zekere schipper Wolfaert Boeteman heeft tal 'van personen overgebracht; zijn naam wordt herhaaldelijk in de brieven genoemd, ook als die van de man welke zich gedurig belastte met de overbrenging der berichten van de emigranten aan hun achtergebleven vrienden en familiebetrekkingen.

1) V7. 11. V. S. III, D. 1, blz. 43.

2) Rahlenbeck : Les expositions Belges a la cour d' Elizabeth 1558—1603. Extrait de la revue de Belgique 1880 p. 9 u. 1.

3) Publ. Hug. Soe. VOL I, part. 1, appendix 5

4) Zie voor deze opgaven: Publ. Hug. Sou Vol. I, part. I, p. 24-27, en passim. cf. Hessels Archivum T. III, n°. 304.

5) cf. Z. L. first series, p. 256, waar de Hollanders op + 4000; de Walen op ongeveer 400 wordt geschat.

6) Publ. Hug. Soc. Vol. I, Part. II. p. 17; Gachard Corr. de Phil. II, T. I, no. 351.

7) Diocesan histories, Norwich by rev. A. Jessop; Londen 1884.

8) Deze en de volgende bijzonderheden zijn ontleend aan de belangwekkende briefverzameling uit het archief van Yperen, door H. Q. Janssen indertijd gepubliceerd onder de titel: „De Hervormde vluchtelingen enz.". Zie bijv. blz. 21, 23, 21.

192

Ook over de welvaart, die door de vluchtelingen in de plaats begon te heersen, geven de stukken van die tijd niet onaardige bijzonderheden 1). Men ging er netjes gekleed. De levensmiddelen waren er goedkoop, en gemakkelijk kon men er zijn brood verdienen. De Hollanders leefden samen aangenaam en de Engelsen waren over 't algemeen zeer vriendelijk. „Vriesland", schrijft een der ballingen, en hij bedoelt er natuurlijk Emden, Oost-Friesland mee, „Vriesland is veel ongeriever dan Noordwijk" (Norwich), ... ik verdien zoveel dat ik met een gezin van drie kinderen er gemakkelijk van rondkomen kan. Een lotgenoot van hem meldt: „Te Norwich is het lievelic, vredelick om 't Woort te horen en om voor die gerne werken de kost te krijgen".

En niet, alleen gevoelden zich de vreemdelingen in hun nieuwe woonplaats op hun gemak, ze werden ook van de zijde hunner gastheren om hun nijver werken en hun ordelijk optreden zeer gewaardeerd. Nog is er een document voorhanden, waarin, van Engelse kant, 't volgende wordt genoemd als bate voor de stad, voortgekomen uit de aanwezigheid der vreemdelingen tussen 1565 en 1575: invoering van nieuwe industrie, waardoor de bevolking der stad en van een kring van 20 mijlen daaromheen zeer vooruitging, restauratie van huizen; vooruitgang van de koophandel. De vreemdelingen betalen aan alle lasten mee, zetten onze jeugd aan 't werk, bearbeiten de grond, leven heilig, vragen niemand geld en onderhouden hun eigen armen. Voor 't grootste deel zijn ze Godvrezend, werkzaam, gehoorzaam aan de overheid, en

vredelievend. Onze stad is gelukkig in hun bezit 2).

Bij zulke uitlatingen van weerszijden laat het zich 'begrijpen, dat moeilijkheden tussen de vreemdelingen en de regering zo goed als geheel zijn achterwege gebleven. Veeleer andersom was er een uitnemende verstandhouding.

Onder anderen is dat ook uitgekomen bij het bezoek, dat in 1578 koningin Elizabeth aan de stad heeft gebracht. Toen heeft niet alleen in naam der vreemdelingengemeenten, de Neder-Duitsche en der Waalse, Moded op de markt een Latijnse redevoering uitgesproken, maar zelfs werd der Koningin ook een geschenk aangeboden, een verguld zilveren beker van een gewicht van

1) Zie H. Q. Janssen De Hervormde vluchtelingen enz. blz. fl, 20, 23. 21 Publ. Hug. Soc. Vol. I, appendix 20.

193

vijftig pond; waarop Hare Majesteit heeft geantwoord met een gift aan de beide vreemdelingenkerken, n.l. van 10 pond voor de Walen en van 20 voor de Hollanders 1).

Ook te Norwich was niet heel de vreemdelingenkolonie samengesteld uit het beste deel onzer natie. Evenals te Sandwich woonden ook hier leiders van de aanslag op Vlaanderen, die in 1567 — echter zonder resultaat — heeft plaats gehad. Het blijkt uit een dichtbundeltje van een zekere Jacob Sluper, dat enkele jaren later verscheen. Juist om hun aandeel in die samenzwering dichtte hij tegen die beide steden een vloekzang, waarvan Coussemaker de hoofdgedachte aldus weergeeft: „Fuis les murs de Zandwich, fuis les rivages de Norwich! Car ils renferment des brigands pires 'que les pirates, Gètes et Scythes; Ils y agissent en sûreté 2). Maar behalve dit onordelijk volk, rumoerig en opstandig, behoorden tot deze kolonie toch ook velen, die om het hoge motief der religievrijheid het vaderland hadden verlaten, en begrijpelijkerwijze was er dus van de aanvang ook een openbaring der Kerk 2). Eigenlijk had er nok vroeger reeds zulk een vluchtelingenkerk bestaan. Althans een poging is er gedaan, om er een tot stand te brengen. Reeds Eduard VI schijnt te hebben gedacht over het stichten van een tweede emigrantkolonie. Zelfs schijnt dat plan ook reeds tot een begin van uitvoering gekomen te zijn. Althans in een bericht van 1561 wordt getuigd, dat de vreemden nu reeds sedert een tiental jaren groot voordeel aan Norwich hebben gebracht 4) Maar verder dan dit begin is men toch niet gekomen. Door Eduards vroegtijdige dood leed het plan zeker schipbreuk 5).

Ditmaal echter ging het beter. Nog geen twee maanden lag het besluit der Koningin achter de rug, of — het was op de laatste December — men kon reeds tot de Hollandse dienst des

1) W. M. V. S. III D. I, blz. 135. Over de in deze Kelk gebruikelijke avondmaalsbekers, zie Proceed. Hug. Soc. VOL V, p. 443 sqq.

2) de Coussemaker Tronbles T III, p. 38, 39. Vgl. Publ. Hug. Soc. Vol. I, part. I, appendix 17.

3) Doop-, trouw- en begrafenisboelen van deze Norwichtsche vluchtelingenkerk zijn niet meer voorhanden. Ten tijde van Southerden Burn, + 1846, waren ze in het bezit van een der ouderlingen of diakenen. Burn Refugees p. 202. Zegel bestond uit: een leeuw met een boek, en 't randschrift: „Vicit Leo Jud. apen liber. Apoc. 5.", zie Kist in K. A. 7857 blz. 484.

4) Moens the Marriage a. s. o. registers of the Dutch Reformed Church Londen 1884 p. XVIII.

5) Publ. Hug. Soc. Vol. I, part. II, p. 21.

194

Woords in de kerk der Black Friars Preachers, aan Johannes den Doper gewijd, te samen komen 1).

Toch was dit nog niet meer dan een voorlopig voorrecht. Het wachtte nog op bevestiging van hoger hand.

Om deze te verkrijgen hebben toen de vreemden een schrijven gericht aan de hertog van Norfolk en die verzocht, om voor hen bij de bisschop van Norwich en de aartsbisschop van Canterbury te willen bewerkstelligen, dat deze hun medewerking verleenden. De 28^e der maand was de zaak gelukkig in orde gekomen 2).

Niet alleen werd toen officieel de beschikbaarstelling van het reeds genoemde kerkgebouw goedgekeurd 3), maar tevens werd de emigranten toestemming gegeven, om — zoals ze mede gevraagd hadden — dezelfde eredienst te mogen hebben als hun broeders te Sandwich. Dit laatste evenwel uitsluitend onder deze voorwaarde, dat ze zoveel mogelijk hun gebeden en Sacramentsbediening in overeenstemming zouden brengen met die, welke bij de Engelse Kerk in gebruik waren 4).

Deze voorwaarde brengt ons vanzelf op de vraag naar de inrichting der gemeente, naar haar kerkelijk leven. Moens beweert ergens, dat beide vluchtelingenkerken tot 1589 zonder twijfel de kerkordening der Hollandse Kerken in Engeland gebruikt hebben 5), waarmee hij ongetwijfeld de in de tweede periode van Londen enigszins gewijzigde, maar in hoofdzaak toch aangehouden *Forma ac Ratio* van à Lasco bedoelt. 't Oordeel is misschien wel wat al te stellig uitgesproken, maar alles samen genomen zal ook hier deze uitnemende kenner der Hollandse en Waalse kolonies in Engeland wel gelijk hebben gehad. Van de nakoming van het beding, dat op de 28ste December 1565 werd gesteld, zal werkelijk wel niet veel zijn gekomen. Toen men zich eenmaal goed en wel te Norwich gevestigd had, zal men wel ongeveer geheel naar eigen goedvinden hebben kunnen handelen, en het voordeel dat de stad uit de aanwezigheid der vreemde-

1), Publ. Hug. Soc. Vol. I, part. II, p. 23. Vgl. over deze aanvangen der gemeente ook bewijsstuk no. 15, 16.

a) Publ. Hug. Soc. Vol. I, part. I, appendix 16.

3) Moens in de reeds meer genoemde historische voorrede van zijn: *The Marriage a. s. o. registers* p. XXI zegt, dat de kerk van St. Mary. at Tombland gegeven werd. Dit is juist, mits opgevat, dat deze aan de Waalse Kerk werd geschonken. Publ. Hug. Soc. Vol. I, part. II, p. 21. Over deze Waalse Kerk zie Schickler T. I, p. 308-313.

4) Publ. Hug. Soc. Vol. I, par. II, p. 21.

5) Publ. Hug. Soc. Vol. I. part. I, p. 48.

195

lingen heeft getrokken, zal er ook wel toe hebben meegewerkt dat ze ongemoeid gelaten zijn.

In verband met de inrichting van het kerkelijk leven schijnt ook wel de twist te hebben gestaan, die omstreeks het jaar 1570 c gemeente niet weinig in beroering heeft gebracht.

Iets van die moeilijkheden vermeldde we reeds bij de beschrijving van Londens vluchtelingenkerk. Doordat men te Norwich in de kring der kerkelijke gemeenschap personen had opgenomen, die te Londen — naar aanleiding van de Wingense twisten — waren afgesneden, of zich vrijwillig aan het toezicht van de kerkenraad aldaar, hadden onttrokken, was er botsing gekomen tussen de beide gemeenten, die tenslotte zó hoog liep dat Zurich, Genève en andere buitenlandse Kerken in de geschillen werden betrokken 1).

Tegelijkertijd moet toen ook in de boezem der Kerk van Norwich moeilijkheid zijn ontstaan. Trouwens dit is volkomen begrijpelijk. Sommige der leden zullen de zijde van de kerkenraad hebben gekozen, anderen op het Londense standpunt hebben gestaan, en zich derhalve bezwaard hebben gevoeld over de toelating van die personen in kwestie.

Hoe in het begin van 1569, vooral tengevolge van de brieven die de geraadpleegde buitenlandse Kerken geschreven hebben ter oplossing van het geschil, werkelijk een vrede tot stand is gekomen, werd reeds vermeld, althans voor zover het betrof de verhouding van Londen en Norwich, en de toestand in de boezem van de eerstgenoemde van die beide Kerken zelf. Hier kan dus volstaan met een enkel woord over hetgeen te Norwich is voorgevallen.

1) In verband met deze twisten stond ook het plotselinge vertrek van de toenmalig Norwicksche dienaar des Woords, Petrus Hazaert, in 1368, (niettegenstaande 't vermoeden van H. Q. Janssen De Hervormde vlugtelingen enz. blz. 93 n., dat deze Hazaert dezelfde was als Petrus Hase, is dat toch niet zo geweest. De Hase is 23 October 1568 verbrand. Hazaert vinden we later nog aan de Benedenrijn terug. cf. Simons Synodal- and Gemeindeleben S. 117. Aant 74). Zie de Coussemaker Troubles T. T, p. 346 een Interrogatoire van zekeren Pierre Heuzeck. De mededeling van Geusianimus Fland. occid. p. 23, dat de reden ervan lag in een geschil over de vraag of alle werken zonde zijn, is dus onjuist, zoals trouwens H. Q. Janssen De Kerkhervorming te Brugge, deel II, blz. 254 reeds vermoedde.

Het portret van dezen Hazaert, „in Yughelant omme zijn vehementie int predeken naempt... Drayliert", is: [in 1569 vermoedelijk] „oudt omtrent XL jaeren; draecht ghemeenlick eenen hooghen zijden hoet, zeer dikke ghestaen met eenen mantele ende eens lange sayon casacke, met blaye upgherolde slopkouskens, die ghemeenlic ooc gedreghen worden bij dandere broeders".

Voor namen van andere dienaren des Woords dezer gemeente zie W. M. V. S. III, I, blz. 1335.

197

Ook daar kwam omstreeks dezelfde tijd een verzoening tussen de twistende partijen tot stand. De 24ste Februari — een paar maanden zelfs vroeger derhalve dan te Londen - stelde men een aantal artikelen op, die de grondslag zouden moeten leveren voor een rustig verder bestaan der gemeente. De strekking daarvan is enigermate gelijk aan die van de in April te Londen aangenomen bepalingen. Niet minder dan een reorganisatie van het gemeentelijke leven werd beoogd. De kerkenraad zou voortaan bestaan uit twaalf ouderlingen en twaalf diakenen. Vier maal per jaar zou men Avondmaal vieren. Van hem die zich bij de gemeente wilde voegen, moest veertien dagen vóór de viering van het Sacrament van de kansel de naam aan de gemeente voorgesteld. En tenslotte werd bepaald dat deze artikelen — het waren er 24 — zonder toestemming van de gehele gemeente niet mochten veranderd, en dat ze vier keer per jaar opnieuw in de kerk zouden moeten afgelezen 1).

Reeds spoedig schijnt over deze bepalingen geschil gerezen te zijn 2). En zelfs klom dit tot zó aanmerkelijke hoogte, dat geheel de gemeente er door in twee kampen werd gedeeld 2). Aan de ene kant stond de kern der gemeente, onder leiding van de dienaar des Woords Ysebrand Balck, aan de andere zijde het overige gedeelte, geschaard om de twee andere der drie toenmaals te Norwich aanwezige predikanten: Antonius Algoet en Theophilus Ryckewaert 4).

Waarom de strijd ging? Volgens Strype over „certain doctrines", die hij verder niet aanduidt 5). Maar, naar het mij voorkomt, is deze mededeling aan rechtmatige twijfel onderhevig. Uit een brief van bisschop Parkhurst van Norwich, 10 Augustus 1571 aan Bullinger geschreven 6), krijgen we veel meer de indruk — en andere brieven versterken ons in deze opinie 7) — dat de

1) Publ. Hug. Soc. Vol. 1, part. I, p. 31, 32.

2) Zie over deze twisten: Bonn Refugees p. 196, 299; Strype: Matthew Parker p. 334 Publ. Hug. Soc. Vol. I, part. I, p. 31, 199. Tegelijkertijd waren er ook moeilijkheden over het bedrijf der vreemdelingen, en over hun verhouding tegenover de ingeboren inwoners der stad. Vgl. Publ. Hug. Soc. Vol. I, part. I, p. 196 sqq; part. II, p. .

3) 10 Augustus 1571 wordt in een brief gemeld, dat ze reeds bijna twee jaar heeft geduurd Z. L. first series, p. 256; Epistolae Tigurinae p. 150.

4) Met hen was Moded er ook predikant, maar tijdens de twisten was hij niet te Norwich aanwezig. Zie bijv. Hessels Archivum T. III, no. 169.

5) Strype Matthew Parker p. 334.

6) Z. L. first series p. 256; Epistolae Tigurinae p. 150.

7) Zie bijv. Hessels Archivum T. III, no. 166.

oorzaak der moeilijkheden lag in het karakter van de drie bovengenoemde dienaren des Woords, in de „ongelijkheid de natuere, zeeden ende manieren" van deze mannen. Vooral Rijkewaert schijnt een zeer heftig man geweest te zijn 1); maar ook de beide anderen hadden waardiger kunnen optreden. Bisschop Park horst, in het reeds genoemde schrijven, noemt ze alle drie „ambitiosi" en „gloriolae cupidi".

Was het dus zo aanvankelijk niet meer dan een geschil over een kleinigheid, slechts door het karakter van de erin handelend personen zich ontwikkelend tot een, zelfs voor de eenheid de gemeente gevaarlijke tweespalt, tot een „implacabilis contentio" aan het eind kwam er toch werkelijk een beginselkwestie in het spel. Toen nl de zaak zulke verhoudingen begon aan te nemen dat andere machten zich met haar begonnen in te laten, werd de autonomie der vluchtelingenkerk in het geding betrokken.

De stedelijke magistraat was de eerste die, in samenwerking met de bisschop van Norwich, voorzeker met de beste bedoelingen te bemiddelen trachtte 2). Een viertal artikelen werden opgesteld waarin de raddraaiers der beroering, met name een zekere Johannes Paulus, uit de stad werden gewezen, en tevens het bevel gegeven om Rijkewaert gevangen te zetten. Nu echter brak de storm eerst recht los. De in het ongelijk gestelden beklagden zich terstond — en natuurlijk niet ten onrechte - dat in een geestelijke zaak door de burgerlijke overheid uitspraak was gedaan. En niet alleen de in het ongelijk gestelden. Tegenover de uitwendige vijand schijnen zich de beide partijen te hebben verzoend; tenminste hun onderling geschil is op de achtergrond getreden bij het gemeenschappelijk verzet tegen de autoriteit van de bisschop 2). Toen op aandrang van de aartsbisschop een commissie naar Norwich werd gezonden, om de zaak nu eens deugdelijk te onderzoeken en zo mogelijk tot een goed einde te brengen, vond deze geheel de vreemdelingenkerk tegen over zich. Men weigerde ronduit zich te onderwerpen. Vooral Rijkewaert en Algoet protesteerden hevig. Zelfs dreigden ze Stad te zullen verlaten als de zaak voortgang had.

1) 't Blijkt o. a. uit een stuk van 1568 cf. Publ. Hug. Soc. Vol. 1, part. I, p. 35.

2) Aanleiding tot deze inmenging schijnt vooral te zijn geweest, dat tijdens afwezigheid van Balck, diens twee collega's ten zijnen koste hun positie op onwaardige wijze hadden pogen te versterken. Publ. Hug. Soc. Vol. I, part. I, p. 31, 32. Over deze afwezigheid cf Hessels Archivum T. 1, no. 91

3) Strype Matthew Parker appendix 63.

Toch had ze voortgang. De commissie stond op haar stuk. Ze verwierp een herhaald verzoek van Rijkewaert, om in een openlijk dispuut zijn standpunt te mogen verdedigen. En de 16den September 1571 wist zij een overeenkomst te doen aannemen, die — voorzover we weten - aan de moeilijkheden een eind heeft gemaakt 1).

Ze bevatte 1e dat alle geestelijke rechtspraak over de vluchtelingenkerken te Norwich voortaan aan de bisschop zou zijn en alle regeling van burgerlijke aangelegenheden tot het domein der stadsregering zou behoren; 2e dat de predikanten Balck en Rijkewaert hun ambten zouden neerleggen, en noch zij, noch Algoet — die, toen reeds geen predikant meer scheen te zijn — ooit meer, noch in 't graafschap Norwich, noch in Londen het ambt van dienaar des Woords of van ouderling zouden bekleeden 2), terwijl 3e werd afgesproken dat — onder goedkeuring van de bisschop — de gemeente een tweetal predikanten, evenveel ouderlingen en acht andere personen zou aanwijzen, om een commissie te vormen, welke in allerlei minder belangrijke zaken, die zich in 't midden der emigranten zouden voordoen, uitspraak moest doen, terwijl haar leden tevens als notarissen en testamentopstellers zouden optreden. Ten slotte werd nog een aantal personen gewaarschuwd, om zich voortaan goed te gedragen, of men zou tot hun verbanning moeten overgaan.

Veel belangrijks is er verder van deze gemeente niet meer mee te delen. Omstreeks 1572 begonnen ook uit haar midden velen naar het vaderland terug te keren, te meer omdat destijds de eerst zo bloeiende nering vrij wat in verval schijnt te zijn geraakt 3). En omstreeks dat jaar verliest dus ook zij voor ons haar belang.

Slechts op één ding moet nog gewezen. Zoals we reeds bij de behandeling van Londens vluchtelingenkerk hebben gezien, is

1) cf. wat Moded de 5den Juni 1572 schrijft, hij Hessels Archivum T. III, no. 197.

2) Twee werden er in hun plaats beroepen. Z. L. first series, p. 266. Wat betreft de drie afgezette predikanten: Rijckewaert kwam 1575 in de dienst te Thetford; Algoet was in 1573 te Maidstone (Hessels Archivum T. III, no. 256). Daarheen ging begin 1572 ook Balck, voorzien van een zeer goede attestatie van de bisschop, waarin hij „a man well learned and of godly conversation" werd geprezen. Nog 't zelfde jaar echter ging hij naar Sandwich. cf. Hessels Archivum T. III, no. 200; Publ. Hug. Soc. Vol. I, part. I, P. 33 en Strype: Matthew Parker p. 368. Algoet was in 1575 weer zonder vaste werkring. Hessels Archivum T. III, no. 336.

3) cf Hessels Archivinn T. III, no. 257. Over maatregelen, in 1575 genomen tegen degenen die wegtrokken zonder daarvan kennis te geven. Publ. Hug. Soc. Vol. I, part. I, p. 38.

199

omstreeks 1570 op velerlei gebied van het kerkelijk leven verandering gekomen. à Lasco en Utenhove, m. a. w De mannen der eerste generatie zijn toen, zowel ten opzichte van het psalmgezang als van de Catechismus, verdrongen door Datheen. Welnu, deze nieuwere stroming heeft van Norwich uit, wel niet het leven ontvangen — want met de vluchtelingen van Alva's tijd heeft ze zich uiteraard overal tegelijk geopenbaard maar ze is dan toch uit die stad krachtig gesteund. Daar toch is de drukkerij gevestigd geweest van Anthonius Solesme, de Brabantse uitgever, van wiens persen, behalve enige andere niet onbekende werken, reeds in 1568 een bundeltje de Engelse vreemdelingenkerken is ingegaan, dat de titel draagt: „Die CL psalmen Davids. Tot Noorwitz gheprint bij Anthonium de Solemne. Anno MDLXVIII"; en dat behalve deze psalmen naar Datheens vertaling ook bevat: de Heidelbergschen Catechismus, 't Doopsformulier, een onderzoek van degenen die belijdenis wensen te doen, Avondmaal- en huwelijksformulier en enige gebeden 1).

1) Vaderlandsche Letteroefeningen 1823 D. II, blz. 415, 416. Voorts werden er e. a. nog gedrukt: enkele Bijbeluitgaven, een „Belijdenisse ende eenv. uitlegghinge des waerachtigen geloos" enz., die de vertaling der Franse en Zwitserse geloofsbelijdenissen bevat; een; „Caledier Historiae. in 1570; een deel van de Sermoenen van Broeder Cornelis en een Hollandse vertaling der chroniek van Adam Henrici Petri, die door Theophilus Rijckewaerth bezorgd. Vgl. Publ. Hug. Soc. Vol. I, par. I, p. 72-71; le Long Kort verhaal van de Oorsprong blz. 126; De Navorscher 1860 blz. 132, 365; Toorenenbergen Marnix D. 111, Varia blz. XXXVIII vv.; Nijhoff Bijdragen 4e Reeks, D. 7, blz. 195 vv.

2) Publ. Hug. Soc. Vol. XV, p. 16 wordt meegedeeld, dat bijzonderheden over deze kolonie nog te vinden zijn in de „national archives".

3) Publ. Hug. „Soc. Vul. XV, p. 16, 17.

200

MAIDSTONE 2).

Veel minder dan van de voorgaande gemeenten, is er van de nu nog overige te vertellen. De reden hiervan ligt voor de hand. Ze ontstonden eerst na de grote vreemdelingtoevloed, die op Alva's komst in deze landen is gevolgd; in 1567, 1568 dus en later. En ze tellen voor ons derhalve eigenlijk niet langer mee dan ongeveer een jaar of zeven. Bovendien het materiaal waarover we beschikken om ze te leren kennen, is zeer klein.

Te Maidstone vestigen zich de vluchtelingen in Juli 1567, ingevolge een verzoek van de magistraat van die plaats. Nooit vormden ze een talrijke kolonie. Oorspronkelijk schijnen het zestig gezinnen te zijn geweest 3). In 1585 was echter 't aantal leden op honderd

elf gedaald. De meesten hiervan hielden zich met 't vervaardigen van linnen bezig 4).

Eigen dienaren des Woords heeft deze gemeente haast niet gehad. In de aanvang heeft Nicasius van der Schuere haar geleid 2). Maar nadat deze in 1572 door de aartsbisschop van Canterbury om leeronzuiverheid ten opzichte der erfzonde was afgezet 3), en daarop Ysebrand Balek nog een klein half jaar, tot Juli 1572 ongeveer de dienst had vervuld 4), was het uit. Sedert moest men zich — in de voor ons meetellende periode althans behelpen met predikanten, die door de andere vluchtelingenkerken, vooral door Londen, telkens voor een tijd werden geleend 5). Van het inwendig leven dezer gemeente is ons ongeveer niets bekend. Een brief is nog voorhanden, waaruit blijkt dat nog in 1575 enkele mannen zich oefenden in het voorgaan der gemeente, bij wijze van voorbereiding tot het ambt van predikant 6). Een andere spreekt over een vraag, die zich ook nu nog wel in ons kerkelijk leven voordoet, n.l. hoe lang een attestatie na haar afgifte van kracht blijft. De mening, die men te Maidstone daarover had, was, dat hiervoor geen langere termijn moest gesteld, dan die van een maand 7). Als zegel had deze vluchtelingenkerk een ons onbekende voorstelling, met het randschrift: ... k, Petra, Het, Fond 8).

YARMOUTH.

De kolonie te Yarmouth 9), Great Yarmouth of — op zijn Hollands — Jarmuiden, ofschoon officieel niet voor Juni 1570 erkend, heeft toch voor die — naar 't schijnt reeds sedert 1568 -- bestaan, en was in het volgende jaar ook reeds — gedeeltelijk dan natuurlijk — tot een vluchtelingenkerk geïnstitueerd

1) Burn Refugees p. 203 sqq. Reeds in 1572 beginnen de brieven te spreken van het weggaan van sommige, en dat niet de minste der leden. cf. Hessels Archivum T. III, n°. 214.

2) Reeds 1569 was hij er predikant, cf. Hessels Archivum T. III, 119. 138.

3) Zie over deze zaak Hessels Archivum T. III, tin. 182, 184.

4) Hessels Archivum T. III, no: 200.

5) We vinden o. a. De namen van Bartholdus Wilhelmi, Godfried van Wingen, Joris Sylvanus en Johannus Culms. cf. Hessels Archivum T. III, no. 194, 204, 291, 335, 340.

6) Hessels Archivum T. III, n°. 340.

7) Hessels Archivum T. III, n°. 138.

8) cf. Burn Refugees p. 205.

9) Het volgende is ontleend aan Burn Refugees p. 216-218 Proceed. Hug. Soc. Vol. V, p. 289 —296.

10) W. M. V. S. 1, D. I, sub. a Jan. 1570 blijkt dit.

Telde deze nederzetting aanvankelijk niet meer dan j,00 ziele voor 't grootste deel Zeeuwen, die met vissen hun brood poogden te verdienen, reeds in 1571 was ze geklommen tot een gel van 804 gezinnen, waarvan 70 Neder-Duitse. En sedert breidde ze zich nog uit. In 1574 werden verschillende bepalingen gemaakt, om de grote toevloed te keren. O. a. deze, dat wie geen deel uitmaakte van de vluchtelingenkerk, in de stad niet langer zou worden geduld.

Is aan deze bepaling de hand gehouden, dan hebben toen zeker velen Yarmouth moeten verlaten. Ook in deze plaats vormde de kerkelijk meelevenden slechts een klein gedeelte der kolonie. Reeds in een brief van 1572 wordt gemeld, dat vele leden de gemeente naar 't vaderland terugkeren 1). En in 1575 is ze te geslonken tot „een cleen arm hoopken", dat ze ternauwernood het hoofd boven water kan houden 2). Dienaar des Woords z: bij haar o. a. geweest: Geleyn Jansz. d'Hoorne tot 1572 vermoedelijk 3), en Jan van der Spieghel, die in 1575 naar 't vaderland vertrok 4). Men vergaderde in een gebouw, dat vroeger als par culier huis had dienst gedaan.

Registers van deze Kerk zijn niet meer voorhanden.

STAMFORD.

Het stoffelijk voordeel, dat de werkkraft en ijver der emigrant aan alle plaatsen bracht, waar ze zich neerzetten, noopte in 1572 ook Lord Burghley pogingen in, 't werk te stellen, zulk een kolonie in zijne stad Stamford in Lincolnshire te krijgen 1). Om al ordelijk te doen lopen, hebben toen de reeds meermalen genoemde IJsebrand Balck en een zekere Caspar Vosbergius, namens een aantal reeds te Londen gevestigde vreemdelingen, een daar strekkend verzoekschrift hij de bevoegde autoriteiten ingediend. Tegen de zomer kwam daarop een gunstig antwoord in. Dientengevolge heeft sedert ook te Stamford een vluchteling

1) Hessels Archivum T. TIT, n°. 187.

a) Hessels Archivum T. III, n°. 343, cf. ook n.,. 398.

3) Hessels Archivum T. III, n°. 187. Hij kwam in 108 reeds te Yarmouth. cf. Proc Hug. Soc. Vol. V, p. 291 sqq.

4) Hessels Archivum T. III, no. 353.

5) Zie voor deze gemeente: Strype: Matthew Parker p. 367, appendix 72, 73; Refugees p. 218, 219; Calendar of State Papers Dom. Series Edw. VI, Mary, Elisa Vol. LXXXV, n°. 76; Vol. LXXXVI. n°. 5; Historical Introduction van Moens' Marriage a. s. o. registers a, s. o. p. XXIV.

kerk bestaan. Niet onwaarschijnlijk was Balck haar eerste die naar des Woords.

IPSWICH.

Van deze gemeente weten we alleen iets uit een paar brieven in het archief der Londense Kerk. En dat weinige is nog maar van treurige aard. In 1571 bestond ze uit tien of twaalf gezinnen. Voor uitbreiding was niet veel kans, daar men niet mee mocht werken aan reeds bestaande bedrijven. En bovendien was de positie dezer kleine groep nog onzeker, daar ze slechts bij tijdelijk verlot van de stadsregering en niet op grond van een patent der landsoverheid bestond 1).

Michael Ephippius of Panneel was in dat jaar haar dienaar des Woords.

THETFORD.

Van de vluchtelingenkerk te Thetford is niet meer mee te delen, dan dat ze in 1573 reeds

bestond. Dat ze, evenals de andere *ecclesiae peregrinorum*, zich niet onbetuigd heeft gelaten toen het er op aankwam de opstand in het vaderland met geld en manschappen te steunen. Dat ze slechts een klein groepje is geweest 2). En dat Theophilus Ryckewaert haar verscheidene jaren als dienaar des Woords heeft voorgedaan 3).

LYNN.

Toen het aantal vluchtelingen te Norwich na verloop van tijd zó groot was geworden, dat die stad ze niet meer bergen kon, is, door bemiddeling van haar Lord-Mayor Thomas Bonneel, een uit Yperen afkomstig emigrant, een filiaal van die kolonie o. a. ook te Lynn gesticht. Volgens een lijst van 1568 was het aantal dezer Lynnsche emigranten toen 176. Maar hoewel weinigen, hadden deze mannen toch hun eigen Kerk; terwijl een zekere Gerardus Gallus hun voorganger was 4).

1). Hessels Archivum T. II, n°. 109,

2) cf. Hessels Archivum T. III, no. 387.

3) Zie over deze gemeente van Thetford: van Groningen Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis van Zeeuwsch-Vlaanderen D. II blz. 315 vv.; Hessels Archivum T. III, n°. 329.

Ch. Rahlenbeck Les expositions Belges á la cour d'Elisabeth 1558-1603. Extrait de la revue de Belgique 188e p. 9; Publ. Hug. Soc. Vol. I, part. I, p. 36.

203

DOVER.

Enkele jaren heeft ook te Dover een vreemdelingenkerk bestaan. Te verwonderen is dit niet. Deze stad had een zeer geschikte haven en bood dus vanzelf aan de emigranten van een zeevarend volk, als het onze toen reeds was, een uitnemende vluchtplaats aan.

Deze Kerk is omstreeks de zomer van het jaar 1570 geïnstitueerd 1). Veel leden heeft ze niet geteld. Dat wil zeggen: de kolonie van Nederlanders te Dover was zo klein niet. Een lijst van 1571 bijv. geeft de namen van 64 mannen, 76 vrouwen en 137 kinderen, een kleine 300 personen dus; die nog te meer een aanzienlijk percentage der bevolking uitmaakten, omdat Dover destijds zeer vervallen was, zó6 Zelfs, dat er enkele jaren tevoren maar een 358-tal huizen bewoond waren 2).

Maar toch, het gedeelte daarvan dat kerkelijk meeleeftde, was slechts gering 3). Een groot deel toch van deze Nederlandse emigranten behoorde tot de watergeuzen en de met hen oplevende kring, die in Dover een der centra van hun beweging hadden gekozen; en die, hoe belangrijke plaats ze ook in de geschiedenis der bevrijding van ons land hebben ingenomen, toch uit religieus en ethisch oogpunt bezien zeer laag stonden, en zich met het kerkelijk leven te Dover wel bitter weinig zullen hebben in gelaten.

Predikant bij deze Kerk is in de eerste jaren geweest een zeken Gilles Hovenagell. Hoelang deze het ambt er heeft bekleed h niet bekend. In 1575 was hij er niet meer, toen had men een geleende dienaar des Woords 4).

Tenslotte dient bij deze Kerk nog een bijzonderheid vermeld die belangrijk is, niet alleen voor de kennis van haar eigen

1) Hessels Archivum T. III n°. 148 is een brief afgedrukt d.d. 6 Augustus 1570, die het onderschrift heeft: „Hiertoe bewillicht oock de ghemeente onlanx verzamelt te Doveren.”

2) Proceed. Hug. Soc. Vol. III, p. nr. Zelfs nam sedert die het aantal nog toe. t. a. p. 112-114.

3) Hessels Archivum T. III, n°. 318. In 1575 vertrokken de meesten weer naar 't vaderland mede in verband met moeilijkheden, die hun naar 't schijnt door de magistraat werden in de weg gelegd; waardoor ze in dat jaar niet alleen het eerste colloquium der Engelse

vluchtelingenkerken niet hebben kunnen bijwonen, maar waardoor het toen zelfs ook twijfelachtig was of ze in de stad zouden mogen blijven wonen. Hessels Archivum T. III, n°. 32 Toch is het niet zover gekomen, en op 't tweede colloquium in Mei 1576 was de Doverse Kerk dan ook vertegenwoordigd. Proceed. Hug. Soc. Vol. III, p. 121. Op dat van 15 ontbrak ze echter weer, nu om haar armoede. Proceed. Hug. Soc. Vol. III, p. 122. 4) Proceed. ling. Soc. Vol. III, p. 121.

204

inwendig leven, maar ook voor dat van de overige vluchtelingengemeenten in Engeland. Toen men in 1640, nadat na verloop van tijd onze Kerk was verdwenen, bij het parlement een verzoekschrift indiende, om opnieuw als vreemdelingen zich kerkelijk te mogen institueren, vroeg men: een gemeente te mogen stichten roet dezelfde voorrechten en tucht, die Eduard VI in 1550 had gegeven en die vroeger ook de Hollandse gemeente in deze havenstad Dover had gehad 1).

De betekenis dezer gespatieerde woorden springt gemakkelijk in het oog. Blijkt er toch ten duidelijkste uit, dat de kerkinrichting van de Doverse gemeente in de vluchtelingenperiode, in hoofdzaak althans, was gevormd naar het model der Londense. Dat de regelingen dezer laatste, hiervóór door ons uitvoerig besproken, zijn blijven bestaan door geheel dit tijdvak. En dat dus, waar we later zullen pogen, om ons ook van het theologisch en kerkelijk standpunt der Engelse vluchtelingengemeenten een oordeel te vormen, naar de Londense ook de andere zullen mogen afgemeten.

Ook de andere! Niet alleen die van Dover! Want waar we zien dat bij een kleine, zwakke en bovendien nog zo laat eerst ontstane Kerk, als de laatstgenoemde, de indertijd aan Londen gegeven voorrechten nog van kracht waren, mogen we m.i. veilig veronderstellen, dat ze dat ook zullen zijn geweest voor de anderen, wier oorsprong zoveel dichter lag bij die van de Kerk in de hoofdstad, en die over meer kracht hebben beschikt, om te waken tegen inbreuk op hetgeen ze ongetwijfeld als hun recht hebben beschouwd.

COVENTRY.

Dit is de laatste vluchtelingenkerk in Engeland, waarvan we het bestaan kennen 2). De 24ste September 1570 gaf de Londense kerkenraad aan Jacob de Keuninck of Jacobus Regius een attestatie

1) Proceed. Hug. Soc. Vol. III, p. 125.

2) Kolonies van Neder-Duitse emigranten zijn er ook nok wel op andere plaatsen geweest, bijv. te Rije (Proceed. Hug. Soc. Vol. II, p. 406, 567; Vol. V, p. 201, 202). waarschijnlijk ook te Stonehouse (Hessels Archivum T. III, n°. 303) en elders, maar of de ballingen daar ook een afzonderlijk kerkelijk instituut hebben gehad, is onbekend en minstens twijfelachtig. Waarschijnlijk waren ze daartoe niet talrijk genoeg. Waar een Waalse kerk bestond, zullen ze zich daarbij hebben aangesloten, zoals te Canterbury en te Southampton. (Schicklez T. I, p. 279) Ontbrak ook deze, dan waren ze natuurlijk op aansluiting bij een of andere Engelse parochiekerk aangewezen.

205

af, om te „Koventri", waarheen hij beroepen was, de dienst des Woords op zich te gaan nemen 1). Toen moet dus de gemeente reeds zijn geïnstitueerd geweest. In 1576 bestond ze nog Dat is alles, wat we van haar weten.

Aan 't eind dezer lange revue gekomen, moeten we thans nog de vraag onder de ogen zien, door welke factoren deze Engelse vluchtelingenkerken voor de Kerken van ons vaderland van belang zijn geweest. Op de hulp, die zij haar hebben bewezen door personen en geld. En op

de invloed, die ze op haar hebben geoeffend door die personen en door haar leer- en dienstboeken.

Een der schoonste trekken in het beeld der vluchtelingenkerken is de liefde geweest, waarmede ze bezielde bleken te zijn. Zowel voor elkander als ook voor de gelovigen in het vaderland, die achtergebleven waren onder het kruis van de vervolging. Geen bede om hulp van de laatsten kwam er in, of men deed wat men kon. Niet alleen werden telkens met grote milddadigheid niet onaanzienlijke bedragen overgezonden, ter voorziening in de dringende behoeften van kerkdienst en armverzorging; maar evenzeer trachtte men door de beschikbaarstelling van talrijke dienaren des Woords het bedreigde leven der Kerken in Nederland te sterken. Reeds een vluchtige blik in de briefwisselingen van die tijd overtuigt, hoeveel toen, na 1572 voor de Noordelijke provinciën, in 1578 en volgende jaren voor de steden en dorpen van Brabant en Vlaanderen is gedaan 2).

Dit laatste feit: het zenden van dienaren des Woords, is van te meer belang, omdat het dieper wijst dan naar uitwendige huil alleen; omdat het getuigt van geestelijken invloed, die werd geoeffend. Door middel van deze mannen — straks gevolgd door de brede scharen der terugkerende vreemdelingen — werd de omstreeks 1572 en later in de Engelse vluchtelingenkerker heersende geest, naar onze gewesten overgeplant. De omvang en de kracht van deze invloed, is wel niet nauwkeurig te waarden en te beschrijven, maar dat hij bestaan heeft en moet hebben, zal wel niemand loochenen.

1) H. G. Kleyn Bijzonderheden uit de Nederl. Kerkgeschiedenis 111 „De Kerkelijke Courant 1896 n°. 3. In 1573 verhuisde Regius weer naar Londen. Hessels Archivum T. III, n°. 231

2) Hessels Archivum T. TII, n°. 385.

3) cf. Van Lennep Gaspar van der Heyden 1884 blz. 120, 521; Hessels Archivum T. II nrs. 145, 152, 160, 162, 164, 216, 220 enz. T. III, n°. 206; W. AL. V. S. III. D. I, blz. 43, 133"

206

Gemakkelijker valt het na te gaan, welke werking de leer- en dienstboeken der Engelse ecclesiae peregrinorum op onze Kerken hebben gehad 1). En hiervan kan dus iets meer gezegd 2).

Beginnen we met te wijzen op de invloed hunner belijdenisschriften. Allereerst op die van de *Confessio Londinensis*. Deze was niet gering; meer dan een tiental jaren was die Confessie de enige uitdrukking des geloofs, die bij de Nederlandse Gereformeerden in gebruik is geweest. Eerst toen de *Confessio Belgica* verscheen en gaandeweg algemene erkenning vond, is de Londense belijdenis op de achtergrond geraakt en langzamerhand geheel uit het kerkelijk leven verdwenen.

Nog veel langer werkte de invloed van de *Korte Onderzoeking des Geloofs* door; eigenlijk strekt zich deze nog tot heden uit. Wel niet onmiddellijk — sedert 1611 is het Londense boekje geheel door het bekende **Kort Begrip**, waarvan Middelburg de vaderstad is, verdrongen — maar dan toch middellijk.

Dat Kort Begrip toch heeft niet alleen over 't algemeen een nauwe verwantschap met de Korte Onderzoeking, maar het is zelfs in een 8-tal vragen en antwoorden niet anders dan een letterlijke overname daarvan. En zo leeft de Korte Onderzoeking nog steeds onder ons na.

Niet minder danken de Nederlandse Gereformeerden aan de verschillende Catechismussen der Londense ballingkerk. Ook hier niet door directe invloed. In dit geval is het de Heidelbergse Catechismus, die de tussenschakel vormt. Bewijs heeft deze stelling wel niet nodig, daar niemand haar ontkent. Reeds Gooszen „De Heidelbergse Catechismus, textus receptus, met toelichtende teksten" (1890) wees erop. Na hem werd de zaak nog eens bevestigd door de

Haller Domprediker en privaat-

1) Invloed door adviezen hebben de Engelse vluchtelingengemeenten zeer weinig geoefend. De reden hiervan zal wel deze zijn: Londens Kerk was door de verhaalde twisten te zeer ontredderd om genoegzaam vertrouwen in te boezeroen, bij hen die in moeilijkheid waren. De overige gemeenten waren te klein en onbelangrijk om als adviseurs in aanmerking te komen.

2) Onze taak wordt daarbij zeer verlicht door de volgende omstandigheden.

1e. Alleen Londen behoeft nagegaan. De andere gemeenten weken — als we herhaaldelijk zagen — in hoofdzaak niet van het model der hoofdstad af. Wat van Londen geldt, geldt dus ook van hen.

2e. Alleen die leer- en dienstboeken komen in aanmerking, die in de 1ste periode der geschiedenis van dit emigratiecentrum zijn ontstaan, De in het 2de tijdperk aangebrachte veranderingen kwamen vanuit ons land naar Engeland, en tellen voor ons doel dus juist niet mee. a. Wordt ons onderzoek gemakkelijk gemaakt door de studie, die Woudstra in het 4^e hoofdstuk zijner aan Londens Kerk gewijde monografie aan dit punt heeft ten koste gelegd. Nauwkeurig en uitvoerig besprak hij wat te dezen opzichte van belang is. En alles tezamen genomen kan ik me dus beperken tot weergave van wat daarbij reeds is aan 't licht gebracht.

207

docent Lang in zijn studie „Der Heidelberger Katechismus und vier verwandte Katechismen" (1907). De laatste tracht op de volgende wijze de betekenis, die te dozen opzichte Londen heeft gehad, te formuleren: „Die Einwirkungen" , - - zegt hij op bladzijde XCVII zijner inleiding — „welche die früheren ref. Kat. neben Mi. [de Catechesis Minor van Ursinus] und Ma. [de Summa Theologiae van Ursinus] auf die Eindredaktion des Heidelberger ausübten, vertellen sich auf die vier Gruppen der Züricher, der Straszburger, der Calvinischen und der Laskyschen Kat. ziemlich gleich".

Tot zover over de symbolische geschriften.

Thans volgen de liturgische.

Ook deze hebben sterk ingewerkt op het leven der Kerken in ons vaderland. Vóór Datheens vaardige pen zowel een psalmbundel als een liturgie verschafte, richtten die Kerken zich uitsluitend naar het voorbeeld, te dezen opzichte in Londen gevolgd. En ook na 1566, toen langzamerhand dat werk van de Casseler burgerrecht verkreeg, verdwenen de Londense regelingen daarmee toch nog niet voor goed van het toneel. In Datheens liturgie leefden ze voor een niet gering gedeelte voort 1). Soms alleen wat de gedachtengang betreft; in het Doops- en huwelijksformulier echter, evenals in verscheiden liturgische gebeden, is er meer dan eens zelfs woordelijke gelijkheid.

Evenwel! Hiermee zijn we er nog niet. Datheens liturgie gaf behalve zulke gebeden, nog slechts een drietal formulieren, n.l die voor Doop, Avondmaal en huwelijk.

Hoe staat het met de andere, eerst later vervaardigde? Is ook daarbij iets te merken van invloed der gebruiken van Londens ballingkerk? Het antwoord moet bevestigend luiden. Zowel in de formulieren voor bevestiging der ambtsdragers, als in die voor afsnijding en wederopneming zijn zeer duidelijk de sporen waarneembaar van wat men te Londen in deze materie had bepaald.

Alles samengenomen, kan dus wel niet ontkend dat de Engels vluchtelingenkerken voor ons vaderland van het hoogste belang zijn geweest. Ze oefenden een invloed, enigszins andersoortig als die, welke van Emden uitging (Emden werkte door personen en adviezen, Engeland door personen en kerkelijke leer- en dienstboeken), maar zeker niet minder sterk

1) Als bronnen voor de samenstelling ervan gebruikte hij Microns Christelijke Ordinantiën en de liturgie der Kerken in de Paltz, welke laatste ook op haar beurt niet buiten invloed der Londense was ontstaan. Vgl. Woudstra blz. 116.

Ten slotte nog één vraag: als die invloed dan zo groot is geweest, waarom heeft men het werk van de Lasciaanschen kring maar niet in zijn geheel overgenomen? Hoe konden daarnaast de *Confessio Belgica* en *Datheens Liturgie* opkomen niet alleen, maar zelfs binnenkort de eerste plaats gaan innemen?

Het antwoord van Woudstra 1): de Londense Kerk werd te particulier geacht, verklaart de zaak niet voldoende. Het toont wel, waarom men te Frankenthal er geen bezwaar in zal hebben gezien iets anders te leveren, maar niet waarom de behoefte aan iets nieuws bij de Gereformeerden zich gelden deed. Ter oplossing van het probleem moet m. i., wat de *Confessie* betreft, vooral op het volgende gelet:

1°. Londens *Confessie* was — als we zagen — voor haar doel weinig geschikt;

2°. De *Confessio Belgica* deed beter dan de Londense het verschil met de Anabaptisten uitkomen, voldeed dus aan een hier te lande zeer dringende eis;

3°. ook overtrof de *Belgica*, op 't voetspoor van haar model, de *Confessio Gallicana* van 1539, de Londense verre in klaarheid; Calvijn, die deze *Gallicana* had geïnspireerd, was onbetwist een helderder denker dan à Lasco.

Iets anders stond het met de liturgische geschriften. Wat die aangaat, wijs ik op het volgende:

1°. gedrukt achter *Datheens psalmberijming*, deelde vanzelf diens *Liturgie* in de populariteit welke die *psalmberijming* verkreeg;

2°. er bestond van de Londense formulieren eigenlijk geen uitgaaf, die voor kerkelijk gebruik geschikt was 2);

3°. waren er ook diepere motieven. Niet in alle opzichten kon men zich met à Lasco's regelingen verenigen.

De Synode te Emden schafte én de geheel vrije Profetie èn de democratische verkiezingswijze der ambtsdragers af; en achtte dus op beide punten à Lasco's gewoonte niet de beste. Ten dele zeker, omdat men die regeling mede zal hebben beschouwd als aanleidingen tot de twisten, waardoor Londens Kerk haar eigen invloed zo heeft geschaad; maar toch zeker ook, omdat men zich liever bij Frankrijk aansloot in deze, omdat Calvijns invloed het van die van à Lasco won.

1) Woudstra blz. rol; cf. Mensinga blz. 35; ter Haar-Moll *Gesch. der Chr. kerk D. H.* blz. 108.

2) Gobius du Sart blz. 124-126. Wellicht nog iets meer over het in de tekst behandeld probleem in H. A. Nerdenus *Quibus de cassis anno 1566 ecclesiae Belgicae Catechismurn Heidelbergensem substituerint ante usitato Catechismo Londinensi etc.*, welk boekje ik echter niet onder de ogen kon krijgen.

HOOFDSTUK VI.

Frankfort en de Paltz.

Packt, sackt, der vom Alben der brengt korden. (Geuzenlied).

Deze groep neemt onder de verschillende vluchtelingencentra een enigszins afzonderlijke plaats in. De emigratie erheen begint - een enkele mislukte poging in 1346 daargelaten — aanmerkelijk later, dan die naar de overige centra: Engeland, Oost-Friesland en de streken aan de Benedenrijn. En dit is goed te begrijpen. Een aangewezen refugium was deze streek eigenlijk niet. Vooreerst lag ze, althans voor de bewoners van de meeste - provinciën van ons vaderland, veel te ver weg. En bovendien was de toestand der religie er ook niet van die aard, dat men er zich zeer toe moet hebben aangetrokken gevoeld om daar juist een schuilplaats te gaan zoeken, waar in dat opzicht zoveel betere plaatsen en landen veel meer in de nabijheid lagen. Frankfort 1) toch, hoezeer officieel een stad, waar zo goed de vrienden der Zwitserse Hervorming als die van de Wittenbergse in gunstige positie verkeerden, was toch in waarheid veel meer op de hand der laatste dan op die der eerste. Niet alleen was de Concordia Buceriana, die er sedert 1542 formulier van eenheid was, gesteld in bewoordingen, die slechts bij nauwkeurig inzien de opvattingen der Zwitsers gezinden bleken te dekken; bij oppervlakkige beschouwing echter in alle bestreden punten de Lutherse zijde schenen te kiezen; maar bovendien was ook, ongeveer sedert datzelfde jaar, steeds elke vaca-

1) Frankfort behoorde niet bij de Paltz. Maar zijn vreemdelingenkerken werden toch altijd bij de Paltzische losse gerekend, en daarom meen ik ze enk tegelijk met deze wel te mogen behandelen.

210

nare vervuld door een Lutherse predikant, zodat bijv. in 1554 tegenover twee zwakke, afgeleefde Zwitsersgezinde dienaren des Woords, wel een vijftal jonge, besliste, vechtgrage orthodoxe Lutheranen stonden 1),

En niet veel gunstiger stonden de zaken in de eigenlijke Paltz. Daar regeerde bij de aanvang der vluchtelingenperiode de keurvorst Frederik II, die aanvankelijk der Hervorming wel niet ongenegen scheen, — in 1546 stond hij zelfs de misbediening- in de landstaal, de Avondmaalsuitreiking onder beide gestalten, en het huwelijk der priesters toe 2), — maar toch kort daarop, in 1548, door het Interim in te voeren, bewees dat zijn land nog geen rustige wijkplaats zou bieden aan de aanhangers der Reformatie 3). Eerst in 1555 veranderden de toestanden enigermate. In dat jaar volgde Otto Hendrik Frederik II op.

En nu werd het werk der Reformatie begonnen 4). Het Interim werd afgeschaft. De kerkenordering van 1556 deed de bisschoppelijke jurisdictie vervallen en stelde een kerkenraad in, die deels uit theologen, deels uit politieken zou bestaan. En tenslotte werd in het volgend jaar ook de Heidelbergse hogeschool opnieuw georganiseerd. Eerst door het bekend worden van deze veranderingen, opende zich de mogelijkheid voor emigratie ook naar dit gedeelte van ons vastland.

Te verwonderen is het dus wel niet, dat we in de eersten tijd der emigratieperiode van een uitwijking naar de Paltzische steden en naar Frankfort niets merken.

Eerst toen door bijzondere omstandigheden zich in laatstgenoemde plaats een groepje vluchtelingen had neergezet, begon de trek ook naar deze streken. En eenmaal begonnen, nam die weldra niet onaanzienlijke verhoudingen aan.

Vooral toen Frederik III — sedert 1559 Otto Hendrik's opvolger — de Reformatie in beslist Zwitserse geest begon te bevorderen, trok menige vluchteling — meestal via Wezel — naar deze nieuwe refugia.

Blijkens het rode artikel van de acta der Emdense synode, waren .in 1571 onder die emigranten de volgende vluchtelingenkerken ontstaan: „beyde de Franckfortsche ghemeenten, die

1) cf. Ebrard S. 78; Besser S. 5, 6.

2) Wilhelmius D. I, blz. 74, 75-

3) Wilhelmius D. I, blz. 79, 80.

4) Wilhelmius D. I, blz. 34 vv. — 11 Juni 1556 schrijft Pollanus aan Calvijn: de keurvorst van de Paltz is in zake 't Avondmaal geheel op onze hand. Cals. Opera Epp. no. 2474.

211

Schoonausche, die Franeoische tot Heydelberg, die Franckendaelsche, ende die van St. Lambert 1).

Slechts twee daarvan waren Neder-Duitse en komen dus voor bespreking in aanmerking; n.l. een te Frankfort, en een te Frankendaal. De overige, als Waalse, vallen buiten het bestek van dit werk.

FRANKFORT A/D MAIN.

Eigenlijk begint voor ons, die alleen de Neder-Duitse emigratie bezien, en deze nog slechts van haar kerkelijke zijde, Frankfort eerst mee te tellen met het najaar van 1555.

In die tijd kwam à Lasco, na een onverwacht vertrek uit Oost-Friesland²⁾, in de Mainstad aan, en door zijne bemoeiingen voegden zich toen de daar reeds aanwezige Nederlanders van Hollandse spraak tot een kerkinstituut bijeen.

Toch moet voor een goede kennis van zaken, nog iets verder in de geschiedenis teruggegaan en althans met enkele woorden gewezen op gebeurtenissen in de jaren 1546 en 1554.

Reeds in het eerste van deze twee jaren werd vanuit Straatsburg door Jan Utenhove en enige Walen een poging gedaan, om in Frankfort een onderkomen te vinden. Echter zonder gunstig resultaat; de stedelijke overheid weigerde kortweg, hun de gevraagde schuilplaats te verlenen 3),

Beter slaagde een dergelijke poging in 1554 4). Toen waren het een 24-tal — eveneens Waalse — wevers uit Glastonbury, hun oorspronkelijk toevluchtsoord, door de regering van Maria Tudor verdreven, die om gastvrije opname kwamen aankloppen 5). En, dank zij het optreden 6) van hun reeds genoemden dienaar

1) Zie Biesterveld — H. H. Kuyper: Kerkelijk Handboekje Kampen 1905 blz. 36.

2) Hij zelf spreekt van „inexpectata mea e Frisia migratio". Lasco Opera T. II, p. 35. In zijn brief aan Calvijn, d.d. 8 Juni 1555, vertelt hij er iets meer van; zie Calv. Opera Epp. no. 2225. De „aulici" vooral waren hem zeer slecht gezind. Ook de sympathie der gravin was zeer verkoeld, Toen ried Emdens Kerk hem, om maar te vertrekken, althans tijdelijk. Ze bleef hem echter als haar dienaar des Woords beschouwen. Dalton Lasciana 1905 no. 112. Ravinga Neue Ostfriesische Chronica 1745 S. 54 deelt mee, dat a Laser:, 1554 te Emden teruggekeerd, toen nog twee jaar de superintendentuur heeft bekleed.

4) cf. een uitvoerige karakteristiek Besser S. 2-4, die echter wel wat te ongunstig is, cf. Ebrard S 93 Anm. 1, Theol. Literat Zeit. Jrg. 32 no. 14.

5) Besser S. 2: Ebrard S I Anm. 1.

6) Besser S 5—10 geeft hiervan een gedetailleerde. beschrijving. Vgl. ook Steltz: Der Lutherische Predicant Hartmann Beyer 1852 S. 104ff.

212

des Woords Valerandus Pollanus, juist de geschikte man om in zulk een zaak de leiding te hebben, werd hun dit weldra toegeestaan. Nog geen drie weken na Pollanus, aankomst besloot de raad, de 18^e Maart 1554, de vreemden op te nemen 1),

Hiermee waren al Pollanus wensen echter nog niet vervuld. Immers! hij had nu alleen nog maar de principiële verklaring gekregen dat, en niet de detaillering hoe aan zijn verzoek zou worden voldaan 2).

Zijn praktische zin en organiserend talent hielpen hem echter, om — binnen niet te langen tijd — ook daarin voorziening te krijgen. Door een reeks van besluiten wist hij in de eerstvolgende maanden op tal van punten in 't voordeel der vluchtelingen een nadere en vastere regeling te treffen 3). Zowel op burgerlijk als op kerkelijk gebied. Om bij het laatste te blijven: de 17den April werd de vluchtelingen de Weiszfrauenkirche met een daarbij behorend huis ter beschikking gesteld als kerk en pastorie 4). En wat van nog meer belang was, in Juni daarop volgend brachten de vreemden het zó ver, dat hun Confessie en kerkorde door de raad werden goedgekeurd en ze daarmee dus het officieel verlof verkregen, om te mogen blijven bij de leer en de gebruiken van Glastonbury 5).

Allicht hadden de vreemdelingen het niet zo spoedig zover gebracht, indien ze bij hun pogen niet krachtig waren gesteund door een aantal mannen, die ook later in hun geschiedenis een niet onbelangrijke rol speelden, en op wie daarom hier wel even iets breder mag worden gewezen.

Het was een groepje van een enigszins moeilijk te definiëren karakter. Sommigen hunner, bijv. Adolph en Johannes von Glauburg, waren — blijkens hun latere correspondentie met Calvijn — beslist Reformatorisch gezind. Anderen, o. a. Johannes Cnapius Andronicus, de rector der Barvoeterschool te Frankfort, waren wellicht in hoofdzaak meer humanistisch getint 6). Maar in allen gevalle waren toch ook zij, zo goed als de eerste categorie, de vreemdelingen zeer welgezind en stonden hun bij, waar ze konden. Een niet te versmaden hulp! Immers indien al niet alle

1) Besser S. 10.

2) Hierop wijst terecht Rosser S. 11.

3) Besser S. 11-16. 4) Besser S. 13.

s) Besser S. 14, 15. Over enkele veranderingen, die Pollanus — door de ervaring van ho kerkelijk leven te Glastonbury geleerd — had aangebracht, ef. Ebrard S. 55-61.

Vgl. Stoltz M. Joh. Cnapius Andronicus 1860 S. 23, 26.

leden dezer groep, haar leiders dan toch behoorden tot de regeringsaristocratie van Frankfort, die op de gang van zaken in de stad geen geringen invloed had 1).

Aan die invloed is het dan te danken geweest, dat de vreemdelingen hun streven naar een voordelige regeling hunner omstandigheden, met zoveel succes zagen bekroond. Aan die invloed niet minder, dat er bij de reeds vroeger verworven Van rechten nu in de herfst van 1554 nog een kwam, dat in belangrijkheid de vorige haast nog overtrof.

Tot nog toe hadden de raadsbesluiten alleen nog maar gegolden voor de oorspronkelijk aangekomen emigranten: Pollanus en de zijnen en een dergelijk klein getal Engelse vluchtelingen, om dezelfde redenen als de Glastonburgers van over zee gekomen en niet lang na hen, in Juli 1554, eveneens door de magistraat toegelaten. Uiteraard een onbillijke bevoorrechtiging van sommiger en die dan ook - wijl ze niet in de bedoeling van de raad lag - in September van hetzelfde jaar werd opgeheven. Voortaan zou elk om de religie verdreven vluchteling, vanwaar ook afkomstig, zich in Frankfort mogen vestigen, mits hij tot een de vluchtelingenkerken toetrad 2).

Niet ten onrechte noemt Besser dit een „bedeutsam Wendepunkt” in de geschiedenis der

Frankforter emigrantengemeenten. Thans immers was haar de mogelijkheid van groei en van uitbreiding gegeven. Eerst nu stond de stad voor allen open.

Dat er van deze gunstige bepaling een druk gebruik werd gemaakt, behoeft nauwelijks gezegd. Frankfort had op zichzelf, al bloeiende handel- en industriestad, als middenpunt van het toenmalig maatschappelijk leven, reeds zoveel aantrekkelijks 3), dat er niet meer dan enkele der genoemde voorrechten waren nodig geweest om van overal de arme vervolgd en zich erheen te doen begeven. Met die stroom kwam nu ook de categorie van mensen waarmee wij ons verder alleen zullen hebben bezig te houden die van de Neder-Duits sprekende Nederlanders.

1) cf. Besser S. 8.

2) Rosser S. 21, 21.

3) Beroemd, en een der belangrijkste factoren voor het wetenschappelijk verkeer (met name voor de verspreiding van allerhande boeken) en voor de handel van Europa, waren reeds toen de Frankforter missies. Blijkens de Calendrier Historial MDLXVII achter een bijbel uitgave van Francois Estienne van datzelfde jaar, begon de eerste: „24jours devant Pasqu et dure zo jours, la deuxirne (!) le 8 de Septembre, et dure quinze jours". In 1520 bedroeg de bevolking van Frankfort ong. 10 duizend zielen, Dietz Frankfurter Bürgerbuch 1897 S. 18

4) Besser S 21.

214

Hoewel zij op de maatschappelijke ladder niet bovenaan stonden - meest waren het ambachtslieden, wevers 1) — was hun komst toch ook vóór de uitwendige omstandigheden van Frankfort van groot belang 2). Tengevolge van hun flinke vakkennis. Van hun morele kracht.

Kerkelijk hebben ze — althans in de aanvang — vrij los naast elkaar gestaan. Van enige instituering merken we voorlopig nog niets. Eerst als à Lasco ten tonele Verschijnt, verandert dat 3). Dan komt het weldra tot de stichting ook van een afzonderlijke Neder-Duitse vluchtelingenkerk 4).

Helaas kan van deze stichting niet veel worden meegedeeld. De stedelijke archivalia zwijgen er geheel over 5), en de kerkelijke zijn verloren; wellicht na — uit vijandige gezindheid tegen de emigranten — door de overheid eerst in beslag te zijn genomen 6). We moeten ons dus tevreden stellen met hetgeen uit andere bronnen bijeen te zamelen is. Veel is dit niet. Het bepaalt zich tot de volgende feiten. Vooreerst kwam Micron uit Norden over — zeker in verband met à Lasco's uiterst slechte gezondheid in die tijd 7) — om met zijn ervaring op het gebied van kerkinrichting de Frankforter emigranten te helpers). Toen hij naar zijn eigen gemeente weer was teruggekeerd, werd - na een vergeefs beroep op Gaspar van der Heyden — de bekende Petrus Dathenus als dienaar des Woords aan de Kerk verbonden 10). De 1ste September werd de eerste dienst gehouden in

1) Op een Catalogus nominum d.d. 12 April 1556, nog in 't stadsarchief te Frankfort aanwezig, hebben vele namen de bijvoeging: „textor panni bondiscotani". cf. Frankf. Stadtarchiv Mgb. ,6, no. 1a, lijst 3.

2) cf. Dietz Frankfurter Bürgerbuch x897 p. 141. Zie over de „wirtschaftliche" zijde der emigratie 't boek van Bothe genoemd bij Ebrard S. 90 Anm. e. Vgl. Besser: S. 22, 23, 37, 76.

3) Eind April 1555 verliet a Lasco Emden. Utenhove p. 233. 13 Mei komt hij te Frankfort aan, 18 Juni zweert hij de „Beissassen"-eed en reeds 23 Juni preekte hij voor de Hollanders. cf. Ebrard S. 74, 75.

4) Onjuist is de mening, als zou een afzonderlijke instituering eerst in 1570 hebben plaats gehad; als zouden vóór die tijd Walen en Neder-Duitsers in één instituering hebben tezamen geleefd, slechts in de taal van hun dienst des Woords onderscheiden. Ebrard S.76. Ook in Dathenus Erzählung, die 1563 verscheen, is reeds sprake van driekerken. Ziedaar § 12.

5) Een poging tot verklaring van dit feit bij Ebrard S. 75 Anm.

6) cf. Ebrard S. 105.

7) cf. Dalton à Lasco S. 454; O. L. Vol. II, p. 516. Zelfs maakte hij destijds zijn testament cf. Hessels Archivum T. II, n°. 44.

8) Calv. Opera. Epp. n°. 2295.

9) cf. Meiners D. I, bldz, 365; van Lennep Gaspar van der Heyden 1884 blz. 16 vv.

10) Datheni Erzählung § 10. Wat à Lasco's positie ten opzichte der vluchtelingenkerken betreft, zowel Ebrard S. 75 Anm. z, als blesser S.26 Anm. beweren, dat hij er 't ambt van superintendent in heeft bekleed. Toch is dit, dunkt mij, aan rechtmatige twijfel onderhevig. Een zeer vooraanstaande positie mag hij door zijn persoon zeker hebben ingenomen, ambtelijk was hij niet aan de emigranten te Frankfort, maar aan de Kerk van Emden verbonden. cf. Calv. Opera Epp. n°. 2296. Wat Brauhach 20 September 1550 aan Westphal schrijft: „Peregrini qui bic sant, quorum Lasco Episcopum et Superintendentem agit ....” (Sillem Die Briefsammlung Westphals n°. 114) kan m. i. tegenover dit getuigenis van à Lasco zelf niet gelden.

215

de Witte Vrouwenkerk, het gebouw dat ook de Walen en de Engelsen emigranten ten gebruike was afgestaan 1). Een paar honderd leden misschien zullen toen de Kerk hebben gevormd 2). Last not least valt nog te vermelden, dat het kerkelijk leven was ingericht naar de ook te Londen gegolden hebbende regelingen, m. a. w. naar à Lasco's Forma ac Ratio 3).

Ook van de verdere lotgevallen dezer *ecclesia peregrinorum* geldt, wat van haar stichting moest gezegd worden: de bronnen vloeien niet ruim. Te verwonderen is dit niet. Vooral in de eerste periode van haar geschiedenis, die in 1562 afsluit, bleef het een zeer klein groepje, dat nauwelijks de twee honderd zielen overschreed 4). Hierdoor zich zwak gevoelend, zal het zich wel hebben gewacht, om te veel naar buiten op te treden. De keren, dat dit dan toch bepaald noodzakelijk was, zal men het wel niet anders hebben gedaan dan in samenwerking met de Kerk der Walen, half verscholen achter deze andere en ook grotere zuster. Door geen inwendige twisten trok onze gemeente bovendien de aandacht 5). En door dat alles is goed te verklaren, dat ze dus vrij onopgemerkt in de stad heeft geleefd.

1) Ebrard S. 75. Echter niet Datheen, zoals Ebrard zegt, maar Micron ging daarbij voor. cf. Utenhove p. 234. Wanneer Datheen te Frankfort kwam, weten we niet nauwkeurig. De 2de November 1555 was hij reeds dienaar des Woords. Zie Calv. Opera Epp. n°. 2238.

2) Een lijst van 12 April 1556 geeft 42 namen van mannen, waarvan 6 adolescentes. Met vrouwen en kinderen zal dit wel niet meer dan ong. 200 zielen hebben gevormd. cf. Frankf. Stadtarchiv Mgb., F. 16, n°. 1a, lijst 3.

3) Calv. Opera Epp. n°. 2205.

4) Een lijst van 17 November 1558 heeft 42 huisvaders, 21 adolescentes, en 11 adolescenten die nog geen belijdenis hebben gedaan, wijl ze pas waren aangekomen. Niet ten onrechte spreekt een onderschrift van een „permáguns numerus”. Frankf. Stadtarchiv Mgh., F. 16 no. I., lijst 7. 26 Juli 1560 telde onze Kerk 155 leden, behalve de kinderen; de Waalse had er toen 775. cf. Frankf. Stadtarchiv Tom. I Actorum des Franz. und Niederl. Kirchenwesens fo. 174. Het is echter mogelijk, dat we — op grond van de Ebrard S. 102, 103, ten opzichte van de Waalse Kerk gevolgde redenering — deze getallen voor te laag moeten houden.

5) cf. Besser S. 56, 69; Hessels Archivum T. II, no. 41. Eerst in 't voorjaar van 1561 klaagt Datheen er over, aan 't hoofd te staan van een twistziek en murmurierend volk Hessels Archivum T. H, no. 51. Vermoedelijk doelt hij hier op 't geschil over de Doop waarover later.

216

Toch zijn we niet geheel in het onzekere aangaande 't geen in die eerste jaren in deze vluchtelingenkerk voorviel. Een paar brieven van Datheen zijn er nog overgebleven, gericht aan de kerkenraad te Emden, die te dezen opzichte 't een en ander meedelen.

In de eersten 1), gedateerd op 27 Februari 1557, wordt sterk aangedrongen op de zending van „etlicke treffelicke ende inden gemeynen dienst der kercken wel gheoefende” mannen, die

Datheen in het werk zouden kunnen bijstaan 2), bijv. Jacob Michiels of Hermes Backereel. Zoals thans de gemeente was, leverde ze niemand op, in staat om enigszins een leidende positie naast hem, Dathenus, in te nemen 3). Op de schouders van de laatste kwam alles neer. In de Profetie, in debatten met de stadspredikanten, in het verweer tegen vele secten, steeds en overall stond hij alleen, en het werk moest noodzakelijk daaronder lijden. Niettegenstaande de toon van dezen brief vrij verwijtend en hard was, schijnt Emdens kerkenraad toch op een alleszins vriendelijke wijze met woord en daad hem te hebben beantwoord. Althans in zijn tweede schrijven, d.d. 21 Mei 1557, maakt Datheen dankbaar melding van 't geen men heeft gedaan, om te bewerken dat Petrus Delenus en Johannes Dyrkinus zich naar Frankfort zullen begeven. Toch zou men om verschillende redenen liever zien, dat de laatste niet kwam. Veel meer prijs zou men stellen op de komst van Hermes Backereel. Maar 't allerliefste zou men toch nog Maarten Mikron hebben. die dacht men de meest geschikte, om een uitweg te wijzen uit de moeilijke omstandigheden, waarin men zich op dat ogenblik bevond.

Welke die moeilijkheden waren? Blijkens dezelfde brief waren het deze: „dat de Stadtpredigers wonderlijcken op ons verstoort zijn, en dat volck wonderlijk tegen ons onvriendelijk maeken”.

M. a. w. het waren de twisten met de fanatiek-Lutherse stadspredikanten, waardoor de 'migratie naar Frankfort in de kerkgeschiedenis zulk een treurige bekendheid heeft gekregen. Het is niet zonder belang dat deze brief ons hierop wijst. De

1) De hoofdinhoud en uittreksels ervan vindt men bij Meiners D. t, blz. 377, 378. Toch leek 't mij niet overbodig hem onder de bewijsstekken hierachter nog eens geheel te doen afdrukken. De toon ervan is voor het karakter van de schrijver niet zonder betekenis. Zie dus daar onder no. 20. De tweede brief is bij Meiners D.1, blz. 379 vv. geheel afgedrukt.

2) Ook tevoren, blijkens deze brief, had men daarover reeds gecorrespondeerd.

3) Een mooi getuigenis geeft à Lasco omstreeks die tijd van onze gemeente; na gezegd te hebben, dat ze zeer arm is, vervolgt hij: „multa sine viva eorporis Christi metubra habere scio”. Lasco Opera T. II, p. 751.

217

meeste, bijna alle bronnen spreken steeds alleen van moeilijkheden met „die Welschen”. En al lag het nu voor de hand te vermoeden, dat met dezen naam wel alle emigranten, en dus ook de Nedenduits-sprekenden bedoeld zouden zijn, toch is het goed dat we hier van de juistheid van dat vermoeden de verzekering ontvangen.

Aan Besser komt de eer toe er het eerst op te hebben gewezen, dat het à Lasco's komst is geweest, die deze twisten heeft doen ontstaan 1). Vóór die tijd waren de stadspredikanten de vreemdelingen onverdeeld welgezind. Wel hadden ze in de aanvang even het vermoeden voelen opkomen, dat ze in deze emigranten met onzuivere elementen te doen hadden 2), maar — dank zij hun niet zeer groot dogmatisch onderscheidingsvermogen, dank zij vooral Pollanus' verzoenend optreden — was deze verdenking spoedig toch ook weer verdwenen.

Evenwel! daar komt à Lasco te Frankfort aan, en wijdt zich terstond met hart en ziel aan de belangen der emigranten. Thans gaat hun het licht op. Hij, de bekende Sacramentariër, blijkt met de vreemdelingen geestverwant; men heeft zijn gastvrijheid dus toch aan onwaardigen betoond! Maar dan moet ook heel de dusver gevolgde tactiek verlaten, dan is krachtig optreden tegen die vreemden van nu voortaan gebiedende plicht! En zo verschijnt dan — naar aanleiding van een vraag der Engelse vluchtelingen om een gunstiger plaats van samenkomst dan de Weiszfrauenkirche — reeds de 5^e September 1555 een bezwaarschrift der predikanten bij de raad, vol klachten over de leeronzuiverheden van die ingedrongen vreemdelingen 3). Dit document is het eerste geweest van een gehele reeks van dergelijke stukken, waarin de stadspredikanten rusteloos de raad trachten te prikkelen tot het nemen van harde maatregelen tegen de vreemden 4).

Een bepaald aangenaam werk is de studie daarvan niet. Reeds de toon van de meeste ervan

maakt wrevelig. Vleidend tegenover de raad, is hij bitter tegen de vreemden. En wat de inhoud

1) cf. Theol Literal Zeit. jrg. 32 n., 14; Ebrard. S. 78 Anm. 1.

2) Reeds de eerste maal dat de vreemdelingen het Avondmaal wilden vieren, kwam de verdenking van Cal vimsne op. cf. Steltz Der Lutherische Prädicant Hartmann Beyer 1852 S. 110 ff. Later die van Anabaptisme. cf. Besser S. 18; daarna nog eens die van Calvinisme. Besser S. 40.

3) Besser S. 41 ff. Het is afgedrukt: Frankf. Religionshandl. B. 1, Beilage 3.

4) Vele daaraan zijn argedrukt in de bekende drie delen: Frankfurter Religionshandlungen.

218

aangaat, deze is meer dan eentonig. Het zijn enkele argumenten, die met zeldzame onverstoobarheid telkens maar weer worden herhaald. In hoofdzaak betreffen ze vier punten. Ten eerste is er het verwijt van oneerlijkheid. En daarna zijn er drie beschuldigingen; van leeronzuiverheid ten opzichte n.l. van het Avondmaal, de Doop en de ceremoniën.

Hierin zouden, volgens de stadspredikanten, de vreemden, met ' name hun leiders en onder hen weer voornamelijk Valerandus Pollanus, zich aan oneerlijkheid hebben schuldig gemaakt, dat ze in de aanvang, ter verkrijging van opname in de stad zich als Luthersers hadden voorgedaan, maar — zodra ze op dit punt hun doel hadden bereikt — zich waren begonnen te ontpoppen als Calvinisten.

Is deze voorstelling juist, dan is metterdaad het verwijt van oneerlijkheid niet zonder grond. Maar ze is geheel onjuist. Van den beginne af aan heeft Pollanus geen ogenblik geschroomd zijne confessie over te leggen 1). Zijn schuld was het toch niet dat de stadspredikanten die — om welke reden dan ook — niet hebben ingezien en gedacht hebben, dat de zaak wel in orde zou zijn. En, zeker is waar, dat in het bekende request van Maart 1554 de, verklaring staat: „obschon wir eurer Religion sindt"; maar ook hierin lag niets dat de toets der waarheid niet kon doorstaan. Steeds en overal in die tijd hebben de Calvinisten het standpunt ingenomen, dat ze — hoewel met alle uitdrukkingen der Augsburgse Confessie niet onverdeeld ingenomen — zich toch door deze gravamina niet lieten weerhouden van de ondertekening van dat symbool als geheel.

Sterk kwam dat a a. ook uit bij het tweede punt van beschuldiging. Het geschil over het Avondmaal Mimers, had ook hier te Frankfort de vorm, die het in de 16de eeuw bijna overal aannam; het openbaarde zich geheel als strijd over de vraag juist of men al of niet instemde met de Augustana 2). De stadspredikanten beweerden, dat de emigranten dat onmogelijk konden doen, daar ze niet wilden weten van een „leibliche Geniessung" van het, lichaam van Christus. Daartegenover hielden de emigranten zelf steeds vol, dat ze er volstrekt geen bezwaar tegen hadden, mits men het stuk maar goed, d. w. z. naar zijn eigen geest en

1) The Quarterly Register Aug. 1907 p. 71; cf. Ebrard S. 66 Anm. 2.

2) Vgl. Datheni Erzählung Cap. II, § 2, 3, 5, 7, u. s. w. Vgl. ook à Lasco Purgatio Ministrorum in Ecclesiis peregrin. Franckfurti 1556 en Frankf. Religionshandl. B. I, Beilage 5.

219

verband interpreteerde. Want indien men op dit, toch het enige zuivere, standpunt van beschouwing stond, vond men in de Augsburgse Confessie wel de belijdenis van het feit, dat aan het Avondmaal de gelovigen deel ontvangen aan het lichaam van Christus; maar de wijze waarop dit plaats vond, werd in het midden gelaten.

Het derde punt, waarover men moeilijkheden kreeg, was de Doop. In Maart 1556 waren de stadspredikanten tot het inzicht gekomen, dat ook te die opzichte de vreemden anders dachten dan zij 1). Hun eigen opinie was de bekende gewoon-Lutherse, van de noodzakelijkheid van

de Doop tot zaligheid. En zulks nu - hadden ze bemerkt — leerden de emigranten niet. Die stonden de mening voor, dat kinderen van gelovige ouders ook reeds veer hun Doop tot het genadeverbond behoren, dat ze op grond van de barmhartigheden Gods dus, ook reeds zonder gedoopt te zijn, voor heilig en zalig moeten worden gehouden. En dat dus ook — indien althans achteloosheid de reden niet is waarom de Doop achterwege bleef - omtrent de zaligheid van kinderen, die, zonder 't Sacrament te ontvangen, sterven, volstrekt geen vrees behoeft te bestaan. Kortom een standpunt, dat geheel in overstemming was met ons Doopsformulier, en dat — in stee van, zoals de beschuldiging luidde, wederdopers te zijn — ook niet verschilde van dat van mannen als Ambrosius, Bucer, ja van niemand minder dan van Luther zelf.

Ten slotte was er nog strijd over de bij de kerkdienst gebruikelijke ceremoniën. Zoveel mogelijk hadden de emigranten zich te dezen opzichte wel aan Frankforts gewoonten geconformeerd, — gedachtig aan de stelregel van Ambrosius: „ad quam forte Ecclesiam veneris, eius moreen serva" — maar in drie punten stonden ze op hun stuk. Deze drie punten betroffen alle de uitdeling . van het Sacrament des Avondmaals 2). Het waren: de kniebuiging; het leggen van het brood in de mond des communicerenden door de uitreikende dienaar, de z.g.n. „porrectio in os"; en ten derde de broodbreking.

De twee eerste gebruiken wilden ze niet invoeren, het laatste weigerden ze af te schaffen. En dat zeker niet ten onrechte. Immers deze ceremoniën stonden in nauw verband met een dogmatische gedachte, waarin de emigranten zich niet vinden konden; de gedachte n.l., dat het uit te

1) Frankf. Religionshandl. B. T, Beilage I2; Datheni Erzeblung Caput. 11, § 27.

2) Datheni Etzehlung Caput fl, § 28; Frankf. Religionshandl. B.1. Beil. 38

reiken brood door de consubstantiatie een bijzonder gewijd karakter droeg. Ze waren dus van superstitieuzen aard, bijgevolg niet „middelmatic" en ook niet te aanvaarden. Gelijk de „ecclesia primitiva", het model van alle kerkinrichting, ze dan ook nooit had gekend.

Behalve door deze voortdurende klachten hij de magistraat, poogden de stadspredikanten de vreemdelingen ook op andere wijze afbreuk te doen; door ophitsing van het Frankfortse volk. Van hun kansels regende het beschuldigingen tegen die beroerders van de vrede der stad. Beschuldigingen niet alleen, maar ook scheldwoorden 1), soms zelfs zó grof dat — ook al verliezen we niet uit het oog, dat de taal der 16de eeuw van nature wat sterker gezouten was, dan de onze pleegt te wezen — dat dan toch nog de predikanten onmogelijk zijn vrij te pleiten van de beschuldiging dat ze, liefdeloos, ver over de schreef gingen.

Maar niettegenstaande al hun inspanning, bereikten ze toch niet zo spoedig hun doel. Eerst in 1561 begonnen ze te komen waar ze wezen wilden.

De reden dat niet terstond alles zo naar wens liep, lag voornamelijk bij de raad. Deze Was aanvankelijk volstrekt niet gezind, om hard tegen de vreesachtigen, op te treden 2). De oorzaken hiervan laten zich gemakkelijk aanwijzen. Immers telde het hoogste staatscollege verscheiden leden, die de emigranten uiterst gunstig gezind waren en en dan ook niet hebben nagelaten hun invloed zoveel mogelijk ten bate van hun beschermelingen te doen gelden. Wat hun te gemakkelijker zal gevallen zijn, daar er toch ook voor de leden, die niet door zulke banden van bijzondere vriendschap aan de vreemden waren verbonden, oorzaak te over was, om geen berouw te hebben over de eenmaal door hun stad verleende gastvrijheid; en daarom de predikanten - wie het hoe langer hoe meer toch eigenlijk om niets anders bleek te doen te zijn, dan om deze daad weer ongedaan te maken - het zeer terwille te zijn. Want,

verantwoordelijk voor de bloei van

1) Hartmann Beyer bijv. verklaarde openlijk: „Der Teufel had die Fremdbden in diese Stadt geführt". Steltz M. Joh. Cnippius Andronicus 1860 S. 70. Tekenend voor de gezindheid der stadspredikanten is ook het feit, dat een hunner er niet voor terugdeinsde hij het graf van de 32-jarige beschermer der vluchtelingen, Adolf von Glauburg, te verklaren dat God sommige mannen wel eens jong wegneemt, om te verhinderen dat ze meer kwaad stichten. Calv. Opera Epp. n°. 2398.

2) De verschillende stadiën van zijn politiek tegenover de vreemden worden, aan de band der broeden, nauwkeurig onderscheiden in het Werkje van Besser.

221

Frankfort. konden ze er niet ongevoelig voor zijn, dat de stad door de noesten vlijt der vreemdelingen als zienderogen vooruitging 1). Als voorzichtige politici moesten ze er rekening mee houden, dat in de naburige landen meer dan een hoge beschermer der emigranten elke harden maatregel slechts met ontevredenheid kon zien. En als regeerders van geheel de burgerij mochten ze ten slotte het oog niet sluiten voor het feit, dat een gedeelte van hun onderdanen volstrekt het standpunt der -Lutherse drijvers niet deelde, maar integendeel zeer sympathiek tegenover de vluchtelingen stond. Vooral sedert niemand minder dan Melancton zijn stem ten hunnen bate had doen horen. Evenwel, ten slotte behaalden de stadspredikanten, dank zij hun gedurig aanhouden, toch de overwinning. Rusteloos lasterend wisten ze na verloop van tijd heel Frankforts handwerkersbevolking tegen de vreemden in het harnas te jagen 3). En evenzo gelukte het hun eindelijk, de tegenstand van de magistraat te breken. Door het voortdurend herhalen van hun enige eis, waartoe ze zich ten slotte — mede op aandrang van buitenlandse theologen — bepaalden; nl. dat de vreemden onverbiddelijk voor de keus zouden worden gesteld: óf in leer en ceremoniën zich geheel aan het Lutheranisme te conformeren, óf van al hun voorrechten te worden beroofd. Door het hardnekkig weigeren van een twistgesprek, dat natuurlijk de kans gaf van weerlegging hunner gevoelens 4) En eindelijk door enkele voor hen zeer gunstige omstandigheden.

Juist toch in die tijd brachten twee gebeurtenissen, of liever twee complexen van gebeurtenissen belangrijke veranderingen in Frankforts toestand te weeg, die de stadspredikanten zeer in de hand werkten.

Vooreerst kreeg de invloed der „patroni", der beschermers van de vreemden een niet ongevoelige knak. Dank zij hun advies, wikkeld de raad zich in de zgn. „Seigerhandel", een financiële

1) Besser S 22 23. Die Flufichtlinge waren durchweg ausserordentlich fleiszig, selbständig und untenehmend, und scheuten sich nicht, selbst wenn von Adel, zünftige Gewerbe der verschiedensten Art zü betreiben." cf. Dietz Frankfurter Bürgerbuch 1897 S. 143-145.

2) Diens brief is afgedrukt Frankf. Religionshandl. B. I, Beilage; vgl. ook Steitz. Die Melanctons- und, ..Luthersherbergen in: Neujahrsblatt ... des Vereins für Gesch. um Altertumskunde zu Fr. a. M. 1 Jan. 1861 S. 8, 9, 43

3) Ebrard S. 89, 90. Vgl. ook Scharif „Die Niéderländische and die Französische Gemeindi in Frankfurt a. M., in: Archiv für Frankfurts Geschichte end Kunst Neue folge B. II, 2862 S. 237; Frankf. Religionshandl. B. 1, Beilage 2) Frankf. Religionshandl. 13. 1, Beilage 1

222

reuzenonderneming, waarmee niet minder dan 150 duizend goudgulden gemoeid was. Maar helaas, heel de zaak mislukte en toen waren natuurlijk de mannen die het plan hadden opgeworpen, de zwarte schapen. Hun crediet in de raad waren ze kwijt. En ook waar hun stem zich ten gunste der vreemdelingen verhief, vond die voortaan haast geen gehoor meer 1).

Bovendien waren, echter ook de vluchtelingen zelf voor een niet gering deel debet aan de achteruitgang van hun positie. Wel niet de Neder-Duitsen en de Engelsen onder hen 2), maar de Walen. Door eindeloze, heftige twisten werd hun kerkelijk leven verscheurd 3). Uiteraard past daarvan hier geen uitvoerige beschrijving; die zou ons te ver buiten de kring van ons eigenlijk onderwerp brengen. Maar toch moet er in ruwe schets het hoofdverloop van worden weergegeven. Juist omdat deze moeilijkheden mede de oorzaak zijn geweest van de overwinning der stadspredikanten; en om de treurige gevolgen, die ze dus ook voor onze Neder-Duitse vluchtelingenkerk hebben gehad.

Tweeërlei slechte werking immers ging ervan uit. De tegenstanders der emigranten vonden er een gereede aanleiding in om, met zekeren schijn althans van, recht, op de verwijdering van het ongewenste element aan te dringen. En hunnen vrienden daarentegen werd het er haast onmogelijk door, met warmte en met volle overtuiging voor de verdrukten in de bres te springen.

Reeds zeer spoedig nadat Pollanus en de zijnen in Frankfort waren opgenomen, kwamen de moeilijkheden voor de dag 5). De oude, uit Glastonbury overgekomen, kern der gemeente geraakte in botsing met de elementen, die later, vooral uit Wezel, waren toegestroomd. Deze laatste werden door de eerstgenoemde groep niet alleen haast niet meegerekend, maar zelfs vrij onvriendelijk bejegend.; en daardoor voelden ze zich — begrijpelijk — gekrenkt. Ze protesteerden, ze beklagden zich

1) Vgl. over deze ongelukkige onderneming: G. Lange Geschichte der freien Stadt Frankfurt am Main 1837 S. r99; Steltz M. Joh. Cnippius Andronicus 186e S. 34.

2) Besser S. 56, 69.

3) Over de moeilijkheid zich van deze twisten een goede voorstelling te maken, zie Dalton: Laseiana 1905 S. 293 Anm. 1; de sleutel tot het verstaan ervan, zie Besser S. 30 Ann., 1.

4) Calv. Opera Epp. n°. 3807 schrijft Calvijn aan de Vlaamse Kerk: ik heb wel voorzien, dat de twisten der Franse gemeente dat einde zouden nemen; thans moet gij dragen: „Ja paine des fautes d'autrui”.

5) In midden October 1354; cf., Evenals voor dit gehele eerste stadium van de twist, Besser S. 30-33. 225

bij Calvijn, maar beide bleek tevergeefs. In Februari 555 moesten ze hun verzet opgeven. Het enige wat ze er bij gewonnen hadden was, dat als tegenhanger tegen Pollanus' invloed, een tweede dienaar des Woords zou worden beroepen.

Evenwel, dra bleek deze strijd nog slechts een eerste stadium te zijn geweest. De nieuw-aangekomen predikant: Richard Vauville, een hoogstaand maar weinig zelfstandig man, voldeed niet aan de verwachtingen, die de jongere partij - onder aanvoering vooral van de rijke koopman Augustin Legrand - op hem had gebouwd; Pollanus bleef in de Kerk de eerste viool spelen. En zo ontbrandde in Juli 1555 de twist opnieuw 1). De Legrandisten begonnen te beweren, dat de ambtsdragers, wie in Glastonbury het opzicht over de gemeente en de armverzorging waren toevertrouwd geweest, in Frankfort gekomen niet maar zo, zonder meer hun dienst hadden mogen voortzetten. En daarom eisten ze niet minder dan een ontbinding van de kerkenraad en een nieuwe verkiezing, waarbij alle volwassen leden der gemeente stemgerechtigd zouden zijn. Ja, zelfs gingen ze — toen van de stamgemeente daartegen een gerechtvaardigd verzet opkwam — zelfs gingen ze zó ver, om ook om afdanking van Pollanus te eisen op grond van de — door Ebrard terecht als „sinnlose Silbenstecherei” gequalificeerde — redenering, dat hij te Frankfort eigenlijk nooit beroepen was en dus alleen door usurpatie zijn ambt bekleedde.

Een grote tactische fout is het toen van Pollanus geweest, dat hij over deze beschuldiging

zelfs in discussie is getreden. En niet minder onverstandig was het, dat hij — dit eenmaal gebeurd zijnde — geen vaste gedragslijn heeft gevolgd. Nu eens stelde hij werkelijk een nieuwe verkiezing in uitzicht, dan weder beloofde hij zijn legitimiteit als dienaar des Woords te bewijzen, door welk bewijs uiteraard zulk een verkiezing weer zou komen te vervallen. En zo bleef deze zaak, waar ze waard was geweest terstond ter zijde te worden, geschoven, onnodig lang hangen en kreeg daardoor in 'de gedachten der beide partijen zeker recht van bestaan.

Dat dit werkelijk het geval is geweest, bleek in het derde stadium der moeilijkheden 2), toen — waarlijk! — hetzelfde bezwaar der

1) cf. Besser S. 34-37.

2) cf. Tiener S. 56-59. Alleen is zijn tekening van Poullain hier wel wat te scherp; Vgl. Ebrard S. 93, Anm. 1.

224

illegitimiteit van Pollanus' positie en ambt weer voor de dag kwam.

In September 1555 had zich het tweede stadium afgesloten door een vrede, die te danken was aan de bekende Crespin en aan de Saint André, een Genever dienaar des Woords. Deze beide mannen, tijdelijk toen juist te Frankfort vertoevend — de eerste voor de boekenmarkt, die ter gelegenheid van de herfstmis werd gehouden, de tweede om aan de raad de Evangelienharmonie over te reiken, die Calvijn aan dit college, uit dankbaarheid voor de opname der vluchtelingen, had opgedragen -- waren erin geslaagd te bewerken, dat beide partijen elkander wat tegemoet kwamen. Pollanus stemde toe in een nieuwe kerkenraadsverkiezing, waarbij tevens 't aantal ambtsdragers zou worden uitgebreid, en de Legrandisten spraken hun verzoeningsgezindheid uit door een votum van vertrouwen in de tegenpartij, met name in haren leider.

Evenwel! ook toen bleef de strijdbijl maar weer voor een korte tijd begraven. In het begin van October waren de moeilijkheden reeds weer in volle gang. Pollanus schijnt het niet best te hebben kunnen zetten, dat hij bij het compromis van September zoveel heeft moeten toegeven. Althans, toen het op de inlossing zijner belofte aankwam, krabbelde hij terug. Hij verklaarde alleen te zullen dulden, dat er enkele nieuwe ambtsdragers bij de oude zouden worden bijgekozen, niet dat een geheel nieuwe kerkenraad zou worden aangewezen. Heftig verzet van de Legrandisten volgde, waarbij dan — als gezegd — ook het bezwaar weer te berde werd gebracht, dat Pollanus' positie niet zuiver was. Maar desniettemin zette deze zijn zin toch door. Misschien niet eens op geheel eerlijke wijze, wist hij te bewerken, dat èn in het college der ouderlingen èn in dat der diakenen slechts zijne vrienden gekozen werden. Een optreden, dat de gemoederen der tegenpartij zó verbitterde, de strijd tot zulk een hoogte deed klimmen, dat op een verzoening in eigen kring niet meer te hopen viel. Zo ze in 't geheel nog mogelijk was, dan zou toch alleen een derde, een buiten de partijen staande scheidsrechter ze kunnen bewerken. Zo wendde men zich in Februari 1556 dan tot Johann van Glauburg, een der voornaamsten van de, reeds meermalen genoemde "patroni"; en verzocht die in het hangend geschil zijn oordeel te geven, waarbij zich beide partijen dan zouden neerleggen. En tegelijk beloofde men elkaar de bestreden punten te laten rusten, totdat de verwachte uitspraak gevallen zou zijn.

226

Het was een niet gemakkelijke taak die Von Glauburg op zich nam, toen hij het verzoek der twistende partijen besloot in te willigen. En een zeer ondankbare tevens. Want toen hij, na een zeer nauwkeurige studie van de zaak te hebben gemaakt, waarschijnlijk vooral op grond van à Lasco's getuigenis in deze 1), er toe kwam een uitspraak te doen, die meer der Pollanuspartij

dan de Legrandisten in 't gevele kwam, waren deze laatsten hogelijk ontstemd, en begon ten gevolge daarvan een vierde stadium van de strijd, dat in heftigheid de vorige nog belangrijk overtrof 2). Zelfs liep het ten slotte zó hoog, en verblindde de partijhaat de strijdenden zózeer, dat de jongere richting, na zich vergeefs naar Antwerpen en naar Genève om hulp te hebben gewend, er zich toe liet verleiden heul bij de stedelijke overheid te gaan zoeken, en een klacht tegen Pollanus en zijn ouderlingen bij de raad besloot in te dienen. Zeker een zeer onberaden stap; en die toch niet zonder gunstige gevolgen is geweest. Want toen de overspanning van het onbewaakte ogenblik, waarin men dit besluit had genomen, zodra de raad een onderzoek begon in te stellen, week en plaats maakte voor nuchterder stemming, bracht het inzicht van het gevaarlijk spel dat men hier speelde, en de mogelijkheid van een zeer ongewenste oplossing van overheidswege, zulk een heilzame schrik in de gemoederen, dat beiderzijds verlangen tot toenadering begon te komen en daarom werd afgesproken de zaak nog eens aan het oordeel van een scheidsgericht te onderwerpen.

Op aandrang der patroni had de raad geen bezwaar om zich in deze terug te trekken; en zo werd midden September 1556 de zaak nu nog eens onderzocht; thans door een 7-tal mannen, onder voorzitterschap van niemand minder dan Calvijn, die daartoe opzettelijk uit Genève overgekomen was 3).

Doch ook dezer zeven mannen uitspraak — waarbij, met erkenning dat beide partijen hadden gezondigd, toch Pollanus als de hoofdschuldige werd aangewezen — bracht de zaak niet tot een gewenst einde. De Legrandisten natuurlijk, legden er zich gaarne bij neer; Maar de in 't ongelijk gestelde partij kwam terstond met protesten; en zo bleef de oude vete de gemoederen verontrusten. Herhaaldelijk kwamen — tot zelfs in den

1) à Lasco was met Pollanus nogal ingenomen; meer dan een der andere voormannen uit die tijd. Vgl. Calv., Opera Epp. no. 2.360; Dalton: Lasciana 1905 S. 289

2) Besser S. 69

3) Deze uitspraak zie Calv. Opera Epp. no. 2538.

227

openbare dienst des Woords toe — de treurigste scènes voor, waardoor de grieven uiteraard nog gestadig vermeerderden. Brief op brief vol klachten en verwijten werd tussen partijen gewisseld.

Maar nog eens zou de schrik vrede brengen. Daar valt op zekere dag een van die stukken in handen van een stadsburgemeester, en ontstaat alzo ten tweeden male het gevaar voor overheidsinmenging. Dan liever nog maar eens een poging gewaagd om door een scheidsgerecht een oplossing te bewerkstelligen! Ditmaal roept men de hulp in van Perucel, de dienaar des Woords die sedert kort, ter vervanging van de, om de uitspraak van Calvijn en de zijnen, afgetreden Pollanus, in Frankfort was verschenen. En werkelijk Perucels arbeid slaagt. De verzoening komt inderdaad, zelfs binnen enkele dagen tot stand; waarna ze door de viering van het Avondmaal werd bezegeld.

Zulk een plotselinge vrede na zo'n langen, heftige strijd: het was haast te mooi om echt te zijn. En .... het was dan eigenlijk ook nog maar heel weinig echt. Zodra het gevaar maar weer voorbij was, bleek dat. Toen stonden dra — en dat nog wel, wat nog nooit gebeurd was, ieder aangevoerd door een der dienaren des Woords, Houbraque aan de ene zijde, Perucel aan de andere — toen stonden dra de beide partijen weer met de oude verbittering tegenover elkander. Alsof er niets gebeurd was! Men had niets, geleerd!

Het is een raadsel, dat zó jaren achtereen de broederlijke liefde dood kon zijn in de Kerk van Christus. En een raadsel niet minder dat, ook al liet men zich nog door geen enkel hoger motief leiden, de hartstochten dan tenminste door voorzichtigheid niet wat meer werden

ingebonden. Want al was nu tot tweemaal toe het dreigend gevaar van magistraatsbemoeiing nog telkens afgewend, wie stond er borg voor dat dit weer het geval zou zijn, als nog eens de opmerkzaamheid van de raad op de twisten der gemeente zou worden gevestigd. Veeleer was het tegendeel te wachten. Het geduld der overheid kon toch niet onuitputtelijk zijn. Met name in die tijd, waarin — als we zagen — de onwil der stadspredikanten tegen de vreemdelingen zó groot geworden was, dat van die mannen kant zeker niets onbeproefd zou worden gelaten, om hun tegenstanders te doen vallen.

En zo is het dan ten slotte ook geschied. In het najaar van 1560 lekte weer iets van de strijd uit: het kon trouwens wel niet anders bij het georganiseerd karakter, dat die thans droeg.

Ten derden male kreeg de raad er kennis van. En ditmaal zette hij zijn bemoeiingen — eenmaal daarmee begonnen - door. Deze waren van vrij autoritaire aard. Drie leden van het college: Johann von Glauburg, Daniël zum Jungen en Konrad Humbracht kregen eenvoudig de macht, om de gehele zaak naar hun goedvinden te regelen. De Kerk had zich te onderwerpen aan wat deze drie mannen zouden beslissen.

De inhoud van die beslissing doet op dit ogenblik nu niets ter zake 1). Voor ons is alleen de formele kwestie van belang. Het feit n.l., het treurige feit, dat op die wijze, door die eindeloze twisten de vluchtelingenkerk ten slotte haar recht van zelfbepaling bleek te hebben verspeeld. Dat ze bij de raad als een lastpost kwam te boek te staan, door haar eigen schuld de hulpvaardigheid van haar — inmiddels reeds zeer geslonken — vriendental op een zware proef stelde, en zo op meer dan één manier haar eigen nederlaag in de strijd tegen de stadspredikanten heeft in de hand gewerkt 2).

Wel bleken nog niet terstond al de onaangename gevolgen van deze loop van zaken, maar ze konden toch niet uitblijven. En ze bleven dan ook niet uit. Juist zeven jaar nadat men de vreemden in Frankfort had opgenomen, — de 18^e Maart 1561 — viel het besluit van de magistraat om, zodra het Paasfeest achter de rug zou zijn, de kerk te sluiten voor hen, die in geloofsleer en ceremoniën niet geheel met het in de stad vigerende Lutheranisme overeenstemden 3). Niettegenstaande al wat er voorgevallen was toch een hard besluit, daar 't praktisch met verbanning der vluchtelingen gelijk stond. En deze lieten dan ook niet na in meer dan een geschrift zich erover te beklagen, en op intrekking ervan aan te dringen 4). Vergeefs! Het kwaad

1) De Frankfurter Religionshandlungen geven dit stuk niet. Uit de Simmlersche Briefsammlung te Zürich druk ik het hierachter onder de bewijsstukken af. Zie aldaar sub. no. 21.

2) Een oorzaak, waaraan ze zelf niet schuldig stonden, maar die toch niet minder tot de verdrijving der emigranten heeft meegewerkt, was de verschijning van een boek van Justus Velsius Slaganus. Zie hierover Sepp Kerkhistorische Studiën, Leiden 1883 blz. 159—161.

3) Ebrard S. 98, 99. Volgens Schröder e.a. Troisième jubilé seculaire etc. telde de Waalse Kerk — bedoeld zal wel zijn de gehele emigrantenkolonie — 2000 zielen en meer; cf. von Lersner Chronica Buch II, S. 30.

4) Uitvoerig worden deze pogingen meegedeeld in Datheni Erzählung Caput IV en bij Francois Philippi La défense des églises estrangières de Francfort en Allemagne 1562. Behalve met de ook tegen de Walen ingebrachte argumenten, werden de Vlamingen destijds nog in 't bijzonder bestreden met de redenering, dat zij — gezien hun geschiktheid tot 't aanleren van vreemde talen — sedert hun komst nu zeker wel genoeg Duits verstonden, om een dienst in de stadsgemeente te kunnen volgen. Frankf. Religinshandl. B. II, Beil. 33.

was onafwendbaar.

Een paar keer scheen er nog enige kans op verbetering van de toestand te komen. Vooreerst

toen in het einde van het jaar 1561 de, ons reeds uit de geschiedenis der Londense vluchtelingenkerk bekende, Godfried van Wingen in Frankfort verscheen, om te zien of hij als dienaar des Woords wellicht meer persona grata bij de overheid zou zijn dan Dathenus 4)_ En evenzo ook nog eens, toen omstreeks dezelfde tijd, tot van een vijftal kanten toe — van Aartsbisschop Grindall te Londen 2), van de keurvorst Frederik III van de Paltz, van de landgraaf van Hessen en van de Theologische faculteiten, zowel der Heidelberger als der Marburger Universiteit — hetzij door gezanten, hetzij schriftelijk, in de hartelijkste bewoordingen ten gunste der verdrukten bij de raad werd geïntercedeerd 3). Maar door de onverzettelijkheid van Frankforts voormannen doofde de hoop toch telkens weer even snel als ze was opgevlamd. Hun openlijke, bevoorrechte positie waren de emigranten kwijt. Zo goed als de Walen, ook onze Neder-Duitsers.

Wat dat betekend moet hebben voor mannen, die — nu ja, niet allen hoofd voor hoofd, maar dan toch zeker wat de, aan het geheel voorbeeld en richting gevende kern aangaat — juist om de religie, om de waren dienst van God in vrijheid naar Zijn Woord, naar Frankfort waren gekomen, laat zich gemakkelijker begrijpen dan zeggen. Geen wonder, dat ze aan alle zijden uitzagen naar een weg, waarlangs ze zich uit zulk een voor hen onhoudbare toestand konden redden. Tweeërlei slechts stond er open: óf zich in de stad te verschuilen en als geheime gemeente voort te leven binnen haar muren; óf daarbuiten, ergens elders een nieuwe vrijheid te zoeken. Beide wegen zijn dan ook ingeslagen. Ook door hen, die tot de Neder-Duitse vluchtelingenkerk behoorden.

Van degenen die wegtrokken spreken we nader, als de Frankenthaalse gemeente aan de orde komt. Hier past alleen iets over de blijvenden, die — voor de overheid verborgen — als kruisgemeente de kerkelijke gemeenschap hebben voortgezet.

Vooraf voor de eerste jaren weten we van hun lotgevallen al

1) Hessels Archivum T. II, n°. 58. Vgl. over de toestand in die tijd ook hetzelfde werk T. II, no. 50, 51, 55, 56, 59, 63.

2) Hessels Archivum T. II, n°. 58 d.d. n November 1561.

3) Frankf. Religionshandl. n. I, Behagen 47, 51,52; Datheni Erzählung Caput TV, § 14 —17. Vooral Frederik van de Paltz was een warm vriend der vluchtelingen. Zijn inmenging ten hunnen voordele begon reeds in Juni 1559. Zie bewijsstuk no. 22.

heel weinig. Eigenlijk niet meer dan dat men bijeenkwam in schuur van zekere Peter Gaul 1); dat eerst de bekende Gaspar van der Heyden en later een zekere Sebasteanus Matte of Storrea 3) als dienaar des Woords in de gemeente zijn voorgegaan; en ten derde dat het aantal leden zeer gering moet zijn geweest 4).

Iets meer is ons bekend van het tijdvak na 1570. Van die jaen toch hebben we de kerkenraadsprotocollen nog over. Ze berusten te Frankfort in het archief van de Deutsch Reformirte Kirche waarmee sedert 1636 onze Neder-Duitse vluchtelingenkerk verenigd 1), Meestal zijn het zeer korte notities, naar hier daar blijkt, door de dienaren des Woords zelf te boek geste wellicht reeds tijdens de vergaderingen.

Zeer opmerkelijk is het begin ervan: „In de name des Heeren is de kercke Christi wederomme onder de nederlanders beghonnen op te rechten door Gasparum Heydanum de 17den Novembris 15; daer in tot dienaer des godlicken woorts oock bij rade van D. Datheno veroordent is gheweest Sebastianus Storea.

Daer waren int beghinsel een ende ttestigh persoonen die hen tot de predicatie verwillichden".

Precies te waarden wat ons hier wordt verteld, is — door het gemis van alle verdere mededeling over dit punt — onmogelijk. Slechts dit staat vast, dat hier sprake is van een

zekere vernieuwde instituering onzer vluchtelingenkerk, welke onder invloed van de gemeente te Frankenthal heeft plaats gehad. Verder tasten we geheel in het duister. Waarom zulk een wede oprichting nodig was, waarom ze toen juist aan de orde gesteld, die vragen moeten onbeantwoord blijven. Hoogste kunnen we ten opzichte van de eerste — aangaande de laats is ook dat zelfs niet mogelijk — een vermoeden uitspreken. Er is wel iets te zeggen voor de hypothese, dat sedert 1562 door de heftige druk, door 't klein getal der overgeblevenen, Walen

1) Le Long Kort verhaal van de Oorsprong blz. 139.

2) Blijkens Frankf. Stadtarchiv U. G. b. B. 76 ad. A., werd deze 27 September 1558 reeds burger.

3) Over dezen, „natyf de la villa d'Ypre, bonnetier de son style", zie de Coussemaker, Troubles T IV, p. 38 suiv.; H. Q. Janssen De Hervormde vluchtelingen enz. blz. 78— Zijn portret: „oudt omtrent XXX jaeren (in 1569 ongeveer) met een dein swart baerdeken cort ende dick van persone". Zie de Coussemaker Troubles T. I, p. 346 suiv.

4) Bij 't herstel der gemeente in 1570 waren er 61 leden.

5) Arch. D. Ref. K. Frankf. Presb. Pr.

230

en Neder-Duitsers, 't zij gezamenlijk, 't zij ieder voor zich, kerkelijk in min vaste formatie hebben, geleefd; en dat ze nu, in het jaar 1570, kans hebben gezien - door welke, ons onbekende oorzaak dan ook — de oude tradities weer voort te zetten 1). Maar het is een hypothese, die op weinig gegevens steunt; en veel waarde mag er daarom in allen gevalle niet aan worden gehecht.

Hetgeen we verder in de genoemde kerkenraadsprotocollen vinden, levert niet veel op, dat bijzondere vermelding verdient. Genoeg zij de verklaring dat we, al lezende, de indruk krijgen, dat onze — steeds klein gebleven — Kerk een rustig leven heeft geleid in die jaren. Normaal, in goede harmonie; en onder verstandige leiding van flinke en ook in onze verdere kerkgeschiedenis van die tijd met ere genoemde mannen 2). En zo verlaat ze dan het emigratietijdperk 3).

Toch sluit de behandeling dezer vluchtelingenkerk hier nog niet af. Ons rest — waar we tot dusver bijna uitsluitend letten op haar uitwendige lotgevallen — thans nog de aandacht te vragen voor enkele punten, die ons iets meer doen weten van haar innerlijk leven.

Allereerst voor een doopkwestie. Als gevolg van het reeds vermelde magistraatsbesluit, waarbij de vreemdelingen het recht op eigen, afzonderlijken kerkendienst werd ontnomen, ontstond sedert de zomer van 1561 in onze gemeente verschil over de vraag, wat te doen met de jonggeboren kinderen, om hun de Doop

1) Desniettegenstaande heeft men het echter ook toen nog niet kunnen brdngen tot het hebben van openlijke samenkomsten. Frankf. Religionshandl. B. I, Beil. 65.

2) Karel Utenhove en Aegidius Becius, die beide als predikanten in do litteratuur genoemd worden, zijn dat in werkelijkheid toch niet geweest. Becius was ludimagister. Utenhove, had met onze gemeente niets uit te staan. Vermoedelijk is 't bericht omtrent hem in de wereld gekomen door 't feit, dat in de aanvang van het leven onzer gemeente de bekende Johannes Utenhove herhaaldelijk door haar beroepen is geweest, echter zonder resultaat. cf. Calv. Opera F.pp. n°. 2407.

Uit het kerkenraadsprotocol blijkt Sebastiaan Matte in Januari 1575 gestorven.

Jan Seu volgt hem op. September 1576 gaat deze naar Zeeland.

Dan komt Wernerus Helmichius, na op de classisvergadering van dat jaar te zijn geëxamineerd en geconfirmeerd. Nadat deze eerst reeds van Mei tot de herfstmis van 1578 naar Brabant en Vlaanderen is geweest, om de broederen daar te sterken, vertrekt hij Mei 1579 naar Utrecht, waartoe hem reeds de 21^e November van het vurig jaar verlof was gegeven. (Hania Helmichius blz. 21 wordt door deze

gegevens enigszins aangevuld).

Na hem heeft waarschijnlijk Martinus Lydius, „gewezen predikant tot Umstat“, de gemeente gediend. Als plaatsen, waaruit de ballingen afkomstig zijn, noemen de protocollen vooral: Yperen, Gent, Mechelen, Antwerpen, Brussel, Maastricht, Brugge, Hasselt en Wezel.

3) In 1594 heeft nog eens een verstrooiing der gemeente plaats, onder haar dienaar **Fransiscus Gomarus**. Tengevolge hiervan ontstond toen de vluchtelingenkerk te Hanau.

231

niet te onthouden. Een groep — ook Dathenus behoorde er toe achtte het niet ongeoorloofd, om het Sacrament in de samenkomst(der Luthersen te gaan zoeken, mits met de verklaring dat men hun standpunt in deze niet geheel deelde. En aanvankelijk het men zich dan ook aan die regel gehouden. Maar aller tevredenheid kon dat toch niet wegdragen. Een deel der gelovige onder Gaspar van der Heyden, stond de mening voor, dat zoiets niet mocht worden geduld.

Of de twist hoog liep weten we niet. Wel dat hij spoedig over bekend werd. In Brabant en Vlaanderen, in Londen en te Sandwich gingen Frankforts vluchtelingen over de tong 1). En dan naar het schijnt, dikwijls niet in al te waarderenden toon. Datheen spreekt zelfs van een „magnum scandalum“ dat alom werd verwekt.

Het onlustgevoel, dat daarvan voor onze emigranten noodzakelijk het gevolg heeft moeten zijn, deed weldra de wens bij het opkomen, om — door het inwinnen van advies bij een aantal mannen van gezag — dit meningsverschil uit de weg te ruimen. En dienovereenkomstig hebben ze dan ook gehandeld. Reeds in het begin van 1562 heeft Datheen tot Calvijn het verzoek gericht in deze zijn oordeel eens uit te spreken. 2) Eind Juni ontving hij diens antwoord 3). Een antwoord om mee tevreden te zijn.

Principieel hechte Calvijn zijn volle goedkeuring aan Datheens wijze van zien. Altijd verondersteld, dat de Gereformeerden hun belijdenis duidelijk en uitdrukkelijk handhaafden, had ook hij tegen de Doop bij de Luthersen in het onderhavig geval geen bezwaar. Maar niettegenstaande dat, ried hij tegelijkertijd toch aan, dat men maar uit Frankfort zou verhuizen. Niet uit zekere tweeslachtigheid, om beide partijen te vriend te houden maar uit praktische overwegingen. De gnesio-Lutheranen van die tijd kennend, hield Calvijn er zich van overtuigd, dat deze er zich wel nooit toe zouden laten vinden de kinderen der vreemdelingen te dopen, tenzij de ouders vooraf hun Gereformeerde belijden hadden verloochend. Dat dus de conditio sine qua non nooit zou worden vervuld.

Hoe voorzichtig en verstandig dit advies ook was gesteld, toch bewerkte het de vrede niet. Het tweërlei gezichtspunt van waaruit de zaak er werd bekeken, maakte dat sommigen het

1) Calv. Opera Fpp. n°. 3777 cf. Hessels Archivum T. II, no., 68.

2) Calv. Opera EPP. 8°. 3777-

3) care. Opera Epp. n°. 3807.

232

misverstonden. Een deel der broeders was nog niet voldaan. En bovendien klopte het stuk ook niet geheel op de werkelijkheid. Calvijn had te slecht van de stadspredikanten gedacht, want nog nooit hadden deze tegen de inwilliging der gestelde voorwaarde bezwaar gemaakt 1).

Vandaar dat Datheen toen de 18de September 1562 neg eens de pen opvatte en vroeg om nader advies (2). En om Calvijn beter op de hoogte te stellen, zond hij tegelijk daarbij ingesloten een tweetal memories. De ene van de hand van Gaspar van der Heyden 3), de andere van die van hemzelf 4); en ieder het standpunt toelichtend dat haar opsteller in deze zaak innam.

Op deze stukken heeft Calvijn de 27ste October 1562 geantwoord. Wat duidelijker dan in de vroegere brief, maar overigens in geheel eendere zin 5). Beslist wordt de zijde van Dathenus gekozen. Te verwonderen is dit niet. Inderdaad steunde diens gevoelen op de sterkste

argumenten.

Heftig van naturel en bovendien verstoken gebleven van een geregelde studiegang, die opvoedt tot zelf bedwang in denken en willen, liet Van der Heyden zich vooral door zijn h gevoel leiden. Hij kon wel niet ontkennen, dat ook de Lutherse een gedeelte vormden van de Christelijke Kerk; en hij moest ook wel toegeven, dat de kracht van het Sacrament niet hing aan het karakter en optreden van de dienaar — maar toch! De stadspredikanten hadden de vreemdelingen zó veel kwaad gedaan, hen zo hardnekkig uitgemaakt voor ketters, dat het toch maar beter was zich niet met hen in te laten. Heel anders Datheen. Zijn — door de omstandigheden veel meer dan dat van Van der Heyden geschoolde — denken aanvaardde de consequentie van zijn grondstellingen, hoe veel moeite hem dat ook moet hebben gekost. Daar Frankforts stadsgemeente nu eenmaal een gedeelte van de Kerk van Christus was, en op de bevoegdheid der dienaren om een geldige Doop te bedienen bovendien niets te zeggen viel, mocht de overweging dat men veel van deze te lijden had gehad, niet eens in aanmerking komen. En bovendien moest toch ook bedacht dat, niettegenstaande al die

1) Calv. Opera Epp. n°. 3852 p. 525.

2) Calv. Opera Epp. 110. 3852. .

3) Afgedrukt bij Van Lennep: Gaspar van der Heijden, 1884 in Bijlage A.; cf. Rutgers Calvijns invloed blz. 192 vv.

4) Afgedrukt Calv. Opera Epp. 119. 3852, p. 524 sqq.

5) Calv. Opera Epp. ns. 3571.

233

strengere maatregelen der stadspredikanten toch niemand der vluchtelingen verbannen was. Wie de stad verliet, deed dat vrijwillig.

Behalve Calvijn werden inmiddels ook anderen geraadpleegd; o. a. De Heidelbergse Theologen, de reeds meer genoemde Houbraque, en ook de Züricher dienaren, Bullinger en zijn collega's 1). Allen deelden ze het gevoelen, dat men te Genève had en plaatste zich beslist aan de zijde van Dathenus.

Dat, niettegenstaande al deze — voor hem zo ongunstige - adviezen, Van der Heyden toch zijn bezwaren nog zal hebben gehandhaafd, is wel niet aan te nemen. Te meer daar we verder van dit geschil niets bemerken Althans voorlopig niet. Alleen later komt het nog weer eens aan de orde, in 1586. Op de Basisvergadering, die in dat jaar te Heidelberg is gehouden, vormt het een onderwerp van bespreking. Maar ook toen werd — op grond van een rapport, dat door Fransiscus Junius over deze zaak werd opgesteld — niet anders besloten dan conform het beginsel, dat door Dathenus verdedigd was 3).

Na de behandeling dezer Doopkwestie nu nog iets over de **kerkinrichting**.

Veel vermeldenswaard is er te die opzichte niet. Behalve het reeds meegedeelde: dat oorspronkelijk de gemeente geheel naar het Londens model, in Microns Christelijke Ordinantiën beschreven werd geïnstitueerd, bieden de voorhanden berichten eigenlijk nog slechts één gegeven van betekenis. Het is te vinden in de kerkenraadsprotocollen der vergaderingen van 10 November 1572

1) cf. Calv. Opera Epp, n°. 3852.

Het advies van Martyr is afgedrukt in diens Loci Communes Ed. 1580 p. 554. Hij spreekt daar wel van „ecclesiae Anglcrunt"; maar dit zal zien op het feit, dat de Frankfurter Kerk ontstond uit de verstrooiing der vluchtelingenkerken in Engeland. De eigenlijke Engelse Kerk te Frankfort bestond immers niet meer sedert de troonsbestijging van Elizabeth.

Wat betreft de inwinning van het advies van Bullinger, in Stadtbibliotheek Zürich Thesaur. Hottingerianus Ms. E. 6z, f. 2 sqq., cf. 196, is nog een stuk voorhanden, waarbij Datheen de voorman

der Zürichse Kerk uitvoerig over de stand van het geschil inlicht. Het behoefde hier niet afgedrukt, wijl het bijna woordelijk overeenstemt met Datheens verslag aan Calvijn (Calv. Opera Epp. n°. 3852, p. 524 sqq.). Het zal dus ook wel de 18^e September 1562 verzonden zijn. En de brief, afgedrukt hierachter als bewijsstuk nl. 23 — waaruit tevens Bullingers gevoelen in deze blijkt, — is dan een begeleidend schrijven bij de memorie geweest; zoals ook Calvijn er een had gekregen.

2) Blijkens Arob. D. Ref. K. Frankf. Presb. Pr. sul) 9 Dec. 1676, was het toenmaals gewoonte in deze zaak te handelen in de geest van Dathenus.

3) De conclusies van dit rapport zijn afgedrukt Schröder e.a.

234

en 9 Augustus 1573. Op die data werd gehandeld van de verkiezing der ambtsdragers. Twee punten werden dienaangaande besproken. Ten eerste, of men voortaan de oude gewoonte nog wel zou handhaven, om het gehele consistorie jaarlijks te doen aftreden; of het niet beter was beurtelings de helft slechts der ambtsdragers te veranderen. En bovendien, of men ook wijziging zou aanbrengen in de forma der verkiezing. Het resultaat was, dat in beide opzichten inderdaad de oude praktijk werd losgelaten.

Op grond van de overweging — en hierop valle de nadruk - dat men zich conformeren wilde aan de besluiten die Emdens synode in deze indertijd had genomen 1).

Werkelijk een belangrijk gegeven voor het bestaan van de geest die in die jaren in Frankforts Neder-Duitse vluchtelingenkerk heeft geheerst. Het was dezelfde geest, die op onze eerste kerkvergadering heeft voorgezeten. Men blijkt zich ervan bewust een eenheid te vormen met al de gemeenten der verstrooiing, met al de Kerken van Nederland 2).

FRAN KENTHA L.

De vluchtelingenkerk van Neder-Duitsers, die zich te Frankenthal heeft gevormd, ontstond in 1562.

Reeds werd verteld hoe in dat jaar in Frankfort, door de overwinning der stadspredikanten over de vreemdelingen, een deel der laatstgenoemden het plan had opgevat die stad te verlaten. Vooral onder de leden der Neder-Duitse gemeente openbaarde) zich daartoe een vrij algemene drang 3).

Dat men daarbij vanzelf het oog richtte naar Oost-Friesland — na al 't geen we aangaande de voorname positie van dat toevluchtsoord in de vluchtelingenwereld hebben gezien, bevreemdt het wel niemand meer.

Vooruitziend en zorgzaam heeft men zelfs reeds voordat de grote

1) cf. Arch. D. Ref. K. Frankf. Presb. Pr. sub 10 November 1572, 9 Augustus 1573. — Door haar eigen dienaar des woords is de gemeente op de synode niet vertegenwoordigd geweest, hoewel daar eerst wel sprake van was. Toch had ook zij er haar deputaat, Gaspar van der Heijden n.l., die er heen ging voor de gezamenlijke Waalse en Neder-Duitse vluchtelingenkerken van de Paltz. cf. Arch. D. Ref. K. Frankf. Presb. Pr. sub 26 Augustus, 9 en 16 September 1571.

2). Het zegel dezer vluchtelingenkerk was: een roos tussen de doornen, met het randschrift: Sig. Eccles. Belgic. Francofort. cf. K. A. 1857, blz. 471.

3) Calv. Opera Epp. n°. 3852 p. 525.

235

slag gevallen was, reeds in de zomer van 1561, met Emden kerkenraad over een eventuele opname der Frankfortse gemeente gecorrespondeerd.

Dit blijkt uit de reeds meermalen genoemde protocollen van dat college, waaruit tevens op te maken is, welk antwoord onze vluchtelingenkerken op dit schrijven zullen hebben gekregen „Daer ys besloten dat men up de breven van de fremde gemeen tho franckfort schal antwoorden: so se begeerde by uns tho wonende komen, dat men ser van noeden achte dat ze

kundet commen dationem krijgen van forsten als van de lantgrave var hessen und van de paltsgrave up de vyr (?) an unse genedyger heren um hyr sick del tho setten, dewijle in haer lande so gene gelegene stede hebben, daer de vorgeschr. kunden hoer amp doen; und ook doen tho weten, wo dat ijn Engelant eyn stat har geopent ys, daer se bequemelick wonen koenen. Um dy hoer tho scrijven heft D. Joannes Dirceinus angenomen"

Onvoorwaardelijk de raad geven: verhuist maar hierheen! deer men dus niet. En niet te verwonderen! Bijzonder gunstig was in die jaren ook in Oost-Friesland de toestand voor de marmer van Gereformeerde belijdenis niet. De Kerk van Emden werd zeer gedrukt door de magistraat, die allerlei naar 't Roomse neigende ceremoniën wenste ingevoerd te zien. Die te Norder had even heftig tegen het Lutheranisme te kampen, als Frankfort: vluchtelingen dat zelf hadden moeten doen 2). En in allen gevalle was het dus niet raadzaam, over te komen zonder goede getuigschriften en aanbevelingen van enige bevriende vorsten, van Hessen en van de Keurpaltz. Beter kon men eigenlijk nog naar Engeland gaan.

Een raad dus met twee kanten! En die dan ook naar elk die twee is opgevolgd. Een gedeelte dergenen, die besloten hadden te vertrekken, ging naar Engeland; een ander deel gaf er de voorkeur aan vast te houden aan het Oostfriesche plan en zocht zich dus met een der genoemde bevriende vorsten, in casu met de keurvorst van de Paltz, te verstaan.

Een droevig lot trof hen, voor wie het gaan naar Engeland het aanbevelenswaardigst scheen. Vol moed hebben ze de reis erheen aanvaard. Maar hun doel hebben ze niet bereikt. Op de gevaarlijke wegen door Vlaanderen en Brabant, waarlangs ze de kust

1) E. K. F. sub 4 Aug. 1561.

2) cf: hierbij Calv. Opera Epp. n° 3177

der Noordzee trachtten te bereiken, vielen de meesten hunner de overal loerende geloofsvervolgers in de meedogenloze handen 1), Hun geloofsgenoten aan de overzijde van het kanaal, vol spanning uitziend naar hun komst 2), wachtten hen tevergeefs.

Veel beter kwamen zij er af, die er de voorkeur aan gaven zich naar de Paltz te wenden, om daar de nodig gebleken voorspraak en hulp in te roepen.

Gelijk reeds werd opgemerkt regeerde daar in die tijd keurvorst Frederik III. Een figuur van de hoogste eerbiedwaardigheid! Weinig vorsten zijn er in de loop der tijden geweest, die op zo onweerstaanbare wijze onze sympathie, tot zich trekken als juist hij 3).

Niet ten onrechte leeft hij in de herinnering der volgende geslachten voort met de schonen bijnaam van „der Fromme" want inderdaad is vroomheid de eerste eigenschap, die u in het oog valt, als ge uit de complete uitgave zijner brieven — door August Kluckhohn bezorgd 1) u een beeld van deze vorst tracht te vormen. Het moge niet historisch zijn, dat in 1566 op de Rijksdag te Augsburg August van Saksen Frederik, na diens verdedigingsrede, op de schouder heeft geklopt, met de woorden: „Fritz, du bist frömmer dann wir alle" 5), in geen geval kan ontkend, dat de volksverbeelding moeilijk een tekenachtiger en kenmerkender anecdote had kunnen uitdenken om te doen zien, wat in die vergadering metterdaad was aan het licht getreden. Ganse dagen en nachten heeft deze keurvorst gebogen gezeten over allerlei theologische geschriften, maar meer nog over zijn Bijbel, om de religieuze strijd zijner dagen te keren verstaan. En — eenmaal op die manier tot vastheid van overtuiging gekomen — stond hij zó onwrikbaar, dat hij liever zou sterven dan los te laten wat voor zijn verstand en hart de waarheid was. In onze periode, 1561 en vervolgens, stond Frederik beslist aan de zijde der Zwitserse Hervorming. Ofschoon hij noch Zwingli's, noch

1) Datheni Erzählung Cap. IV, § 18.

2) cf. Hessels Archivum T. II, no. 64. Enkelen schijnen er in geslaagd te zijn, zich aan te sluiten bij de

kruiskerken in ons vaderland. Althans de 26e April 1563 besluit de synode van Teur: „Quant á ceux de Francfort qui eet adheré à l'une des parties Du à l'autre (in de bekende twisten] ils ne seront recues en l'église s'il ne promettent de se deporter de tour differens". Livre Synodal p. 2 no. 20.

3) Vgl. voor 't volgende H. R. E. in voce Friedrich der Fromme.

4) De volledige titel luidt: A. Kluckhohn Briefe Friedrichs des Frommen mit verwandten Schriftstücken II Bde. 1868-1872. De 1879 uitgekomen monographie is getiteld: Friedrich der Fromme Kurfurst von der Pfalz, der Schützer der reformirten Kirche.

5) Kluckhohn Briefe Einleit. S. LXt, Anm. 1.

237

Calvijns geschriften ooit had gelezen 1); en zich uitdrukkelijk heeft verdedigd tegen de bewering, dat Bullingers werk in de Paltzische geschriften en regelingen was overgenomen 2), dacht hij toch in alle het Protestantisme verdelende punten niet Luthers maar Gereformeerd. En waar hij kon, heeft hij dan ook steeds voor de Gereformeerden met zijn kloek en mannelijk vorstenwoord, met zijn beleidvolle hulp zich in de bres gesteld 3). Voor de Hugenoten in Frankrijk en evenzo ook voor de vervolgte Christenen van ons eigen vaderland.

Dat bij zulk een vorst onze emigranten - om nu weer tot hen terug te keren — niet tevergeefs om voorspraak hebben aangeklopt, laat zich begrijpen. Terstond bleek Frederik bereid hun de vereiste aanbevelingsbrieven te verstrekken. Gereedelijk mogen we dat wel opmaken uit het feit, dat werkelijk omstreeks die tijd een gedeelte van Frankforts emigranten naar Oost-Friesland vertrokken is 4).

Zelfs deed de beminnelijke Paltzvorst nog meer. Hij hielp niet alleen de verdrukten naar elders een uitweg vinden, ook zijn eigen gebied stelde hij voor hen open. 't Zij in Frankenthal, 't zij in Schönau — de keus was aan hen — wilde hij ze opnemen. Zo vertrokken dan in de zomer van 1562, onder leiding van Dathenus, niet minder dan een 60-tal families uit Frankfort naar de Paltz. Na een reis van enkele dagen, deels per schip, deels te voet over land, bereikten ze in goede orde de plaats, waarop hun keus gevallen was: Frankenthal; vestigden zich daar metterwoon en stichtten er de vluchtelingenkerk, die thans onze aandacht vraagt 5).

Het verwondert ons niet, dat de emigranten gaarne het nieuwe toevluchtsoord hebben opgezocht. Voor zover toch te zien was,

1) Kluckhohn Briefe B. I, S. 688. Dit inderdaad bevreemdende feit zal wel moeten verklaard, zoals Kluckhohn Friedrich der Fromme S. 110 het doet. Door aan te nemen nl.: „dasz er viel zu hohen Werth darauf legte, denjenigen, die ihn als Anhänger des Genfer Reformators bezeichneten, Seine Unbekanntschaft mit dessen Schriften entgegen halten zu können".

2) cf. Kluckhohn Briefe B. T, S. 725 ff.

3) cf. Kluckhohn Briefe 13. 1, S. 620, 621, 730, 731; B. II, S. 211, Ann. 1; cf. ook zijn Friedrich der Fromme S. 304 E., 354 II.

4) Datheni Erzählung, Caput IV, § 18.

5) cf. Widder Versuch einer vollstamligen Geograph. Histor. Beschreibung der Kurfurstl. Pfalz am Rheine B II, S. 393 ff. —

Het zegel dezer Kerk was: een hoeksteen, aan 3 zijden gemerkt met een V, van boven met een F. Het randschrift luidde: „Ego sum, via, veritas et vita'. K. A. 1857 blz. 171.

238

opende zich door des keurvorsten gastvrijheid werkelijk voor hen een gunstig verschieft. Op burgerlijk en - wat voor ons het belangrijkste is niet minder op kerkelijk gebied.

Men behoeft de Capitulatie van de 13de Juni 1562, het officiële stuk waarbij zich wederzijds de in deze zaak optredende partijen verbonden, slechts in te zien, om daarvan te worden

overtuigd 1).

In het 2de artikel daarvan toch, wordt hun — behoudens enkele beperkingen —7 een geheel vrije levensontplooiing in religiosis toegestaan.

Welke deze beperkende bepalingen waren? Dat men in leer en ceremoniën niet zou afwijken van de Paltzische kerkenordening;

1) Zij is afgedrukt bij Hildenbrand Quellon sur Geschichte der Stadt Frankenthal I. Tell. Frankenthal 1894 S. 4 ff.

De korte inhoud ervan geeft ook Wille: Stadt and Festung Frankenthal 1876 S. 7 ff.

Het 2e art. luidt: „Zum anders dieweil dise, verjagte alle numehr der pfalz Underthanen Ire aigne Kirchen zu Groszfrankenthal haben und darinnen von nottwendigkeit Irer mutterspraak wegen, die predig der Heyligen Evangelie auch Administration der Heyligen Sacramenten dorselben Irer spraachen eigensafft nach zu hören und Christlich zu Üben gebrauchen mueszen, dann kunnfftig darunder kein maissverstandt turfallen noch et was unrichtigkoit daraus erwachsen moge, so ist von hochst gedachten Churfursten austrucklich Inen aufferlegt, auch dureh sie angenommen, bewilligt und versprochen, dasz sie alle samment unnd besonder hm sollicher Irer Kirchen is vil die Christliche Lehr unnd Ceremonien, auch reichung der Heylige Sacramenten belangen sick Inn alleweg seiner Churfl. Gd. habender Kirchenordnng wie me Inn Churfl. pfalz yeder zeit angestelit unnd gehalten wurdet gleichmessiger zeigen dorselben verhalten. Und kein enderung oder Neuerung einfarn noch gebrauchen sollen, auff das de unabligeladen Stätt, Fleckhen und Dürffern Iren genachparten keine ergernusz noch senaat zu unnotturftigem ausschreyen, oder gezannckheit nit ursach gegeben werden.

Das sie auch boy Inen keinen pfarrer oder predicanten ene wissen unnd bewilligung der Churfi. Pfalz verordneter Kirchen Ráthe yezt oder kfinfftig annemen oder beur lauben sollen. Da auch küfftig der Religion Lehr oder Ceremonien halb missverstandt oder Zwiwacht mit de pfarhern oder predicantenn sich zutragen oder begeben wiirdt, das sollicher Zwytiacht oder missverstandt nit hin unnd hier, sonderlichen auff der Cannzel spargirt, noch - auszgebreitet, sonnder an Hachtgedachte Churfiusten pfalzgraven Verordnete Kirchen Ráthe gebracht unnd derendon Christlich unnd gepürlich entschiden unnd verglichen werden sollen".

De ondertekenaars zijn:

„Petrus Dathenus rnanu propria subscripsit,

Jacob Liebart,

Christian Gillis,

Peter van Benthem,

Franse Kyken,

Jan Rijkewaert,

Jan Bongier, Pieter Boenaven [Boeravenfl,

Jones [Joris?] de Hont,

Roulandt de Lontior [Lortier?].

Frans de Man,

Jan van de Mensch,

Jacob Burewe,

Carl Polant,

Maillard Ernaen,

Christian Steube,

Joost van Westhuysen,

Claer de Gnote [Grote?],

Francois van de Bergt,
Thomas de Lontoir [Lortior?],
Franse Brues,
Jacob de Donder,
Adriaen van Wijmers,
Herman Stranghen,
Jan de Waele,
Colart van Benten,
Frans de Wilde,
Christian Mielen,
Matthieu Knevelaar,
Hans Behem,
Lambert van Geilkirchen,
Jan van Wassenberg,
Jacques de Rousseau [Rozen?],
Jan Rousseau [Rozen?],
Pieter Fermian,,
Armand van Gelen,
Jacques Wastienne,
Martin Ferret,
Cornelis Ritter,
Pieter Doussen, Pieter Masurein,
Walraff Blauckant [Blanckart?],
Hermes de Frijn,
Wilhelm Trilsteren,
Jan Herwin,
Jacob de Reyster [Peyster?],
Pieter de Groot,
Lodwich Poignet,
Lemnick de Bels,
Jan Behagele,
Jacob de Busschen,
Pieter de Clenck [Clerck?],
Pieter Coelen,
Simon van Barcheu,
Joachim Tienpond [Tienpont?],
Joost Vereeke,
Jan Mondekin,
Cornelis Dues [Dirks?].

De door mij voorgestelde andere lezingen geef ik op grond van de Frankenthaler Raadsprotocollen en van een copie dezer Capitulatie in het Groszherzogl. Gen. Landesarchiv te Karlsruhe Copialbuch 856 fol 50 ff.

238

in geval van predikantsberoeping en wat daarmee samenhangt, steeds de medewerking van de Heidelbergse kerkenraad zou inroepen; en eindelijk, bij onverhoopt geschil over een of ander punt, aan datzelfde college de beslissing tussen de twistende partijen in handen zou geven. Kort samengevat dus: aansluiting aan de kerkenordering en onderwerping aan het toezicht van de Heidelbergse kerkenraad, althans in enkele gevallen.

Geheel de vreemdelingen naar de zin, zijn deze eisen zeker niet geweest. Met name de tweede was niet zonder bezwaar voor mannen, wie toen reeds het, later op de Synode te Emden geproclameerde, beginsel wel in het bloed zal hebben gezeten, dat geen kerk over een andere heerschappij mag voeren.

Maar desniettemin, konden ze er zich toch wel aan onderwerpen. Een onnatuurlijke, het wezen der kerk aantastende belemmering, zou geen van de beide bepalingen opleveren. Want hoezeer theoretisch een door de Heidelbergse kerkenraad gecontroleerde positie niet aan alle eisen voldeed, praktisch was er met dat college toch wel zee te kiezen.

Een ongeoorloofde dwang zou het zeker niet uitoefenen; daar stonden de namen der leden voldoende borg voor. Waren het toch juist in die tijd: de hofprediker Diller; de bekende Heidelberger theoloog Boquinus; Olevianus, de man die Calvijn als „carissime pater", en Bullinger als „Venerande pater ac frater in Christo" aansprak; en voorts de drie politieken: Zuleger, Cider en de bekende medicus-theoloog Thomas Erastus; allen mannen die — naar een bericht van die tijd — „dem Calvinisme anhengig", en alzo de vluchtelingen niet weinig geestverwant en welgezind waren fl. Nog daargelaten dat men zelf, door zich rustig te gedragen en geen twisten te verwekken, de gevallen waarin inmenging van de Kerkenraad te duchten was, tot een minimum kon beperken.

Ook aansluiting aan de Paltzer kerkenordering was iets, dat men gevoegelijk, zonder zich te veel in gevaar te brengen, kon beloven. Vooral om de eigenaardige omstandigheden. 't Was met die kerkenorde een heel bijzonder geval. Op 't oogenblik dat de emigranten zich in de Paltz neerzetten, leefde men daar nog onder de regelingen, die door keurvorst Otto Hendrik indertijd, de Oden April 1556, waren vastgesteld. Maar lang zou dat zo niet meer blijven. De dagen van die oude Kirchenordnung waren

1) Gooszen. Inleid Heid. Cath. blz 17.

240

geteld. Want zo niet reeds aan het einde van 1561, dan toch zeker begin 1562, had keurvorst Frederik de eerste stappen gedaan, nodig voor de opstelling en invoering van een geheel nieuwe kerkinrichting 1). En — dit was wel te voorzien mocht er in de oude bepalingen nog wel eens iets zijn, waarmee een vriend der Zwitserse Hervorming nu niet zo volmondig kon instemmen 2); met de nieuwe zou dat zeker niet het geval zijn. Immers was het ontwerpen ervan opgedragen aan Caspar Olevianus, en — wat van dezen ook te wachten mocht zijn — zeker nooit een regeling, die voor volgers van Calvijn en van Bullinger niet te aanvaarden zou wezen 3).

En zo hadden dus — alles en alles samengenomen — Frankforts verdrukte vreemdelingen zeker niet weinig grond, om dankbaar gebruik te maken van de hun aangeboden gelegenheid tot vestiging in 's Keurvorsten gebied.

Wanneer de geschiedschrijver dezer vluchtelingenkerk - na op deze wijze haar stichting te hebben besproken — vervolgens overgaat tot het behandelen van haar verdere ontwikkeling, wacht hem geen dankbare taak. Hij moet teleurstellen; niet kunnend voldoen aan de verwachting naar veel belangrijke mededelingen, die uit de algemeen verspreide wetenschap, dat deze gemeente onder de meest gewichtige moet gesteld, noodzakelijk opkomt. Van geen kerk van de betekenis als deze, is zó weinig te vertellen, als van de Frankenthaalse. Het veelbewogen leven dat, vooral in de 16de en 17de eeuw, de Paltz heeft doorgemaakt, en dat aan de archieven, zowel van het gehele rijk, als van zijn enkele steden, onherstelbare schade heeft toegebracht, doet ook ten haren opzichte de bronnen betreuenswaardig spaarzaam vloeien. Slechts op een tweetal punten, die nog niet eens van het eerste belang zijn, is het mogelijk langs directe weg iets van het leven en streven onzer gemeente te weten te komen. In de meeste gevallen, en met name waar het de beantwoording geldt der vragen van meer

ingrijpende aard, kunnen we het voorwerp onzer belangstelling alleen benaderenderwijs leren kennen, door een analogie. Door de redenering, dat de denk-

1) Gooszen. Heid. Catech. Inl. blz. 14, 15.

2) O. a. was daarin opgenomen de Catechismus van Brensz cf. Gooszen Heid. Catech. bl. blz. 14.

3) Bij de samenstelling ervan gebruikte Olevianus vooral de Genee&che Kerkordening; zie Gooszen Heid. Catech. Inl. blz.

241

beelden, die de leiders der emigranten voorstonden, toen ze geroepen werden invloed te oefenen op de religieuzen en kerkelijken levensgang van heel de Paltz, ook wel aanwezig zullen zijn geweest in de kleine Frankenthaalse kring, die steeds door de nauwste banden aan hen gehecht was 1).

Mogelijkheid op kennis langs directe weg is er allereerst te opzichte van de omvang der gemeente. Dank zij het werk van Gaspar van der Heyden Jr., die in 1601, uit enige „oude boerkens ende pampieren“, een „vertekenisse der gedoopten“ en evenzo van de ondertrouwen heeft opgesteld —welke register zich thans nog in het stedelijke archief te Frankenthal bevinden — beschikken wij over originele gegevens omtrent de groei der Kerk. De nodige voorzichtigheid in acht genomen voor d gevaren, die steeds het pad der statistiek omgeven, kunnen van daaruit de volgende twee conclusies trekken:

1°. Over het algemeen houden, Evenals elders, ook hier klimmin en daling der cijfers verband met het beter en slechter warde van de toestand in ons vaderland. Alleen aan het einde de emigratieperiode is dat niet het geval. In stee van — zoals verwachten zouden — dan snel te zinken, stijgen in die jaren de getallen veeleer nog. Tot zelfs boven het maximum, dat tussen 1560 en 1570 werd bereikt 4). Onverklaarbaar is dit niet. Juist omstreeks die tijd toch, in 1576, stierf Keurvorst Frederik; zijn gebied werd in tweeën gedeeld en in ieder der stukken volgden een zijner zoons hun vader op. De jongste, Johan Casimir, aan wien ook Frankenthal was toegevallen, zette tegenover de vreemdelingen de oude traditie voort 5). Maar zijn oudere broers Lodewijk, niet. Deze was volbloed Lutheraan en deed dit spoedig zijn Gereformeerden onderdanen, ook de vluchtelingen onder hen, zó duchtig merken, dat deze voor een niet gering gedeelte besloten zijn gebied te verlaten. Een deel der op die wijze uit hun rust opgejaagde Nederlanders trok toen naar het vaderland terug, maar een ander deel gaf er om allerlei redenen

1) zie Van Lennep: Gaspar van der Heyden 1881 Bijlagen B. 2 en 7; Hessels Archivum T. II, no. 173.

2) Archiv Stadtgemeinde Franckenthal n°. 47.

3) Vgl. hierbij in Frankenthaler Monatschrift jrg. 13 7: Dr. A. aan der Velden aus dem Frankenthaler Stadtarchiv.

4) Doopinschrijvingen voor de jaren 1574 tot 1577 ontbreken. Maar wat de huwelijk betreft, terwijl tussen 1563 en 1570 het hoogst aantal daarvan 12 is, worden voor 1575, 1576, 1577 respectievelijk de getallen 19, 18 en 14 bereikt.

5) Südhoff: Olevianus und Ursinus S. 124.

242

de voorkeur aan in het naburig gebied van Casimir een schuilplaats te zoeken; en het zijn deze zwervers geweest, die ook te Frankenthal aan het vluchtelingenelement een — niet de andere centra vergeleken — zo abnormale uitbreiding hebben gegeven 1). 2°. Groot is de gemeente in de tijd waarin wij ons met haar bezighouden, nooit geweest. Op grond van de destijds geldende wetten der verhouding van geboorte en bevolking, die door Süssmilch in zijn „Göttliche Ordnung“ worden aangegeven 2), mogen we zelfs voor het beste jaar, nl. voor 1568, geen groter zielental aannemen dan ongeveer zevenhonderd. En zelfs deze mogen

feitelijk, voor het meten van de kracht der gemeente, nog niet eens allen worden meegerekend. Tengevolge van Frankenthals ligging was zijn bevolking steeds zeer wisselend 3). Een aanmerkelijk gedeelte ervan bestond gedurig- weer uit andere personen. En de kern, die door een langer verblijf de stabiliteit gaf aan het kerkelijk leven, en een cachet zette op de gemeente, moet dus uiteraard nog belangrijk beneden het genoemde getal gebleven zijn.

Behalve deze doop- en trouwregisters, bevat het Frankenthaler archief ook nog enkele andere documenten, waaruit niet onbelangrijke gegevens voor de kennis dezer gemeente te putten zijn. Enkele banden raadsprotocollen n.l. 1). Veel is het wel niet, wat ze ons bieden. Het zijn geen acta van de kerkenraad; en slechts nu en dan, alleen wanneer het nauwe verband tussen Kerk en Staat dat meebracht, komt het gemeentelijk leven erin ter sprake. Bovendien vangen ze eerst in 1572 aan. Maar niettemin verbergt toch het uiterst moeilijk leesbaar handschrift, vooral van de eersten band, nog wel het een en ander dat dienstig kan zijn om een indruk van onze gemeente te verkrijgen. Met name worden we erdoor in staat gesteld na te gaan, welke dienaren des Woords in de loop der jaren met de leiding belast zijn geweest. Hun rij opent met Dathenus. Zoals we zagen, in de zomer van

- 1) Ook werden sommigen door graaf Jan van Nassau in bescherming genomen en in diens gebied ontvangen. Onno Tossanus B. II, S. 33; Cum) Johann der Aeltere S. 16,
- 2) J. P. Süszmilch: Die göttliche Ordnung in de Veränderungen des menschlichen Geschiechts -Berlin 1775 § 112.
- 3) In een brief d.d. 3 Juni 1569 schrijft Frankenthals kerkenraad, dat zij „op d' openbare strate geseten sijn, daer all de werelt passeert". Zie W. M. V. S. TU, D. II, blz. 9.
- 4) Archiv Stadtgemeinde Franekenthal n°. 83, 84. Ook het Statutenbuch of holländisches Bürgerbuch Archive no. 82 is niet zonder betekenis voor de kennis van die tijd.

243

1562 met Frankenthals eerste kolonisten meegekomen, bleef hij begrijpelijkerwijze in hun midden het werk voortzetten, dat hem ook te Frankfort reeds was opgedragen. Spoedig echter kreeg hij een collega. De snelle toename der gemeente maakte een voldoende bewerking ervan weldra onmogelijk voor één man 1). Te meer waar die eenling — zoals hier het geval was — tengevolge van de verhouding, waarin hij tot de keurvorst kwam te staan 2), ook allerlei te doen kreeg, dat buiten zijn eigenlijk ambtswerk omging. Het was Gaspar van der Heyden, die toen - men schreef naar alle waarschijnlijkheid 1564 - hulp kwam bieden 3). Onnodig haast te zeggen, dat onder zulke uitnemende mannen Frankenthal gelukkige tijden moet hebben beleefd. Eén schaduwzijde was er slechts. Juist door de voortreffelijkheid van die leiders genoot men niet ongestoord hun bezit. In 1566 vertrokken beiden naar het vaderland om, bij de bekenden gunstige keer die daar de zaken hadden genomen, met alle kracht het werk der vrijmaking van volk en Kerk te steunen. En wel behoefde men ze toen niet lang te missen - reeds 't volgend jaar kwamen zij, om 't herstel van het Spaanse dwangbewind, weer naar hun oude gemeente terug 4) — maar spoedig was 't toch weer 't zelfde lied.

Met name Datheen werd gaandeweg, door het vertrouwen van Frederik III, meer in de kring van diens onmiddellijke raadsliden getrokken en zoo, langzaam maar zeker, geheel aan zijn pastoralen werkkring te Frankenthal ontrukkt 5). Eindelijk, toen hem in 1560 of 1570 zelfs het Paltzisch hofpredikerschap werd toevertrouwd, kon die toestand niet langer duren. Van der Heyden moest een anderen collega hebben.

Gelukkig was deze spoedig — immers reeds in Januari 1571 — gevonden. In de persoon van zekere Arnold Cornelisz, een Delftenaar, die na zijn studiën te Genève te hebben voltooid, via

- 1) De ballingen kwamen veel uit de Zuidelijke Nederlanden. Blijkens 't raadsprotocol moet 21

December 1573 zelfs een verbod worden uitgevaardigd tegen het veelvuldig gebruik van „de brabantse elle". Als plaatsen, waaruit de huwendes afkomstig zijn, worden in 't trouwboek o. a. genoemd: Brussel, Maldeghem, Audenarde, Antwerpen, Nieuwkerke, Steenvoorde, Armentiers, Steenwerk, Edickhoven, Gent, Leuven, Nederwesel, Curtrijck Rijssel, Oosterwijck, Hulst, St. Claes in 't land van Waes.

2) O.a. nam hij in 1561 deel aan het dispuut te Maulbrunn, tussen 's Keurvorsten theologes en de Wurtembergers. cf. II. Ter Haar: Petri Datheni Vita p. 25.

3) cf. Van Lennep Gaspar van der Heyden 1884 blz. 35, 36.

4) cf. Van Lennep Gaspar van der Heyden 1884 blz. 71, 72.

5) O.a. maakte hij in 1568 een grote dienstreis naar Zwitserland. Bullingers Korrespondenz mit den Graubündern 13. III, no. 105, ro6, 107 spreken hiervan.

244

Frankenthal naar Holland toog, en op wie men toen beslag wist te leggen 1). Een nog jong man, 21 jaar oud, maar wie — zijn verdere loopbaan wijst het uit - de geschiktheid voor het ambt niet ontbrak. Jammer dat hij slechts zo kort bleef. Reeds na twee jaar kwam - op de wijze, waarop dat in de 16^e eeuw zo vaak gebeurde 2) — aan zijn werk in onze gemeente een eind. Om eens een bezoek aan zijn ouden vader te brengen voor enigen tijd naar Delft gegaan, werd hij door de Gereformeerden aldaar zó bestormd met de wens, dat hij - in stee van weer te keren, zoals zijn plan was — in hun midden de dienst des Woord en der Sacramenten zou blijven vervullen, dat hij eindelijk toegaf. Formeel bleef hij nog wel enigen tijd aan Frankenthal verbonden 3), maar praktisch gaf dit natuurlijk niets.

Voor Gaspar van der Heyden was het niet aangenaam dat hij nu al weer met een anderen collega zou moeten gaan samenwerken. Hij zag er dan ook zeer tegen op 4). Maar het zal hem meegevallen zijn. Althans hij kreeg ook ditmaal iemand naast zich, die wel voor zijn taak berekend was. Een Gentenaar: Adriaan de Bleker, theoretisch opgeleid — hoewel kort — aan de Heidelbergse Universiteit, waar hij de 13^e Maart 1571 als Adrianus Bleicherius Gandavensis in het album werd ingeschreven; praktisch bekwaamd door een bijna tweejarige dienst in de Neder-Duitse kruiskerk te Antwerpen; tot hij in de voorzomer van 1573, door 't onderschept worden van een attestatie, die zijn naam droeg, daar niet langer veilig was 5), uitweek naar de Paltz en zo ook te Frankenthal kwam 6).

Maar na zeer korten tijd valt er alweer een verandering te boeken. Thans was het Van der Heyden, die van de gemeente afscheid nemen ging 7). Formeel bleef hij nog wel dienaar des

1) cf. W. M. V. S. III, D. V, blz. 326 vv., 351, 352. Volgens het Livro du Recteur van de Geneefse Academie werd hij daar de 10^e Juni 1568 als student ingeschreven.

2) Vooral sedert 1571, toen de Emden Synode in art. 35 harer acta vaststelde, dat uit Nederland geboortige dienaren des Woords, zich in de eerste plaats beschikbaar behoorden te stellen voor de kerken in het vaderland.

3) Van Lennep: Gaspar van der Heyden 1884 Bijlage B. 3.

4) cf. Van Lennep: Gaspar van der Heyden 1884 Bijlage B. 2.

5) W. M. V. S. III. D. II, blz. 11

6) Van Lennep: Gaspar Van der Heyden 1884 Bijlage B. 4; W. M. V. S. III, D. V, blz. 265.

7) Vgl. hierbij Van Lennep: Gaspar van der Heyden 1884 blz. 101-104. Een kleine correctie kan uit de stukken, op de daar gegeven voorstelling worden aangebracht Vooreerst was Van der Heyden reeds in de dienst des Paltzgraven, toen Middelburgs beroep op hem werd uitgebracht, en 2° was hij niet hof-, maar veldprediker. In het raadsprotocol van 27 April 1574 toch wordt vermeld, hoe hij toen „vertoochde, dat hij in de dienst ende legher wesende van mijnen Gena. Heren Hertoch Christoffel Palsgraff, te Witthcm, voor eenen tilt (naevolgende 't consent bij ghelijcke handelinghe onlanx geschiet) van de voorscreven beroepinghe ghelijck verzoock entfaen hatte", als de burgemeesters van Frankenthal de 19^e April ontvingen.

245

Woords te Frankenthal, maar ook uitsluitend formeel. Eerst - wanneer is niet nauwkeurig na te gaan - vertrok hij alleen uit de stad, zich verbonden hebbend aan de dienst van hertog Christoffel, een der zoons van de Keurvorst; weldra verliet hij zelfs geheel de Paltz, toen hij naar Middelburg ging, om daar de dienst op zich te nemen. En wel keerde hij na verloop van tijd nog weer eens naar zijn oude gemeente terug, maar toen was de emigratie-periode reeds een tiental jaren ongeveer voorbij 1).

In dezelfde vergadering nog, waarin aan Van der Heyden verlof werd gegeven om het beroep naar Zeeland op te volgen, werd tevens de vraag besproken, wat men zou kunnen doen om een anderen dienaar des Woords in zijn plaats te krijgen. Op advies van de vertrekkende en tevens omdat men terhandt geen idoiinder en conste beduncken dan cenen Mr. Thomas, te voren Abt van Sinte Bernaerts bij Antwerpen", dan de bekende Thomas Tilius m. a. w., besloot men reeds de volgende dag twee afgevaardigden naar deze toe te zenden, naar Heidelberg, om zijn overkomst te verzoeken.

Wat hiervan kwam, weten we niet. De raadsprotocollen zwijgen verder geheel over deze zaak. Zoveel echter staat vast; Tilius is geen dienaar des Woords te Frankenthal geweest 2). Een ander, een zekere Johannes Montanus van Loevenich is Van der Heydens opvolger geworden. Wanneer? Dat laat zich niet zo gemakkelijk uitmaken. Twee berichten dienomtrent — beide evenzeer betrouwbaar — stemmen niet overeen. Een notitie in de raadsprotocollen spreekt van Juli 1577, een brief van Jan Seu, destijds zelf te Frankenthal woonachtig en dus zeker wel goed op de hoogte, vermeldt het voorjaar van 1575 3). Het best laten zich beide berichten nog harmoniëren als we het laatstgenoemde, in aansluiting aan Van der Heydens nog formeel met zijn gemeente verbonden blijven, slechts betrekken op een voorlopige ambtsaanvaarding van Loevenich, het op zich nemen van een hulppredikerschap wellicht; terwijl het raadsprotocol dan een definitieve verbintenis tussen hem en Frankenthals Kerk op het oog heeft.

1) Het was n.l. in het voorjaar van 1536. cf. Van Lennep: Gaspar van der Heyden 1884 blz. 192,

2) Blijkens een brief d.d. 16 November is hij te Schriesheim; en 't volgend jaar wordt hij dienaar des Woords te Delft. Van Lennep: Gaspar van der Heyden 1884 blz. III.

3) W. M. V. S. III, D, V, bid., 265,

In dezelfde vergadering waarin dit punt geregeld werd, is tevens ook nog gehandeld over twee andere — in dit verband niet onbelangrijke — zaken.

Allereerst werd er gesproken over Adriaen Bleycker. Het schijnt met dezen niet alles in het reine geweest te zijn. Althans men beraadslaagde erover, of men hem ook „verlaten", wegzenden zou. Waarom? Dat blijkt niet. Wel echter dat het niet bij de beraadslaging bleef. De 1ste Augustus 1577 neemt Bleycker werkelijk zijn afscheid, en vertrekt naar het vaderland 1).

De tweede zaak, waarvan men handelde was: „het aennemen Mr. P. Datheni". Wat hiermee bedoeld werd, is duidelijk. Door de dood van keurvorst Frederik was zijn hofprediker werkeloos geworden, want geen der beide troonopvolgers wenste verder van diens diensten gebruik te maken. Noch de Lutheraan Lodewijk; noch ook Johan Casimir, ontevreden als hij was over Dathens optreden in de later nog te vertellen tuchtstrijd 2). Wat was in dat geval natuurlijker, dan dat de laatstgenoemde zich toen maar naar Frankenthal begaf; zijn oude gemeente, waaraan hij zo lang verbonden was geweest; en wat sprak daarop weer meer van zelf, dan dat hij er spoedig in zijn vroegere positie was hersteld, in de herfst van 1577. Onder de leiding dus van hem en van Loevenich verlaat onze vluchtelingenkerk de emigratieperiode 3).

Veel te zeggen van wat deze mannen hebben tot stand gebracht, en van wat onder hun invloed in de gemeente is voorgevallen, blijkt onmogelijk. Hier en daar vinden we in een brief het

bericht dat men een stil en gerust leven leidde, maar dat is ook al. 4).

Dieper in het kerkelijk leven indringen kunnen we niet. Althans op één uitzondering na. Van één der genoemde dienaren des Woords kunnen we het wel niet bewijzen, maar dan toch zeer aannemelijk maken, dat hij de gang van zaken in de gemeente, althans uitwendig, sterk heeft beïnvloed. Die man heette: Petrus Dathenus, en het punt, waarop hij die aangeduide wijziging dan heeft aanbracht, was dat der kerkinrichting.

1) In 1578 is, hij dienaar des Woords te Maastricht en Hasselt. W. M. V. S. II, .D. II, blz. 75.

2) cf. Südhoff Olevianus und Ursinus S. 361. Later trok dat weer bij, getuige het samenwerken dezer twee mannen in de bekende Gentse zaak.

3) Loevenich stierf waarschijnlijk in 1597. Frankenthaler Monatschrift Jrg. 13, no. 12. Datheen verlaat Frankenthal in de zomer van 1582, „van wegen sijner swackheit". Frankenthaler Raadsprotocol sub. 4 Mei 1512, cf. W. M. V. S. III, D. II, blz. 187.

4) Van Lennep: Gaspar van der Hayden 1884 Bijlagen B. 4, 5.

247

Veilig mogen we aannemen, dat in de eerste jaren van het bestaan Frankenthals Kerk zich in al haar gebruiken wel geheel zal aangesloten hebben bij hetgeen in de Lasco-Micronse kring als regel voor kerkinrichting gold. Immers ook in moederkolonie Frankfort had men zich daaraan gehouden.

Echter, zo bleef het niet. In liet voorjaar van 1556 verscheen het complete kerkboek, dat Datheen voor „alle gemeeynten die onder de tyrannie des Antichrists suchten", had opgesteld en dat geheel andere stukken bevatte 1). Stormenderhand veroverde het alom de gemoederen, in Engeland evengoed als in Holland. Is het dan te gewaagd te veronderstellen, dat het zulks minder zal gedaan hebben in de onmiddellijke omgeving van de zo populaire auteur? Ik geloof van niet. Al ontbreken bewijzen, toch mogen we het er wel gerust voor houden: ook te Frankenthal is de nieuwe bundel — en dat zeker niet lang na zijn verschijnen — gaarne in gebruik genomen.

Het was een grote verandering, die daarmee in het kerkelijk leven tot stand kwam. Bijna op alle punten leverde dit Datheens kerkboek iets nieuws, niet in de zin van iets origineels, maar dan toch van: iets anders als men tot dusver gebruikte. Zijn psalmberijming ontleende men voortaan niet meer aan Utenhove maar aan de Franse Kerken.

Als catechetisch leerboek werd evenzo niet meer het werk van de Londense kring gevolgd, wat die geleverd had werd vervangen door de vertaling van de Heidelbergse Catechismus.

Alleen in zake de liturgie ging het iets anders toe. Op dat punt werd tenminste niet al het oude overboord geworpen. Door Datheen zelf genoemd overbrenging van „den voornaamsten deel der kerkordening en de gebeden, zoals die bij ons gebruyckt zijn" 2), was deze liturgie een samenstelling van de tweeërlei kerkinrichting, zoals die in die tijd in de Paltz werd gevonden, die van de eigenlijke Paltzische en die van de vreemdelingenkerken. En zo vinden we er dan naast vele stukken van de regeling, die in 1563 door Olevianus - niet zonder gebruikmaking van Calvijns adviezen -

1) cf. Doedes: De Heidelb. Catech. 1867 blz. 90 vv.; Gobius du Sart blz.17 vv. Niettegenstaande 't geen intertijd reeds Van Lennep en nu laatstelijk weer; Olthuis: De Doopspraktijk der Gereformeerde Kerken in Nederland blz. 136, verdedigde, al dat niet Datheen maar Van der Heyden de samensteller onzer Nederlandse liturgie was, houdt ik me toch aan de oude opinie. Olthuis weerlegde m. i. niet wat Gobius du Sart (blz. 123) ten voordele bijbrengt.

Dat onder dit „bij ons" niet moet verstaan „in de Frankenthaler vluchtelingen' zoals Le Long wil, maar „in de Paltz", bewijst Gobius du Sart blz. 121, 122.

248

voor de Paltz was opgesteld en door verschillende Godgeleerden uit zijn omgeving- was goedgekeurd 1), ook 't een en ander in opgenomen, dat ontleend is aan de Ordinancien van Micron 2).

Dit te weten is niet zonder belang. Want het licht ons enigermate in over de redenen, die tot de invoer der gemelde veranderingen hebben kunnen leiden; het zegt ons althans welke redenen er niet de stoot toe zullen hebben gegeven. Principieel zullen ze, niet zijn geweest, dat is duidelijk. Immers, waren ze dat geweest, had werkelijk in de aanvaarding van Datheens kerkboek een diskwalificatie van de à Laskysche gedachtewereld gelegen, dan had men niet, zoals men thans deed, bij alle verandering toch nog een belangrijk stuk van het oude behouden.

Datheens invloed gaf naar de vorm iets nieuws, naar het wezen sloot hij zich bij het bestaande aan.

Is hiermee nu besproken wat langs directe weg van onze gemeente te weten is, dan rest ons thans nog de taak, haar zijdelings te benaderen, door een blik te slaan op de positie, die het Nederlandse element in de geschiedenis van de Paltz destijds heeft ingenomen en op de invloed, die het op dat land heeft uitgeoefend. Die positie was een zeer goede, en die invloed een zeer grote.

De emigranten waren de beschermelingen en de vertrouwden van meerdere invloedrijke personen in de Paltz 3), maar bovenal toch van de keurvorst Frederik zelf.

Op burgerlijk gebied gaf hij hun voorrecht op voorrecht, zodat het — bij de ijver der vluchtelingen — dan ook niet lang duurde of Frankenthal, aanvankelijk niet meer dan een enkel klooster met enige bijgebouwen, was een der eerste steden van heel het keurvorstendom geworden 4).

Tegelijk schonk hij hun ook op kerkelijk terrein het hoogste privilege, n.l. dat van een ongestoord vrije ontwikkeling. Later mocht door de tamelijk Caesaropapistische Johan Casimir al eens worden gepoogd, de vreemden Kerken niet geheel natuurlijke

1) Over de inmenging van Olevianus' collega's zie Gooszen: Heid. Catech. Inl. Bldz. 15 ; Gobins du Sart blz. Blz. 102.

2) O. a. geheel de Korte Onderzoeking. Zie Gobius du Sart blz. 119.

3) O. a. ook door Graaf Lodewijk van Wittgenstein, cf. Südhoff: Olevianus und Ursinus S. 459.

4) Wille: Stadt und Festung Frankenthal 1876 S. 2 ff. geeft over deze groei enkele bijzonderheden. Naast de Hollandse, ontstonden destijds ook een Waalse en een Duitse gemeente.

banden aan te leggen 1). zoolang Frederik leefde hadden ze daarvan in 't geheel geen last. In geen enkel opzicht werd hun enige moeilijkheid in de weg gelegd. Ze werden geheel beschouwd als de gelijke zusters der Duits-Paltzische Kerken en stonden bij deze in geen enkel opzicht achter. Integendeel! Zelfs werd hun de vrijheid gelaten, om zich speciaal als vluchtelingenkerken in afzonderlijk kerkverband te organiseren. En onderling, in een Paltzische classis 2); en met de overige *ecclesiae peregrinorum* in Duitsland en Engeland, zowel als met de Kerken in het vaderland, in het algemene verband op de synode te Emden indertijd gelegd.

En tegelijk trachtte de Keurvorst ook zoveel mogelijk van die Nederlanders in het leven van zijn eigen land en volk in te schuiven. Overtuigd dat dit niet anders dan een goeden invloed op zijn onderdanen zou kunnen hebben, bezette hij tal van plaatsen, zowel in 't kerkelijk als in 't burgerlijk leven met Nederlanders 2).

Dikwijls met voorbijgang van zijn eigen landgenoten, zocht hij in het vreemdelingenelement de krachtigste steun voor een goede ontwikkeling van zijn land.

Dat dit die landgenoten niet geheel naar de zin zal zijn geweest, is duidelijk. Maar toch is het zeer de vraag, of hun ontstemming zo algemeen en zo groot zal zijn geweest, als eer paar berichten uit die tijd ons gaarne zouden doen geloven De auteurs van die berichten: Hertog Wolfgang von Zweibrücken en Thomas Erastus, zijn niet geheel onverdachte getuigen.

De eerste van die twee, maakt er reeds in 1565 de Keurvorst een verwijt van, dat deze door de opname der Brabanters en Engelsen grote duurte in zijn land heeft gebracht, daar die buitenlander alle victualia tegen de hoogste prijs inkopen. Bovendien werpt hij hem voor de voeten dat hij, door tot zelfs „der clöster

1) Cuno Fr. Junius der Aultere S. 95.

2) De eerste vergadering dezer classe werd reeds gehouden op 16 en 17 April 5572. Hessels Archivum T. II, no. 111. Van de 19 of 20 maal dat ze bijeenkwam, verzamelde ze zich niet minder dan 10 maal te Frankenthal. Wat de acta betreft, deze schijnen niet meer over te zijn. Wel bevindt zich in het archief der Franse Geref. kerk te Frankfort nog een band „Kirchendocumenten" Vol. L. A. B, waarin blz. 162 vv., behalve opgave van de moderamen der vergaderingen sedert 1578, ook nog mededelingen aangaan enkele besluiten voorkomen; maar echte acta zijn het toch niet, en veel belangrijks is ook niet uit mee te deden. Het beste wat ik op dit gebied nog vond, is het — als bewijsstuk 24 hierachter afgedrukte — extract, vermoedelijk met 't oog op de synode van 1578 naar Delft gestuurd en daarom in 't archief van de Ned. Herv. Gemeente dier stad aanwezig.

3) cf. Kluckhohn Briefe B. 1, S. 864, II. Ter Haar P. Datheni vita p. 53 n. 3.

250

bauguetter" aan de vluchtelingen toe te wijzen, zijn arme Pakzische onderdanen te kort doet, die ze ook zo gaarne zouden hebben 1).

Niet veel anders zijn de bezwaren van Thomas Erastus, door hem geuit in een brief aan Bullinger, d.d. 21 Maart 1570 2). Na eerst te hebben verteld, dat het wonen te Heidelberg, door de aanwezigheid van het hof daar, zeer duur is, zegt hij voorts: „Accedit ad haec lam Belgarum multitudo qui dupla aut tripla pecunia emunt quodvis obvium ut aliis omnibus praeripiant. Dicunt se exules esse, at pecuniosores nobis multo sunt, quemadmodum omni ferme luxu nostros vincunt. Sunt etiam in decipiendo nostris tanto exercitiores, ut mirifice circumspectum cautumque esse oporteat, qui falli ab ipsis nolit.. ". Ook hier dus: de Belgen maken het leven duur, en genieten voorspoed ten koste der inwoners van de Paltz, die ze uiterst handig weten te bedriegen.

Niet geheel onverdacht noemde ik deze uitlatingen. Het stuk, waarin hertog Wolfgang zijn klachten uit, verraadt duidelijk dat de drijfveer zijner verwijten lag in de sacramentarische gevoelens dezer emigranten. Erastus' schrijven dateert uit een tijd van zijn leven, waarin zijn correspondentie vol is van strijd tegen hun denkbeelden over kerkelijke tucht. Beide mannen waren dus volstrekt geen onpartijdige toeschouwers van de gebeurtenissen, eer waren ze door een *odium theologicum* tegen de vreemden vervuld. En de mogelijkheid is dus niet uitgesloten, dat ze niet al te kieskeurig in hun argumenten zijn geweest, waar 't gold de invloed van die vreemdelingen te breken en tegen de geest, die zij in de Paltz brachten, te waarschuwen.

Welke waren die invloed en die geest?

Op twee punten onderzoeken we er naar. Eerst spreek ik van de kerkelijke tuchtstrijd van omstreeks 1570, vervolgens van de ceremonie der broodbreking bij het Avondmaal.

Reeds in 1560 en latere jaren, hadden moeilijkheden over dé kerkelijke tucht de Paltz in beroering gebracht. Caspar Olevianus, die nèt al de kracht van zijn sterken wil de invoering van dit gewichtig deel der kerkinrichting voorstond, in Geneefse

1) cf. Kluckhohn Briefe B. I, S. 564, 565.

2) Stadtbibliothek Zürich Simmlersche Sammiung, Catal sub. 21 Maart 1570.

251

geest 1), maar, op Calvijns raad, gematigd van zin en in aansluiting aan de bestaande toestanden van de Paltz — Caspar Olevianus had hard moeten vechten, eer hij zijn ideaal verwerkelijk zag. Maar door voet hij stuk te houden, had hij ten slotte toch de tegenstand — vooral uitgaand van »die Vielen", die, het karakter van hun oppositie voldoende blootlegden in de woorden, waarmee ze schamper de voorstanders der tucht begroetten: „O, tu es unus ex novis illis sanctis Zwinglianis" en van een aantal rechtsgeleerden, die zich te veel lieten leiden door hun „prudentia, humana", „idolum illud excisum et exsculptum ex ligno scientiae boni et mali", zoals Olevianus verontwaardigd schrijft — ten slotte had hij, zeg ik, de tegenstand toch overwonnen. De 15^e November 1563 werd een kerkordening afgekondigd, waarin de noodzakelijkheid van kerkelijke tucht sterk werd uitgesproken 2).

Evenwel daarmee was de zaak nog niet uit. Wel voorlopig. Een paar jaar was het rustig. Andere vragen leidden toen de aandacht van dit punt af 3). Maar toen rustiger omstandigheden aan het eind der zestiger jaren toestonden, dat men zich weer eens wat meer met het eigen kerkelijk leven ging bezighouden,

1) Vgl. hierbij Calv. Opera Epp. 3250, 3272, 3856. 22 Sept. 1560 verzocht Olevianus aan Calvijn, hem eens mee te doelen hoe de Geneefse Kerk was ingericht. In Nov. krijgt hij de gevraagde inlichtingen, met de raad erbij vooral toch gematigd op te treden. Aan dezen raad houdt hij zich uitnemend. Om de schijn te vermijden van oppositie tegen de bestaande Kirchenrath, dringt hij niet op de vorming van een nieuw „corpus Seniorum" aan, maar wil de tucht zien geoefend door de leden van die Kirchenrath met alle dienaren des Woords en met vertegenwoordigers van de verschillende kringen van het Paltzische even: de Heidelbergsche Universiteit, de stedelijke magistraat enz.

De Keurvorst en de Kirchenrath stonden daarbij aan zijn zijde (Calv. Opera Epp. n1. 3250, 3699). Calvijn moedigde hem zeer aan (Calv. Opera Epp. 3869). „Modis quidem omnibus", schrijft deze, „instandum est ut mediocrem saltem disciplinam obtineat [is]. Difficilis labor est et molestus, fateor, addu etiam odiosus, sed ubi Christum habes ducem, non est quod nunquam fatigeris". En wat de oppositie der juristen betreft: „scias hoc hominum genus ubicque fere esse Christi servis aduersum: quia non existimant se gradum suum por tueri, si qua vigeat ecclesiae autoritas". De 3^e April 1563 kon Olevianus naar Geneve berichten, dat een ontwerp-kerkenordering in zijn geest gereed lag (Calv. Opera Epp. 3925).

2) cf. hierbij Südhoff: Olevianus und Ursinus S. 127, 128. Tot de rechte bediening der Sacramenten behoort ook, dat ze worden onthouden aan degenen, die er geen recht op hebben. Daarom moet een lid der Kerk, dat godslasterlijke leer aanhangt of grove zonden bedrijft, na behandeling naar de regel van Mattheus 18, van de tafel des Avondmaals worden geweerd door de dienaar met „etlich ehrbare nnd Gottfürchtige Menner", die „von wegen und namen der ganzen Gemein" hierin optreden.

3) Met name de strijd, om het zelfstandig bestaan der Paltz, tegen de Keizer en de Lutheraanse vorsten te handhaven, en de geschillen over het Avondmaal en de persoon van Christus. cf. Südhoff: Olevianus wad Ursinus S. 339.

252

begon dra een tweede periode van de strijd. Op haar valt het meest onze aandacht.

Omstreeks 1568 begonnen Ursinus en Olevianus, teleurgesteld dat — niettegenstaande de goede bepalingen, die men nu had - de werkelijke toestand in de Paltz toch nog zo ver beneden het ideaal bleef, op een strengere handhaving der tucht aan te dringen 1). En tegelijk verdedigde een zekere George Wither, Engels student te Heidelberg, op raad zijner beide professoren Boquinus en Zanchius, ter verkrijging van de doctorshoed, hetzelfde gevoelen in de academische kring, meer uit theoretisch oogpunt 2). Zowel 't een als 't ander lokte verzet uit 3). Intussen kwam dit verzet ditmaal niet van dezelfde zijde als in de vorige periode.

Waren liet toen de volksscharen en de juristen voornamelijk geweest, die protest aantekenden tegen de denkbeelden der Heidelberger voormannen, thans waren het anderen. Voorop de reeds meer genoemde Thomas Erastus. Naast hem een aantal dii minores: Adam Neuserus; Cirlerus; Willingus; Xylander; een Italiaan Simonius; Sigismund Melanchton, een neef van de beroemde Philippus en ten slotte een zekere Sylvanus.

Goed bezien een vreemd gezelschap 4)! Voor een goed deel weinig respectabele personen, door niet al te hoge motieven geleid. Om met Erastus te beginnen, deze was ongetwijfeld een zeer begaafd man, het wordt zelfs door zijn tegenstanders in deze zaak gereedelijk erkend"). Knap medicus, niet onverdienstelijk dilettant- theoloog, „acutissimus disputator et gravi eloquentia instructus" 6). Maar een mooi karakter had hij niet. Had hij dat gehad, nooit zou hij zoveel kwaad van zijn tegenstanders hebben kunnen zeggen, noch zoveel goed van zijn vrienden, als hij blijkens zijn correspondentie heeft gedaan. Allerlei lelijks weet hij te vertellen van de mannen, die het niet met hem eens zijn. Ze zijn heerszuchtig en spelen voor Paus, ze hebben een Sulla-natuur, ze zijn niet goed wijs, kortom ze deugen in geen enkel opzicht,

1) Südhoff: Olevianus und Ursinus S. 340; vgl. Klückhohn, Friedrich der Fromme S. 376, 377.

2) Südhoff: Olevianus und Ursinus S. 343

3) Opmerkelijk is. dat in diezelfde tijd ook in Frankrijk beroeringen over de kerkelijke tucht voorkomen, evenzeer onder invloed van Erastus. Gillet Grata von Crafftheim 1861 B. II, S. 38 Anna. 59.

1) cf. Südhoff: Olevianus und Clirsinus S. 507 ff.

5) Zie Brief IV achter Erastus' Explicatie gravissimm quaestionis.

6) Calv. Opera Epp. 3250.

253

die „Disciplinistae." Zijn vrienden daarentegen prijst bij overdreven als de beste mensen ter wereld. Overdreven niet alleen, maar beslist ten onrechte ook. Want werkelijk, die vrienden waren het niet waard, zo in de lucht te worden gestoken 2). Van Neuserus zegt Häusser: „Seine kirchliche Ansicht war von einer Freiheit, die oft an Laxheit anstreift, dabei war er ein munterer, etwas genuszsüchtiger Lebemann". Willingus liet zich, naar het getuigenis van zijn eigen partijgenoot Sylvanus, geheel door eerzucht leiden; na Olevianus op zij te hebben geschoven hoopte hij zelf de eerste plaats in de Paltzische Kerk te kunnen veroveren. Xylander was een overmatig drinker. Simonius, al niet veel beter, heeft te Genève tweemaal gevangen gezeten; hij eindigde zijn leven als Jezuiet. En Sylvanus? „Timeo valde", heeft hij later, zowel van zijn partijgenoten als van zichzelf gezegd, „nos non tam ecclesiae Dei amore, quam senatorum ecclesiasticorum quorundam odio coepisse a catholico corisensu de disciplina dissidere et desciscere 3).

Dat zulke mannen met de ernstige, streng-zedelijke idealen van Boquinus, Olevianus, Zanchius en Ursinus niet hard weglieden, is volkomen te begrijpen. Ze moesten er niets van hebben. En al evenmin onverklaarbaar is, dat de strijd, eenmaal begonnen, spoedig een vrij heftig karakter aannam. Een zó verschillende kijk op het leven als de beide partijen hadden, werkt als een stomphoekige wig. Over welk punt de twist ook gaat, ze drijft in korten tijd de strijdenden ver uit elkaar.

Dispuut op dispuut, dat naar aanleiding van Withers stellingen werd gehouden, vermeerderde snel het aantal wederzijdse grieven. Vooral toen Neuserus in een van die twistgesprekken had gezegd, dat 't gevoelen zijner tegenstanders in lijnrechten strijd was met Gods Woord, achtten zich de laatsten zeer gekrenkt 4). En niet beter werd er de toestand op, toen Erastus kort daarna een aantal „propositiones" in deze zaak te boek stelde Hoe langer hoe scherper werden

de partijverhoudingen. Hulp te vragen van buitenstaanders leek ten slotte nog de enige weg, om tot een oplossing te geraken. Men sloeg hem in, en ziedaar Beza zowel als Bullinger in de zaak gemengd.

1) Vgl. hiervoor Südhoff: Olevianus und Ursinus S. 344, 345, 317

2) Südhoff: Olevianus und Ursinus S. 347.

3) Südhoff: Olevianus und Ursinus S. 507,

4) Südhoff: Olevianus und Ursinus S. 343

5) Südhoff Olevianus und Ursinus S. 356

254

Uitvoerig de drukke correspondentie na te gaan, die deze beide mannen toen met de Paltzers zijn begonnen, is onnodig 1). Van meer belang is het, eens de aandacht te vestigen op de verschillende meningen, die in dit stadium van het geding aan de dag kwamen. Dat is niet zo gemakkelijk. Met te zeggen — zoals we om praktische redenen tot dusver deden — dat het geschil ging tussen voor- en tegenstanders der kerkelijke tucht, zijn we er niet af. De partij van Erastus, vooral diens vrienden, mogen in de diepste grond allicht wel gedreven zijn door een afkeer tegen alle tuchttoefening, zichtbaar ging de strijd toch over iets anders. Niet de vraag of er tucht zou zijn, was in geding, maar veeleer de andere: hoe die tucht zou worden toegepast en door wie.

Twee aan twee samengevoegd, waren daaromtrent vier opinies onder de strijdenden.

Het eerst noem ik die van Beza. Nauwkeurig is ze te kennen uit een vlugschrift, dat hij later over deze kwestie schreef 2). Het is geheel hetzelfde gevoelen, dat ook Olevianus aanhing. In de vorm trad de laatste, naar Beza's oordeel, wel eens wat te weinig gematigd op, maar wat het wezen der zaak betreft, waren ze het volmaakt eens 3). Ze wilden een uitsluitend kerkelijke tucht. De overheid had zich in kerkelijke aangelegenheden niet te mengen.

Geheel eender dacht ook Zanchius. In een voortreffelijk stuk heeft deze destijds zijn gevoelen uitvoerig uiteengezet 4). Om naar de eis van Gods Woord — zegt hij — onafhankelijk van de Staat te kunnen bestaan, moet de Kerk beschikken over het wapen der tucht. Beginnend niet „admonitiones privatae” van de Christenen onderling, moet - wanneer deze particuliere vermaningen geen genoegzame uitwerking hebben - die tucht komen in handen van een presbyterium, uit de Dienaar des Woords en enige ouderlingen bestaand. Dezer mannen plicht is het de grove zondaar, die zich niet bekeren wil, uit te sluiten van de kerkgemeenschap. En hem dan ook te weren van het Sacrament. Te zeggen dat dit laatste onnodig

1) Veel ervan is afgedrukt in: „Explicatio gravissima. quaestionis utrum Excommunicatio, quatenus, Religionem intelligentes et amplexantes, a Sacramentorum usu propter admissum facinus arcet; mandato nitatur Divino an excogitata sit ab hominibus. Th. Erastus Pesclavii 1589 p. 350 sqq.

2) Tractatus pius et moderatus de vera excommunicatione et Christiane presbyteria Genevae 1590.

3) Zie de voorrede van het genoemde Tractatus pius et moderatus; en Bezae Epistolae no 35.

4) cf. Südhoff: Olevianus und Ursinus S. 350 ff.

255

is, omdat een zondaar, die bijv. toch aan de tafel des Avondmaals toetreedt, daarmee berouw toont en dus niet meer behoeft afgehouden te worden, gaat niet op. Men moet zich zo goed mogelijk vergewissen, niet met een huichelaar te doen te hebben. – Principieel op dezelfde basis staat ook Ursinus 1). Ook hij wil niet weten dan van uitsluitend-kerkelijke tucht. Toch vertegenwoordigt hij een enigszins andere nuance van dit beginsel, dan de bovengenoemde mannen. In de wering van alle invloeden der overheid stond hij niet zo beslist als Zanchius en Olevianus. Duitser van geboorte, heeft hij zich nog niet geheel en al kunnen ontworstelen aan

de in zijn vaderland veelvuldig aangehangen opinie, dat de overheid, wel niet „qua talis", maar dan toch als „praecipuum membrum ecclesiae", in de Kerk bepaalde voorrechten zou hebben en een woordje mocht meepraten.

Maar hoever hij ook soms zelfs in zijn uitdrukkingen gaat, toch blijkt duidelijk, dat hij van het standpunt van Erastus niets hebben moest. Scheidde hem van Zanchius alleen de uitwerking van het principe, van dezen Erastus is hij gescheiden door beginsel.

Erastus toch kende geen zelfstandige kerk 2). Het lichaam van Christus behoort volgens hem geheel onderworpen te zijn aan de Staat. En alles wat de bedoeling heeft, om die staatsmacht over de Kerk in te krimpen, moet met beslistheid tegengegaan. Dus ook alles wat lijkt naar kerkelijke excommunicatie en naar de instelling van een presbyterium; want dit zijn louter menselijke bedenksels, tirannieke strevingen, die de „regnandi cupiditas adversus magistratum" in de kerk poogt in te voeren. Ja, hij achtte heel deze beweging niet anders, „quam Deum illum Maozin quem Daniel praedixerit 3).

Ten slotte nu nog het standpunt van Bullinger en de zijnen. Het moet ons bevreedden, dat we hen in deze strijd het niet zoveel vuur voor Erastus en zijn vrienden zien opnemen. Want de voorstellingen dezer beide groepen waren volstrekt niet identiek, hoe zeer de Erastianen ze ook voortdurend als zodanig poogden voor te stellen. Reeds in 1590, in de voorrede van zijn

1) Zijn denkbeelden zijn te vinden in zijn Opera T. III, p. 802 sqq. en Expositiones Catecheticae p. 593-610; cf. ook Südhoff Olpsianus und Ursinus S. 353, 354. Ook Gillet Crato von Crafftheim 1861 B. II, Beilage ns. 44.

2) Zie voor de kennis van zijn gevoelen, behalve zijn eigen „Explicatio gravissimae questionis", ook de voorrede van Beza's Tractatus pius, en Gillet: Crato von Crafftheim 1861 B. II, Beilage no. 44.

3) Zie voorrede van Beza's *Tractatus pius*.

256

„Tractatus pius et moderatus de vera excommunicatione", wees Beza daarop 1). De Kerk dienares van de Staat, was een gedachte, waarvoor de Zürichers niets gevoelden. Maar ze namen een utiliteitsstandpunt in. In stee van een vast ideaal voor tuchtregeling te hebben, wilden ze alles ingericht zien naar de omstandigheden van tijd en plaats. Zo vonden ze bijv. in 1551 voor Genève de Geneefse regeling het best, en rieden dienovereenkomstig de dienaren des Woords aldaar, in hun moeilijkheden over dit punt, dan ook beslist aan, hun inzichten te handhaven en niet toe te geven 2). Voor Zürich echter gaven ze aan de Zürichse regeling de voorkeur, waarbij veel meer dan te Genève in de toepassing der tucht aan de overheid overwegende invloed werd toegekend; waarin men dan ook geen consistorium kende, en evenmin excommunicatie. En voor de Paltz leek hun dit nu ook de beste regeling. Van de verwezenlijking der idealen van Olevianus en de zijnen, verwachtten ze niet anders dan misbruik en verstoring der goede orde 3). En uit verzet daartegen sloten ze zich toen — zeker min verstandig — bij de andere opponerende partij, die der Erastianen aan. Met dit gevolg o. a., dat ze met die Erastianen ten slotte toen ook de nederlaag hebben geleden.

Want de partij Olevianus-Ursinus behield aan het einde toch de overhand. Omstreeks midden 1570 voerde de Keurvorst een regeling in, die geheel niet haar bedoelingen strookte 4). Verschillende oorzaken hadden Frederik daartoe gebracht. Allereerst was zijn sympathie voor de groep Bullinger c.s. — aanvankelijk nogal groot — zeer verminderd, doordat deze niet had voorkomen dat enkele brieven, die niet voor publicatie bestemd waren, toch in ruimer kring bekend werden 5).

Vervolgens heeft hij zich laten leiden door 't advies van al zijn theologen, die eenparig van mening waren, dat de regeling der kerkelijke tucht volstrekt niet slechts een vraag van utiliteit was, maar wel degelijk van beginsel. Alleen zulk een regeling, die de Kerk geheel vrijliet, was

goed 6).

Ten derde had hemde in 1569 te

1) Vgl. ook Südhoff: Olevianus und Ursinus S. 349.

2) Ruchat Réformation de la Suisse T. VI, p. 63-68.

3) Vgl. De brief van Riad. Gualtherus aan Josua Vinslerus Fueslinus Epistolae n°. 100; en Postalozzi H. Bullinger Elberfeld 1858 S. 467.

4) Op de 13e Juli gaf de keurvorst zijn edict. Gillet: Crato von Crafftheim B II, 1861 S.141.

5) Zie Brief IX achter Erastus' Explicatio gravissimae quaestionis.

6) Vooral het guinqueviraat: Zuleger, Olevianus, Dathenus, Marius en Ehemius vermocht in deze veel op de Keurvorst. Südhoff: Olevianus und Ursinus S. 342 Anm. 1.

258

Heidelberg geïnstitueerde vluchtelingenkerk overtuigd. Geheel ingericht naar het ideaal der voorstanders van consistorie en excommunicatie had deze, onder de bekwame leiding harer drie ouderlingen: Boquinus, Tremellius en Zanchius — „in medio consistit virtus, si qua adest", voegt Erastus in een brief weinig beminlijk aan de vermelding hunner namen toe 1) — spoedig een bloei bereikt, die luid de voortreffelijkheid harer inrichting predikte 2).

Maar meer nog dan door dit alles, zal keurvorst Frederik tot besliste aansluiting bij de gevoelens van Olevianus en de zijnen bewogen zijn, door 't geen in 1570 in de boezem der Erastiaansche partij aan de dag kwam. In dat jaar toch bleek, dat meer dan een harer voormannen behept was met anti-trinitarische ketterij, met anti-Christelijke denkbeelden 3).

Met de vermelding van het afkondigen dezer nieuwe bepalingen in Juli 1570, sluit ik het verhaal van de tuchtstrijd. Want wel viel ook na die in deze zaak nog het een en ander voor, maar uitvoerig behoeft dit niet te worden besproken. Het was niets dan wat napleiten van de in het ongelijk gestelde partij, zonder nieuwe argumenten, en na verloop van tijd dan ook verstommend, dank zij vooral de beleidvolle wijze, waarop de overwinnaars te werk gingen 4).

Slechts één vraag wacht - eer we geheel van dit onderwerp afstappen — nu nog op antwoord. Welke rol hebben de Neder-Duitse vluchtelingen in de Paltz in deze tuchtstrijd gespeeld? Aan welke zijde stonden zij?

De stukken, zowel van voor- als van tegenstanders, zijn te die opzichte leerzaam. Ze doen duidelijk zien, dat de vreemdelingen in heel deze zaak een hoofdrol speelden, en dat ze beslist stonden aan de zij van Olevianus en Zanchius. In de brieven van de vrienden der tucht vinden we hen steeds vermeld als navolgenswaardig model 5). Als de theoretische bespreking van het onderwerp is afgelopen, wordt gedurig op hen gewezen; allereerst om duidelijk te doen zien, wat men zich als ideaal voor ogen stelt, en tevens om te bewijzen, welke zegeningen aan de verwerkelijking van dat ideaal verbonden zijn.

Juist andersom spreken de tegenstanders. In hun brieven is het

1). Stadtbibliothek Zürich Simmlersche Samenlung sub 8 Juli 1569.

2) Südhoff: Olevianus and Ursinus S. 333.

3) Südhoff: Olevianus und Ursinus S. 359; Kluckhohn: Friedrich der Fromme S. 379 ff.

4) Tossanus spreekt later dan ook uit, dat de tucht in de Pfalz zeer zegenrijk heeft gewerkt. Max Goebel: Gesch. des Christl. Lebens B. 1. S. 386

5) Südhoff Olevianus und Ursinus S. 357.

258

verwijt op verwijt aan het adres van die vreemdelingen. Zij zijn de bewerkers eigenlijk van al het kwaad, dat door deze tuchtbeweging over de Paltz is gebracht. Het is hun schuld, dat de Keurvorst optreedt zoals hij doet. Ze weten van geen toegeven die vreemdelingen;

„rücksichtslos" zetten ze hun zin door. „Genevenses et Belgas nos esse oportet seu velimus, seu nolimus", klaagt Erastus 4 Februari 1570 in een brief aan Bullinger. Een ander maal schrijft hij zelfs: „Scio quales sint Belgi, gackelmenli, die Comedias und Meister Hemerlin spielen, convivia anrichten, aulifici und supra alios sumilieren und die Helsz krümmen; man solt in die Litaniën gesetzt haben: a Niderlendris libera nos Domine, sagt jener" 1).

Nog iets nauwkeuriger kunnen we het standpunt der vreemdelingen nagaan uit een drietal, op een na tot nog toe onbekende brieven uit de Stadtbibliothek te Zürich en de Herzogliche Bibliothek te Gotha. Ze behelzen een zeer interessante correspondentie, juist over dit punt, tussen Datheen en Bullinger en tussen Datheen en Beza.

De eerste brief, van Datheen aan Bullinger, is gedateerd op 9 Mei 1570, uit Heidelberg'). „Ornatissime et integerrime vir, prakceptor et symmista in Christo reverenter colende", zo schrijft eerstgenoemde daarin, ge hebt in lang niets van mij gehoord. Vooreerst had ik het verbazend druk, en bovendien was mij het optreden der Zürichers in onze tuchtstrijd niet aangenaam. Ik gevoelde zeer goed, dat een brief van een uwer professoren, waarin een aantal vreemdelingen hier de aanstokers van, ik weet met welke revolutionaire beroeringen werden genoemd, voornamelijk op mij doelde. En ik zag ook met smart geschriften van u hier verspreiden, waarin ge instemming betuigt met de leer van Erastus en onze opvattingen, die toch geheel overeenstemmen met die van de Schrift en van de oude Kerk, ja zelfs met uw eigen vroeger standpunt, veroordeelt. Allen hier, die u liefhebben en waarden, vrezden zeer voor uw invloed onder de Nederlandse vromen. Men vindt u onstandvastig. En ik zelf — hoewel ik mij bepraatte, dat ge niet onze leer zelf veroordeelt, maar alleen wilt aantonen welke moeilijkheden verbonden zijn aan de praktische verwerkelijking ervan — ik zelf kon mij al evenmin vrijwaren van de gedachte, dat er werkelijk verwij-

1) Stadtbibliothek Zürich Simmlersche Sammlung sub Die puritic.

2) Zie bewijsstuk ns. 25.

259

dering tussen ons was ontstaan. Tot gij door uw brieven en door een presentexemplaar van uw zes Homiliae over de bekering, getoond hebt mij toch nog steeds welgezind te zijn. Ik dank u daarvoor.

Wat de toestand hier in de Paltz betreft, de Vorst treedt flink op, en de wanorde in onze Kerken wijkt gaandeweg. We ondervinden gelukkig, dat 't niet zo moeilijk is een goede regeling in te voeren, als men bij u te Zürich wel vreesde. In een paar praefecturae nam men reeds gaarne onze voorschriften aan, en we hebben ook goede hoop voor de overigen. Ge moet niet menen, dat we zo dwaas zijn, dat we hier alles even streng willen geregeld zien als in de Geneefse Kerk, of zoals Johannes à Lasco het heeft gedaan onder de ballingen in Engeland 1).

Met twee dingen zijn we tevreden: dat de dienaren des Woords hun kudde kunnen onderscheiden; en dat de Sacramenten niet ontwijfd worden. En dat niet geheel buiten de overheid om, maar alles ordelijk, zodat verwarring en tiranniek optreden is uitgesloten. Tegen zulk een regeling kunt gij toch geen bezwaar hebben. Kunt ge dan piet eens openlijk getuigen, ter wille van de stichting der Kerk en het behoud van uw goeden naam en invloed — dat ge 't niet eens zijt met die nieuwe stellingen, die tot atheïsme leiden, maar met het oude gevoelen van Zwingli, Oecolampadius, Martyr en Bucer? Ge zoudt er alle vromen zeer door verblijden."

Een antwoord van Bullinger bleef niet uit. Reeds de 1ste Juni stelde hij het op 2). Suaviter in mode spreekt het *fortiter in re*. Bullinger weigert beslist aan Datheens verzoek te voldoen. Er

is twist genoeg en te over in de Kerk van Christus, dan dat die nog zou moeten worden vermeerderd door een geschil tussen Erastus en hem. Te meer, daar er volstrekt geen reden voor is. Tussen hen beiden bestaat geen verschil.

Wij te Zürich, schrijft Bullinger, hebben steeds geleerd, dat tucht noodzakelijk is; maar we hebben nooit het Avondmaal in die tucht willen mengen. Een presbyterium, dat de communicanten onderzocht, sommigen

1) Door deze brief niet te kennen, wel echter het antwoord erop van Bullinger, verstaat Brandt D 1, blz. 513, 514 en op zijn voetspoor ook Van 't Hooft blz. 104, dit laatste, waar het deze plaats aanhaalt, geheel verkeerd.

2) Afgedrukt onder de brieven achter Erastus' Explicatie gravissimae quaestionis als no. V. Ter rechte beoordeling van dit schrijven, is het wellicht nodig er op te letten, dat Bullingers gezondheid destijds zeer slecht was. Hij voelt zich aftakelen. „Ego ... qui iam renex et prnpe valetudinalarius" — schrijft hij 1 Aug. 1569 aan Erastus — certaminibus minus sten idoneus. Continuis prope calculi doloribus dstringor, ac puto me hoc puto me hoc anno exrevisse supra ducentos vigor ealm:mimi, et vis memoriae plurimum me destituunt guotidie". Brief VI. achter Erastus' Explicati gravissim gvaestionis. Later — zie brief VIII — nog eens: „ineptum rebus me fieri indien magis magisque sentio".

260

toelaat, maar de zondaren weert, die na ernstig vermaan door de daad der toetreding tot de tafel des Heren, als het ware feitelijk betering des levens zouden willen beloven, zulk een presbyterium kennen wij niet. Volgens ons moeten de afgewekenen op andere wijze terecht gebracht. En evenzo leert nu Erastus. Ook hij acht tucht in de Kerk niet overbodig, maar hij eist het recht, om die uit te oefenen, op voor de Christelijke overheid, om daardoor het opkomen van een oligarchie in de Kerk te vermijden, En wat het Avondmaal betreft, ligt volgens hem het enig middel om ontwijding daarvan te voorkomen, in de opvolging van de Apostolische regel: *ieder beproeve zichzelf*.

Daarna gaat Bullinger aantonen, dat die overeenkomst tussen Erastus en hem volstrekt niet het gevolg is van een verandering van inzicht zijnerzijds. Met een uitvoerig beroep op verschillende zijner commentaren en preken tracht hij aan te tonnen, dat hij nooit anders heeft geleerd dan hij nu doet. Dat zijn naam en invloed door zijn tegenwoordig optreden zou worden geschaad spijt hem, maar mag hem niet afhouden van te doen, 't geen hij zijn plicht acht. Ook van de beschuldigingen, dat zijn zienswijze strijdig zou zijn met die van de „docta vetustas", trekt hij zich niet veel aan. Die oudheid toch heeft vooral ten opzichte van het Avondmaal — op meer dan een punt dingen op haar geweten, die niet goed te keuren zijn; wat zij deed is nog geen norm. Veel meer gewicht heeft 't geen Zwingli, Oecolampadius en anderen in deze hebben gedaan, maar dat is niet in 't voordeel van Datheens argumentatie, want deze mannen stonden veel raseer aan de zijde van Bullinger dan aan de zijne.

Aan het slot volgt dan nog eens een vermaning, om niet zo tegen Erastus op te treden; niet het minst ook, omdat, het voornamelijk aan diens hervormingswerk te danken is, dat de vluchtelingen een schuilplaats hebben kunnen vinden; terwijl in een postscriptum de wens wordt uitgesproken, dat Datheen dit schrijven voor zich zal houden: „Scio enim multa esse irritabilia ingenia, quae contentionem malunt, quam pacem".

Erg was dit antwoord Datheen niet naar de zin. Het blijkt uit de brief, die hij de 5de November van hetzelfde jaar 1570 aan Beza zond 1). Hij noemt het [literae] „quae blandae quidem et amicae sunt, interim dentibus aculeisque non carent". Hij zou

1) Bewijsstuk n. 26. De mogelijkheid dit stuk hier af te drukken, dank ik aan de bereidwilligheid van Pastor Cuno te Gildehaus.

er heel wat op kunnen antwoorden. Toch zal hij dat maar niet doen, gedachtig aan de raad van Beza zelf en van enige andere vrome mannen, om rekening te houden met de eerbiedwaardige ouderdom van de schrijver. Maar het blijft hem onbegrijpelijk, hoe Bullinger met de stellingen van Erastus instemmen kan. En hij staat te die opzichte niet alleen. Het is de *communis opinio* onder de Paltzische voormannen, dat men door de Zuriehers is in de steek gelaten, krenkend door hen is behandeld. Zó zelfs, dat men — toen er sprake van was enkele afgevaardigden naar die stad en naar Genève te zenden, om uitvoerig het standpunt dat men in zake de tucht innam nog eens te ontvouwen — besloot, eer men de raad van Beza had ingewonnen, tot die afvaardiging naar Zürich niet over te gaan, „ne illos nostros iudices agnoscere videamur”. Het enige, waartoe men dan nog wilde overgaan was, te besluiten, dat Datheen afzonderlijk nog eens aan Bullinger zou schrijven.

De verdere mededelingen van deze brief — hoe belangrijk ze ook zijn — laat ik nu rusten. Voor ons kwam het er alleen op aan, uit heel deze correspondentie te doen zien hoe Datheen, de leider van het Neder-Duitse vluchtelingen-element in de Paltz, en met hem dus meer dan waarschijnlijk ook dat gehele vluchtelingen-element zelf, in zake de regeling van kerkelijke tucht zeer beslist aan het Geneefse ideaal de voorkeur heeft gegeven, niet alleen boven het Erastiaansche, maar ook hoven de te Zürich geldende opvattingen.

Het tweede punt, waarop we — met het oog op een kenschetsing van de geest, die onder de Paltzische emigranten heeft geheerst — moeten wijzen, is de ceremonie der „*fractio panis*” of broodbreking bij het Avondmaal. En dat wel voornamelijk naar aanleiding van hetgeen door Gooszen over dit punt is gezegd, in zijn belangrijke studie: *De Heidelbergse Catechismus en het boekje van de breking des broods* in het jaar 1563—'64 bestreden en verdedigd. Leiden, Brill, 1893 1).

Gelijk men weet is deze oud-hoogleraar de vader en de voorvechter van de mening, dat er in de 16de eeuw, behalve Calvinisme en Lutheranisme ook nog een „*tertium genus Protestantismi*” heeft bestaan: het Duits-Zwitserse n.l., bezielde vooral met de geest van Zürichs grote hervormer Bullinger.

Onder degenen, die dit „*tertium genus*” hebben aangehangen

1) Zie aldaar bid., 240 no. 2; 371 vv.

zouden - volgens Gooszen - nu ook onze Paltzische emigranten hebben behoord. Blijkens het standpunt, dat zij innamen ten opzichte van de „*fractio panis*”.

Op de volgende wijze wordt dit beredeneerd: deze ceremonie is specifiek Zürichsch, niet-Calvinistisch. De emigranten waren er grote voorstanders van. Ergo waren zij Bullingerianen en geen Calvinisten.

Wat van dit syllogisme te denken? Tegen de minor ervan bestaat geen bezwaar, inderdaad waren de emigranten warme voorstanders van het gebruik der broodbreking. Aan hun invloed was het zelfs niet weinig te danken, dat deze in de Paltz zo krachtig werd voorgestaan.

Anders staat het echter met de maior. Deze deugt niet 1). De „*fractio panis*” was geen specifiek Bullingeriaansche ceremonie. Ze werd ook wel degelijk door Calvijn gebezigd. Uitdrukkelijk moge dit in diens liturgische regelen niet vermeld staan, toch moet het zo zijn geweest. In al de drukken der Institutie wordt bij de tekening der wijze, waarop — naar Calvijns denkbeeld het Avondmaal moet gevierd, o. a. ook dit gezegd: .... „dat de Dienaer het broot breke en de volcke geve”) ....

In „The Book of Common Order or The order of the English Kirk at Geneva, whereof John Knox was minister (ed. Edinburgh 1721), een liturgie die, naar luid van 't titelblad, is: „Approved bij the famous and learned Man John Calvin", staat te lezen: „This done, the minister breaketh the Bread.... 3).

De Liturgia van Valerandus Pollanus, de beschrijving van Calvijns gebruiken in de Franse vluchtelingenkerk te Straatsburg, vermeldt eveneens, in zake de wijze, waarop het Avondmaal daar werd gevierd: „Hic pastor primum defrangit sibi bucellam panis, et calicem sumit; diaconoque postea ministrat similiter. Deinde populus accedit ac singuli primum a Pastore bucellam panis accipiunt .... Est porro panis azymus integer ex quo singulis partiuncula defrangitur 4).

En last not least: als Calvijn, in 1538, in moeilijkheden niet de raad van Genève, op het convent te Zürich tot meer dan één concessie zich bereid verklaart, is daaronder ook deze, dat hij ongezuurd

1) Voor het volgende ontving ik vriendelijke inlichting van Ds. J. Donna te Schettens (Friesl.), die eerlang een studie over de liturgische denkbeelden van Calvijn hoopt in het licht te geven.

2) zie Calvijn Institutie 1889 blz. 8, B.

3) Aldaar T. II, p. 452.

4) Pollanus Liturgia Sacra Ed. 1.551 p. 27.

263

brood zal gaan gebruiken bij het Avondmaal, mits — en hierop staat hij beslist — mits men dan anderzijds er ook toe over wil gaan: „ut fractionem panis nobiscum recipiant" 1). Calvijn verschilt dus te dezen opzichte niets van Bullinger. Beiden kenden gelijkelijk de „fractio panis".

De maior van Gooszens syllogisme vervalt en daarmee dan natuurlijk ook zijn conclusie.

Het was eigenlijk ook niet meer dan vanzelfsprekend, dat Zürich en Genève in dit punt één lijn trokken. Want het al of niet volgen van deze ceremonie, stond niet in verband met de kwestie, of men bij de viering van het Avondmaal meer de herinnering aan de gekruiste, of meer de gemeenschap met de verheerlijkte Middelaar op de voorgrond schoof. Het was alleen afhankelijk van de vraag, of men brood in zijn gewonen vorm zou gebruiken, of wel een ouwel. Of men m. a. w. — de Roomse er nu buiten gelaten — Luthers was of niet. Wie uit vrees voor superstitieuze beschouwing van de Avondmaalselementen, en bovendien ter betere symbolisering van de voeding met Christus' lichaam en van de eenheid der gelovigen, van gebruik van de ouwel niet weten wilde, en aan gewoon brood de voorkeur gaf, die was daarmee vanzelf — onverschillig of hij Calvijn of Bullinger heette — aangewezen op de gewoonte om dat brood, groot als het was, bij het gebruik in stukken te breken.

Maar is het dan ook mogelijk, dat Calvijn uit anderen hoofde dan Bullinger tot invoering der fractio overging? Deed hij het misschien alleen maar, omdat het wel niet anders kon, omdat het nu eenmaal uit die andere gewoonte van het bezigen van gewoon brood volgde; terwijl zijn ambtgenoot te Zürich het dan misschien vooral ook deed, omdat hij aangetrokken werd door de zinvolle symboliek van die daad, 't herinneren aan het breken van het lichaam van Christus? Ook dat was niet het geval. Men behoeft slechts na te lezen wat Calvijn zegt in zijn commentaar Op 1 Korinthe XL: 24, om hiervan te worden overtuigd 2). Zomin als Bullinger was ook hij voor die symboliek blind.

Alleen hij sprak er wat minder over. Zoals hij trouwens over heel de „fractio panis" wat minder sprak. Om een zeer verklaarbare reden; niet van principiële maar van praktische aard.

1) Calv. Opera Epp. No 111, Art. II.

2) Calvini Commentarii Ed. Tholuck Vol. v, p. 307

In de Duits-Zwitserse en Duitse steden stond het met de Lutherse - met de verhouding tot welke, als we zagen, dit punt zo nauw samenhangt - heel anders dan te Genève. In deze laatste stad bezag men - omdat daar weinig of geen Lutherse waren - de zaak meer theoretisch, dus meer abstract. Men concentreerde er zijn gedachten steeds op de *cardo* van het verschil, op de hoofdvraag, die bij het Avondmaal ter sprake kwam; die n.l. naar de wijze der sacramentele voeding met het lichaam en bloed des Heeren. In die Duitse-Zwitserse en Duitse steden echter stond het anders. Daar kwamen de geschil hebbende partijen veel meer in dadelijke aanraking met elkaar, en daarom namen de problemen er ook veel concreter vorm aan Ook het Avondmaalsprobleem. Niet maar in het afgetrokkene streed men er over de vraag, hoe dat Sacrament zuiver beschouwd moest, maar evengoed en zelfs nog meer, vroeg men er zich af door welke regelingen en gebruiken in de kerkelijke praktijk aan de zuivere opvatting ervan recht wedervoer. M. a. w. daar luidde de kwestie: zou men de ouwel gebruiken, of het gewone brood en dan de „*fractio panis*”?

Zo kreeg dan voor de Duits-Zwitserse en de Duitse steden, in onderscheiding van Genève, die kwestie der „*fractio panis*” zulk een gewicht, dat Gooszen er de indruk van heeft gekregen, als zou in die eerste, als zou — en dat dan onder de invloed onzer emigranten — met name in de Paltz, een van- Calvijn geheel afwijkende geest hebben, geheerst. Hoezeer die mening onjuist is, bleek ons nu. Uit 't geen ten opzichte der „*fractio panis*” in de jaren 1563 en later in de Paltz is gebeurd, blijkt alleen, dat de emigranten er met hart en ziel tegenover de Lutherse aan de zijde der Zwitserse Hervorming hebben gestaan. Dat ze — in onderscheiding van volgelingen van Calvijn — Bullingerianen zijn geweest, blijkt er niet uit. Omdat op dit punt verschil tussen Genève en Zürich niet bestond.

Ten slotte nog een enkel woord over het belang, dat dit thans behandelde vluchtelingencentrum voor de ontwikkeling der Kerken in ons vaderland heeft gehad. Overschat wordt dit niet licht. Zowel langs directe weg, als indirect via de andere groepen van vluchtelingenkerken, heeft Nederland kerkelijk zó veel uit deze

265

streken ontvangen, dat het moeilijk dankbaar genoeg kan zijn Bijna geheel onze schone liturgie kwam vandaar tot ons.

Evenzo onze onovertroffen Heidelbergse Catechismus en een psalmberijming die, hoeveel gebreken ze ook had, aan de andere kant toch ook zoveel deugden vertoonde dat ze eeuwen lang in onze Kerken met stichting is gebruikt kunnen worden.

Het grootste deel van de leer- en dienstboeken, op welke bezit we thans nog trots zijn, hebben we dus uit dat centrum ontvangen. En bovendien hebben we er ook menige dienaar des Woords, menige theoloog uit gekregen, wiens arbeid ons vaderland tot grote zegen is geweest 1); menig man zelfs, die stempel en richting heeft gegeven aan hetgeen op kerkelijk gebied zich hier in het eind der 16de en het begin der 17de eeuw heeft afgespeeld 2).

Behalve degenen, wier namen hier en daar in de loop van dit hoofdstuk reeds werden vermeld, noem ik slechts, als enkele van de meest bekende: een Jacob Kimedoncius, een Johannes Ursinus, een Gaspar van der Heyden Jr., een Martinus Lydius, Johannes Fontanus, Joannes Kuchlinus en Sibrandus Lubbertus 2).

1) „Onder al de gemeenten, die de Nederlanders buitenslands hebben gesticht, oefende bovenal die

van Frankenthal een beslissende invloed uit op de vestiging der Nederlandse Gereformeerde Kerk; zij toch was de schakel, die de gemeente onder het kruis in het vaderland aan de Kerk van de Palts verbond en daardoor de in dit land thans tot stand gebrachte voltooiing van het Calvinistische leerstelsel naar Nederland overplante". Robide van der Aa in Kalend. voor Protest. 1867 blz. 793.

2) Vooral toen in 1576 de wederopleving van het Lutheranisme onder keurvorst Lodewijk de Paltzische Gereformeerden dwong elders een toevlucht te zoeken, is menigeen der emigranten-dienaren des Woords naar het vaderland teruggekeerd.

3) In de zeventiger jaren was de hogeschool te Heidelberg de opleidingsschool van de Gereformeerden; in sterker mate zelfs nog dan Genève. cf. Hessels Archivum T. II, no. 172.

Zie voor de namen van enkele predikanten; die uit de Paltz naar Holland kwamen: Schoock - P. 479, 486, 503, 507; Andreae Neapolis Nemetum Palatina 1770 § XVII.

Zelfs in het uitwendige van de eredienst ten onzent is de invloed van de Paltz merkbaar. Zie Olthuis: De Doopspraktijk der Gereformeerde Kerken in Nederland 1908 bld. 209; Voetius Pol. P. I, L. IV, Tr. IV, S. III, Cap II, p. 919.

HOOFDSTUK VII.

Aan de Benedenrijn.

*Nu geben wir es aber nicht alles verloren
Dan wir haken noch ein niet auszerkoren
Fragst dn wahr das gelegen sey
Merck auff ich wil dir es sagen frey
Am Reyn ist unser onderhalt.*

Geuzenlied.

Behalve de tot dusver nu reeds besproken classes, noemt het al meermalen geciteerde rode artikel der Emden acta er nog twee. „Een ander Classem" — zegt het — „sullen maecken beyde de Ceulsche kercken, beyde die Aecksche, die van Maestricht, die van Limburgh, die van Nuys, ende die int Landt van Guylick zijn. Een ander Classem sullen maecken die van Wesel, van Embrick, van Gogh, van Reès, van Gennep ende anderen die daer meer int Land van Cleef souden mogen zijn".

Deze beide classes behandel ik, onder de naam van Benedenrijnse kerkengroep, ten slotte als vierde of laatste vluchtelingencentrum.

Waarom ons niet gehouden aan het voorbeeld der synode van Emden, en in twee hoofdstukken achtereenvolgens de ene en de andere dezer classes besproken? Omdat zulk een bespreking door een groot nadeel zou worden gedrukt. De Kerken dezer beide classes toch dragen een, in vele opzichten zó geheel eender stempel, dat een afzonderlijke behandeling kunstmatig zou scheiden, wat wezenlijk bijeenhoort. En wel wordt nu het terrein, dat deze groep omvat wat groot, maar dat levert geen erg bezwaar op. Meer dan een vijftal Kerken hebben we toch niet te behandelen. Vinden we immers — zij het in mindere mate — hier aan de Benedenrijn hetzelfde verschijnsel, dat we ook bij Oost-Friesland opmerkten, dat n.l. De overeenkomst in taal bij inwoners en immigranten een afzonderlijk instituut voor de laatste dikwijls overbodig maakte. In tal van plaatsen zullen zich de aangekomenen eenvoudig bij de reeds bestaande kerkgemeenschap hebben aangesloten 1). Eigenlijke vluchtelingenkerken, Neder-Duitse dan wel te verstaan, treffen we alleen aan in Keulen, Aken, Wezel, Emmerik en Goch 2).

KEULEN.

Evenals de uitwijkingen naar de andere streken, begon ook die naar het gebied aan de Benedenrijn in 1544. Zowel te Keulen, als ook te Wezel en te Aken, vinden we in dat jaar de eerste sporen van een vluchtelingenkerk.

In elk van die drie steden was het echter voorlopig nog maar een klein groepje, dat niet veel te betekenen had. Te Keulen — om ons nu voortaan tot die stad te bepalen — overschreed het zelfs niet de grenzen van een huisgemeente; vergaderend bij de bekende Jacques de Bourgogne, heer van Falals en Brigdamme, de vroegere vriend van Karel V. Die hoge beschermer moest echter in 1545 voor zijn veiligheid, en om gezondheidsredenen, reeds weer naar Straatsburg wegreizen en derhalve zal de gemeente wel niet lang hebben bestaan. Dat we zo weinig slechts van haar kunnen meededen, behoeft ons in het onderhavige geval echter niet te zeer te spijten. Bijna uitsluitend toch bestond ze uit Walen, en eigenlijk valt ze dus buiten het terrein onzer bijzondere belangstelling 3).

Neder-Duitse vluchtelingen kwamen er eerst veel later te Keulen. Op grond van de overeenstemming in termijnbepaling tussen

1) Zodanig zullen de Kerken van Maastricht, Limburg, Neusz, Rees en Gennep zijn geweest, die wel in art. m der Binder nota worden opgenoemd, maar van welke mij niet bleek; dat het vluchtelingenkerken in de eigenlijken zin des woords waren.

2) Sardernann S. 24 en 60, noemt ook nog de Kerken. van Koesfeld, Niederwörmter en Neuse, vluchtelingengemeenten. Mij bleek echter niet dat deze het waren.

Einde 1553 gingen ook -- van Brugge uit — emigranten naar Duisburg. cf. Krafft Liber die Quellen der geschichte der evang. Bewegingen am Niederrhein in Theol. Arbeiten B. I, 1872 S. st. Een afzonderlijk instituut hebben deze, „die der französisen und dentselben Sprakhe unkuntlig, seien“, echter niet gehad. Wel was er te Duisburg een Waalsehe vluchtelingenkerk. cf. Sardemaun S. 20; evenzo te Dören. cf. Simons Synodał und Gemeinde., leben S. 8.

3) Vermoedelijk heeft ook Jan Utenhove tot haar behoord. Zie over deze gemeente: Pijper Ute.nhove blz. 10; Hessels Archivum T. II, n°. 2 Synodał und Gemeindeleben S, 45.

268

twee later uitgevaardigde raadsedicten tegen de vreemdelingen, — het ene, van 1570, spreekt over degenen, die voor vier 1); het andere, van 1582, over degenen, die voor zestien jaar zijn aangekomen 2) -- zou ik zeggen: ze kwamen er eerst in 1566. En nog te meer neig ik hiertoe, omdat juist de omstandigheden van dat jaar het zo aannemelijk maken, dat toen de meer „massenhafte“ emigratie naar Keulen zal zijn begonnen 3). Niet alleen dreef de „moorderatie“ en het gerucht van de komst van Alva, de mensen juist in bijzondere mate uit het vaderland weg — dit gold ten slotte voor alle vluchtelingencentra gelijkelijk — maar bovendien werden ze toen ook speciaal naar het Benedenrijnse getrokken, omdat, bij de nabijheid van dat gebied, in dat jaar ook de aantrekkelijkheid kwam van de gewijzigde en verbeterde stelling der Gereformeerde belijdenis in Duitsland, als gevolg van hetgeen de 1566er Rijksdag te Augsburg had bepaald 4).

Vooraf uit Antwerpen, door handelsrelaties nauw met Keulen verbonden 5); en — gelijk we in het begin dezer studie reeds zagen uit de oostelijke en noordelijke provinciën, kwamen de vluchtelingen opdagen. In 1568 bedroeg hun getal reeds 150 familiën. Het volgend jaar schrijft Viglius aan Hopper 6): „Colonia poscriptorum ex nostra provincia plena esse fertur“. In 1570 wordt de vreemdelingenbevolking er zelfs geschat op een duizend zielen. Terwijl Datheen in een brief aan Beza spreekt van de gastvrijheid, die de stad „in finitibus piis hominibus“ verleent 7).

Niet terstond zijn deze emigranten begonnen zich afzonderlijk te organiseren. De toestanden, die toentertijd in Keulen werden gevonden, lieten dat niet toe. Niet alleen uit vrees voor de toorn

1) K. A. 1848 blz. 266.

2) Ley Die Kölnische Kirchengeschichte 1883 S. 550. Vergelijk ook Le Long: Kort Verhaal van den Oorsprong blz. 126.

3) Zie voor dit, en voor veel van het volgende: de Einleitung van Kölnische Konsistorialbeschlisse 1572-1596, herausgegeben von E. Simons 1905; ook Simons Synodał und Gemeindeleben S. 44ff.

4) Vgl. J. J. van Toorenenbergen, Eene bladzijde uit de geschiedenis der Nederlandse geloofsbelijdenis 's-Gravenhage Martinus Nijhoff 1861 blz. 40, 41.

5) Simons Kinn. Konsist. Beschl. Einl. S. 12. Ann)). 4.

6) Heynck van Papendrecht: Analecta Belgica 1743 T. I, P 549.

7) Bewijsstuk n°. 27 Onder deze vluchtelingen waren veel aanzienlijken. Oranje's gemalin schreef in 1569, dat er in Keulen meer dan 150 vrouwen van stand waren, met wie ze kon converseren. Lossen Der Kölnische Krieg B. 1, S. 164 Anm.

269

der Nederlandse regering , maar ook krachtens eigen aandrift, was die stad niet zeer tot vriendelijkheid geneigd. Niet voor niets sprak men van „das hillige Coeln“; en noemde het „ein zweites Rome“. De vier toonaangevende elementen van het stedelijk leven: clerus, aanzienlijke families, Universiteit en raad waren besliste aanhangers der Roomse Kerk 2). En met de burgerij stond het al niet veel anders. Deze voelde zich meer een deel van het pauselijk Rome, dan van het Duitse Rijk 3). Ze liet zich eerst laat — niet voor de vijftiger jaren --- voor de beginselen der Reformatie enigszins winnen. Tot een begin van enige gemeentevorming kwam 't in haar midden zelfs niet voor het jaar 1565. En ook toen nog was het gedeelte, dat zich aan -de zij van het Protestantisme schaarde, klein van omvang en vaak flauw van moed. De brede rijen der Keulse burgers bleven bij het oude geloof.

Zulke omstandigheden noopten de vreemdelingen uiteraard, zo weinig mogelijk van zich te laten merken, Vooral in het kerkelijke leven. Op burgerlijk terrein was het dan nog wat anders. Daar waren tenminste nog factoren, die enig tegenwicht boden tegen de elementen, die het op 't verderf der vreemdelingen hadden aangelegd. Naast de meerderheid van de raad, die decreet op decreet tegen hen uitvaardigde, en niet anders dan hun algehele verdrijving uit de stad beoogde; was er in dat college ook een minderheid, een vrij krachtige zelfs, die - zij 't uit louter eigenbelang 4), daar er onder die vreemdelingen niet weinig rijken en niet weinig goede handwerkslieden waren — van zulk een streng optreden niet wilden weten. En al kon deze uiteraard - daar ze minderheid was — haren denkbeelden de overwinning niet verschaffen, ze wist zich toch wel zó te doen gelden, dat de harde besluiten, menigmaal tenminste, niet in alle letterlijkheid werden uitgevoerd en dat de vervolging dragelijk was

1) Het volgende is vooral ontleend aan: Simons Synodal und Gemeindeleben; Simons Konsist. Bosch., Einl.; Ennen Geselt der Stadt Köln B. V. S.. 321 ff.; Max Goebel Gesch., des Christl. Lebens B. T, S. 436 ff.; Lossen Der Klinische Krieg B. t, S. 162 ff.; Rahlenbeck: Les hannis du Duc d'Albe à Cologne,

2) Simons Köln. Konsist. Westlil. S. 2. De reden van de toorn der Universiteit lag vooral daarin, dat Philips II in 1569 zijn onderdanen — juist om de tegenwoordigheid van die emigranten in de stad — had verboden er te gaan studeren.

3) cf. Simons Synodal land Gemeindeleben S. 44,

4) Vgl. Das Buch Weinsberg Bonn 1898 B. II, S. 202, 203, 205, 206.

5) cf. Simons Köln. Konsist. Beschl. Einl. S. 16; Lossen der Kölnische Krieg B. T, 8.179. Niet weinig zal dit ook te danken zijn geweest aan het feit, dat de emigranten in de omwonende vorsten patroni hadden, die 't herhaaldelijk voor hen hebben opgenomen.

270

Maar op kerkelijk terrein ontbrak zulk een tegenwicht en daarop moesten de emigranten dus wel, zoveel maar mogelijk was, zich achteraf houden. Vandaar dat ze zich voorlopig niet afzonderlijk organiseerden, maar de voorkeur gaven aan aansluiting bij de Keulse „deutsche Gemeinde“, die sedert het eind van 1565 heeft bestaan 1).

Enige jaren heeft die toestand geduurd. Gemakkelijke jaren waren dat niet. Maar — welke vervolgingsmaatregelen ook tegen haar werden genomen, hoeveel van haar leden bij verschillende gelegenheden de stad ook moesten verlaten — toch heeft deze gemeente steeds 't hoofd boven water gehouden. En niet 't minst was dit te danken juist aan het vluchtelingenelement in haar midden 2). Keulens inboorlingen waren — als reeds gezegd — dikwijls al te schroomvallig en te slap. Bij de emigranten echter vond men veerkracht en energie 3).

Meer kunnen we aangaande onze vluchtelingen vertellen van de tijd na Augustus 1571. Van die periode toch kwamen de kerkenraadsprotocollen tot ons. Gedrukt zijn ze ter onzer beschikking in de waardevolle bronnenuitgave der Marnixvereniging 4). Met de mededeling

van een, voor de ontwikkeling van het kerkelijk leven zeer belangrijk, feit vangen ze aan. Namelijk met die van de afzonderlijke instituering van die verschillende elementen, waaruit tot nog toe de Keulse Kerk was samengesteld. Wat was er gebeurd? liet hoven aangegeven grote verschil in temperament en in ijver tussen Keulsen en vreemdelingen, was op de duur voor de rust en de bloei der gemeente schadelijk gebleken. Gedurig was men het onderling oneens, en bovendien bleven er tal van zaken onafgedaan, omdat beide groepen er zich niet gelijkkelijk voor interesseerden. Zo kon het niet blijven en daarom besloot men met gemeenschappelijk goedvinden maar uiteen te gaan. D. w. z. in de wortel bleef men één, één corpus ecclesiae. Een gecombineerde kerkenraadsvergadering, eenmaal per maand beurtelings bij de ene en bij de

1) Simons Synodał und Gemeindeleben S. 45. Voor de Hollanders werd er in 't Hollandsen gepreekt, Evenals voor de Walen in 't Frans. Zie bewijsstuk n°. 27.

2) Lossen: Der Klinische Krieg B. I, S. 164.

3) Als 10 November 1571 door 't verraad een er vrouw, de bijeenkomst van een aantal gelovigen is overvallen, en velen gevangen zijn genomen, is men daarover niet langer dan een vijftal dagen zo verschrikt, dat het Consistorie niet bijeenkomt. De 15^e van die maand is er weer vergadering. Zie Simons Köln. Konsist. Beschl. Einl. S. 29.

4) W. M. V. S. 1, D. in.

271

andere groep te houden, moest de gedachte daaraan levendig doen blijven. Gezamenlijk onderhield men ook de dienaren des Woords, die voor beide gemeentedelen gelijkkelijk hadden te zorgen. Maar overigens was men afzonderlijk georganiseerd. Elke groep zorgde voor haar eigen financiën, had eigen afvaardiging naar classes en synoden, eigen correspondentie, eigen zegel') en eigen armenkas 2).

Een hoogst belangrijk feit noemde ik deze afzonderlijke instituering. Met name was ze dat voor het Neder-Duitse element. Onnatuurlijke banden vielen af en een periode brak aan, waarin vrije ontwikkeling naar eigen levenswet mogelijk werd. Wel waren er uitwendig nog drukkende factoren in de tegenkanting der Roomsgezinden, maar dat deed er minder toe — de Christelijke Kerk heeft een palmennatuur, ze groeit onder de druk. Het voornaamste was, dat hetgeen inwendig een flinken voortgang belemmerde, thans was uit de weg geruimd.

Op uitmuntende wijze hebben onze vluchtelingen van de gelukkiger omstandigheden dezer nieuwe periode geprofiteerd. Door een leven te leiden, dat zó normaal was, dat er maar weinig van te vertellen valt. Wat Simons van de Benedenrijns e kruiskerken in het algemeen zegt, n.l. dat ze ‚in vielen Stiicken dem Ideal evangelisch-kirchlichen Lebens naher [kommen] als die meisten anderen kirchlichen gebilde" 3), geldt zeker niet in de laatste plaats van haar. Ook zij behoort tot die ‚lebendige Gemeinden", waarvan dezelfde auteur elders spreekt: ‚deren Ahnlichkeit mit de ersten Christengemeinden sich dem Beobachter mitunter gradezu aufdrange 4).

Dienaren des Woords van buitengewone naam en van een algemeen leidende positie in het kerkelijk leven van die dagen heeft onze vluchtelingenkerk niet gehad. De bekendste, mannen, die haar dan nog — in onze periode wel te verstaan - hebben gediend: Christiaen Ostenraet 5), Cornelius Walraven 6) en Libertus Fraxinus 7), waren — uit dat oogpunt gezien — krachten van

1) Dit wordt 13 Augustus vastgesteld: een wijnstok „met dry steken" en 't randschrift „Christus vitis ma et nos palmites". W. M. V. S. I, D. III, blz. 6.

2) W. M. V. S. I, D. III, blz. 3-5.

3) Simons Synodał und Gemeindeleben Vorwort 5. v.

4) Simons Gemeindefürsorge S. 54.

5) Simons Synodal- und Gemeindeleben S. 9

6) Simons Synodal- und Gemeindeleben S. 12.

7) de 17e November 1575 werd deze als dienaar des Woords bevestigd. In 1578 vertrok hij naar Audenaarde. W. M. V. S. I, D. III, blz. 84, 119.

272

niet meer dan de tweede of derde rang. Evenwel: dit bezwaar was niet groot. Het was niet nodig, dat er buitengewone krachten 'waren om 't gemeentelieven in 't rechte spoor te houden. Niet alleen waren er flinke ouderlingen - om er slechts enkele te noemen: mannen als Adriaen van Coninxloo en Johan van Roy ') — die een gunstige invloed oefenden, maar bovendien was ook onder de gewone gemeenteleden het percentage van degelijke elementen zó groot, dat de gang van zaken niets te wensen overliet. Er heerste in deze *ecclesia peregrinorum* een opgewekt en een krachtig leven, dat — voor abnormale ontwikkeling door een reeks van goede bepalingen gevrijwaard — op zuivere wijze zich ontplooiën kon, inwendig harmonisch van verhoudingen, naar buiten merkbaar invloed oefenend.

Wat het kerkelijk leven onzer Keulse gemeente betreft, als te begrijpen is sloot dat zich voornamelijk aan bij de bepalingen der Emden Synode 2). De Confessie Belgica was er formulier van eenheid 3), de Heidelbergse Catechismus werd er trouw gebruikt 4). Maar daarnaast werd ook het werk van à Lasco zeer hoog geschat en nog voortdurend als richtsnoer voor een zuivere kerkinrichting gevolgd 5). En zo gebruikte men dus almeê van liet beste, wat op dit gebied werd gevonden.

Ook ten opzichte der armenverzorging stond deze gemeente, bovenaan. Wie kennis neemt van de studiën, die Simons speciaal aan dit onderwerp heeft gewijd 5), zal gaarne instemmen met de conclusie, waartoe zijn onderzoek tén slotte dezen schrijver bracht, dat men „nicht [wird] umhin kunnen, dieser Armenpflege der Niederlandischen Gemeinde zu Koln groszes Lob zu zollen, ja sie eine mustergultige za nennen" 2). Alle bureaucratistische regeling dezer materie was voor onze vreemdelingen uit de boze. Onder armenverzorging verstonden ze niet anders dan de hulp, die de

1) Over deze beide mannen zie Simons Synode- und Gemeindeleben S. 11; W. M. V. S. I, D. 111, S. 13, 14. De Emden Synode benoemt hen in de commissie, die Marnix van bouwstof moet voorzien voor zijn geschiedenis; zie Acta art. 50. Na de gedeeltelijke verdrijving der gemeente in 1573 (cf. SV. M. V. S. I, D. III, blz. 48) vinden we hen te Frankenthal, waar ze in het Raadsprotocol dikwijls worden genoemd.

2) W. M. V. S. III, D. V, no. 37.

3) Dit geldt voor de gehele Guliksche Glasse W. M. V. S. II, D. 77, blz. 17.

4) Zie de verschillende getuigenissen, meegedeeld bij Panen Gesch. der Stadt Köln B. V. S. 135 ff.

5) W. M. V. S. II, D. II, blz. cf. Simons Gemeindearmenpflege S. 7, 166.

6) Die älteste evangelische Gemeindearmenpflege am Niederrhein und ihre Bedeutung für unsere Zeit von Lic. Ed. Simons, Privat-dozent in Bonn, Bonn 189; S. 68 ff.

7) Simons Gemeindearmenpflege S. 86.

273

rijker gezegende leden van het lichaam van Christus hadden te bewijzen aan hun broeders en zusters, wie minder aardse goederen waren toebedeeld. En dat was niet alleen maar hun theorie, maar ook wel degelijk hun praktijk 1)

Niet minder dan om deze liefdevolle armverzorging, verdient deze gemeente ten slotte nog vermelding om de kracht, die ze heeft geoefend naar buiten. Wat Sandwich onder de Engelse vluchtelingenkerken was, dat was zij onder de gemeenten aan de Benedenrijn: de onvermoeibare strijdster voor het leggen van een vasten band tussen de verschillende plaatselijke kerken. Reeds in het eerste jaar, waarin zij — afzonderlijk geïnstitueerd dan — bestond, zien we haar zonder ophouden bezig, om te bewerkstelligen dat de Emdense Synode tot stand komt 2). En als dit is gelukt, als de kerkvergadering heeft plaats gehad, dan is het weer Keulens vreemdelingenkerk, die gedurig aandringt op de invoering en de handhaving

der in Oost-Friesland genomen besluiten 3), op de praktische eerbiediging dus alweer van het kerkverband.

AKEN.

In vele opzichten trof de emigranten te Aken een eender lot als die te Keulen. Trouwens, heel het Protestantisme had in die beide steden een veelal parallel verloop. Niet te verwonderen! Beide plaatsen hadden ten opzichte van het hun omringend gebied een zó leidende positie, dat voor de Contra-reformatie er alles aan gelegen was, om ze voor het Roomse geloof te behouden. Dat ze er daarom - gelijk Simons het niet oneigenaardig uitdrukt — „mit Hochdruck" werkte 4). En in beide was dus strijd en onophoudelijke moeite het voornaamste, wat voor de Protestanten, en voor de vluchtelingen in liet bijzonder, was weggelegd.

Te Aken begon deze strijd reeds vroeg. In 1544 kwamen er de eerste vluchtelingen, een dertigtal Waalse wevers met hun families. In de hoop, dat ze der stad Voordeel zouden brengen,

1) Simons Gemeindearmenpflege Vorwort S. III, IV.

2) Vgl. Van Meer blz. 120 vv., 126 vv. De „Plinten ter overweging", die Keulens Kerk voor die vergadering opstelde, getuigen van helder inzicht en veel regelend talent; eigenschappen, waardoor ze zich in 't algemeen kenmerkte. Zie W. M. V. S. III, D. V. n°. IV, XVI.

3) Van Meer blz. 205 vv., 219; Simons Synodał end Gemeindeleben S. 9.

4) Simons Gemeindearmenpflege S. 53

274

werden ze niet alleen opgenomen, maar ook met niet weinig voorrechten, met goede werkplaatsen en aanzienlijke voorschotten begiftigd'). Doch al dra werd het de Rooms magistraat duidelijk, dat hij daarmee het Trojaanse paard had binnengehaald. Niet dat — zoals Fey beweert — deze vreemdelingen onbekwame werklui waren en aan de Akense industrie een slechten naam bezorgden; wat deze schrijver daarvan vertelt, mag wel veilig op rekening geschoven van de „Protestantenfresserei", waarvan hij zich ook elders in zijn boekje niet afkerig betoont 2). Neen! maar het waren Protestanten, en dat nog wel van de ergste soort: Zwitsersgezinden 3). Van de soort dus, die zich nooit stilhield, die rusteloos propageerde. De aanhangers van de nieuwe leer vermeerderden bij de dag. Het was een publiek geheim, dat in de stad „Winckelpredigten" en „Conventicula" werden gehouden. Zelfs buiten de stad trok dat de aandacht. Zó, dat èn Ferdinand, Rooms Koning, èn de bisschop van Luik zich met de zaak begonnen te bemoeien. Beiden wendden zich tot de raad, om dezen tot een gestreng optreden tegen de ketterse elementen aan te zetten.

En naar hun wens is toen geschied. De 10e Juni van dat jaar heeft Akens magistraat een paar edicten afgekondigd, waarbij een deel der immigranten uit de stad verbannen werd. Voorts werd bepaald, dat voortaan niemand meer zou worden opgenomen, die niet door getuigenis van zijn vroegere plaatselijke overheid kon bewijzen, dat zijn gedrag tot dusver niets te wensen had overgelaten, en die bovendien niet, door een eed van onverbreekelijke trouw aan de Roomse Kerk, voor de toekomst genoegzame waarborgen bood, dat hij der stad niet tot schade zou wezen. Terwijl ten slotte daaraan nog het besluit werd toegevoegd, dat geen immigrant voor de raad verkiesbaar zou zijn, of hij moest zeven jaar te Aken hebben gewoond 4).

1) cf. Noppius Aacher Chronik S. 176. Ook Pijper Utenhove blz. 14; Max Goebel Gesch. des Christl. Lebens B. I, S. 434; Heppe Geschichte des deutschen Protestantismus B. I S. 321.

2) Fey: Zur Geschichte Aachens im 16en Jahrhundert S. 14 — 18. Niet alleen zouden de vreemdelingen „unfähig" zijn geweest en „böse Farben" hebben gebruikt, maar ze zouden ook zelfs de

waterputten, die voor het verwen gebruikt werden, verontreinigd hebben, om die „Unfähigheit" te bedekken.

3) Naar het schijnt heeft er ook briefwisseling bestaan tussen deze Akense Walen en. Calvijn. Vgl. wat Pollanus 28 Aug. 1546 in een brief aan de laatste schrijft. Rutgers Calvijns invloed blz. 119.

4) Noppius Aacher Chronik S, 177; Rahlenbeck L'église de Liège et la révolution p. 83 suiv.; Hoppe Geschichte des deutschen Protestantismus B. I, S. 321 ff.; Petri a Beeck: Aquisgranum 'sive historica Narratio MDCXX p. 259, 260. Dit laatste werk en de Chronik van Noppius zijn de twee enige geschiedwerken over Aken, die nog gebruik hebben kunnen maken van het oude archief, dat in 1656 voor 't grootste deel is verbrand. cf. Fey: Zur Geschichte Aachens in 16e. Jahrhundert S 7.

275

Vergeefse dwangmaatregelen! De Reformatie was niet meer te stuiten. Vooral toen een zekere Adam Zevelius, een der eerste mannen van de stad, naar 't schijnt door invloed der vluchtelingen voor haar gewonnen, in 1552 tot burgemeester werd gekozen, ging ze zienderogen vooruit 1). En daardoor werd natuurlijk ook de positie der emigranten gunstiger. Niet alleen werden ze niet meer belaagd, maar ze konden ook enigszins openlijk gaan optreden. In 1556 veranderden de toestanden zelfs zoo, dat ze bij de raad durfden gaan rekwestreren om verlof, op eigen kosten een Waalsen predikant te gaan beroepen. Aanvankelijk werd dit verzoek wel botweg afgeslagen, maar dat deed er niet toe. Facties was door de magistraat dan toch het goed recht van het bestaan van een vluchtelingenelement in Aken erkend. En bovendien was nu ook meteen deze zaak der theoretische en officiële erkenning, hoewel nog niet geregeld, dan toch aan het rollen gebracht. Welk een groot voordeel daarmee was bereikt, bleek al spoedig. Het gerucht van het gebeurde verspreidde zich; en nu traden verschillende buitenlandse vorsten voor Akens Protestanten in de bres. De Paltz, Keursaksen, Brandenburg, enige rechtsgeleerden uit Speyer, ze wierpen zich allen als de beschermers der achteruitgestelden op en drongen er bij de raad op aan, dat deze, op grond van hetgeen in 1555 door de Rijksdag van Augsburg aangaande de gelijkstelling van Rooms en aanhangers der Augsburgse Confessie was bepaald, aan de laatste vrijheid van religie zou geven.

Op aandrang van de Keizer, de Hertog van Kleef en de Koning van Spanje ging de raad daartoe wel niet over, maar uiteraard zal er toch zeker wel een aanmerkelijke verbetering in positie voor ingeboren en geïmmigreerde Protestanten het gevolg van zijn geweest 2). Omstreeks dezen tijd heeft dan ook een tweede emigratie naar Aken plaats. Voor ons is deze van nog groter betekenis dan de eerste. Immers thans waren het Neder-Duitse vluchtelingen die kwamen. Een dertiental Vlaamse families arriveerden uit Antwerpen.

1) De denkbeelden van dozen Zevelius zijn op te maken uit de correspondentie, die hij niet Calvijn heeft gevoerd. Zie Calv. Opera Epp. n°. 2829, 4188; cf. K. A. 2907 bladz.29. Sedert eind 156e, was hij de zwager van Caspar Olivianus. cf. Calv. Opera. Epp. 3250.

2) Vgl. Noppius Aacher Chronik S. 177ff

276

Over de tijd, waarop deze gebeurtenis heeft plaats gehad, zijn verschillende schrijvers het niet met elkaar eens. De Oost-Friese historicus Harkenroth stelt Februari 1558; met beslistheid, op grond van eigenhandige brieven van Adriaen van Haemstede, de bekenden Antwerpse dienaar des Woords, die bij die uittocht de leiding zou hebben gehad 1).

Goeters, de auteur van een zeer lezenswaardig artikel over „Dokumenten van **Adriaen van Haemstede**, waaronder een Gereformeerde Geloofsbelijdenis van 1559 2), kan zich met dit gevoelen niet verenigen. Volgens hem moet de door Harkenroth genoemde datum geïnterpreteerd als gegeven in de oude jaartijl; en is dus eigenlijk het voorjaar van 1559 de tijd, waarin het feit in kwestie moet geplaatst 3).

M. i. heeft ieder dezer twee voorstellingen een deel van de waarheid. Met Goeters neem ik aan, dat Van Haemstede eerst in 1559 naar Aken is gereisd. De reden voor zijn vertrek toch was, naar hij later zelf aan de Keurvorst van de Paltz heeft geschreven 3), dat men in 't vaderland een bloedprijs op zijn hoofd had gezet; en dit — gelijk ons van elders bekend is — geschiedde niet voor de 20^e December 1558 4). Maar daarmee is nu nog niet gezegd, dat ook de emigratie van de overige Neder-Duitsers naar Aken niet eerder is begonnen. Hun vertrek uit Antwerpen mag niet — zoals dat tot dusver algemeen gedaan werd — met dat van Van Haemstede worden vereenzelvd. Uit de bronnen blijkt, dat het twee afzonderlijke feiten zijn geweest, door de afstand van niet veel minder dan een jaar van elkander gescheiden. Reeds de 6^e Maart 1558 komt in Emdens kerkenraad een schrijven ter sprake, dat op deze zaak betrekking heeft 5). Enige Antwerpsche gelovigen maakten daarin hun voornemen kenbaar, om naar Aken de wijk te nemen; en spraken daarbij tevens de wens uit, dat aan Van Haemstede verlof zou worden gegeven, met hen mee te trekken.

Ongezind om dat verlangen in te willigen, was het Consistorie niet. Zeker in verband met de destijds te Antwerpen ten opzichte van Van Haemstede gerezen moeilijkheden, wilde het tot een verhuizing van die dienaar des Woords wel medewerken. En zo gaf het dan aan de bekenden Johannes Dyrkinus, die

1) Biblioth. Histor. Phil. Theolog. T. v, 1722: Excerpta ex lit. E. F. Harckenrochtii p.713

2) K. A. 1907 blz. 19.

3) Afgedrukt K. A. 597 blz. 65 vv.

4) K. A. 1902 blz. 65 vv.

5) Zie bewijsstuk zo. 2.

gelijk ons reeds bleek — tezamen met Hermes Backereel, juist met 't oog op die moeilijkheden, omstreeks die tijd naar Antwerpen zou afreizen, de opdracht, om zich daar voor de dienst des Woords beschikbaar te stellen, teneinde aan Van Haemstede de gelegenheid te verschaffen, om naar Antwerpen te gaan. Maar niettegenstaande die medewerking van Einden, is der rekwestranten wens echter toch niet vervuld. Om welke reden is mij niet bekend, maar Van Haemstede is voorlopig nog stil te Antwerpen gebleven 1).

Intussen, al liep dit nu niet alles zoals men het zich had gewenst, daarmee kwam de gehele voorgenomen emigratie toch nog niet te vervallen. Duidelijk blijkt ons dit uit een paar brieven, die in het Emdens archief nog aanwezig zijn, en uit Aken aan de Oostfriese Moederkerk werden geschreven.

De eerste dateert van de 5den Mei 1558 2). Dankbaar wordt er melding in gemaakt van de goede hulp, die men én in de vorm van „Christelicke vermaeninghen", én door zending van enkele broeders, van Emden had ontvangen, Toch was men niet geheel voldaan. Dyrkinus, die — na te Antwerpen zijn zending te hebben volbracht - ingevolge het voorschrift van Emdens presbyters, toen van Van Haemstede's vertrek naar Aken niets kwam, daar diens plaats is gaan innemen, en in die eersten tijd dus de gemeente heeft voorgedaan, was wel een kundig man; maar praktisch, naar het schijnt, meer voor de school, dan voor de kansel en de dienst des Woords geschikt. Althans, bij alle waardering voor zijn ijverig streven, zou men hem toch wel gaarne door iemand anders vervangen zien. Of tenminste men zou gaarne nog wel iemand naast hem willen hebben. Men leefde immers toch, uit hoofde van de snelle toename der gemeente, in de verwachting, het al spoedig niet meer met één dienaar des Woords af te zullen kunnen. Hermes Backereel, of Petrus Delenus, of - als deze beide mannen niet gemist konden worden — nog iemand anders; (wie? dat moest men in Oost- Friesland in overleg met Maarten Micron dan maar uitmaken) zou dus heel welkom zijn.

1) Tenzij — wat bijv. 's Gravenzande 200-jarige gedachtenis blz. 195 vv. wil — Van Haemstede tweemaal te Aken is geweest; kort in 1558, voor langere termijn in 1559. Het „fama vognitns- van zijn brief aan de Paltzvorst, is daartegen geen bezwaar. Bij het eerste verblijf zou Van Haemstede dan niet met de Akenaars in aanraking zijn gekomen, al mee om de kosten duur zijner toenmalige aanwezigheid in die stad.

2) Zie bewijsstuk no. 28.

278

De tweede brief, reeds een maand later, de 5den Juni, verzonden, behandelt dezelfde zaak nog eens 1). Met aandrang wordt het verzoek om zending van een predikant erin herhaald. Nog te meer, omdat men binnenkort anders geheel herderloos zou zijn. Dyrkinus toch stond op het punt Aken te verlaten; gelijk met dit schrijven keerde hij naar Oostfriesland weer.

In verband met deze wensen heeft de kerkenraad van Emden toen besloten — in zijn vergadering van 13 Juni, en dus waarschijnlijk reeds naar aanleiding van de eersten der beide genoemde brieven; de tweede zal op die datum nog wel niet aangekomen zijn - inderdaad Hermes Backereel en Petrus Delénus beide voor Aken beschikbaar te stellen; laatstgenoemde echter alleen, indien de Jonker van Knypo, in wiens bijzondere dienst hij zich destijds bevond, ook zijn toestemming niet onthield. Een voorwaarde, die intussen niet werd vervuld, zodat ten slotte Backereel toch alleen de reis heeft moeten ondernemen en zonder ambtgenoot voor de taak der gemeenteleiding kwam te staan 2).

Heel lang heeft hij echter in die ongunstige positie niet verkeerd. Gelijk we zagen, kwam in het begin van 1559, dus ongeveer een half jaar later, ook Van Haemstede naar Aken. Dadelijk werd dezen verzocht eens voor te gaan in de bediening des Woords 3). Gereedelijk werd aan dit verzoek gevolg gegeven; met 't oog op de Anabaptisten, die te Aken nog al veelvuldig gevonden werden, sprak Van Haemstede voornamelijk over de Doop. En liet gesprokene scheen in goede aarde te vallen. Althans spoedig nam het gehoor zo toe — het heeft dus zeker wel niet alleen uit vreemdelingen, maar ook uit Akense burgers bestaan — dat men nergens anders dan in een kerkgebouw de schare bergen kon. Enerzijds gelukkig, maar aan de anderen kant ook niet zonder bezwaar, niet zonder gevaar zelfs. Noodzakelijkerwijze trok men te veel de aandacht. En de onaangename gevolgen bleven dan ook niet uit. De Roomse clerus begon al zijn krachten in te spannen, om van de raad de verdrijving der kettters te verkrijgen. En helaas! maar met al te goed succes. Wel deden de vrienden van Akens Protestanten wat ze konden,

1) Zie bewijsstuk no. 29.

2) E. K. P. sub 13, 20 Juni 1558, en 30 Januari 1559. Blijkens 't onder deze laatste datum meegedeelde, is Delenus dan nog te Emden, en neemt een beroep naar Vlaanderen aan.

3) Vgl. voor 't volgende Van Haemstede's brief aan de keurvorst. K. A. 1907 blz. 61 vv.

279

om het gevaar nog te bezweren, maar vergeefs. Ze waren niet opgewassen tegen de weerp partij. Zover kwam het zelfs, dat de evangelischgezinde raadsleden moesten aftreden, en dat op de 22^e september bij klokslag werd gepubliceerd, dat alle vreemdelingen, die nog geen burgerrecht hadden verkregen, werden gesteld voor de keuze, om óf binnen veertien dagen uit hun vroegere woonplaats getuigenis over te leggen, dat ze goed Rooms waren; óf Akens gebied ten spoedigste te verlaten 1).

Daar het eerste voor de meesten, emigranten om den gelove als ze waren, niet doenlijk was; schoot er wel niet anders over dan het tweede te kiezen, en elders gastvrije opname te gaan vragen 2). Ten einde die te verkrijgen, is toen weldra een brief aan de Magistraat van Worms gezonden; terwijl een tweetal belijdenissen, bij manier van legitimatiebewijs, daarbij werden

ingesloten 3). De eerste is afgedrukt in Heppe's Geschichte des Deutschen Protestantismus, 4). Getekend door de reeds genoemde Backereel en door Taffin, die destijds predikant bij de Waalse emigranten in Aken was, officieel dus van de beide vluchtelingenkerken uitgaand, poogde ze - gelijk trouwens te verwachten was — te bewijzen, dat deze geheel op het standpunt der Augsburgse Confessie van 1540 stonden. De tweede had zulk een officieel karakter niet. Het was meer een persoonlijke belijdenis van haren auteur, van Adriaan van Haemstede. Maar toch was ze ook aan de anderen kant niet geheel zonder belang voor de kennis van de denkbeelden der gehele emigrantengroep; immers was ze ontstaan naar aanleiding van de wens van die emigranten, om Van Haemstede tot predikant te hebben. Gelijk Goeters, die eerst voor kort deze belijdenis aan de dag bracht, heeft aange toond, was het een stuk van een eigenaardig karakter 5). De belijdenis aangaande de Kerk, neemt er een centrale plaats in, als in geen ander symbolisch geschrift van die tijd. Overigens

1) cf. Noppits Aacher Chronik S. 180, 181.

2) Reeds in het eind van 1558 is een plan daartoe opgekomen. Ter verwerkelijking ervan heeft men ook de hulp van Calvijn ingeroepen. cf, Calv. Opera Epp. no. 2978.

3) Tegelijkertijd schijnt ook een poging te zijn gedaan, om opname te krijgen in Fridberg. cf. Calv. Opera Epp. no. 3233, 3261. Kan met de daar door Gallasius „Scaphinus" en „Staphinus" genoemde persoon, ook Taffinus bedoeld zijn? 't Lijkt mij zeer waarschijnlijk. Want 1° t'is een man, die in de Franse vluchtelingenkerk te Londen zou kunnen dienen (no. 3261). 2°. Gallasius is niet de geschikte man, om erover aan de Akense gemeente te schrijven, daar de laatste jegens de „Galli" niet zeer vriendelijk gestemd is. „Staphinus moet dus een Frans sprekende Nederlander, een Waal zijn geweest. 3°. Taffin was destijds te Aken.

4) In Deel I, Beil. S, 111. Daaruit bij Sepp: Drie Evangeliedienaren 1879 blz. 11 vv.

5) K. A. 1907; blz. 34 vv. 46 vv.

280

is het beslist in Zwitserse geest opgesteld, en tegelijk in zijn vorm specifiek. Akens, d. w. z. zich geheel aansluitend aan de locale omstandigheden, die in die stad werden gevonden.

Maar niet alleen naar Worms werden deze stukken gezonden. Ook naar de Paltz gingen ze, om de voorspraak van de Keurvorst daar voor der vreemdelingen zaak te vragen. Met bereidwilligheid werd deze verleend. Frederik III bepleitte de belangen der rekwestranten, zowel bij de hertog Christoffel van Wurtemberg, als hij de Wormser stadraad 1).

Veel resultaat had dat echter niet. De 22^e December 1559 schreef laatstgenoemd college naar Heidelberg, dat het onmogelijk aan t verzoek der vreemden zou kunnen voldoen. Uit vrees voor wanorde, die van zulk een immigratie het noodzakelijk gevolg zou wezen. En al evenmin slaagden de pogingen, die bij de Wurtembergse Vorst waren gedaan. Ronduit weigerde hij, in zijn brief van de 16de derzelfde maand, zijn bemiddeling te geven. Hadden toch zijn theologen, aan wie hij die confessies had voorgelegd, daartegen niet weinig bezwaren. Duidelijk zagen ze er het Zwinglianisme zich in verheffen. En mensen, die die richting aanhingen, kon men toch niet verdedigen!

Wat er van onze vreemdelingen is geworden, nu deze uitweg voor hen gesloten bleek, weten we niet. Trouwens! Over hun verdere lotgevallen tasten we vrijwel geheel in het duister. Behoudens de enkele bijzonderheden, dat er — vooral bij Alva's komst in de Nederlanden — nog velen naar Aken zijn toegestroomd 2), en dat deze met name uit het Luikse kwamen 3), valt er van een afzonderlijke geschiedenis der Akense vluchtelingen — der Neder-Duitse niet alleen, maar even goed der Waalse niets te vermelden.

Veronderstellenderwijs kunnen we alleen zeggen: dat ze wel al de schommelingen van voor- en van tegenspoed zullen hebben doorgemaakt; die de Protestanten der rijksstad — met wie

ze trouwens, ook kerkelijk, nauw verbonden waren 1) —

1) cf. Kluckhohn Briefe B. 1, S. 105 ff.; ook voor het volgende.

2) 5 October 1567 schrijft Morillon aan Granvelle: „il y avuit (nl. te Aken) ene grande flotte de vos fugitifz. Poulet: Granvelle T. III, n°. 12.

Bakhuizen van de Brink Cartons voor de gesch. van de Nederl. vrijheidsoorlog blz. 12s.

3) Volgens sommigen - . O.a. Simons Gemeindefarmenpflege S. 97 Anm. 8 — zelfs nauw, dat een eigenlijke Akense Neder-Duitse vluchtelingenkerk nooit heeft bestaan. Een beslist oordeel in deze uit te spreken, is niet mogelijk; de archivalia der stad van die tijd zijn verbrand. M. i. doen we echter toch het best, het bestaan van zulk een Neder-Duitse Kerk aan te nemen. Niet alleen maken de reeds besproken brieven, d.d. 5 Mei en 5 Juni 1558 de indruk, speciaal van Hollanders afkomstig te zijn; maar in de - Simons Gemeindefarmenpflege S. 102 genoemde — quitantie, niet haar uitdrukking „égglise Flamende' treedt duidelijk de herinnering van het bestaan hebben zulk een gemeente aan de dag.

281

over 't algemeen hebben beleefd 1); en dat ze in aanmerking genomen de gaandeweg sterk ere positie, die de Contra-reformatie zich in Aken wist te veroveren - zo spoedig als de omstandigheden dit toelieten, naar het vaderland zullen zijn teruggekeerd 2) Te meer, omdat destijds ook de oeconomische toestand aan de Benedenrijn zeer slecht moet zijn geweest 3).

WEZEL.

Liep de geschiedenis van het Protestantisme, en dus ook die van het Protestantse vluchtelingenelement, in Keulen en Aken in meer dan een opzicht parallel; een geheel ander verloop zullen we vinden, wanneer we thans overgaan tot de behandeling der gemeenten van Wezel, Goch én Emmerik. Niet alleen behoorden deze tot een andere Classe — niet tot de Gulikse of Keulse, maar tot de Kleefse of Weselse — maar ze waren bovendien ook burgerlijk in gans andere positie dan de eerste. Keulen en Aken waren - het eerste onder zijn Aartsbisschop-Keurvorst, het tweede als keizerlijke rijksstad — op zich zelf staande machten, vrij en Onafhankelijk, Wesel, Goch en Emmerik daarentegen stonden onder een landsoverheid, met welke uiteraard gerekend moest worden. Ze behoorden tot 't gebied van de Hertog van Kleef, dat sedert 1521, behalve uit dat land waarnaar de Vorst werd genoemd, voornamelijk uit Mark, Gulik, Berg en Ravensberg bestond, uit een aanzienlijk gedeelte m. a. tv. van de tegenwoordige Rijnprovincie en een stuk van Westfalen 4). In de tijd waarmede wij ons bezighoilden werd dit gebied geregeerd door Hertog Willem, die de eerbiedwaardige tijd van meer dan vijftig jaar, van 1539-1592 namelijk, het bewind er over heeft gevoerd.

1) In 1560 wordt Zevelius voor eeuwig uit de stad verbannen. In 1572 Wordt een nieuw verbanningsbesluit uitgesproken; thans over alle oud-onderdanen van Philips II. Dan keert echter de kans weer eens. In 1574 krijgen de aanhangers der Augsburgse Confessie, in zake verkiesbaarheid voor de raad, gelijke rechten als de Roomsens; en dienovereenkomstig neemt de Hervorming in de stad zeer in kracht toe. Maar tegelijk vermeerderd dan ook de beslistheid der Contra-reformatie. Vooral haar systematisch optreden. Van 1579 af verzekert ze zich zelfs de hulp der Jezuïeten. cf. Noppius Aacher Chronik S. 90, 91, 183, 184, 186, 187.

2) Blijkens W. M. V. S. II, D. f1, blz. 102, 103 bestond in 1581 geen Neder-Duitse vluchtelingenkerk meer in de stad.

3) Simons Gemeindefarmenpflege S. 9 54. Bovendien heersten tussen 1576 en 1579 verscheiden pestepidemieën in de stad. Fey: Zur Geschichte Aachens im 16en jahrhundert S.54.

4) cf. Hillmann: Die evangelische Gemeinde Wesel und ihre Willebrordkirche 1896 S. 1, 2.

Het is bekend, dat deze Hertog in de geschiedenis een bijzondere rol heeft gespeeld. Hij behoorde tot die vorsten, van welker overtuiging Bakhuizen van de Brink ergens zegt, dat ze even moeilijk te bepalen is; als de weg van een arend in de lucht 1). Geheel gedreven door een politiek van eigenbelang en van vrees, was hij noch beslist Rooms, noch Protestant. Beurtelings koos hij — meer zijn eigen sympathie voor een kerkzuivering in Erasmiaanse, humanistische zin 2), en de aandrang zijner raadslieden 2) volgend — de zijde der Protestanten, beurteling uit angst voor moeiten met Spanje, die van het Katholicisme en de onderdrukking 4). Tot hij ten slotte, met de zeventiger jaren, voor goed naar de laatste kant overhelt 5).

Dat niettegenstaande zulk een ongunstige, althans zulk een voor de Protestanten onbetrouwbare toestand, toch deze Kleefse plaatsen in die mate de Nederlandse vluchtelingen tot zich trokken, als zij inderdaad hebben gedaan, lijkt misschien wel wat onverklaarbaar. En toch is het zo vreemd niet. Behalve van de Vorst, ja wellicht zelfs in vele gevallen nog meer dan van hem, hing het lot van die emigranten af van de gezindheid der verschillende stedelijke overheden. En deze stedelijke overheden deelden nu gewoonlijk de denkbeelden des Vorsten niet. Tal van magistraatspersonen waren het Protestantisme gunstig gezind. Tal van anderen, nog niet zo ver, wisten het stoffelijk voordeel althans op prijs te stellen, dat de vreemdelingen hunnen steden brachten. En zo hadden de laatsten, tegelijk met de inwonende Protestanten, in die lagere bestuurscolleges een soort borstwering, die hen dekte tegen de aanslagen der landsoverheid 6). Nog te meer, omdat die colleges, dank zij hun ondergeschikter plaats, de toorn van Spanje niet zozeer behoevend te duchten, hun vriendelijker gevoelens niet onder stoelen en banken staken, maar

1) Bakhuizen van de Brink: Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxon 1853 blz. 27; cf. hierbij Hillmann S. 7ff.; W. Bösken Geschichte der Evang. Gemeinde zu Xanten 1899 Heft I, S. 8ff.

2) De K. O. van 1533 bijv. is niet ontstaan buiten sterke invloed van Erasmus. Wolters S. 55; cf. K. A. 1834 blz. 365 nr. 48.

3) Vooral Koenraad van Heresbach nam onder deze een eerste plaats in. Over hem zie Wolters S. 30.

4) cf. bijv. Wolters S. 327, 328. 27 September 1565 wordt bericht, dat de Hertog zeer verbonden is aan de belangen van de koning van Spanje; 28 Juli 1566 daarentegen, dat hij geheel met de Geuzen meedoet. cf. Gachard Con. De Phil. II T. I, no. 310, 419. In 1567 werkt hij de Protestanten weer tegen. Brandt D. 1, blz. 468.

5) Gachard Con. De Phil. II T. II, no. 950; Simons Synodal- und Gemeindeleben S. 2

3) Vgl. hierbij Wolters S. 83ff.

283

ze integendeel voor de dag brachten, met al de vrijmoedigheid van mensen, die geen of weinig verantwoordelijkheid hebben te dragen. Terwijl ook de burgerij gewoonlijk met vrij milde gezindheid tegenover de arme ballingen vervuld was.

Hoewel de landsoverheid maar weinig meewerkte, hadden de vreemdelingen het dus toch zo kwaad. niet. Evenwel hadden ze het nog veel beter kunnen hebben, als ze het in werkelijkheid blijken te hebben gehad. Met name te Wezel heeft de strijd tussen Lutheranisme en Calvinisme hun het leven duchtig vergald.

Het verhaal dezer moeilijkheden is reeds meermalen gedaan. Trouwens, heel de geschiedenis van Wezels vreemdelingenelement werd al vaker behandeld 1). Toch is het — meen ik — niet geheel nutteloos werk, wanneer er hier nog eens iets van wordt gezegd. Want van ons gezichtspunt uit bezien, is geen van die behandelingen geheel bevredigend. Immers, wat voor

ons hoofdzaak is: de geschiedenis speciaal van het kerkelijk instituut der Neder-Duitse emigranten, komt in de meeste ervan niet anders dan ter loops, met een enkel woord slechts ter sprake. Echter - waar bier dan gepoogd zal worden, om in die leemte -enigszins te voorzien — stelle de lezer zich toch niet te veel voor van het resultaat. Heel veel bijzonders zal niet kunnen worden meegedeeld. Daartoe vloeien de bronnen over 't algemeen te karig. Met name de kerkenraadsnotulen, de „Acta Consistorii der gereformeerder nederduytschen gemeente binnen Wesel", laten ons in de steek, daar ze nog slechts van de 11^e September 1573 af aanwezig zijn 2). Maar toch: het een en ander is nog wel mee te deden. Volledigheidshalve, en mede ter betere oriëntering in de destijds te Wesel gevonden toestanden, ga daaraan echter een kort overzicht van het meer bekende deel der geschiedenis van de emigratie naar deze stad vooraf 3).

1) Het uitvoerigst wel in A. Wolters Reformatiengeschichte der Stadt Wesel Bonn 1868.

2) 't Nog aanwezige maakt de indruk niet het begin te zijn; maar vroegere notities zijn — althans in 't kerkelijk archief te Wesel — niet meer te vinden. 't Handschrift is onduidelijk, de inkt zeer verbleekt. De mededelingen zijn uitvoerig. 't Hollands is tot 1582 nog vrij goed.

3) Behalve aan de reeds geciteerde werken van Wolters en Hillmann is 't hier gegevene vooral ontleend aan: Gantesweiler Chronik der Stadt Wesel 1881 (reeds 1795 geschreven) S. 224ff.; een artikel van L. J. K. Janssen in K. A. 1834 blz. 308 vv.; Max Giebel: Gesch. des Christi. Lebens B. I, S. 402ff.; F. W. Cuno Geschichte der wallonisch- und französisch reformirten Gemeinde zu Wesel in Geschichtsblätter des Deutschen Hugenottenvereins. Z. V. Hefte 2, 3, 4.

284

Ook naar Wezel begon de uitwijking in 1544. Drie wevers, uit Doornik afkomstig, kwamen zich in dat jaar bij de raad der stad aanmelden, met verzoek om te worden opgenomen. Vriendelijk werd hun wens al spoedig ingewilligd. Geen wonder! Over 't algemeen was de stad toen reeds zo goed als geheel naar de zijde der Reformatie overgegaan. Iman Ortzenius, een Nederlander, Zeeuw van geboorte, de man die in dat overgaan wel het meest de hand heeft gehad, wist het reeds vier jaar te voren zó ver te brengen, dat aan ieder die zulks wenste, het H. Avondmaal onder de beide gestalten, brood en wijn werd uitgereikt. Enige jaren later had de Reformatie reeds weer een paar schreden voorwaarts gedaan. De Mis werd geheel verboden. Twee predikanten werden beroepen van beslist Protestantse gezindheid: Nicolaas Buscoducensis en Thomas Plateanus, die beiden een niet onbelangrijke rol in de geschiedenis van Wezel hebben gespeeld. Ja, zelfs ging men zóver, dat men een school oprichtte, waarin naar de gezuiverde beginselen zou worden onderwezen 1). En het is dus wel te begrijpen, dat tegen 't opnemen van de drie bovengenoemde vluchtelingen niet alleen geen groot bezwaar rees, maar dat men er integendeel, zelfs gaarne toe overging 2).

Nog in hetzelfde jaar werden deze Doornikers door meerdere landgenoten gevolgd 3). En niet anders ging het in 1545. Toen kwamen er zelfs op eenmaal bijna zeventig tegelijk 4). Ook ditmaal

1) Een program dezer school werd in de Nederlanden verbreid. Reeds 7 Maart 1544 (nieuwe stijl: 1545) verbood echter een edict van Karel V zijn onderdanen haar te bezoeken. Sardemann Ueber einige im 16e Jahrh. in Wesel gedruckte Schriften, in: Zeitschr. des bergischen Gesch. Vereins B. II, S. 358ff.

2) Zelfs de Hertog had er op dat ogenblik geen bezwaar tegen. cf. Gerdes Origines ecclesiar. p. 180.

3) cf. Paillard Le procès de- Fierre Brully Paris-la Haye 1878 p. 109.

4) Overall waar dit feit vermeld wordt, vindt hier ook de mededeling, dat deze een dienaar des Woords, Louis geheten, bij zich hadden; zonder dat ergens blijkt, uit welke bron dit bericht afkomstig is. Ik betwijfel dan ook zeer de juistheid ervan. Om de volgende redenen: 1°. als Buscoducensis 22 Juli 1545 over deze immigratie aan Melanchthon schrijft, meldt hij van een predikant niets; 2°. „Malstre Louis", zoals Penseel hem noemt (zie onder bewijsstukken no. 30) - heette hij misschien Louis Ponier?

cf. Frankf. Religionshandt B. 1, Perucels Historia de Ecclesiae Wesaliensis dissipatione sub 9 — was wel in 1554 te Wezel; maar vóór dien, in 1547 o. a., werd daar reeds gepreekt door een zekeren Veran(n)dus David. cf. Calv. Opera Epp. ns. 910, 5029, rond, 1094; Historia de dissipatione sub 14. waar - zeker abusievelijk —: „Venerandus David” staat. vóór dezen zal er dan een tijdlang geen predikant zijn geweest.

285

was de raad tot opname van die vreemdelingen niet ongezind. Alleen: nu de toevloed van die vreemdelingen zo gedurig groter werd, wilde hij toch enige voorzorgsmaatregelen nemen. Ten eerste wilde hij — beslist Luthers - voorkomen, dat die emigranten, door sacramentarische gevoelens aan te hangen, in Wezel een element zouden inbrengen, dat de ontwikkeling der Reformatie daar schade zou kunnen doen. Vervolgens dat het Kleefse hof, onder het voorwendsel dat deze mensen Anabaptisten waren, op hun verwijdering zou aandringen; en dat er dus zo moeilijkheden met de landsregering zou rijzen.

Het beste middel om aan dit tweërlei gevaar te ontkomen, leek wel de emigranten een belijdenis voor te leggen ter ondertekening. Maar welke? 't Meest voor de hand zou hebben gelegen, daarvoor de Augsburgse Confessie te gebruiken. Toch deed men dit niet. Immers dit was a. h. w. een openlijke aansluiting geweest bij een van de grote religiepartijen in de lande, en, voorlopig althans, achtte men zulk een aansluiting nog niet geraden; met het oog op het lievelingsdenkbeeld, waaraan de hertog nog steeds vasthield: een kerkreformatie zonder breuk met het Katholicisme.

Zo gaf men dan de voorkeur aan de opstelling van een nieuwe belijdenis. De reeds genoemde Nicolaas Buscoducensis belastte er zich mee, en vervaardigde: dan ook weldra een stuk dat, overeenkomstig de eisen der gelegenheid, instemming betuigde met de te Wezel geldende leer, en de dwalingen der Anabaptisten verwierp. Geheel de denkbeelden der vreemdelingen weergeven deed deze belijdenis nu wel niet; ze was hun wel wat te veel naar de Lutherse kant. Maar wat daaraan te doen? Overwegend waren de bezwaren, die men er tegen had, nu ook weer niet; en bovendien, verwerping ervan deed ook de kans op bescherming door de Overheid verheien: zo tekende men dan maar, de 4^e Februari 1545 1). En kort daarop zag men zich toen ook een gebouw, de Augustijnerkerk, voor de dienst des Woords in de Franse taal toegewezen. Voor de dienst des Woords alleen; de Sacramenten moest men gebruiken in de Mathenakirche, m. a. w. in de stadsgemeente, naar Lutherse ritus, onder leiding van een Luthers predikant.

1) Afgedrukt is deze belijdenis bij Wolters: Zweiter Anhang, Urkunden no. 14a, S. 455, 156. Ze werd later door Buscoducensis aan Melanchthon gezonden ter kennisname. Vgl. Godgeleerde bijdragen 1335 201 stuk, blz. 151, 152 en noot.

286

Steeds meerderen hebben een dankbaar gebruik van dit voorrecht gemaakt. De toevloed der emigranten ging gestadig voort, al is het onmogelijk te zeggen in welke mate, daar de stedelijke overheid — om begrijpelijke redenen - daaromtrent maar zo'n weinig mogelijk publiek maakte 1).

Klein zal het getal der vluchtelingen echter wel niet zijn geweest. Tot ook hier het Interim kwam storen. Bange dagen braken toen ook voor Wezel aan. Toch ontbrak het evenwel ook niet aan allen zegen. Niettegenstaande de druk, waren onze Walen in staat hun diensten geregeld voort te zetten. Zeker niet het minst door het gelukkig feit, dat de raad der stad en haar burgerij zeer flink waren, en zodra er slechts even mogelijkheid voor was — ook al durfde de Hertog, hang als altijd, niet mee — niet nalieten terstond weer in meer Reformatorische richting te sturen. Een gelukkig feit!

En toch! in zijn gevolgen ook al weer niet zonder schaduwzijden. Het deed in Wezel tevens in

hoge mate de invloed stijgen der fanatieke tegenstanders van alles wat met de Zwitserse Hervorming op een goeden voet stond, der Gnesio-Lutheranen. Dit laat zich gemakkelijk verklaren. Het is bekend dat, waar Melanchthon en zijn aanhangers in schuldige zwakte voor de invoering van het Interim bogen, en er zich aan Onderwierpen, deze Gnesio-Lutheranen daarvan niets wilden weten. Alom sloten ze zich met beslistheid aan bij het verzet, dat tegen dezen keizerlijken dwangmaatregel werd aangetekend. In tal van plaatsen vormden ze aldaar van dat verzet, door hun krachtig optreden, de kern, en kwamen vooraan te staan. Welnu, zo ging het ook te Wezel. En daar kwam in die stad dan bovendien nog hij, dat een der meest vooraanstaande van die Nieuw-Lutheranen: Heshusius, in bijzondere betrekking stond tot twee der voormannen van het stedelijk leven; groot vriend van de reeds genoemden Wezelse predikant Plateanus, was hij tevens zwager van een der meest betekenisvolle stadsburgers van die dagen, van de jurist Dirk Groen.

Als gezegd: gelukkig was voor onze Walen deze gang van zaken nu juist niet. Ze bemerkten het spoedig, zodra de Passauervrede wat opluchting van het Interim had gegeven. Toen werd hun n.l. De eis gesteld, om, behalve met hun oude, vroeger

1) Vgl. hierbij Hillmann S. 73, waar meegedeeld wordt, hoe de raad de Hertog aangaande de vreemden eenvoudig meedeelt: „es seien schim die meisten von ihnen gestorben”. Vooral uit Antwerpen, Gelderland en de beide Brabants, vluchtte men naar Wezel; cf. Van Vloten: Nederland tijdens de volksopstand tegen Spanje 18:72 D. I, blz. 152; Rachfahl B. I. S. 417.

287

vermelde belijdenis van 1544 - waarmee ze toch, als we zagen, al niet zo bijster waren ingenomen — nu ook nog eens met de Augustana invariata, met de specifiek Lutherse, 1530er Confessie van Augsburg, hun instemming te gaan betuigen, door ook onder dit stuk hun handtekening te plaatsen 1). Protesten geen gebrek; zelfs diende men de 3^e October 1553 een nieuwe confessie bij de raad in, hopend daardoor de aandacht van de Augustana af te leiden 2). Maar het baatte niets. Het einde was toch, dat men beloven moest, zowel de Augsburgse Confessie als ook de Apologie te zullen ondertekenen. Intussen is men gelukkig echter, door de loop der omstandigheden, tot een gestand doen van deze belofte nooit behoeven te komen.

Hoe smartelijk deze nederlaag ook voor onze emigranten moet zijn geweest, toch verloren ze er de moed niet door. Nog te minder, omdat ze weldra ter verdediging hunner belangen en gevoelens flinke versterking kregen. Van de vluchtelingen n.l., die bij de troonsbestijging van Maria Tudor Engeland moesten verlaten, kwam ook een gedeelte naar Wezel. Een groep, deels bestaande uit Engelsen; voor een ander, niet minder groot deel, uit Fransen en Waalse Nederlanders; uit vroegere leden van de eens zo bloeiende Franse of Waalse vluchtelingenkerk te Londen. Hoe het deze laatsten te Wezel is vergaan — van de Engelsen spreken we nu verder maar niet meer — wordt ons verteld, voornamelijk in de „Historia de Ecclesiae Wesaliensis dissipatione” van Francois Perucel „dict de la Rivière”; een stuk, door dezen, ons reeds bekenden dienaar des Woords later te Frankfort opgesteld, in verband met de daar gerezen moeilijkheden en de beschuldigingen, die men er tegen zijn persoon had ingebracht 3).

Oorspronkelijk te Wezel aangekomen zonder Perucel, gevoelden de emigranten reeds terstond, nadat ze bij de Overheid de eerste

1) Andere maatregelen van de raad tegen de vreemden, zie Gantesweiler Chronik S. 236, 237. 't Schijnt dat Wolters deze en dergelijke in 1555 plaatst. Zie S. 159 van zijn meergenoemd werk. M. i. ten onrechte, want 't zal later blijken, dat de zomer van 1555 juist voor de emigranten niet slecht is geweest.

2) Zie deze Confessie in uittreksel afgedrukt bij Wolters Zweiter Anhang Urkunden no. S. 140 ff.

3) Zij is afgedrukt in Frankf. Religionshandl. B. I, no. 190 van de Beylagen der Gegen Information. Ik sluit mij vooral bij deze aan, omdat Wolters, van wie we overigens het uitvoerigst relaas dezer gebeurtenissen hebben, over deze bron niet beschikte. Vgl. van diens Reformationsgeschichte der Stadt Wezel 5. 197 Anm. 2.

288

pogingen ter verkrijging van een vaste positie in de stad, hadden gewaagd 1), dringend behoefte aan diens hulp; door „instantes priaires du messenger des frères dudict lieu", schrijft hij omstreeks dienzelfden tijd aan Pierre du Val te Einden, ben ik er toe gekomen, mij er heen te begeven 2).

Aanvankelijk scheen de raad zeer welwillend, burgemeester Groen deelde de vluchtelingen mee, dat de door hen ingediende Confessie bij alle raadsleden instemming had gevonden. Maar zo bleef het niet! Ten slotte bleek, dat men niet meer zou kunnen verkrijgen, dan het verlot van vrije prediking en kerkelijke tucht; de Sacramenten - zouden — Evenals zulks ook tegenover de vorige emigrantengroep was vastgehouden — alleen mogen gebruikt in de stadsgemeente, in de Duitse taal dus, en met Lutherse ceremoniën. Dit achtte men een niet te aanvaarden voorwaarde. Kort en goed besloot men dan maar liever weer heen te gaan. En weldra vertrok dan ook een zekere Morellus, een Engelsman, op zoek naar een betere, gastvrijer schuilplaats.

Daar komt echter opeens, aan het adres van de reeds genoemden Louis, de dienaar des Woords van de oudere Walengemeente (die als afzonderlijk instituut naast haar jongere zuster, naar 't schijnt is blijven voortbestaan), daar komt aan zijn adres opeens een pak brieven uit Genève en Lausanne te Wezel aan. Voor die oudere gemeente niet zo bevreemdend. Reeds lang was zij, o. a. ook met Calvijn, over haar belangen in briefwisseling geweest 3).

Maar voor de Kerk van Perucel, die uiteraard door contact met die andere gemeente, spoedig van de aankomst van die stukken op de hoogte was, waren ze wel heel wonderlijk. Betrof toch hun inhoud geheel dezelfde kwestie, waarover die Kerk van Perucel in moeilijkheid was: het al of niet geoorloofde n.l., van onderwerping aan de Lutherse ceremoniën; en werd te die opzichte een advies gegeven, dat lijnrecht streed met het besluit, dat zij

1) O.a. hadden ze hun Confessie ingediend, afgedrukt bij Wolters Zweiter Anhang Urkunden no. 9.

2) Ook de Kerk van Antwerpen heeft daarin de hand gehad. Vgl. De hierachter onder bewijsstukken na. 30 afgedrukte brief van Perucel aan Pierre du Val te Emden, zijn zwager. De Antwerpse Kerk was zeer met de Wezelse verbonden: „simul tanquam una erant ecclesia". Penseel Historiek de dissipatione sub I.

3) Reeds in het eind van 1545 waren te Wezel twisten gerezen tussen Luthers en Gereformeerden. De predikant der Walen schreef daarover naar Straatsburg. Uit die stad hadden toen Bücer en Martyr Valerandus Pollanus afgevaardigd, om hulp te gaan verleen. Pollanus schrijft daarop aan Calvijn. En zo was de band tussen de Wezeler Walen en Genève's Reformator gelegd. Vgl. Pijper Utenbove blz. 19 no. 7. Over 't geen Pollanus te Wezel heeft gedaan, zie o. a. Perucel Historia de dissipatione sub 2. Zijn brieven aan Calvijn: Calv. Opera Epp. no. 729, 823.

289

daarin hadden gemeend te moeten nemen, Men móest toch om dat verschil in ceremoniën — zo werd er in geredeneerd — niet weigerachtig zijn, de zegen van het Sacrament te zoeken, als daartoe de gelegenheid bestond 1).

Perucel was over deze adviezen geheel verslagen. Hij schrijft dat ze hem „navrérent tellement le coeur, que ie souhalttay (pour de mon sang respandu) avoir este a 100 lieux de Wesell quand elles estolent arrivées"; hij voelde er zich door „entre le marteau et l'anclume", en wist niet beter te doen, dan over deze zaak, zowel aan à Lasco en de Waalse vluchtelingenkerk te Emden, als ook aan de Antwerpenaars advies te vragen. Met spanning wachtte hij het

antwoord af. Dat uit Antwerpen arriveerde spoedig 2), maar dat van Emden liet zich wat wachten. Zólang, dat Perucel in zijn ongeduld zelfs het plan opvatte, om het maar in persoon te gaan halen. Reeds stond hij „le pied levé”, toen gelukkig eindelijk de verwachte missive, d.d. 6 Juli 1554 toch inkwam.

Gemakkelijker werd de beslissing door deze nieuwe adviezen de vreemdelingen, naar het scheen, nu niet gemaakt. Want in beide werd hun geraden, om „non obstante Genevensium ac Lausanensium Ministrorum consilio” in de ceremoniënvraag niet toe te geven. Niet omdat men - de Emdens spreken het met nadruk uit - deze zaak principieel anders bekeek dan de Zwitsers, maar veeleer wijl men van mening was, dat de laatstgenoemden de toestand niet volledig hadden kunnen bezien, wijl de inlichtingen, van de zijde van Perucel c.s. hun verschaft, niet duidelijk genoeg waren geweest.

1) De brief der Geneefse predikanten, d.d. 13 Maart 1554 is afgedrukt: Calv. Opera Epp. na. 1929. De - in dezelfde uitgave — sub no. 4169 afgedrukte brief van Calvijn aan Wezel, door Bonnet in 2460, door Wolters en door Baum c.s. in 1553 of 1524 geplaatst, behoort na. i. nog beter thuis in 1545 of '546. Ons de volgende redenen:

1° is er alleen sprake in van mensen, die „ex patria” zijn gevlucht, wordt van een komen via Engeland niet gerept;

2° er wordt zeer in aangedrongen op 't instellen van kerkelijke tucht, wat tegenover hen, van wie toch sommigen in Londen reeds een gemeente hadden gehad, en nodig ware geweest;

3e. 't bezwaar, Calv. Opera Epp. no. 4169 in een noot genoemd, vervalt - de brief aan de twee Wezelsehe emigranten is dan verloren — terwijl 't feit, dat in die brief gezegd wordt, dat de gemeente nog geen predikant heeft, evenmin bezwaar oplevert, in verband met 't geen ik op blz. 284 no. 4 dezer studie, opmerkte. Ook Cuno zijn bovengenoemde monografie, aan deze gemeente gewijd, stelt de brief in 1545 of 1546. Dit zal dan het schrijven zijn geweest, waarvan Pollanus spreekt in zijn brief. Calv. Opera Epp. n°. 823.

2) Eerst werd het mondeling gebracht, in September kwam het toen nog eens schriftelijk in. cf. Pencil Historia de dissipatione sub 4.

3) De brief uit Antwerpen schijnt niet meer voorhanden te zijn. Die uit Emden, getekend door a Lesfee. du Val en Utenhove, is afgedrukt e. a. in Lasco, Opera T. II, Epp. no: 102.

290

Toch was het verschil niet zo groot, als het leek. Op de vergadering althans die, terstond na aankomst van het Emdense schrijven, door Perucel met een achttal van de verstandigste mannen der gemeente werd gehouden, kwam men al spoedig eenparig tot de overtuiging, dat à Lasco ten onrechte onderstelde, dat de Zwitsers niet goed op de hoogte waren en dat dus feitelijk - waar op die veronderstelling alleen zijn afwijkend advies was gebaseerd — zowel door Oost-Friesland, als door Genève en Lausanne tot toegeeflijkheid in deze werd aangespoord. En dienovereenkomstig besloot men dan ook te handelen 1).

Maar — wat deze kleine vergadering bepaalde, bleek spoedig nog niet 't gevoelen der gehele gemeente 2). De meerderheid van deze bleef op het standpunt, dat er tussen à Lasco en Calvijn wel degelijk verschil was. Perucel zag zich genoodzaakt nog eens naar Genève te schrijven. En nu bracht eind Augustus daarop een antwoord, waaruit duidelijk het gevoelen van Calvijn in deze bleek 3). Volgens diens oordeel stond de zaak voor de gemeente anders, dan voor de persoon van de dienaar des Woords. De laatste kon — naar Calvijns inzicht - minder toegeven dan de eerste, en moest, eenerzijds de stichting der Kerk en aan de anderen kant de rust van zijn geweten in 't oog houdend, naar bevind van zaken zelf zich maar zo goed mogelijk uit de verlegenheid redden.

Deze kwestie nog hangende, kwam men intusseneen belangrijke stap verder ter bereiking van zijn doel: een geordend en erkend gemeentelieven. Vooral toen, omstreeks Paschen 1555, Cassander te Wezel verscheen en zijn invloed ten gunste der vreemden aanwendde, braken

zonnige dagen aan. Tegen eind October van dat jaar kon men vrijelijk in eigen kerkgebouw de H. Geestkapel — de dienst des Woords inrichten 4). Het eigen gebruik der Sacramenten bleef echter nog een vrome wens. Perucel liet wel geen middel onbeproofd, om ook dien

1) De in de tekst gegeven voorstelling lijkt mij de beste, om Perucels mededelingen in zijn brief aan du Val en in zijn *Historia de dissipatione*, die nog al veel verschillen, met elkander in harmonie te brengen. In het bewijsstuk spreekt hij over het in raadkamer verrichtte, in de *Historie* over het publiek gebeuren.

2) Perucel: *Historia de dissipatione* sub 5 sqq.

3) Calv. *Opera Epp.* no. 2002, vergel. met no. 2535. Over deze correspondentie cf. Rutgers Calvijns invloed blz. 174.

4) Voor die tijd was men reeds — onder oogluikende begunstiging van een der overheids personen — een poos bijeengekomen in een particulier huis. cf. Perucel *Historia de dissipatione* sub 8, 9.

291

vervuld te krijgen, maar tot April 1556 was dat geheel vergeefse moeite, en toen gaf hij het op. Hij vroeg zijn gemeente een anderen dienaar des Woords te beroepen en wilde heengaan. Ook Calvijn, die hij, toen men weigerde aan zijn verzoek te voldoen, om advies in deze zaak verzocht, vond dat de geschiktste weg 1).

Toch kwam er niet van, die raad gehoor te geven. Voor er gelegenheid voor was n.l., ontbood de stadsoverheid weer eens Perucel en enkele der zijnen bij zich. Nog eens — alsof 't nog nooit gebeurd was — eiste men van hen de verklaring, dat ze akkoord gingen niet hetgeen in de stadsgemeente ten opzichte van het Avondmaal werd geleerd. Met de bedreiging erbij, dat — legde men die verklaring niet af — men maar liever heen moest gaan. Perucel zette zijn mening daarop nog eens uiteen, en beriep zich tegelijk ook op het oordeel van Melanchthon die moest men dan maar eens vragen, of der vreemden inzichten juist waren of niet 2).

Dat heeft men toen ook gedaan 3). En de uitkomst voldeed geheel aan Perucels verwachting. Het, 13 November 1556, uit Wittenberg gekomen antwoord, ontried met beslistheid de vreemden ook maat in enig opzicht leed aan te doen.

Alleen maar: die vreemden kwamen daar niets van te horen. Wezels raad en zijn predikanten hebben zich in deze zaak van een zeer lelijke zij laten kennen. Niet alleen eerst, door, behalve publice een brief 4) ook nog in 't geheim een speciale afgevaardigde, Ds. Plateanus, naar Melanchthon te zonden, om door invloed van die Plateanus te verkrijgen, wat men langs royale, officiële weg vreesde niet te zullen bewerken; maar ook later, door niet alleen Melanchthons raad eenvoudig ter zijde te leggen, maar zelfs ook door de vreemden, aangaande 't karakter en de inhoud daarvan, een rad voor de ogen te draaien. Door een drietal, uit 't verband

1) De brief waarin hij dit meedeelt: Calv. *Opera Epp.* n 2535.

a) Dit alles vertelt Perucel aan Calvijn in een brief, d.d. 20 Oct. 2556, uit Wezel. (Calv. *Opera Epp.* no. 2844). Opmerkelijk, dat hij daarin meedeelt de indruk te hebben gekregen alsof de stadspredikanten eigenlijk maar weinig van het geschil begrepen. Over het, in goede zin, politieke van Perucels beroep speciaal op Melanchthon, af. Wolters S. 177. Over zijn confessie: Wolters S. 176 Anm. 2, 180.

3) Perucel schreef zelf intussen ook aan Calvijn (afgedrukt Calv. *Opera Epp.* no. 2584). Hij kreeg echter geen antwoord. cf. Calv. *Opera Epp.* no. 2588.

4) Zelfs deze brief was al niet geheel pluis. De vraag waarop 't aankwam, werd erin gedaan met oenige andere; enigermate terloops, zodat bij Melanchthon licht de voorstelling zon ontstaan, alsof van deze beslissing snaar zeer weinig af hing. cf. Wolters S. 180; Südhoff Olevianus oud Ursinus S. 486 a., een brief van Ursinus.

292

gerukte zinnen uit dat schrijven, werd hun de indruk gegeven, dat men het te. Wittenberg

volstrekt niet met hen eens was; en verder werd hun toen eenvoudig de keus gegeven: óf voor de eisen van de raad te buigen 1), óf maar te vertrekken vóór de 1^e Maart, volgens een latere bepaling vóór de 15den April 1557 2). Maar de emigranten waren er de mensen niet naar, om zich door dreigementen te laten verschrikken 3). Toen, tegen de fatale termijn, de boden van de raad nog eens aan alle huizen, waar vreemdelingen woonden, rondgingen, om de betuigingen van onderwerping in te zamelen, deden ze een bijna geheel vergeefse reis.

Tegen de lente verlieten de meeste ballingen Vesalia, thans *in-hospitalis*. De meesten; niet allen gingen heen! Van de armeren — voor wie 't ondernemen van een nieuwe zwerftocht niet zonder bezwaar was 4) - bleef menigeeen achter. En deze achtergeblevenen sloten zich toen voor en na, langzamerhand maar aan bij de oude Waalse gemeente, in 1545 ontstaan; die, door zich de laatste tijd wat op de achtergrond te houden, in het echech van de Kerk van Perucel niet had gedeeld.

Aanvankelijk hadden deze achterblijvers het vrij goed. De raad, bang voor 't uitlekken van zijn bedrog in zake het advies van Melanchthon, achtte verstandig, hen maar wat met rust te laten. Te meer, omdat ook de burgerij der stad, door allerlei gebeurtenissen, van het drijven der Nieuw-Lutheranen langzamerhand genoeg scheen te krijgen en de reeds genoemden Dirk Groen in 1558 en 1559 niet als burgemeester herbenoemde.

Langer dan 1561 duurde echter deze gunstige toestand niet. Om zijn bekwaamheid werd Groen in 1560 alweer herkozen; en deze nam toen spoedig 't oude plan van verdrijving der vreemden opnieuw krachtig ter hand. Een aparte Wezeler Confessie werd opgesteld, en geëist, dat allen die zouden tekenen, burgers zowel als immigranten 1). De eersten gaven toe; maar de laatsten weigerden beslist, de 17den Februari 1562. En gesteund door

1) cf. Calv. Opera Epp. n°. 2588. Dit verhaal wordt hier en daar nog aangevuld, door 't geen Perucel 28 November 1556 aan „l'Eglise de Capernaum", schrijft, welke brief is afgedrukt onder de bewijsstukken hierachter, sub n°. 31.

2) Perucel was het, die dit uitstel van 6 weken nog voor hen wist te verkrijgen. cf. Penrucel: Historia de dissipatione sub 26.

3) Toen ze het bedrog van de raad bemerkten, dienden ze nog eens hun Confessie in. (afgedrukt Wolters: Zweiter Anhang Urkunden sub 13. Tevergeefs!

4) In de brief aan de Kerk van Capernaum schrijft Perucel, dat er van de 40 of 50 gezinnen der gemeente geen en waren, die niet voor alle kosten der verhuizing zouden moeten worden geholpen. Zie bewijsstuk 31

5) Afgedrukt Wolters: Zweiter Anhang Urkunden sub no. 14b.

293

de goedkeuring der Heidelbergers, van Hyperius en van Calvijn, hielden ze die weigering hardnekkig vol 1). Ook toen in 1563 de grote Lutheraan Heshusius naar Wesel kwam, speciaal ter verdediging van die Confessie.

Zonder dat hij het wilde, heeft deze Heshusius de emigranten nog veel goed gedaan. Op zulk een dolzinnige wijze stond hij de gevoelens der Nieuw-Lutherse partij voor, dat hij zich spoedig de spotnaam van „Tolleman Geckhusen" had verworven 2), en hij de zaak, die hij diende, meer afbrak dan bouwde. Zelfs zover kwam het, dat hij na verloop van tijd, de 11^e November 1564, uit de stad werd verbannen.

Het was in de gunstiger tijd, die daardoor voor de vreemden aanbrak, dat de emigratie aanving, welke de Neder-Duitsers naar Wezel heeft gevoerd.

In 1563 was ze eigenlijk al begonnen. Rollius gewaagt de 9^e Februari van dat jaar, in een brief aan Eber te Wittenberg, van een dagelijkse toevloed van mensen „e maritimo Belgico"), Hollands en Vlaams sprekenden dus. Met name kwam men, naar 't schijnt, uit Antwerpen 4);

zelfs in die mate, dat Wezel er de bijnaam van „*klein Antwerpen*” door kreeg 5). Maar nog groter werd die stroom onder de invloed der ongunstige gebeurtenissen in ons land, een drietal jaren later. Nog te meer, omdat tegelijk ook de gelegenheid om naar Wezel te gaan, toen bij uitstek gunstig is geweest. Op de Rijksdag te Augsburg door een beroerte getroffen, was Hertog Willem van Kleef, door de nabijheid van de dood, in een veel milder gemoedsstemming jegens de arme vervolgdgen gekomen, die in zijn land een schuilplaats zochten. Zijn oude liefde voor zuivering

1) Perucel, omstreeks die tijd uit Frankfort weer eens te Weel gekomen, was aanvankelijk tot ondertekening niet ongeneigd. Maar Calvijn overtuigde hem, dat het toch niet kon; en daarop werd de raad meegedeeld, dat men liet stuk alleen zou kunnen aanvaarden, indien 't zó gewijzigd werd, als 't afgedrukt staat bij Wolters: Zweiter Anhang Urkunden sub no. 14c. De adviezen van Heidelberg en van Calvijn, zie Calv. Opera Epp. n., 3883 en 3893.

2) Zie Wolters S. 256. Onder Heshus' tegenstanders was Nicolaus Rollius destijds wel de voornaamste. Sedert 1559 was deze predikant van de Willebrordskerk.

3) Arch. Ev. Gem. Wesel Gefach III, no. 1.

4) Ook uit 's Hertogenbosch en Vianen, trouwens uit heel oostelijk en middel Nederland, uit Noord-Brabant, Gelderland, Utrecht, Limburg, etc. cf., behalve 't f^e hoofdstuk dezer studie, K. A. 1834 p. 357, 358; CuyperS van Velthoven: Documents 16e siècle T. I, p. 367, 530; Rahlenbeck Le pass de Limbourg et d'outr Meuse p. 108.

5) Naar 't gebruik van die tijd had Wezel voor de geheime stukken ook een schuilnaam. Die was „Kopenhagen”.

294

der Kerk ontwaakte en verdreef voor een tijd de vrees voor Spanje. Nog in hetzelfde jaar werd religievrijheid in zijn landen afgekondigd, werden zijn grenzen voor de ballingen wijd opengezet. Lang duurde, helaas! die gunstige gezindheid niet. Toen 1567 aangebroken was, bleek ze reeds weer voorbij. De ene missive voor, de andere na, waarschuwde, dreigde Wezels magistraat geen ongewenste, geen vreemde elementen binnen de muren op te nemen 1). Resultaat hadden ze echter, geen Van allen. De raad der stad liet zich niet van de wijs brengen en bleef dezelfde gastvrijheid betonen 2). En, daar men met die raad 't meest te maken had, bleef zo ook de emigratie naar Wezel doorgaan 3).

Ongeveer in diezelfde tijd, 1567 of wat later, zullen we dan ook wel het begin van een kerkelijke instituering van die Neder-Duitsers moeten stellen. Iets zekers daaromtrent zeggen kunnen we wel niet. Alle gegevens te die opzichte ontbreken. Maar de waarschijnlijkheid spreekt er dan toch voor. De mannen, die in het vaderland, niettegenstaande de vervolgingen, zich tot kruisgemeenten hadden georganiseerd, zullen in het land der vrijheid a fortiori niet met kerkstichting hebben gewacht. Maar — als gezegd — bewijzen kunnen we het niet.

Namen van dienaren des Woords dezer gemeente kennen we niet. Noch in de protocollen van de kerkenraad, noch in de acta van de Cleefse Classe is iets te vinden, dat in deze enige waarde bezit 4). Deze Kerk heeft er wel geen gehad.

De veronderstelling ligt voor de hand, dat dit eigenaardige feit wel te wijten zal zijn geweest aan de geringe omgang der gemeente. Toch kan dit de oorzaak niet zijn. Zeker zal — gelijk elders, ook te Wezel — wel niet geheel de massa

1) Vooral was dit te wijten aan de invloed van een Roomsens kanselier. Kervijn T. V, no. 1639.

2) Pouillet Granvelle T. III, n°. 15; Synodalbum 5. 532 Anm. 2.

3) Nog is in het kerkelijk archief te Wezel Gefach III, no. 1 een stak oorhanden, d.d. 12 November 1567, waarin door „edliger Fremblingen” opname in de stad wordt gevraagd. Helaas, zonder ondertekening.

4) Eenmaal maken de acts. der Classe de indruk, op zekere Jan de Pourck als dienaar des Woords der gemeente te wijzen (Synodabuch S. 523), maar bij nader beschouwing rijst in deze toch twijfel. Blijkens het Wezeler kerkenraadsprotocol sub 1 October 1576 proponeert de Pourck dan nog. Is hij al dienaar des Woords geweest, dan was hij. 't dus zeker niet in onze vluchtelingenkerk. Wellicht had hij geen vasten dienst (cf. Synodabuch S. 519) en begint in de acta der Classe dus na de vermelding van zijn naam eerst de opsomming der Wezeler afgevaardigden. Steeds worden .in de notulen der classicale vergaderingen alleen ouderlingen en diakenen dezer Kerk aanwezig genoemd. cf. Synodabuch passim.

295

emigranten tot de vluchtelingenkerk hebben behoord. Maar omgekeerd moet, waar zóvelen toestroomden, die Kerk toch ook weer een vrij aanzienlijk ledental hebben gehad. Wat aan cijfers in de protocollen te vinden is, wijst daar dan ook op. Sub, November 1573 wordt verteld, hoe men besluit: „dat in yeder gaarder bij de ouderlingen 1 of 2 gedaen sal worden, die met hen een opsien hebben over de gemeynte, up dat also te beter alle ergernissen voorgekoemen ende der liefde genoeg gedaen werde". En daarna volgen dan, onder 't opschrift: „deylinge der quartieren", een 121-tal namen - allen van mannen, waarschijnlijk dus van gezinshoofden — wat dan op een zielen aantal van ± 600 zou wijzen. En in diezelfde richting duiden ook vier lijsten, die elders in 't protocolboek gevonden worden, waarin — verdeeld naar de vier naties: Vlaanderen, Brabant, Holland en Gelderland - 127 namen, ook hier weer alleen mansnamen, voorkomen 1).

Het ontbreken van eigen dienaren des Woord in deze gemeente — om daar weer toe terug te keren - - moet dus aan iets anders liggen. Hieraan: dat de dienst vervuld werd door de predikanten der stadsgemeente. Daarheen schijnen de bronnen dan ook gedurig te wijzen. En die regeling was om verschillende redenen zo kwaad nog niet. Taalverschil zal er tussen de uitlandse en de stadsgemeente weinig hebben bestaan, en daarin lag dus geen beletsel. En wat de religieuze en theologische overtuiging in de beide kringen betrof, ook te die opzichte was er niet veel gevaar voor botsing. In de loop der jaren sloot Wezels stadsgemeente zich gedurig nauwer aan bij de inzichten, die onder de vreemdelingen werden gevonden 2). En gedeeltelijk leefden de beide Kerken dan ook reeds, naar het schijnt, van het begin af aan — gezamenlijk. In zake de dienst des Woords leefde men gescheiden, maar wat de uitreiking der Sacramenten aangaat, niet. Deze had alleen plaats in de stadsgemeente, in de Mathena of Willebrordskerk, en naar de daar geldende gewoonten. Wel hadden enkele leden der vluchtelingenkerk daartegen bezwaren, maar èn in de kerkenraad èn in de classe -verklaarde men die steeds ongegrond 3).

Wat het innerlijk leven dezer Kerk betreft, in hoofdzaak ver-

1) Respectievelijk van de vier naties, 46, 34, 17, 30. De lijsten zijn te vinden in het W. K. P. 18, 19

2) cf. Wolters Abschn. 23, 26.

3) W. K. P. sub 3 Juli, 6 Augustus 1576 3 Maart 1575; Synodallbuch S. 513 n°. 12,

296

schilde dit niet van hetgeen ook in de andere, tot dusver besproken, Benedenrijnse gemeenten werd gevonden. Tegen alle afwijking van de zuivere leer werd liefdevol en trouw gewaakt 1). Door geregeld toezicht vanwege het Consistorie — waaraan de grootste zorg werd besteed 2) — bestreed men, dikwijls met goed gevolg, alle slordigheid van levenswandel, waaraan de leden der Kerk zich schuldig maakten. Met het oog op de behoefte aan voorgangers, in eigen Kerk nog niet zózeer, als in andere gemeenten, werden zoveel mogelijk proposities gehouden 3). Op 't onderwijs der jeugd hield men geregeld toezicht 4). Kortom er was een gemeentelven, dat zich geheel aansloot aan de bepalingen, die door Emdens synode waren opgesteld.

Hoe belangrijk metterdaad de plaats was, die door deze synode in de denkbeelden en handelingen van onze vluchtelingenkerk werd ingenomen, is duidelijk te zien, uit hétgeen in 't eind van 1573, ten opzichte van de verkiezingswijze van ambtsdragers is voorgevallen 5). Tot die tijd schijnt men hierin, in deze vluchtelingenkerk, een vrij democratische methode te hebben gevolgd. Vermoedelijk wel die van à Lasco, bij de behandeling der Iondense Kerk door ons beschreven. Van de Waalse zuster-

1) 3 Januari 1574 besluit men ter Classe voor te stellen, dat de predikanten, voor zij hun ambt in een Kerk aanvaardden, moeten tekenen: „die Nederlantsche Confessie, myts neven die Articulen des Emdisschen Synodi". 16 Juli 1576 komen twee broeders uit Antwerpen, bezwaard over kinderdoop, Avondmaal en praedestinatie. Men besluit met hen daarover te spreken. 23 Juli waren ze, vooral door 't lezen van een boekje van Guy de Brès (waarsehijnlijk wel diens „Racine etc.") tot veel klaarder inzicht gekomen, maar toch nog niet overtuigd. Besloten werd nog eens met hen te spreken. 6 en 13 Augustus geven de dwalenden zich gewonnen en willen zij zich bij de Kerk voegen. cf. W. K. I., op genoemde data.

2) Als een ouderling uit stad gaat moet hij zorgen, dat intussen door een ander zijn kwartier wordt waargenomen. W. K. P. sub 16 November 1573.

3) 7 Juni 1574 besloten: „den Pastor" te vragen een monnik te examineren, om te weten of die tot de studie bekwaam zou zijn of niet. — 1 October 1576 wordt meegedeeld, dat „sich tot de propositiën begeven hebben" 6 personen; „besloten, dat men sal voor eenen test aannemen dat 13, 14, 15, 16 ende 17e Cap. Joan". cf. Synodalbum S. 513 no. 7, S. 520 ne.

4) W. K. P. sub 8 Maart 1574, 2 Januari 1575. Dit toezicht werd geoefend door middel der diakenen.

5) Was deze gemeente op de synode van Emden vertegenwoordigd? Fruin, K. A. 1897 Hz. 391, vermoedt van wel. Maar zijn feitencombinatie lijkt wel wat gewaagd. En boven. die deden de kerkenraadsprotocellen sub 15 Augustus 1575 mee, dat zekere Matthys Schatz de gemeente verwijt, dat ze er niet is geweest; waarop wordt besloten, niet dat men het tegenspreken zal, maar dat men hem erover zal inlichten. Het feit dat Schatz vermeldde, scheen dus wel waar te zijn.

Ten opzichte van Wezels vergadering stellen we de vraag naar de tegenwoordigheid onzer gemeente niet. Daar ligt het ontkennend antwoord voor de hand. Te Wezel vergaderden geen Kerken, maar personen 't was een convent, geen synode.

297

gemeente zal onze Neder-Duitse groep die dan bij haar instituering hebben overgenomen. Dit duurde echter niet langer dan tot October 1573. Op de 11^e van die maand wordt in consistorio besloten, „dat in dondersdage naestkoemende die ouderlingen ende diakenen bij de anderen sullen koemen, om van der kyensinge te spreken wat middel dannen daerin sal best moegen gebruycken ende wie dat men daertoe sal erwelen" 1).

Het resultaat van die besprekingen was: „dat voortaan in die verkyesinge der ouderlingen ende diakenen gevolget sal worden het besluyt des Embdischen synodi over deze materie, naemlich dat die verkyesinge geschien sal van de Consistorio .... Dan seer nodich bevonden (alle omstanden rijpelijk overlegt hebbende) um allen twist ende onenicheit te schouwen, dat men in yder natie noch eens so veel, 't sij ouderlingen of diakenen kyesen sal als daer nodich syn sullen 2) opdat de gemeyne broederen, die beyde Gode met haeren gebede voordraegende, moegen daer wt kyesen de genen, dye sij in haer conscientie nae Godes woort achten sullen de bequaemsten te sijne. Ten waer dat yemant wat up de verkorene broederen te seggen hadde, in welcken gevalle sullen sij schuldich sijn sulckes binnen acht dagen de Consistorio aen te seggen, opdat sij daer van oordele dat recht is Ten anderen die afgaende broederen, 't sij onderlinge of diakenen, so sij trauwelick gedient hebben, salmen met de nieuwe der gemeynte ter kuere stellen ende dat om vele oorsaecken" 3).

Een eigenaardig besluit, dat duidelijk zijn geboortegeschiedenis -vertelt. Klaarblijkelijk heeft het consistorie eigenlijk niets liever gewild, dan zich geheel bij het te Emden bepaalde aan te sluiten. Maar - men kan niet altijd krijgen wat men wenst. Ook hier waren gevoeligheden te ontzien. Tot nog toe gewend, om bij de verkiezing der ambtsdragers de boventoon te voeren, zouden „de gemeyne broederen", zoals men ze noemde, zich zeker niet gaarne die invloed plotseling geheel zien onttrekken. En daarom heeft men dan, ter wille van de stichting der gemeente, dezen modus vivendi voorgesteld, waartoe men te geredelijker kon overgaan, omdat immers Emdens synode zelf ook had bepaald, dat, waar de verkiezing „by 't gemene volk" stond, die gewoonte kon

1) W. K. P. 11 October 1573.

2) In margine hierbij: „als bij gelijckenisse helft merr 1 van duene, men salder 2 kyesen, ende also voort.

3) W. K. P. sub 15 October 1573.

298

blijven gevolgd, „ter tydt toe, dat het door die algemeen synodale verzameling anders zal verordent zijn" 1).

Evenwel - hoezeer aldus ook rekenend met de praktijk, liet men daarom het ideaal toch nog niet varen. Integendeel! Eenmaal moest het zover komen, dat Emdens regeling onverzwakt zou worden ingevoerd. En was de tijd daarvoor nu nog niet rijp, welnu! dan zou men doen wat men kon, om die rijp te maken. Onder het opschrift; „Dat de verkyesinge der kerckendyenaren toecomen de Consistorio ende niet de gansen lichame der kercken", vinden we, in de acta consistorii sub 15 October 1573, een uitvoerig stuk, dat klaarblijkelijk bestemd is geweest, om in deze materie betere inzichten te verspreiden. Eerst wordt daarin bewezen: „dat dese bruyck de woorde Gods gelijcformich zij", vervolgens, dat het ook »door de Apostelen gepracticquiert" is, en daarna, dat ook »de eerste kercken" geen anderen regel hebben gevolgd. Terwijl ten slotte dan nog gewezen wordt op de bezwaren, die aan de andere methode zijn verbonden, en antwoord gegeven op ettelijke tegenwerpingen 2).

't Is ongetwijfeld een getuigenis van krachtig en gezond gemeenteleven, dat een plaatselijke kerk, zonder eigen dienaar des Woords nog wel, niet alleen op een moeilijk punt zo voorzichtig en beleidvol de juiste weg weet te vinden, maar bovendien ook de kunst verstaat, met zulk een flink rapport in deze voor de dag te komen. En dit geval staat niet op zichzelf. Het is iets karakteristieks van deze vluchtelingenkerk, Evenals trouwens van al de Benedenrijnse Kerken 3), dat ze in bijzondere mate de gave ontvangen had, om naar de eis der beginselen van Gods Woord, in het praktische leven orde en regel te scheppen. Sterker bewijs is daarvoor wel niet te geven, dan dodr verwijzing naar de „Orderinge der Eltisten der wtlandische duutscher Gemeynthe binnen Wezel", een instructie waarin — in niet minder dan een kleine veertig artikelen — het werk der ouderlingen tot in bijzonderheden werd geregeld 4); en naar de regeling der armverzorging, in een stuk van 1573 of 1575, op welker voortreffelijke eigenschappen reeds door Simons en Sardemann werd gewezen 5).

1) Acta. Syn. Emd. art. 13 cf. 14.

2) Zie dit stuk afgedrukt onder de bewijsstukken no. 32. Op initiatief der Classe werd later, in 1577, ook te Goch deze wijze van verkiezing aangenomen. Vgl. Synodalbum 532 n°. 9 Anm. 4.

3) cf. Sardemann 8. 53.

4) W. K. P. fo. 19 vv.

5) Sardemann S. 54 ff.; Simons Gemeindeannenpflege S. 109 ff.

300

Op één bijzonderheid moet -- voor we ten slotte de terugkeer der ballingen naar hun vaderland

gaan verhalen — nog worden gewezen. Op het **diaconessenambt** n.l., dat omstreeks een vijf en dertigtal jaren in deze gemeente heeft bestaan 1).

Zoals bekend is, werd reeds op 't convent van 1568 over dit ambt gesproken. „Op die plaatsen, waar dit gelegen zal komen”, - zo werd onder 't hoofd: „Van de Diakenen” daar uitgesproken — oordelen wij, dat ook . vrouwen van beproefd geloof en eerbaren levenswandel en die van gevorderden leeftijd zijn, naar het voorbeeld der Apostelen terecht tot dit ambt 2) kunnen aangenomen worden ”.

Van opvolging van dit advies kwam intussen voorlopig nog niet. Trouwens, heel deze kwestie schijnt in de eerstvolgende jaren enigszins van de baan geraakt te zijn. Op de synode te Emden althans, kwam ze in 't geheel niet ter sprake. Eerst omstreeks de helft der zeventiger jaren vinden we haar weer terug, en dat in onze Neder-Duitse gemeente te Wezel. In de regeling der armverpleging, die 1573 of 1575 werd opgesteld, vinden we o. a. ook deze bepaling: „Men sal oock bij der hand hebben etlieke fremme Widwen of gehouwde Frauen mit consent ihrer Menner, die gut getüchniss hebben, um in tijden van not die bij de kranken te gebuyken, die to bewaren en te plegen” Geheel in overeenstemming met hetgeen het convent te Wezel had uitgesproken, was deze bepaling natuurlijk niet. Hier is alleen sprake van door vrouwen te verrichten hulpdiensten voor ziekenverpleging; het denkbeeld van het Convent had klaarblijkelijk wijder strekking, beoogde niet minder dan de verkiesbaarheid van vrouwelijke gemeenteleden voor het diaken ambt. Maar het was dan toch in allen gevalle iets in de richting, die door die vergadering in 1568 was aangegeven. Ook schijnt zich in de praktijk het werk van die diaconessen niet geheel tot diensten aan het ziekbed te hebben bepaald 4).

1) Zie hierover Sardemann S. 58, 59; Simons Gemeindefürsorge S. 26, (13, waar in de noten z en 4 nog verdere litteratuur wordt genoemd, welke ik echter voor 't grootste deel niet kon bereiken; evenmin als Böskens Zur Geschichte des Diakonissenamts in Evang. Gemeindeblatt f. v. Rheinland und Westphalen 1902 no. 43, 45.

2) Op het voetspoor van Calvijn, onderscheidde het Convent tweeërlei — in functie verschillende, in ambtelijke eer echter niet onderscheiden — diakenen. Voor welke van die twee categorieën het de verkiesbaarheid van vrouwen mogelijk stelde, wordt niet gezegd. Zeker zal die der verplegende ambtsdragers zijn bedoeld.

3) Sardemann S. 58.

Sardemann S. 59; Simons Gemeindefürsorge S. 1v.

300

Gedurende enkele jaren liep alles normaal, maar in 1578 deed zich een moeilijkheid voor. Wat tot op die tijd nog niet gebeurd schijnt te zijn, de verkiezing legde toen het ambt op een gehuwde vrouw, geen weduwe. Mocht deze dat aanvaarden of niet? Waren m. a. w. De bepalingen, door Paulus in 1 Timotheus 5: 9 gegeven, ook nog bindend voor dezen tijd? Zelf niet kunnend beslissen, zond men die vragen naar de Classe op. Tweemaal, de 27ste April en de 6de October 1579, stelde deze het nemen van een beslissing tot een volgende vergadering uit. Maar de 12e April 1580 heeft ze haar mening dan toch gegeven 1).

In zake de vraag of men alleen weduwen of ook gehuwden zou verkiezen, vond zij 't best zich stipt aan het voorschrift van Paulus te houden. Wat de vereisten leeftijd betreft, stond ze daar niet zo sterk op. Al scheelde 't nu eens een jaar of 4, 5, dan was mits „dy andere qualitates, van Paulo darto gerequireirt, dairby befonden worden”, dat nu niet zo'n groot bezwaar. Maar hoe minder verschil toch, hoe liever. Tenminste, „wanneher sodanich ampt, wilch in der kerken Goidts verfallen is geweest, wederomb upgericht soll werden”.

Heel zeker schijnt de Classe te die opzichte niet te zijn geweest. En ook almede daarom, zal

ze dan ten slotte nog hebben besloten: „den naesten Synodo" het aanhangige punt eens voor te leggen ten finalen advieze. Zo geze gd, zo gedaan! En zo komt dan in 1581 te Middelburg ook de vraag ter sprake, „oft nyet goet en ware, het ampt der diaconessen te restitueren".

Het antwoord, dat de kerkvergadering daarop geeft — al hadden we 't gaarne wat uitvoeriger gemotiveerd gezien — liet aan duidelijkheid niet te wensen over: „Neen, om verscheyden inconuenienten wille, die daer uit souden moghen volghen. Maer in tijden van Pestilentie ofte ander kranckheden, zo daer enighen dienst bij krancke vrouwen te doene is, de Diaconen niet betamelick, so sullen sij die versorghen door haere huysvrn., ofte andere daer toe bequaeme sijnde". Voor een wederinvoering van het ampt is de Synode kort en goed niet te vinden 2).

Niettegenstaande dit besluit, hield onze Neder-Duitse gemeente echter toch — en dit was zeker met de bedoeling der Synode ook niet in strijd — het eens ingevoerde vast. Tot in 1610. Toen verviel het, bij een herziening der regelen van armverzor-

1) Synodalbum S. 545, 554, 555-

z) Zie Partic. Vragen no. 16 in Biesterveld—Kuyper Kerkelijk Handboekje blz. 175. 301

ging, waardoor deze van louter-kerkelijke aangelegenheid voortaan kerkelijk-burgerlijk werd 1).

Ten slotte: het vertrek der ballingen. Dit had in 1578 plaats. In groten getale keerde men toen naar 't vaderland terug. En niet een officieel afscheid. Ten teken hunner dankbaarheid voor de, nu sedert jaren genoten gastvrijheid, hadden zowel Walen als Neder-Duitsers een zilveren gedachtenisbeker laten maken, met zinrijke voorstellingen en inscripties kunstig versierd 2). In tegenwoordigheid van de gehelen stadsraad, werden deze met een plechtige rede de magistraat aangeboden. Door dezen, bij monde van de Burgemeester, dankbaar aanvaard, bevinden zich de waardevolle stukken nog steeds te Wezel. Bij bijzondere gelegenheden komen ze telkens voor de dag.

GOCH.

Gedurende een tiental jaren, van 1566 -1576 ongeveer, heeft ook te Goch een, zelfs betrekkelijk groot aantal Nederlanders schuilplaats gevonden 3). Een bont geschakeerd gezelschap, edelen en burgers, ambtenaren en kooplui, ambachtslieden van allerlei soort, rijken en armen 4).

Evenals de ballingen, die zich naar Wezel richtten, waren ook deze voornamelijk afkomstig uit Antwerpen. En verder dan ook uit Gent, uit niest, uit Turnhout, Eindhoven, Grave, 's Hertogenbosch en uit Dordrecht.

1) Sardemann S. 59.

2) In de kerkenraadsvergadering d.d. 25 November 1577 wordt hierover het eerst gesproken. W. K. P, sub 25 November 1577. Een beschrijving van die bekere o. a. in Eigen Haard 1896 5 September; cf. ook K. A. 5834 blz. 320 vv. Op het deksel van de Neder-Duitsen beker staat een pelgrim, in de ene hand een staf houdend, met de andere steunend op een schild, waarop de woorden: „Hospes fui et collegistis me. Ma XXV". Dezelfde voorstelling en 't zelfde inschrift vindt men ook op het zegel onzer vluchtelingenkerk. cf. K. A. 1859 blz. 495.

3) Al het hier gegevene is ontleend aan Bösken Die Niederländische Flüchtlingsgemeinde zu Goch in Zeitschr. des Bergischen Geschichtsvereins B. XXXVI, S. 189 ff., een geheel uit de eerste bronnen geput artikel; wat het gemis aan verdere litteratuur over deze Kerk vergoedt.

4) In cijfers de omvang dezer gemeente uit te drukken, is niet mogelijk. Alle gegevens daarvoor ontbreken. Alleen van haar verhouding tot enkele omliggende Kerken kan iets gezegd. Wanneer in 1574 Goch, Emmerik, Rees en Lennep gezamenlijk een predikant beroepen, op een tractement van 80 Thaler en vrije woning, moet Goch daarvoor 30 Thaler en de woning leveren. Emmerik; Rees en

Gennep hebben respectievelijk slechts 26, 15 en 1 Thaler bij te dragen.

302

Wanneer deze Gochsche vluchtelingen tot instituering ener kerkgemeenschap zijn overgegaan, is niet te zeggen. Zoveel alleen is zeker: in het voorjaar van 1570 was het geschied. Zelfs was men de 18^e Mei van dat jaar reeds zover, dat een soort plaatselijke kerkenordering kon worden opgesteld; de in zes en twintig artikelen vervatte „Ordonnantiën der gemeinten Godes bynnen Gog, beschloten bij de consistorialen derselver gemeinten”.

Diep op de inhoud van die „ordonnantiën” in te gaan, is overbodig. Over 't algemeen geven ze niet anders, dan de gewone bepalingen voor het kerkelijk leven, die alom in de reeds behandelde kerken ook golden. Slechts op een paar punten maak ik opmerkzaam, wijl die m. i. niet geheel van belang ontbloot zijn. De ouderlingen en diakenen traden na een jaar dienst te hebben gedaan, af. Ze waren echter terstond weer herkiesbaar. Alle consistoriezaken waren geheim; wie er iets van naar buiten vertelde, werd „onbequaem totten dienst ende raedt der gemeinten” geacht.

In het geval dat een dienaar des Woords, om in de vergadering der gelovigen voor te gaan, ontbrak, mocht een ouderling diens plaats Innemen, een Capittel lezen, bidden en een vermaning houden. Zelfs werd dit in bijzondere gevallen ook de diakenen toegestaan. En ten slotte: „Men sal ten weinichsten alle vierthien dagen oft alle maenden een maniere van prophetie haiden, niet alleen bij de dienaeren der gemeente, dan ook bij sommighe ut de broederen, die sulcx begeren, in sulke maniere alst alderstichtelicxt sal mogen wesen, op dat een yeder sijn gave mag voortbrengen tot stichtinge sijns naesten, sonder enige schaemte ofte opgeblazenheit”. Een propositie dus in de zin, waarin ook het convent te Wezel die had gewenst, herinnerend aan het gebruik der Waalse vluchtelingenkerk te Londen.

Het bestaan van zulk een gemeente van vreemdelingen moet, in een kleine plaats als Goch was, wel een publiek geheim zijn geweest. Toch vinden we in de kerkenraadsprotocollen geen spoor van gewelddadige maatregelen, die tegen de gemeente zouden zijn genomen. Waarschijnlijk heeft ze onder de burgerij en onder de leidende kringen der stad zoveel begunstigers en vrienden gehad, dat men de ogen maar sloot 5). Terwijl men ook anderzijds, van de kant der emigranten, zo weinig mogelijk de aandacht tot zich

1) Niet weinig pleit hiervoor, dat reeds in 1562 de raad der stad aan de Hertog verlof had gevraagd, 't kerkelijk leven in de stad naar de Augsburgse Confessie te mogen inrichten. 't Verzoek was toen echter afgeslagen.

303

trok. Men vergaderde in de particuliere huizen van enkele gemeenteleden. Niet dan met grote voorzichtigheid werden nieuwe elementen in de kring opgenomen, en deze moesten bovendien nog steeds uitdrukkelijk stilzwijgendheid beloven.

Deelde ik hierboven het een en ander over de theoretische regeling van het gemeentelven mee, thans moet dan met een enkel woord nog de praktische zijde daarvan bezien. De tucht, het opzicht over de gemeente, werd krachtig gevoerd. Suaviter in modo, maar fortiter in re, hield men vast aan de zuivere belijdenis. Door 't houden van vast- en bededagen toonde men mee te leven in de nooden van het vaderland. Voor de verzorging der arme medebroeders en zusters van de Kerk van Christus, werd veel gedaan.

Onvermeld mag daarbij zeker niet blijven, dat, evenals te Wezel, ook te Goch een tijdlang het diaconessenambt heeft bestaan. Waarschijnlijk werd het in 1373 ingesteld. Lang heeft het echter ook hier niet stand gehouden. Reeds een paar jaar later is het verdwenen. En in 1580 spreekt men uit, dat 't overbodig is; daar door de diakenen en door enkele goedhartige vrouwen genoegzaam voor armen en zieken kon worden gezorgd. Nog te gemakkelijker,

omdat het Consistorium toch steeds over voldoende betaalde vrouwelijke krachten voor ziekenverpleging beschikken kon

Bekende dienaren des Woords heeft deze gemeente zo goed als niet gehad. Voor zover is na te gaan, werd ze eerst gediend door zekeren Eedo Jentkantz, die tegelijk predikant te Goch was. Vervolgens door Cornelius Walraven daarna door Johannes de Leeuw of Johannes Leo. Toen deze laatste in 1573 vertrok, begon een vacature, die meer dan een jaar heeft geduurd. In die tijd werd men nu en dan eens geholpen door Peter Hazaert, toen zich tijdelijk in Wezel en Emmerik ophoudend, en door Siegbert Loon, dienaar des Woords te Hörstgen. Eindelijk, Mei 1574, kreeg men weer een vasten predikant: Gerhard Larenius, die tegelijk ook nog de Kerken van Emmerik, Rees en Gennep diende. In 1576 vertrokken, werd hij vervangen door Sepatius Wijnants, eveneens predikant van nog verscheidene

1) Hoogst eigenaardig zijn de maatregelen, die de kerkenraad in 1575 nam, niet 't oog op een in aantocht zijnde pestepidemie. De door de ziekte reeds aangetaste personen moesten in barakken ondergebracht. Evenzo, ter observatie, de bewoners van reeds besmette huizen. Voorts werden aangesteld: een verpleger, een verpleegster, een vrouw die voor de zieken en het verplegend personeel zou koken, een man die hun het nodige zou brengen, en eindelijk een paar personen „die die Kranken ansprechen und trasten sollen, auf dass sie nicht als verlorene menschen ungetröscht bleiben“.

304

andere Kerken, van Emmerik, Rees, Clef en Gennep. Een tweetal jaren heeft deze zijn krachten aan de gemeente gewijd. Toen keerde hij, met 't grootste deel van Gochs vluchtelingen, naar het vaderland terug 1).

Ten slotte nog de opmerking, dat deze gemeente geen gemakkelijk leven heeft gehad. Naast haar bestond n.l. nog een groep van Protestantse gelovigen, vergaderend ten huize van zekere Vrouwe von Arnheim, onder de leiding van haren predikant Gottfried Loefs. Gevormd deels door uit Goch geboortigen, deels door Nederlanders, daarbij zonder vaste organisatie, leverde deze groep voor een goeden gang van zaken in de vluchtelingenkerk geen gering gevaar op. Niet alleen trok ze herhaaldelijk leden der gemeente af van de geregelde dienst des Woord, maar ze vormde tegelijk ook een vluchthaven voor al degenen, wie het toezicht van de kerkenraad in zake leer en leven wat lastig was. Dat daardoor tussen de mannen, die beiderzijds de leiding hadden, een gespannen verhouding ontstond, laat zich begrijpen. Pogingen tot bemiddeling, herhaaldelijk gewaagd, mislukten telkens. Eerst in het eind van 1577 kwam een verzoening tot stand.

EMMERIK.

In 1560 en de daarop volgende jaren, van Emden uit, door de overal rondreizende predikers van die Moederkerk, voor de nieuwe leer gewonnen, was — toen bij Alva's komst de nood in het vaderland tot ongekende hoogte steeg — ook Emmerik voor de ballingen om den gelove een geschikte schuilplaats 2).

In vrij grootgetal schijnt men er heen gegaan te zijn, althans reeds kort na 1568 bleek een genoegzame hoeveelheid personen aanwezig, om tot kerkinstituering over te gaan 3). In 1571 immers vinden we, onder de ondertekenaars van de acta der Emden synode, ook „Henricus Holtenus, Ecclesiae Embricensis minister.“

De eerste tijd vergaderde men in een particulier huis; later schijnt men, onder begunstiging der autoriteiten, zelfs een eigen

1) Het overblijvend gedeelte verloor toen spoedig zijn karakter van vluchtelingenkerk, door de

aansluiting — gaandeweg in sterker mate — van de Protestantse elementen onder de burgerij.

2) Zie over deze Kerk: W. Meyer De wording der Gereformeerde gemeente te Emmerik in K. A. 1903 blz. 276-285.

3) Meyer spreekt van 53 lidmaten. Voor welken tijd ongeveer die omvang moet gesteld, zegt hij niet.
305

lokaal op het raadhuis te hebben gekregen, om daarin samen te komen.

Nadat de reeds genoemde dienaar des Woords Henricus Holtenus in de zomer van 1572 naar Harderwijk was vertrokken 1), schijnt deze Emmeriksche gemeente een paar jaar vacant te zijn geweest. Naar uit de acta der classisvergaderingen te zien is, liet men de moed een beetje zakken. De energie, om een nieuwen dienaar des Woords te beroepen, ontbrak; misschien ook almede daarom, wijl men hierdoor weer opnieuw op vrij zware lasten zou komen te staan 2).

Op de bijeenkomsten der meerdervergadering liet men zijn plaats ledig 3). Dit Was der Classis niet naar de zin. Op haar vergadering van 11^e Januari 1574 besluit zij onze gemeente, „haerer naelaticheyt ende tracheyt halven" eens te vermanen, „dat sy tot eene wederoprichtinge haerer kerken willen trachten ende hiertoe sich verenigen met die van Goch ende Gennep, om gesaemtlick ende tot gemeyne kosten eenen predicant te houden, die hen te gelijke dyene" 4).

Deze vermaning schijnt goed resultaat te hebben gehad. Kort daarop kwam de gevraagde „wederoprichtinge" werkelijk tot stand. Er had een nieuwe kerkenraadsverkiezing plaats 5), en werd eveneens weer een dienaar des Woords beroepen: Gerhardus Laurentius, die de 3de Juli reeds intrede deed. Van toen af schijnt het gemeentelieven zich regelmatig te hebben ontwikkeld.

Zij ten slotte vermeld, dat deze Emmeriksche gemeente — zoals trouwens meer Benedenrijnsche Kerken in die tijd 6) — ook een eigen boekerij had. Behalve een oude gedrukte bijbel bevonden zich daarin — blijkens een marginaal bij een der archiefdocumenten - Calvijns Evangeliënharmonie, zijn Commentaar op de Romeinen, zijn Institutie en zijn Handelingencommentaar.

Reeds herhaaldelijk maakte ik in de loop van dit hoofdstuk gewag van de vergaderingen der Benedenrijnsche Classes en van enkele besluiten door haar genomen. Rest mij thans nog

1) Synodabuch S 491 no. 2.

2) Het tractement bedroeg 76 gulden, met vrije inwoning bij de 1ste ouderling, en vrije kost om beurten bij alle huiszittende leden der Kerk.

3) Synodabuch S. 495 no 2.

4) Synodabuch S. 499 no. 15.

5) Wat Meyer achtte een instelling van de kerkenraad te zijn, lijkt mij — in verband met het uit de classicale acta meegedeelde - slechts een wederoprichting ervan geweest te zijn. 6) Vgl. Synodabuch S. 608 no. 7 Anm. 2. Tot de boekerij der Gochse Kerk behoorde o. a. ook het Huisboek van Bullinger.
306

met een enkel woord meer speciaal over het doen en laten van die Classes in te lichten.

Gelijk reeds gezegd werd, vertonen ze beide een vrijwel eender karakter. In beide kringen van Kerken was reeds van de beginne de behoefte aan organisatie zeer groot. Nadat midden October 1571 door Emdens synode de classe-indeling was vastgesteld, vergaderden de Cleefse Kerken reeds de zesden Juli van het volgende jaar te Wezel 1).

En nog opmerkelijker ging het - gelijk bekend is — met de Guliksen kring. Onder bescherming van graaf Adolf von Neuenahr vergaderde deze immers zelfs reeds vóórdat de Emden synode was gehouden, uit eigen initiatief 2).

Een tweede punt, waarop niet minder overeenkomst aan de dag kwam, was dit, dat beide Classes zich gelijkelijk aansloten: aan de Confessio Belgica op het gebied der belijdenis; op

dat der kerkinrichting aan de artikelen der Emden synode en van die harer opvolgsters, de vergaderingen van Dorcht en Middelburg. Met het oog op plaatselijke toestanden mochten al eens bijzondere ordonnantiën worden toegelaten; voor het verdedigen van een bijzonder gevoelen tegenover een minder welwillend gezinde stedelijke raad, mocht men boven die Confessio Belgica nog wel eens een afzonderlijke geloofsbelijdenis opstellen 3); maar dat was alles dan toch van secundair belang. Als teken van eenheid betuigde men toch alleen zijn instemming met die Nederlandse Confessie en die synodale artikelen 4).

Een enkele maal is bovendien — conform de bepalingen der kerkvergadering te Emden — ook nog sprake van de belijdenis der Waalse (Franse) Kerken 5). Terwijl ten vlotte ook — als reeds werd opgemerkt trouwens — de bewijzen aanwezig zijn, dat men zich evenzo gebonden achtte aan de regelingen, die aan à Lasco indertijd hun ontstaan te danken hadden gehad 6).

1) Opmerkelijk, dat dit vooral geschiedde op aandrang der Neder-Duitse vluchtelingenkerk te Keulen W. M. V. S. II, D. II; blz. 17, 18.

2) Haar eerste vergadering had plaats op de Oden Juli 1571. cf. W. M. V. S. II, D. II, blz. 3. haar „Oordenynge" is afgedrukt W. M. V. S. II, D. II, blz. 83 vv. Deze dateert van het jaar 1573. cf. Von Hoffmann Das Kirehenverfassungsrecht S. 166..

Synodalbum S. 532 no. 8, u. Anm. z.

W. M. V. S. II, D. II, blz. z6, 17, 88 art. XXII; Synodalbum S. 492, 495, 496, 502, 544

5) Synodalbum S. 520, no. 9.

6) Zie blz. 272. dezer studie, waar van de Gulikse Kerken sprake was. Voor de Wezelse kan het hieruit blijken, dat men de noodzakelijkheid van kerkelijke tucht, tot zelfs in de woorden toe, eender motiveerde als a Laste dat had gedaan. Vgl. Sardemann S. 36 met blz. 97 no. 3 van deze studie.

308

Het agendum, dat op deze classicale vergaderingen werd afgewerkt, was vrijwel telkens hetzelfde. Sardemann beschreef het uitvoerig Het bevatte, behalve de meer formele werkzaamheden van moderamenverkiezing enz., vooreerst het geven van advies in de moeilijkheden der plaatselijke Kerken; en vervolgens de behandeling der zaken, die het gemene welzijn van alle, tot de kring behorende gemeenten aangingen. Wist men eens, ten opzichte van het een of andere punt, niet welke beslissing te nemen, dan wendde men zich, behalve naar de Hollandse synoden, ook vooral naar de Theologen van de Paltz 2). Dit laatst klaarlijk, omdat men zich in dat land in Petrus Dathenus een vriend en beschermer wist, op wiens hulp men rekenen kon 3).

Bij dit alles — ten slotte — treft in 't bijzonder één ding. Met een enkel woord werd daarop reeds gewezen bij de behandeling van Keulens vluchtelingenkerk. Het is het totaal gemis in dezen kring, aan mannen van de eersten rang. Het „gemis" daaraan? Te veel nadruk mag op dat woord in allen gevalle niet worden gelegd. Werkelijk, deze vluchtelingen waren er niet zoveel ongelukkiger om, dat ze hun scheepje tegen de stroom op moesten brengen, door ieder om beurte op de roeibanken plaats te nemen; dat niet een paar reuzenkrachten de riemen trokken voor allen. En het beeld hunner Kerken wordt er niet minder aantrekkelijk door. Goethe klaagt ergens, dat men zo weinig in de kerkgeschiedenis ziet: „Wie 's um die Christen steh, die gemeinen" 4).

Tot op zekere hoogte terecht. Maar van deze Kerken geldt dat niet. Hier, in haar geschiedenis, vindt men bijna niet anders dan juist de daden van die „gemeinen". En dat vormt haar bekoering.

En thans nog een woord over de invloed, die door deze ballingen, bij hun terugkeer naar het vaderland, op de gang van het kerkelijk leven daar is geoefend. Dat deze niet ontbroken heeft,

1) Sardemann S. 26 ff.

2) W. M. V. S. II, D. II, blz. 61. Ook ter verlichting van don, vanwege Hertog Willem geoefende druk, riep men herhaaldelijk de hulp van de Paltz in. W. M. V. S. II, D. II, blz. 38, 52.

3) W. M. V. S. III D. II, blz. 38, 45, 52; Synodalbum S. 493 no. 12.

4) Aangehaald hij Simons Köln. Konsist. Beschl. Vorwort S. XXVI.

308

spreekt wel vanzelf. Zelfs moet die zich in bijzonder brede kring hebben doen gevoelen, waar hier aan de Benedenrijn de denkbeelden immers, nog meer dan elders misschien wel het geval is geweest, het algemeen eigendom van velen waren.

Alleen: die invloed ontsnapt vrijwel aan onze waarneming. Ook dit niet zonder samenhang met de genoemde bijzonderheid van deze kerkengroep. Waar leer- en dienstboeken, en waar op-de-voorgond-tredende mannen de overbrengers van zulk een invloed zijn, is van het karakter van die nog wel eens iets te zeggen, zijn voortgang nog wel eens te constateren. Maar hier is dat uiteraard het geval niet. Hier werken de denkbeelden door met stille en verborgen kracht.

Evenwel, is de uitwerking van deze kracht dan niet zo beslist aan te wijzen, we kunnen toch in allen gevalle wel de weg waarnemen, waarlangs ze heeft gewerkt. Tal van dienaren des Woords, uit 't Benedenrijnse naar 't vaderland gegaan, om daar de Kerken te dienen, hebben voor de overbrenging van de ginds heersende geest zeker niet weinig gedaan 1).

En hiermee is dan de revue der, met 't oog op ons onderwerp belangrijke kerken afgelopen. Wel zijn daarmee niet alle Neder-Duitse vluchtelingengemeenten genoemd en behandeld. Wellicht zweeft iemand de naam van Hamburg, Staden of Dantzig voor de geest. Ook Genève heeft een Neder-Duitse vluchtelingenkerk gehad. Maar al deze overige komen toch voor behandeling niet in aanmerking. Voor zover er iets aangaande hen bekend is — veel is het in allen gevalle niet liggen ze in hoofdzaak geheel buiten de geschiedperiode, die voor ons van belang is 2).

Alleen Genève maakt daarop een uitzondering; deze gemeente bestond in 1572. Ten haren opzichte geldt echter een andere reden, waarom ze niet met de tot nog toe behandelde Kerken op één lijn mag worden gesteld. Waar het gaat om die gemeenten, in

1) Enkele voorbeelden: 1575 ging Everhard Mommius naar Holland, 1579 trok Gerhard van der Horst naar Amersfoort. cf. Sardemann S. 33. In 1577 komt een brief van Gerobulus uit Vlissingen naar de Cleefse classe, waarin voor Walcheren meerdere dienaren des Woords tegelijk worden gevraagd. Zie Synodalbum S. 529 no. 12.

2) Over Hamburg Grevo Ifemoria J. Westphali inataurata p. 186; Sillem Geschichte der Niederl. in Hamburg S. 19 ff.; over Stad en 's Gravezande: 200-jarige gedachtenis blz. 200. Th. Barrelet: L'église réformée de Hambourg, 1902 p. 9-16; te Water: Ref. van Gent blz. 209; over Dantzig W. M. V. S. III, D. V. blz. 250, 251, 260, 261, 267, 264.

309

welke onze Nederlandse Gereformeerde Kerken kunnen geacht worden voorbereid te zijn, telt zij niet mee. Zij was een geheel op zichzelf staand verschijnsel. Bovendien van zeer korten duur. Slechts in een bijlage mag daarom het, omtrent deze Kerk gevondene, worden megedeeld 1).

1) Zie bijlage.

HOOFDSTUK VIII.

Besluit.

Voor we onze taak als geheel afgelopen beschouwen, moet thans, op grond van al het voorafgegane, nog in enkele trekken getekend, wat we als resultaat der gedane onderzoekingen mogen stellen. De vraag moet beantwoord: wat heeft in de ballingschap de Christelijke Kerk van Nederland voor haar zuiveringsproces geleerd? Welke voor het kerkherstel belangrijke factoren bracht ze uit haar exilium mee?

Ten einde het antwoord op deze vraag zo duidelijk mogelijk te doen zijn, verdelen we het in tweeën. Vooreerst bespreken we, wat in zake 't kerkelijk leven, vervolgens wat in zake de leer, de vruchten der emigratie kunnen genoemd.

Door de ongeregelde toestanden, die met de vlucht van zo'n groot volksdeel noodzakelijk samenhangen, ontstond allereerst een sterke behoefte aan gemeenschapsoefening tussen de verschillende plaatselijke kerken 1). Voor de opleiding van dienaren des Woords moest men elkander noodzakelijk de behulpzame hand bieden. De overtuiging, dat het tot de plicht der ambtsdragers behoort, de Kerk zoveel mogelijk te bewaren voor elementen, die in leer of leven onzuiver zijn, deed vanzelf, wanneer zich - zoals uiteraard dikwijls gebeurde — nieuwe leden bij de kerk te voegen wensten, een uitgebreide correspondentie naar hier

1) Natuurlijk was het opkomen dezer behoefte ook, in niet geringe mate zelfs, gevolg van de „organisatorische Trieb“, die met het „Kirchenbildend Princip“, hoofdcharacteristicum van het Gereformeerd Protestantisme. is. Maar hier behoeft daarop niet te worden gewezen. In dat punt stonden kruiskerken en vluchtelingengemeenten gelijk, in 't in de tekst genoemde opzicht niet.

311

en ginds opkomen, waarin men zich aangaande dat punt poogde te vergewissen. En evenzo waren er onderlinge afspraken nodig, om te voorkomen dat men bedrogen werd, door personen die, onder de schijn van arme geloofsgenoten te zijn, nu de hulp van deze, dan van gene diaconie inriepen. Zo werden onder de drang der omstandigheden tussen de kerken gaandeweg sterker banden gelegd. Allerlei regelingen werden getroffen, waaraan men zich gemeenschappelijk houden zou. Vaste lijnen werden getrokken. En zo kan gezegd, dat de zegen die het kerkelijk leven in ons Vaderland heeft ontvangen in de ordelijken gang, waarin het hier steeds, tot zijn niet gering voordeel — in orde ligt kracht! — heeft gelopen, zeker niet weinig aan de ballingschap te danken is, waarin men zoveel jaren heeft verkeerd.

Een niet minder schoon gevolg ervan was, dat men er door heeft geleerd, het kerkelijk leven rein te bewaren van de inmengingen der overheid. Misschien met moeite door de vlucht uit het vaderland aan de vloek ontkomen van de daar, bij de autoriteiten toen geldende, bloedige interpretatie van het: „dwingt ze om in te gaan“, leerde men — met name in de Duitse steden — aan de lijve de bezwaren kennen van de regel „cuius regio, eius religio“. En in de reactie tegen die beide heeft men toen geleerd, het liefst op eigen benen te staan.

Ik stem toe, men leerde 't nog niet volkomen. Als straks de republiek gevestigd is, laat men maar al te gemakkelijk zich bekoren door het denkbeeld, geprivilegieerde staatskerk te zullen zijn, onder het patronaat der overheid 1). Maar toch, geheel de oude tijd vergeten kon men ook niet. Praktisch mocht men zich al vaak gewonnen geven, theoretisch liet men het ideaal nooit los. Vandaar dat gedeelte vaak in onze Nederlandse kerkgeschiedenis. Enerzijds een zich buigen voor de burgerlijke overheid en haar beslissingen, een zich onderwerpen aan het

gezag, dat deze zich placht aan te matigen; maar aan de anderen kant toch ook steeds een tegenstribbelen tegen de onvrijen toestand, waarin men zich bevond. Een door haar inconsequent karakter- voorzeker onzuivere positie, maar die toch — om die oorzaak, waaruit deze onzuiverheid voortkwam — nog zo kwaad niet was; en in allen gevalle, we zijn tot dankbaarheid verplicht, dat onze kerken in balling-

1) Reeds in 1583 schrijft Taffin: „Alia quaedam est gubernandarum Ecclesiarum Ilagistratn Ecclesiae propugnante ratio, quam esse soleat sub eruce". W. M. V. S. III, D. V, blz. 216, 312

schap zijn geleid, wijl immers aan deze ballingschap dat goede element in die verkeerden toestand was te danken.

Het derde, wat men in de verbanning voor de regeling van het kerkelijk leven heeft geleerd, was het najagen van het apostolisch ideaal in zake de inrichting der Kerk. Verschillende factoren werkten daartoe mee. Vooreerst was het -- gelijk we zagen - - juist de voorwaarde, waarop door koning Eduard VI in Engeland indertijd aan à Lasco is toegestaan, de in Londen aanwezige vluchtelingen tot een Kerk te institueren, dat hij - de toestanden der eerste eeuw onzer jaartelling doend herleven — een modelgemeente zou stichten, die de Engelsen ten voorbeeld zou kunnen strekken, en hen tot naijver prikkelen.

En ten tweede werkte daartoe vooral de nauwe aanraking mee, waarin men met de Lutherse kwam. Wanneer een verbastering lang heeft kunnen doorwerken, en een staat is ingetreden, die zeer diep ligt beneden het ideaal, wordt elk streven tot verbetering daarvan, bedreigd door 't gevaar niet radicaal genoeg te zijn. Alleen eer. Hercules reinigt een Augiasstal. Het Lutheranisme nu, hoe heroïek ook in zijn optreden voor kerkherstel, 'was zulk een Hercules niet geweest. Niemand maakt het daar een verwijt van, de kloof tussen de bestaanden toestand der Kerk en de vereisten, was zóó groot, dat die werkelijk in éénmaal bijna niet te overbruggen was. Maar deze overweging neemt niettemin het bestaan van dat feit niet weg. Van buiten af tegen het verkeerde opworstelend, had dat Lutheranisme veel verbeterd, maar toch had 't niet genoeg kunnen doen; het snoeide duchtig in de takken, maar liet de wortel ongerept. Principieel een eigen standpunt te kiezen en uit eigen centrum een geheel nieuw plan voor kerkelijk leven te ontwerpen, dat had het niet vermocht.

En de bezwaren daarvan waren niet uitgebleven. We zagen het: als de vluchtelingen in de Duitse steden komen, wordt daar door de Lutherse predikanten maar weinig minder aan allerlei menselijke inzettingen gehecht, dan zulks in de Roomse Kerk het geval was geweest. Was dit voor haast een ieder zichtbaar, nog te meer moet het onze emigranten getroffen hebben, die zo telkens met die Lutherse in botsing kwamen. Reactie kon wel niet uitblijven. Men zag in: alleen in het innemen van een principieel standpunt lag heil. Ook hier moest de lijn der Reformatie doorgetrokken en tot de Schrift teruggedaan. De sobere eenvoud der Kerk van de apostelen was het ideaal van kerkelijk leven. Dat moest nagejaagd.

313

Hoe consequent dit geschied is, bleek in het vorige reeds herhaaldelijk. Ik herinner aan hetgeen bij Londens gemeente omtrent de Profetie, bij de Benedenrijnse Kerken omtrent de instelling van het diaconessenambt werd meegedeeld. En ten overvloede wijs ik nog even op hetgeen te dezen opzichte te leren valt, uit de zorgvuldigheid, waarmee de kerkelijke tucht werd gehandhaafd. De verzorging van dit deel van het gemeentelven was werkelijk voor de ambtsdragers geen sinecure. Wie denkt, dat in die eersten tijd van opwaking de tuchtregels louter pro forma zullen hebben bestaan, wijl in die periode der eerste liefde de Kerken toch zeker wel uit niet anders hebben bestaan, dan uit helden des geloofs en voorbeelden in wandel, sla de door de Marnix-vereniging gepubliceerde kerkenraadsprotocollen maar eens

op, om van dat denkbeeld te worden bekeerd.

Week aan week herhalen ze zich, de beraadslagingen over gevallen van onkuisheid, van dronkenschap, van onverschilligheid en afval. Voortdurend was er te zorgen en te waken. Maar hoeveel moeite dit ook gaf, en hoe verdrietig en moedeloos-makend dit werk ook op de duur voor de ambtsdragers moet zijn geweest, toch is er van een verslapping dezer zorgen nooit iets te merken. Het was het voorbeeld der „ecclesia primitiva”, dat men in deze wist na te volgen, en daarom — met hoeveel bezwaren dat ook verbonden was — toch ging men, zonder enige aarzeling, op de eenmaal ingeslagen weg steeds voort.

Tot zover over de voor, kerkherstel belangrijke factoren, ten opzichte van het kerkelijk leven, die men uit de ballingschap meebracht. Letten we thans op die inzake *de leer*.

Hier zijn het voornamelijk twee factoren, die ter sprake komen. Een negatieve en een positieve.

De negatieve is deze, dat men leerde met beslistheid eigen standpunt af te bakenen tegenover andersdenkenden. Met name tegenover Luthers en Anabaptisten.

Van de Rooms en behoef hierbij geen melding te worden gemaakt. Met hen werd de controvers veel meer in het vaderland zelf, in de kerken onder 't kruis uitgestreden, dan in de vluchtelingengemeenten. En dienovereenkomstig kwam — behoudens in een enkel uitzonderingsgeval 1) de verhouding tegenover

1) Eén geval slechts ken ik waarin — in enigszins breder kring dan — in de vluchtelingenkerken de verhouding tegenover de Rooms en ter sprake kwam. Het betrof toen de vraag naar het al of niet geoorloofde van huwelijksluiting voor de Roomse priester.

Zowel te Antwerpen, als te Frankfort en aan de Benedenrijn kwam deze vraag aan de orde. ct. bewijsstuk no. 33; Calv. Oper. Epp. no. 2936, 2987; W. M. V. S. II, D. II, blz. 9. De Gulikse Classe had tegen zulk een huwelijksluiting geen bezwaar: „angezien sulcx een politique saeke is”. Ook Van Haemstede schijnt er zo over te hebben gedacht.

314

hen dan ook slechts zeer spaarzaam, eigenlijk slechts in een der centra, aan de Benedenrijn ter sprake. Maar ook daar betrof het nog niet eens punten van betekenis. Het bleef bij de behandeling van enige vragen omtrent het al of niet geoorloofde van verschillende gebruiken, bijv. bij begravenissen, bij eedzwering; kortom in allerlei gevallen, waarin men aan 't maatschappelijk leven deel moest nemen 1) en daarbij gevaar liep, door 't volgen der oude gewoonten de schijn op zich te laden van instemming met de bijgelovige gedachten, waarmee deze gaandeweg verbonden waren. Maar zover, dat men nu in die strijd ook het eigen standpunt eens wat dieper moest indenken en wat helderder aftekenen, zover kwam het nooit.

Heel anders echter stond de zaak ten opzichte van Luthers en Anabaptisten. Met deze kwam men gedurig in contact en dit moest wel leiden tot een preciseren der onderlinge verhoudingen, een nauwkeuriger doordenken van de punten van verschil en de daaruit voortvloeiende consequenties.

Dit met veel woorden te bewijzen, is wel niet nodig. Voor het toetsen der waarheid van het gezegde ten opzichte der Luthers, denkt ieder terstond aan de zwerftocht van à Lasco en de zijnen langs Denemarken en de steden der Oostzee, en aan al het voorgevallene te Frankfort en te Wezel. En waarlijk leveren deze gebeurtenissen een geschikt bewijsmateriaal. Die zwerftocht langs Denemarken bracht inderdaad niet maar verwijdering tussen de personen van Luthers en vluchtelingen, maar hij bewerkte tevens, dat men tussen de beiderzijds geldende denkbeelden geen overbrugging meer mogelijk achtte; die ook niet meer begeerde 2); zoals hij trouwens in geheel Europa de afstand tussen de Zwitserse en de Wittenbergse

1) Zie bijv. W. 11. V. S. II, D. II, blz. 12 over 't bijwonen van „papistische bruylofften of kinderdoopmaeltijden", blz. 35 over een Roomse begrafenis; Synodabuch S. 533 over de eedsformule: „so help my Gott ende syn h. evangelium".

2) Vooral door de vreemden, zegt, in P380, de Lutherse graaf van Oost-Friesland, is hier tijdens de regering van gravin Anna, de breuk met het Lutheranisme gekomen. cf. Gerretsen Micron Bijlagen blz. X.

315

Hervorming veel vergrootte 1). En het te Frankfort en Wezel voorgevallene eveneens, dwong de ballingen, niet alleen om zich gedurig schrap te zetten in verweer tegen de Luthersen, op de punten die reeds lang aan de orde waren, maar het dreef hen bovendien ook nog tot het trekken van de grenslijnen, ook op tot dusver verwaarloosd terrein. Ik herinner slechts aan 't geen in 1562 te Frankfort in zake de Doop, aan 't geen omstreeks dezelfde tijd en vroeger te Wezel in zake de ceremoniën hij het Avondmaal is voorgevallen.

En met het standpunt tegenover de Anabaptisten, ging het al niet veel anders. Dank zij 't grote aandeel, dat Nederlanders in de Munstersche beroeringen en in al wat daarmee samenhang, indertijd hadden gehad, was omstreeks de helft der 16de eeuw de naam onzer natie niet best geworden. Wie Nederlander was, werd al spoedig voor een aanhanger der gevreesde secte gehouden. Vandaar dat onze vluchtelingen, bijna overal waar ze kwamen, zich eerst dan een vriendelijke behandeling konden veroveren, als ze hun denkbeelden als niet-Anabaptistisch legitimeerden. Zo moesten de hier liggende controversen wel goed worden ingedacht en kon een beslist partij kiezen in deze niet uitblijven.

Het is dan ook niet uitgebleven! In Engeland kwam dat aan de dag in het geval met Adriaan van Haemstede, dat bij de behandeling van Londens Kerk onze aandacht vroeg. En niet minder bleek het ook in de Paltz. Vooreerst in het bekende religiegesprek, dat daar in 1,571, te midden der Frankenthalsche vluchtelingen heeft plaats gevonden, waarbij Dathenus een niet onbelangrijke plaats innam. En vervolgens ook in 't geen deze deed in zake de tweede vraag van zijn Doopsformulier.

Zoals men weet heeft Datheen, in afwijking van de overigens door hem, in zijn aanspraak aan de ouders, gevolgd-Londense formulieren, in die tweede vraag de uitdrukking: „of ghy dit kint een zaedt der Gemeeynten.... bekent te wesen", vervangen door de bekende woorden: „of ghy niet bekendt, dat se [onze kinderen n.l.] in Christo geheylyght syn" 3). Welnu; de

1) 8 December 1555 Schrijft Vermilius aan Calvijn, dat bij zich zeer verblijdt, dat „spec colloquii amicabile deposita et compositione aequabili desporata", Westphal nu maar eens flink heeft aangepakt. Calv. Opera Epp. no. 235? .

2) Zie Protocol, d. i. De gotische handeling des gesprecks te Franckenthal 1571, in Holt vertaling van Gaspar van der Heyden.

3) cf. Gobius du Sart blz. 139. De Forma ac Ratio spreekt van: „semen nostrao huius ecclesiae".

316

reden dezer verandering kan m. i. wel geen andere zijn geweest, dan om het Gereformeerd beginsel duidelijk en klaar tegenover dat der Anabaptisten af te bakenen 1). Tegen de betekenis van die Londense uitdrukking kan Datheen immers geen bezwaar hebben gehad; betekende deze toch — mits goed opgevat — eigenlijk niets anders, dan de woorden, die hij ervoor heeft in de plaats gegeven. Zijn bedoeling moet een andere geweest zijn. Al was het dan in enigszins anderen zin, toch kon een Anabaptist, evengoed als een Gereformeerde, belijden dat de kleine kinderen der gelovigen het zaad der gemeente vormden. Maar hij kon niet toestemmen, dat ze — hoezeer nog niet eens het verschil wetend tussen hun rechter- en

linkerhand — toch reeds moesten gehouden voor gelovigen, Jezus toebehorend en daarom recht hebbend op de Doop 2). En daarom was, om goed te doen zien waarop het aankwam, een uitdrukking vereist, die speciaal op dat punt de nadruk legde.

Ten slotte is ook in de geschiedenis van het Oostfriesche emigratiecentrum zichtbaar, dat de omstandigheden leidden tot een dieper inzicht van de verhouding, waarin men tot de Anabaptisten stond. Hier zelfs nog op een bijzondere manier. De onderlinge aanraking bracht hier niet alleen zuiverder kennis van de punten, waarin men verschilde; maar opende tevens het oog voor dingen, die men niet dan tot zijn schade had kunnen verwaarlozen. Bij het religiegesprek, dat in 1578 te Emden werd gehouden tussen Acronius en Van Ceulen, bleek het eerste 3). Het tweede deed zich reeds veel vroeger merken, toen à Lasco — gelijk we zagen — juist vooral om sterker te staan tegenover de Anabaptisten, tot de instelling van een presbyterium kwam en tot de invoering van kerkelijke tucht.

Is hiermee genoegzaam op de negatieve factor gewezen, dan volge thans nog iets over de positieven.

Het best leren we dezen m. i. kennen door na te gaan, welke

1) Wellicht uitte 't zelfde streven zich ook reeds in de editie der Londense liturgie van 1566,- waarvan Wingius — die herdrukte „alleen enige woorden en schrijfwijzen tot meerder klaarheit verandert hebbende" — de woorden „een zaadt der gemeeynten" verving door „een geloivich saadt." vgl. Le Long: Kort verhaal van de Oorsprong blz. 76.

2) Zie van. bovengenoemd Protocol van het Frankenthals gesprek blz. 516 vv., waar Datheen met nadruk de heiligheid der kinderen van de gelovigen verdedigt (bijv. blz. 517), en de Anabaptisten beweren, dat die kinderen wel 't Rijk Gods toekomt, maar niet de Doop, wijl ze wel zalig maar niet heilig zijn (bijv. blz. 535, 546 vv.).

3) Zie Protocol d. i. alle handeling^o des gesprecks tot Emden in Oostfriesland met de Wederdoperen, die hen Vlamingen noemen, gehouden. Emden 1579.

317

Hervormers onder onze vluchtelingen de meesten invloed hebben geoefend. Het waren er drie: à Lasco, Bullinger en Calvijn. Dat Lasco's invloed sterk in onze emigrantenkerken heeft gegolden, weerspreekt niemand; en het is inderdaad dan ook uiterst duidelijk. In Londen dankte men in de eersten tijd uitsluitend aan hem en aan zijn beide beste vrienden en geestverwanten, al de leerboeken, die men er had 1). In Oostfriesland gaf hij in dogmaticis de toon aan, zowel vóór het jaar 1550, als na 1554 2). En eveneens kwam men aan de Benedenrijn en in Frankfort en de Paltzische vluchtelingenkerken onder de inwerking zijner denkbeelden; dank zij de verspreiding ook in die streken, van zijn Forma ac Ratio met al haar liturgische formulieren. Ja. zó ver ging die invloed, dat hij zelfs niet verdween, toen in later jaren menig van die Lasciaansche geschriften door andere boeken werd vervangen. Hij hield toen alleen op zich direct te doen gevoelen. Indirect bleef hij, door onzen Heidelbergse Catechismus en de Datheense liturgie heen, nog lang; ja tot op de huidige dag, ten voordele der kerken van ons vaderland zijn kracht oefenen 3).

Evenzeer staat vast, dat ook Bullinger machtig op de denkbeelden onzer emigranten heeft ingewerkt. Allereerst alweer door de Heidelbergse Catechismus; de opstellers van dit voor Nederland zo betekenisvolle leerboek betuigden het zelf, dat ze voor de samenstelling ervan niet weinig aan Zürich hebben te danken gehad 4). Maar daarnaast is nog menig ander middel te noemen. Wel zijn — voor zover we weten — slechts een tweetal voormannen van de emigratie met Zwingli's opvolger in persoonlijke aanraking geweest, n.l. alleen Micron en Utenhove 5), maar dat bewijst niets. Tal van anderen onderhielden met hem een min of meer drukke correspondentie, en bovendien was er — men behoeft er het tweede hoofdstuk van

Van 't Hooft's proefschrift 5) maar op na te lezen, om er van te worden overtuigd — bovendien was er een nog veel breder kring van personen, die hij door zijn

1) Door Pijper Utenhove blz. 84, 85 wordt de voorstelling gegeven, als ware er ten opzichte van het Avondmaal, tussen à Lasco en de Londense kerkenraad verschil geweest. Gooszen brengt hier echter, m. i. terecht, bezwaar tegen in. Heid. Catech. blz. 57 no. 1 cf. trouwens ook Pijper zelf Utenhove blz. 85 n. n

2) Vgl. 't geen hij zelf vertelt Calv. Opera Epp. no. 2125.

3) cf: Gooszen Heid. Catech. blz. 56 vv.; Lang: Der Heid. Cat.; Gobius du Sart blz. 120.

4) Gooszen Held. Catech. blz. 31.

5) Van 't Hooft blz. 126.

6) Van 't Hooft: De theologie van Heinrich Bullinger, in betrekking tot de Nederlandse Reformatie 1888; aldaar blz. 96 vv.

318

geschriften heeft gesticht, en in de kennis der waarheid niet weinig bevestigd. Reeds omstreeks 1546 behoorden de Nederlanders onder de beste afnemers zijner werken, die bij de bekenden Zürichschen uitgever Froschauer verschenen 1). En in de bibliotheken der vluchtelingenkerken stond menig exemplaar van het „Huyshoeck", om, als bij afwezigheid van een dienaar des Woords door een der ambtsdragers een predicatie moest worden voorgelezen, daaruit te voorschijn te worden gehaald 2).

Ten slotte vinden we in de vluchtelingenkerken ook invloeden van Calvin. Trouwens, hoe kon het anders! Gelijk we in het algemeen overzicht der emigratie reeds hebben gezien, werd in de Zuidelijke provinciën al omstreeks 1540, in de Noordelijke omstreeks 1555, sympathie voor de denkbeelden van de Geneefse hervormer gevonden; in beide landsdelen derhalve eer de grote emigratie vandaar begon. En a priori is dus reeds zeer waarschijnlijk te achten, dat later ook onder de emigranten aanhangers van die denkbeelden te vinden moeten zijn geweest.

Maar we behoeven bij waarschijnlijkheidsredeneringen niet eens te blijven. Er zijn feiten. Ik herinner aan de talrijke adviezen uit Genève, waarvan in de loop dezer studie reeds sprake was. Niet minder aan hetgeen op de Emden synode in 1571 ten opzichte der leer werd besloten: aansluiting aan de Confessio Belgica, de belijdenis der Franse kerken, de Geneefse Catechismus en de Heidelbergse, aan vier stukken, waarvan er drie omnium consensu geheel de Geneefse stempel dragen; terwijl het vierde -- hoe verschillend men overigens ook over de grenzen van Calvijns invloed daarop moge denken - toch in geen geval geheel buiten die invloed om is ontstaan. En er is nog meer. Als op nieuwjaarsdag van 1567 gelovigen uit Antwerpen te Emden klachten komen indienen, over het gedrag en de denkbeelden van de Oostfriesse Kerk, en een van die klachten luidt dat wij — zegt men in Emdens notulen — „in loco predestinationis contra Calvinum sentiremus multi", laat men zich die beschuldiging volstrekt niet aanleunen, maar spreekt van zich af en doet — bij monde van zekere Vischer de aanklagers genoeg; „Vischerius coram

1) Van 't Hooft blz. 97.

2) Zie — behalve het hij de behandeling der Kerk van Emmerik genoemde — ook W. M. V. S. II, D. II, blz. 68 en wat in het protocol der Frankfortse vluchtelingengemeente, sub 23 Maart 1578 te lezen staat: „Daerentussen zal Jacob Daille de toecommenden Sondach leren in het huysboeck".

319

plene satis respondit" vertellen de kerkenraadsprotocollen 1). Als Utenhove in 1550 Calvin opwekt, om eens een van zijn geschriften aan koning Eduard van Engeland op te dragen, vertelt hij in zijn brief er bij, dat alle vromen in dat land zeer op Genève's reformator zijn

gesteld 2).

En ten slotte — om met nog één, zeer duidelijk sprekend bewijs te eindigen - als Calvijn de 1ste Januari van 1555 een brief richt tot Petrus Martyr Vermilius, deelt hij daarin niet minder mee, dan dat à Lasco zich bij hem heeft beklagd, „se ab adversariis odiose mea autoritate premi" , dat zijn tegenstanders hem veel last veroorzaakten, door zich te beroepen op het gezag van Calvijn 2).

Staat derhalve zo vast, dat Calvijn, Bullinger en à Lasco de drie mannen zijn geweest, die op onze vluchtelingenkerken de grootste invloed hebben geoefend, dan kan thans, ter kenschetsing van de in die kerken geldende denkbeelden, en dus ook van de winst, die de Nederlandse kerkreformatie ten opzichte van de leer van haar ontving, een aanvankelijke conclusie worden getrokken; aldus luidend: dat in de ballingschap die Nederlandse kerkreformatie beslist partij heeft gekozen voor de Zwitserse Hervormingsrichting, voor het Gereformeerd Protestantisme.

Een aanvankelijke conclusie! Want we zijn er hiermee nog niet. Het begrip „Gereformeerd Protestantisme" is geen „einheitlich" begrip. Het is in zekeren zin de naam van een genus, waaronder verschillende species behoren, of nog liever: het is de aanduiding van een beginsel, dat verschillende nuances heeft. En er dient derhalve thans ook nog te worden gesproken over de vraag, hoe het met die nuanceringen in onze vluchtelingenkerken stond.

Gemakkelijk is dit niet. Vooral hier liggen voetangels en klemmen. Ten eerste zijn zulke verschillen van overtuiging en theologisch inzicht, als waarom het hier gaat, dikwijls uiterst moeilijk te constateren 4). Vervolgens doet, vooral op dit terrein, zich zo licht de persoonlijke mening van de geschiedschrijver te veel gelden, en werkt — bewust of onbewust — zo spoedig de zucht om de nuance, waarvoor men zelf het meest gevoelt, te adelen, door haar diep in het verleden haren oorsprong te geven.

1) E. K. P. sub 1 Jan. 1567.

2) Calv. Opera Epp. n°. 1399.

3) Calv. Opera Epp. 2089.

4) Een voorbeeld: Mensinga blz. 245 maakt het Londens Avondmaalsformulier er een verwijt van, dat het — meer nog dan dat van Calvijn — Jezus lijden en dood verwaarloost. En de Gooszense school acht het daarentegen juist Bullingeriaans.

Terwijl daar ten derde in het onderhavig geval, waar we met de 15de eeuw ons hier bezighouden, nog een bijzonder bezwaar bijkomst. Dit n.l., dat we in de theologie van die tijd niet te doen hebben met een stroom, die — in de vlakke gekomen — zich een duidelijk waarneembare en vast begrensde bedding heeft uitgegraven; maar met de bergbeek, die schuimend over en tussen de rotsen vloeit, en wier gang daarom bijna niet is aan te geven. Wat Gierke noemt 1): „der Fehler vieler Rechtshistoriker", dat ze „in de Bestreben eis möglichst bestimmtes Zustandsbild der Vergangenheit zu geben, in die flüssige Staats,- und Rechtsbildung der germanischen Vorzeit die scharf formulierten Kategorien des modernen juristischen Dogma's inleggen", „das, wie eis vollendetes Kunstwerk in festen Urrissen gezeichnete Bild" nu voor het ware houden, vergetend dat de rechtsgeschiedenis „vor allem Geschichte ist, die es mit de Werden des Rechts zu thun hat", en dat ze daardoor „die schwierigere Aufgabe möglichster Annäherung an das Wesen der Entwicklung, zu Gunsten der ansprechenderen Zeichnung einer Anzahl von Zustandsbildern" verwaarlozen, dat alles is een fout, waarvoor mutatis mutandis, ook op het onderhavig theologisch gebied wel mag worden gewaarschuwd.

Evenwel, hoe groot ook deze bezwaren zijn, hoezeer ze ons ook nopen tot dubbele voorzichtigheid, toch ontslaan ze ons niet van de verplichting, om in deze een oordeel te vellen. Intussen kunnen we daartoe echter nog niet terstond overgaan. Vooraf is een kort overzicht nodig van de denkbeelden van de Leidse oud-hoogleraar Gooszen, met wie we op dit punt telkens in aanraking komen.

De eerste, die in de Gereformeerde Hervormingsrichting tussen verschillende stromingen onderscheidt, is Gooszen niet. Meer dan eens zelfs, werd reeds vóór hem iets dergelijks gedaan. Heppe bijv. nam, naast de invloed van Calvijn, ook inwerkingen aan van een andere, z. i. meer Melanchthoniaanse stroming 2).

Ypey en Dermout verschenen ten tonele met hun bekende hypothese aangaande een Zwingliaansche schakering 3). Maar beide deze

1) Gierke: Das Deutsche Genossenschaftsrecht B. II, S. 5; cf. ook Gooszen Heid. Catech. blz. 134.

2) Heppe: Dogmatik des Deutschen Protestantismus im 16en Jahrhundert B. I 1857 S. 139 vv.

3) In hun Geschiedenis der Hervormde Kerk D. II. blz. 162-164; cf. kant. blz. 67 vv.

321

opinions bleken, bij het licht der feiten, niet te handhaven 1), en thans is dan ook alleen Gooszens voorstelling aan de orde van de dag 2).

Zie ik goed, dan staat deze auteur vrij sterk onder de invloed der denkbeelden van de Harnacksche school. Zijn theorieën althans doen in vele opzichten denken aan de bekende constructie, die de grote Berlijner van de dogmenhistorische ontwikkeling van de theologie der eerste eeuwen heeft ten beste gegeven. Zoals deze in de gedachtewereld van het Mattheus- en Marcusevangelie het oer-Christendom ziet, en in de Paulinische reflectie een verbastering daarvan, zo verheerlijkt Gooszen een bijbelschoteriologische richting – die voornamelijk op het verbond let, door God met de mens gesloten; en wier kenmerk eenvoud, mildheid en diep religieuze zin is — ten koste van een intellectualistisch-speculatieve, die het raadsbesluit Gods en de praedestinatatie op de voorgrond dringt, streng en strak is, en door duistere redeneringen en gewaagde consequenties het schoonste van het Protestantisme niet tot zijn recht laat komen.

De eerste dezer beide richtingen noemt hij dan naar Bullinger, de tweede naar Calvijn. Niet alsof — ook volgens Gooszen — die betiteling geheel op zou gaan. Calvijn heeft evengoed, om zo te zeggen, „Bullingeriaanse” elementen, als Bullinger „Calvinistische”.

De Züricher Hervormer verwerpt volstrekt de praedestinatatie niet. En omgekeerd gaat het evenzo: de leer van het Verbond is ook wel degelijk bij Calvijn te vinden, zelfs zijn door haar de schoonste bladzijden van diens Institutie ingegeven 3). Maar niettemin mag toch de scheidslijn wel getrokken tussen de personen der beide Hervormers. Want — en dit is zeker wel een der zwakste punten van de gehelen bouw — het genoemde verschijnsel komt alleen uit inconsequentie voort. Waar Calvijn „Bullingeriaans” is, en op het Verbond wijst, is hij eenvoudig

1) Gooszen Heid. Catech. Inl. blz. 151 n. x; II. G. Kleyn in Theol. Studiën 1883 blz. 330. Heppe zelf verliet in zijn: Geschichte des Pletismns eind der Mystik in der Reformirten Kirche 1879 S. 205 ff., zijn Melanchthoniaanse hypothese voor de Zurichische, Bullingeriaanse Ze is te vinden in zijn twee, reeds aangehaalde boeken: De Heidelb. Catech. 1890 blz. 149 vv.; De Heid. Catech. en het boekje van de breking des broods 1893 blz. 399 vv.; en in een paar artikelen in het tijdschrift „Geloof en Vrijheid”, Bijdrage tot de kennis van het Gereformeerd Protestantisme in Jrg. x887 Max. 505 vv. en Nog eens een tertium genus? in Jrg. 1894 blz. 530 vv.

3) Gooszen: Breking des broods blz. 411 n. 2, 414. Over de verbondsleer van Calvijn, zie Van de Bergh: Calvijn over het Genadeverbond 1879.

ontrouw aan zijn eigen systeem; evengoed als Bullinger, wanneer hij zich „Calvinistisch" uit 1).

En hoe is volgens deze Gooszense opvatting nu de verhouding van de invloeden dezer twee richtingen in onze vluchtelingenkerken? Dat is spoedig gezegd. We hebben slechts te vertellen, dat zij - de genoemde controversen nu door geheel het Gereformeerd Protestantisme van die tijd doortrekkend — aan de zijde van Bullinger zowel à Lasco, als ook de oorspronkelijke Nederlandse Reformatie plaatst 2), om terstond bij ieder het vermoeden te doen rijzen, dat zij die bijbelsch-soteriologische richting veel sterker onder de emigranten vertegenwoordigd acht, dan de Calvinistische. En zo is het dan ook inderdaad.

Beide vluchtelingencentra, waarover zij enigszins uitvoerig spreekt, zowel de Londense Kerk als de Kerken in de Paltz, staan volgens haar geheel aan de zijde van Bullinger 3). Wel ontkent zij niet, dat ten slotte de Calvinistische richting hier toch de overhand kreeg; maar dan toch nooit dan onder protest en met reactie van de andere, nooit anders dan als een exotische plant, die in dit Hollands paradijs van. Evangelische mildheid slechts met moeite is kunnen worden ingebracht, en er nooit heeft thuis behoord 4).

Wat van dit alles te denken?

Dat er tussen de drie genoemde Hervormers, à Lasco, Calvijn en Bullinger, op meer dan één punt enig verschil heeft bestaan, kan niet worden ontkend, Dit is niet alleen uit hun dogmatische geschriften thans nog op. te maken; maar ook uit hun brieven blijkt, dat ze dat zelf zeer goed hebben gevoeld. Daarop te hebben gewezen is zeker verdienstelijk van Gooszen geweest. Maar hij hechtte aan die verschillen veel te veel waarde.

Wat het onderscheid tussen Calvijn en à Lasco betreft, dit kwam het duidelijkst aan de dag bij de beschouwing van het Avondmaal en van de predestinatie 2). Nauwkeurig te zeggen, hoe a Lasco over de predestinatie dacht, is niet gemakkelijk.

1) Gooszen Heid. Catech. blz. 154 n.; blz. 156 vv. cf. ook Van 't Hooft blik.. 219. Een van de voornaamste inconsequenties, die Gooszen bij Bullinger ziet, is ook des laatsten opvatting van de Triniteit en van de Satisfactie. Anders denkt op dit punt zijn voornaamste leerling Van 't Hooft. cf. Gooszen Heid. Catech. blz. 154 n. 1.

2) Van 't Hooft blz. 130 vv., 156 vv.; Gooszen Heid. Catech. blz. 153. Breking des broods blz. 341 V17.

3) Over Londen zie Van 't Hooft bidt 157 vv.; over de Paltz cf. Gooszen Breking des broods blz. 367 vv.

4) cf. 't artikel in Geloof en Vrijheid 1894 blz. 530 vv. aan 't slot.

5) d. hierbij: Rutgers Calvijns invloed blz. 60 n. 19.

323

Calvijn schreef dienaangaande ergens: [à Lasco] „sibi repudiare permittat quae ex scripturis de gratuita Dei praedestinatione tradimus" 1).

Maar zeer de vraag is hoe dit moet worden opgevat. Dat à Lasco geheel de praedestinatie zou hebben verworpen mag er niet achter gezocht. Andere uitdrukkingen van hem verbieden dit 2).

Maar zoveel is dan toch zeker: met Calvijn's strenge opvatting der praedestinatie ging à Lasco niet geheel mee. Tot het eind van zijn leven toe, schijnt hij tot een vrij universalistische opvatting van het heil geneigd te hebben. Zo zeer dat Bullinger en Melancthon er zZelfs bezwaren tegen hebben gemaakt 3).

En wat aangaat het eigenaardige van de opvatting van de Poolse Reformator, ten opzichte van het Sacrament van het Avondmaal, dit bestond hierin, dat hij de inzettingswoorden: „dit is

Mijn lichaam" wilde doen zien, niet op het brood zozeer, als op geheel de actio der breking, zegening en uitdeling daarvan 4).

Niet zo onbetekende verschillen dus. Men was zich daarvan bewust; beiderzijds, maar vooral toch te Genève. En desniettegenstaande, terwijl bovendien bij Calvijn nog bezwaren bestonden tegen de wijze van optreden van de Pool 5), toch heeft geen dezer twee mannen er ooit aan gedacht, de ander te beschouwen als niet geheel en al medestander. à Lasco is zeer gesteld op het oordeel van Calvijn over de werken, die hij schrijft 6); hoewel hij weet het niet geheel met hem eens te zijn, heeft hij toch nooit iets kwaads gezegd, 't zij van de naam, 't zij van de geschriften van de Geneefse Hervormer 7).

Als er in Frankfort een colloquium zal moeten gehouden met de Luthersens — dus juist over het Sacrament, over het punt waarop men verschil van gevoelen heeft — dan staat het niettemin voor à Lasco vast, dat onder de mannen, die voor medewerking daarbij als het ware zijn aangewezen, ook Calvijn behoort 8). En deze zijner-

1) Calv. Opera Epp. 2089.

2) In Antwoord 45 bijv. van de Emders Katechismus spreekt hij van de „Kercke alder Gemene der utherweelden". Lasco Opera T. II, p. 521. Vgl. ook Trigland Kerckelijke Geschiedenissen 1650 blz. 131 VV.

3) Cf. Dalton à Lasco S. 258; Calv. Opera Epp. no. 2089, 2142.

4) Calv. Opera Epp. no. 2089.

5) Beurtelings was Calvijn bevreesd, dat à Lasco te streng zou zijn; en dat hij zich te licht zou laten meeslepen cf. Calv. Opera Epp. n°. 1415, 2640, 2744.

6) Calv. Opera Epp. no. 1432.

7) Calv. Opera Epp. 1750. Dit geldt ook de Consensus Tigurinus. Hoewel à Lasco er wel enige dingen gaarne in veranderd wilde hebben, spreekt hij toch de wens uit, dat velen hem zullen tekenen, Calv. Opera Epp. n°. 1432, 1445.

8) Calv. Opera Epp. no. 2423.

324

zijds — hoewel hij in een brief aan Martyr Vermilius het uitdrukkelijk heeft verklaard, dat hij zich nooit in à Lasco's „loquendi formas" aan gaande het Avondmaal zou kunnen vinden en diens standpunt ten opzichte der praedestinatatie niet geheel voor zijn rekening neemt 1), - - heeft 'toch evenmin ooit geweigerd, door zijn gezag de invloed van het spreken en handelen van zijn ambtgenoot zoveel mogelijk te versterken 2). Men meende in de Geneefse kring te zien, dat het verschil met à Lasco hem vooral daarin zat, dat het de Pool aan genoeg dogmatisch inzicht schortte; meer dan aan de goeden wil, om aan de hand der Schrift zijn denkbeelden op te bouwen 3). En zo was het ook à Lasco's kracht lag op het gebied der kerkregering, veel meer dan op dat der dogmatiek. En hij is dan ook geëindigd — althans in zake het Avondmaal — geheel tot Calvijns standpunt over te gaan 5).

Enigszins anders stond het met 't onderscheid tussen Calvijn en Bullinger. Tot op zekere hoogte was dit groter. In zoverre althans, als Bullinger — al lag ook zijn kracht niet het meest op het terrein der wetenschappelijke dogmatiek, maar meer op dat der praktijk 6) — beslist doorzag waar het om ging, in zijn afwijken van de denkbeelden van Calvijn. Maar aan de anderen kant was het verschil toch tegelijk ook weer geringer.

Bullinger en à Lasco, hoe ook persoonlijk zeer bevriend, — „Simplicitatem tuam amavi semper" en „mihi placuit etiam ... tua", schrijft de laatste eens aan de eerste 7) — hoe ook in vele opzichten verwante geesten — reeds in 1545 bericht à Lasco aan Bullinger: „Afficior ita erga vestram Ecclesiam ut erga nullam fere aliam magis" — waren 't toch met elkaar niet geheel eens. Bullinger stond veel dichter bij Calvijn dan à Lasco

Allereerst in zake de Avondmaalsbeschouwing. Meer dan eens spreekt de Poolse Reformator het in zijn brieven naar Zürich uit, dat hij — hoewel in hoofdzaak wel met de opvattingen van de Consensus Tigurinus instemmend — toch liever enigszins andere woorden gebruikt, om uit te drukken wat hij van de zaak denkt,

- 1) Calv. Opera Epp. no. 2089.
- 2) Calv. Opera Epp. no. 2475.
- 3) Calv. Opera Epp. n°. 2083.
- 4) Cf. hierbij K. Hein: Die Sacramentslehre des Johannes à Lasco 1904.
- 5) Vgl. Friedländer Beitrage S. 207; Egli Zur Erinnerung an Zwingli's Nachfolger Heinrich Bullinger, in Zwingliana 1904 n°. II S. 424 fr.
- 6) Lasco Opera Epp. no. 23.
- 7) Lasco Opera Epp. no. 30.

325

dan men te Zürich pleegt te doen 1). Zulk een verschil bestond er nu tussen Bullinger en Calvijn niet, Reeds in het begin der emigratieperiode, in 1549, vonden deze twee mannen in de genoemden Consensus uitdrukkingen, waarmee ze beiden zich verenigen konden. Wel zegt Gooszens, dat dit feitelijk toch niet het geval was, dat de Consensus slechts het verschil bedekte, maar het niet oploste, dat Bullinger in 1557 en volgende jaren dit zelf heeft ingezien 2), maar ik geloof niet dat dit juist is. Als de Consensus gesloten is, komt het gerucht op, dat Calvijn door er zijn naam onder te zetten, tot de leer der Zürichers is overgegaan 3).

Hoe had dit kunnen gebeuren, tenzij in vele opzichten aan het gevoelen van Bullinger was tegemoet gekomen, en de reden voor dezen dus ook vervallen, om zich door de uitslag der gehouden besprekingen later teleurgesteld te gevoelen. Wat Zürichs Hervormer over het stuk in kwestie in 1549 aan Utenhove schreef: „non putamus vel Bernenses vel alios viros quicquam in veritate tam clara damnatos" 4), zal ook later zijn mening zijn gebleven. En hoe stond het ten opzichte van de praedestinatie? Ook daarin gingen Bullinger en à Lasco niet accoord. à Lasco — als we zagen. — verschilde, hoe bezwaarlijk het dan ook bleek dit verschil te bepalen, toch in allen gevalle materieel van Calvijn, en dit deed Bullinger niet. De Schriftuurlijkheid van Calvijns inzicht durfde deze niet te ontkennen 5), hij vond 't alleen minder geschikt veel over dit punt te praten. Uit vrees God tot auctor peccati te maken, drong hij het probleem der voorbeschikking vanzelf enigszins op de achtergrond 6).

Om die reden is hij later door de Remonstranten wel eens voorgesteld als een van hun voorlopers; maar dat toch ten onrechte 7). Neen, Calvijn en Bullinger verschilden alleen in de kijk, die ze op de dingen hadden; in de methode, die ze volgden bij de opbouw van hun gedachtewereld. Calvijn werd, zowel door de te Genève op de voorgrond staande controvers met de Roomsens, als door de aandrang van zijn naar helder doorzicht strevende

- 1) Calv. Opera Epp. no. 1432, 2225.
- 2) Zie 't art. in Geloof en Vrijheid 1894 sub IV.
- 3) Vgl. Ruchat Réformation de la Suisse 'r. V p. 376-380.
- 4) Hessels Archivnm T. II, no. 8 § 5.
- 5) Zie een sterk voorbeeld daarvan — al wurgt hij de ter sprake gebrachte mening dan niet gezegd, dat Calvijn haar aanhangt — Schweizer Die Protest. Centradogmen te Halfte, 1851 S. 273.
- 6) cf. Calv. Opera Epp. n°. 1559.
- 7) Vgl. hierbij Van 't Hooft blz. zo; vv.

326

Romaanse geest, en door geheel de richting van zijn, aan de beste Universiteiten van Europa geschoolde persoonlijkheid. Calvijn werd vooral gedreven tot het zoeken van eenheid van

theocentrische levens- en wereldbeschouwing. Bullinger had daaraan niet zoveel behoefte. Opgevoed aan de Benedenrijn, waar de bakermat was geweest der beweging van *de broeders des gemenen levens*, de mannen der praktische devotie, bleef hij geheel zijn leven iets van het stempel van die richting dragen. Bovendien was hij door persoonlijke aanleg van scholastiek denken nogal afkerig. Terwijl ten slotte ook de controvers, waarin men te Zürich vooral leefde, die met de Anabaptisten, niet zal hebben nagelaten mede op zijn wijze van zien invloed te oefenen. Zoals Luther ook indertijd, juist door de aanraking met die secte, er toe was gekomen, om van een meer theoretische beschouwing tot een meer historische en uitwendige, van de leer van een verborgen, tot die van een in Christus openbaren God over te gaan 2), zo zal ook Bullinger uit die controvers tot de voorliefde voor zijn verbondstheologie zijn gekomen.

Noch Calvijn, noch Bullinger, noch de Genèveers, noch de Zürichers, beschouwden dan ook het onderscheid tussen de beide Reformatoren als principieel. Dit blijkt vooral uit de geschiedenis van de twee stukken, die dan door Gooszen c. s. als bij uitstek Bullingeriaans worden genoemd, uit die van de Heidelbergse Catechismus en de Confessio Helvetica alter.

In hetzelfde jaar dat de Heidelbergse Catechismus verschijnt, geeft tevens — n. b. De „Bullingeriaan” Ursinus — een Duitse vertaling in het licht van de Catechismus van Calvijn. Wel verzwijgt hij in die uitgave — ter voorkoming van eventuele moeilijkheden, om de Duitsers niet af te schrikken — zowel de naam van de uitgever, als die van de stad van herkomst, Genève?); maar dat verandert toch aan het feit niet, dat hij voor zich van een enigszins beduidend verschil in opvatting tussen zijn werk en dat van Calvijn niets wist. En 't zelfde geldt ten opzichte van de Confessio Helvetica posterior; ook dienaangaande was er van principiële disharmonie tussen de Geneefse richting en de Zürichsche geen sprake. Als in Februari 1564 deze belijdenis verschenen is, maakt Beza opzettelijk een reis naar Zürich, om

1) Vandaar wellicht ook Bullingers ingenomenheid met Petrus Ramus, in die tijd de Anti-Aristoteliaan bij uitnemendheid. Hautz: Geschichte der Universität Heidelberg B. II, S. 55. 2) Zie Bavinck „Calvinistisch en Gereformeerd” in de Vrije Kerk Febr. 1893.

3) cf. Gooszen Heid. Catech. blz. 149 n. 1.

327

daar te gaan zeggen, dat men het te Genève geheel met de inhoud van het stuk eens is 1).

In zekeren zin — al erkent hij dat natuurlijk niet — stemt Gooszen zelf toe, dat tussen Bullinger en Calvijn slechts een verschil in methode heeft bestaan. Immers hij vereenzelvigd het onderscheid tussen deze beide mannen met dat tussen infra- en supralapsarisme 2); en dit verschil is er beslist slechts een in methode. Men staat op de ene of op de andere zijde, al naar men meer de nadruk legt op de eenheid van het decreet Gods, of op Zijn absolute heiligheid. Terwijl bovendien de infralapsariër evenmin de supralapsarische lijn kan missen bij de beschouwing van de val der engelen, als de supralapsariër de infralapsarische bij het vasthouden aan de menselijke verantwoordelijkheid en de barmhartigheid Gods.

Dat — zoals Gooszen beweert — het infralapsarisme specifiek oncalvinistisch zou zijn 2), is een geheel onjuist beweren. De Confessio Belgica — 't stuk dat dan juist tegenover de Heidelbergse Catechismus wordt gesteld, als het beslist-Calvinistische tegenover het Bullingeriaanse — spreekt geheel infralapsarisch 4).

Ja nog sterker, de Confession de Foi, die de Franse Gereformeerde Kerken in 1559 hebben opgesteld, die ze bijna letterlijk hebben overgeschreven van het concept dat Calvijn hun zond, die Confession de foi van 1559 doet het evenzeer 5).

Ten punt dient nu ten slotte nog te worden besproken. Waar er dan zulke schakeringen inderdaad hebben bestaan; waar bovendien - uit de ons gebleken aanwezigheid van zowel à

Lasciaanse en Bullingeriaanse, als Calvinistische invloeden in de vluchtelingenkerken — de gevolgtrekking voor de hand ligt, dat die schakeringen ook — en dat dan van de beginne af aan — in die Kerken te vinden moeten geweest zijn, doet zich

1) Ruchat Réformation de la Suisse T. VII, p. 103.

2) cf. Gooszen in Geloof en Vrijheid 1894 blz. 530 vv. sub. III.

3) Gooszen Heid. Catech. blz. 161 n. r; cf. ook Van 't Hooft blz. 212.

4) In artikel 16.

5) cf. E. F. K. Muller Die Bekenntnisschriften der Reformierten Kirche 1903 FATA. S. XXXIII; H. R. E.' in voce Prädostination. — Gooszens beschouwing vond reeds meer dan één tegenstander. Van Toorenenbergen (in Theolog. Studiën 1890 blz. 320 vv.) en Bavinck (in de Vrije Kerk 1893 Febr. aflev.) bestreden haar in 't algemeen Lang Der Heidelberger Katechismus 1907 Einl. S. LXIII en C weerlegde haar ten opzichte van het theologisch karakter van de Heidelbergse Catechismus; Rutgers Calvijns invloed blz. 58 vv., 123 vv. ten opzichte van de denkbeelden van Micron, Utenhove, Ursinus en Olevianus. Vgl. ook wat hiervoor werd gezegd over de tuchtstrijd in de Paltz en over de „fractie penis”.

328

eindelijk de vraag nog voor, in welke verhouding ze daar dan zijn voorgekomen.

Voor zover ik zien kan, hebben in de eerste jaren der emigratieperiode de denkbeelden meer naar de zgn. soteriologische richting geneigd, dan naar de speculatieve. Niet omdat men bewust gekozen had voor het éne standpunt, in onderscheiding van het andere; maar geheel vanzelf, overeenkomstig het karakter van alle historische ontwikkeling, kwam een beweging als die der Reformatie, voortvloeiend uit de religieuze behoefte naar heilszekerheid, als ze is geweest, in de aanvang meer praktisch, meer in een antropologische vorm op. Voor het zoeken van een dieper en meer systematisch doorzicht in de Openbaring, ontbrak haar in die eerste jaren — door de vervolgingen — de rustige gelegenheid, en — dank zij haar jeugd — de behoefte niet alleen, maar evengoed ook de voldoende denkkraft. Zo is de toestand echter niet gebleven. Op den duur heeft de meer specifiek-Calvinistische nuance de overhand genomen. Ook dit geheel en al volgens een normale, natuurlijke ontwikkelingsgang.

Toen de Reformatie wat ouder werd, moest onder haar aanhangers de behoefte wel opkomen, om bij de heilszekerheid ook heilsklaarheid te hebben; om meer objectief de Openbaring te verstaan. En zo kwam er vanzelf aansluiting bij het Calvinisme. Want, al komen de denkbeelden van die richting op menig punt in botsing met de onwilligheid der menselijke natuur, om eigen kleinheid te erkennen, toch vinden ze aan de anderen kant hij het door Gods Geest verlichte, herboren bewustzijn gemakkelijk ingang, wijl ze logisch zijn gededuceerd uit de H. Schrift en voortvloeien uit een dieper verstaan van het werk, dat God voor en in de gelovigen werkt.

Daarnaast is echter ook steeds die andere richting in onze Kerken haar invloed blijven oefenen. Niet door de mannen, die men van latitudinaristische zijde zo gaarne verheerlijkt, de voorlopers van het Remonstrantisme; maar door hen, die — hoewel in 't werk des heils het begin daarvan geheel aan de zijde Gods stellend — toch meer dan op de praedestinatatie, de nadruk leggen op het Verbond 1). Het feit is niet alleen niet te ontkennen, maar valt ook niet te betreuren. Integendeel! De Goddelijke waarheid is wel één, alzijdig en zonder tegenstellingen, maar de openbaring

1) Aan dezer mannen invloed zal het dan bijv. te danken zijn geweest, dat in 1585 aan Coolhaes werd toegestaan, bij zijn instemmen met de geloofsbelijdenis een uitzondering maken voor artikel 16. Brutel de la Rivière Moded blz. 110.

329

ervan — zich aanpassend aan de beperktheid van menselijk denken — is vol tegenstrijdigheden, onverzoend en onverzoenbaar. Elk denker kan daarvan maar één zijde vatten. En daarom: hoe meer van die betrekkelijke eenzijdigheden - mits op de gemeenschappelijke basis der gebondenheid aan de Schrift - zich in het leven der Kerk openbaren, hoe beter het is. Uit de samenwerking van allerlei instrumenten en de klank van tal van tonen volgt het, door zijn volmaaktheid, de componist 't meest erend klankeffect.

Zo gaat het ook in dit opzicht. Al zong gaandeweg de Calvinistische richting de boventoon, daarnaast was toch ook de inwerking van andere mannen nodig, om het akkoord vol en diep te doen zijn, en lof te doen brengen aan Hem, die in alle menselijk gebeuren de eer vergroot van Zijn geprezen Naam; in de geschiedenis Zijner Kerk, ook in de ballingschap van Nederlands gelovigen, van Zijn Eeuwige Raad ter verlossing de afwikkeling toont in de tijd.

BIJLAGE.

Hollandse emigranten te Genève.

Dat ook Genève genoemd moet onder de plaatsen, waarheen door Nederlanders werd geëmigreerd, verwondert niet. De afstand van het vaderland was groot, dat was een bezwaar. Maar daartegenover stond iets anders, dat wel trekken moest: Genève was de stad van Calvijn, in veler oog het Jeruzalem van de kerk der 16e eeuw 1).

Toch ontstond er niet spoedig een Neder-Duitse vluchtelingenkerk. Of liever: een eigenlijke vluchtelingenkerk, een volledig afzonderlijk instituut is er nooit geweest. Maar dan toch wel een bijzondere Hollandse dienst. Als gezegd echter, ontstond deze niet spoedig. De reden daarvan ligt voor de hand. Wie van ons land naar Genève komen kon, moest noodzakelijk over zulk een maatschappelijke welstand beschikken, dat we veilig mogen aannemen, dat hem ook de ontwikkeling niet zal hebben ontbroken, nodig om deel te kunnen nemen aan het leven der Geneefse Kerk zelf.

En wie die dat kon, zal het ook niet gaarne hebben gedaan! Zolang in de St. Pierre de stem van Calvijn te horen was, verlangde niemand naar een Hollandse dienst. Ook de eersten tijd na diens dood, toen Beza de last der leiding van de gemeente had overgenomen, deed men het blijkbaar niet. Eerst in 1572 kwam in die toestand verandering.

Aanleiding daartoe gaf de persoon van de bekende Thomas Tilius. Aanhanger der Reformatie geworden, had deze in 1567 zijn Bernardijnerklooster te Antwerpen, waarvan hij sedert 1564 abt was, moeten ontvluchten. Eerst trok hij naar Heidelberg en deed zich daar, de 19e November 1567 als student inschrijven 2). Vervolgens trok hij in April 1568, voorzien van een aanbevelingsschrijven van Zanchius, naar Genève, om daar zijn godgeleerde studiën te gaan voortzetten 3).

1) Er zijn mensen, schreef Calvijn indertijd zelf, die „vouloient faire ung idole de moy et de Genève un jerusalem". Calv. Opera Epp. n4 1653.

2) Kleyn Bijzonderheden uit de Nederlandse Kerkgeschiedenis in Kerkelijke Courant 1895, no. 39.

3) Van Langenraad Nog een bijzonderheid uit de Vaderl. Kerkgesch. in Kerkelijke Courant 1895, no. 55. Zanchius noemt hem „vir pius, nee indoetus, probus autem et verve Israelita".

Na korte tijd had hij in die stad een zeer eervolle positie. Geen wonder, Beza was zijn bijzondere vriend 1), en dat kon hem slechts goed doen. Sedert het eind van Januari 1572 woonde hij geregeld de vergaderingen van het Geneefse consistorie bij. En geruimen tijd tevoren deed hij hetzelfde ook reeds met de bijeenkomsten van de Veruhlible Compagnie des Pasteurs 2). Zozeer zelfs werd hij in dat college geacht, dat men in enkele moeilijkheden met Colladon, hem verzocht als bemiddelaar op te treden.

Dat de aanwezigheid van zulk een man, bij de Hollanders te Genève de gedachte aan een afzonderlijke dienst des Woords in hun moedertaal deed opkomen, laet zich verstaan. Nog te meer daar Tilius zeer welsprekend was 3).

Vooraf voor hen, die nog niet geheel zonder moeite een Fransen dienst konden volgen, moest het aanlokkelijk zijn, weer eens in de vaderlandse klanken het Evangelie te horen verkondigen.

Zo ging er dan de 24en Januari 1572 een request naar de magistraat, met het verzoek om voortaan afzonderlijk te mogen bijeenkomen, onder een daartoe te verkiezen „pasteur de la

langue flamangue". En met de belofte, dat men zich dan zijnerzijds geheel zou houden „a la doctrine et discipline contenues en votre sainte reformation". 29 Personen tekenden het stuk, „tapt pour eux qu'aultres de leur nation" 4).

Tegen inwilliging van dit verzoek bestond bij de overheid geen bezwaar. „Arretè', zo staat sub 24 Januari in het Régistre du Conseil de Genève opgetekend, „qu'on leur ottroye leur requeste et quant au temple ayant fait l'eslection d'un ministre on leur en provoirra d'un" 6).

Met bekwame spoed ging de zaak nu voort. Na de hulp der Geneefse dienaren des Woords te hebben ingeroepen, kozen de emigranten reeds de 4e Februari Van Til tot hun voorganger, en kort daarop aanvaardde deze zijn ambt. In de kerk van St. Germain preekte hij voortaan voor de kleine schaar zijner landgenoten 6).

Heel lang duurde deze toestand echter niet. Slechts enkele maanden. Reeds in het eind van Mei bestaat deze emigrantenorganisatie niet meer. Als de 21 van die maand Van Til van de Conseil verlof vraagt en krijgt, om naar Duitsland te vertrekken 7), geschiedt dat mede om deze oorzaak: „quil est icy (te Genève) inutile, estant ceux de sa nation pour la plus

1) Beide mannen hebben dan ook een mij drukke briefwisseling gevoerd. Vgl. Ene Epistolae Ed. 1575.

2) Vgl. hierbij de mededelingen onder bewijsstuk no. 34 A.

3) Cf. Rahlenbeck L'inquisition et la Réforme en Belgique p. 189.

4) Zie bewijsstuk no. 34 B. Deze petitie is reeds afgedrukt bij Frossard L'église sous la croix Paris—Lille 1857 p. 106 suiv., maar — gelijk Kleyn: Kerkelijke Courant 1893, no. 37 reeds opmerkte — in gebrekkig afschrift en met verkeerde datum.

5) Zie bewijsstuk no. 34 C.

6) Zie bewijsstuk no. 3) C.

7) 13 Juni 1572 is hij reeds weer te Heidelberg ingeschreven. De Wal Nederlanders, Studenten te Heidelberg blz. 64.

332

part mortz 1) ou absens, tellement quil ny scauroit exercer le ministère"; m. a. w., omdat van de gehele gemeente eigenlijk niets meer over is. En wel gaf men toen de hoop nog niet op, en eiste van Van Til de belofte dat hij terug zou keren, als het God behaagde weer een aantal Hollanders te Gerieve samen te brengen, maar ingelost behoefde deze belofte nood te worden. De Geneefse emigrantenorganisatie leefde niet meer op.

1) Tengevolge ener, destijds te Genève woedende pestepidemie.

BEWIJSSTUKKEN. (niet alle bewijsstukken zijn diitaal beschikbaar)

No. 1.

COPIA an de dener, oldesten unnd dia conen der gemeente bynnen ANTWERPEN anno 1558 de 23en Martii dorch Hermens unnd Dirkures gesandt up horen brieff in Walsch gesch. dorch Joannes Taffinum.

(Archiv der Reformirten Kirche Emden: Varia. Hierin losse archiefstukken van het consistorie te Embden n°. 1-112" sub n°. 86).

Genade ende vrede van Godt onsen hemelsen Vader, doer Jesum Christum onsen Heere ende Salichmaken Amen.

Juwen brief, lieve broeders, geschreven doer onse broeder J. Taffen de 2en Januarii ende met U. L. namen ende toenamen onderschreven, hebben wij ontfanghen de sen Martii. Ende hoewel de tweedracht ons hertelicken sere bedroevet, so behaghet ons nochtans wel, dat ghy op beide syden selven te buten gaet, ende beghert van anderen onparlidighen, die de sake op beyde syden even vele gheldet, ghemiddelt te weten. Want dit is in twistighe saken eenen goeden wech omme overeen te komen: dewyle de onordentlicke beroeringhen, die in ons verdorven mensen al te vele syn, ons dickmael so verblenden in saken die ons teghen ofte medegaen, dat wy niet kunnen sien noch voelen, wat recht ende wel sy.

Wy verhopen oock lieve broeders, dat ghy hoewel eensdeels twistick nochtans op beide syden ein yeghelick in syne beroepinghen de ere Godes, ende de opbauwinghe synder ghemeente soeket. Ja wy vermoeden gherne het beste van U. I. op beide syden, als dat de twist tussen u. I. wt eene begherte ende vieriehyt, die gy op beide syden hebt ornde ghemeente te versamelen ende onderhouden, ghekomen sy. Ende wy wilden van herten ghelyck ghy — so wy hopen — int ende Juwer beroepinghe (weck is de versamelinghe ende onderhoudinghe der ghenneenten Christi aldaer) wel overeenkomt, dat ghy oock also in de middelen ende weghen die tot sulcken ende dienen, nodich ofte profytelick syn, kondet overeenkomen, ofte emmers so varde alst der ghemeenter welvaert lyden mochte,

334

deen dander wt liefden cloeght, ende te moete kaomt, hetweick wy hopen dat ghy oock willighilck doen stilt. Wy syn toch swaerlick ghenoech van buten angevochten: Laet ons onder eenander nae vrede ende enicheyt staen.

Vorder ghelyck ghy beghert, dat wy de eenvoudighen ende ghetrauwen verbale in de brief doer J. Taffyn geschreven ende van u. I. als van beide partijen ondertekent, ghelove gheven souden, ende gheen achte hebben op enich ander aenbringhent ofte overschrivent, dat sonde moghen ghedaen syn, ofte oock ghedaen werden, anders dan door het goedduncken van der gantzer ghemeente: also hebben wy ghedaen; wy hebben Uwen ghemenen brief, ende de onpartidighen verhaele daerin gheschreven, ende van beider partie ondertekent, vul ghelove ghegheven, ende hebben anders niet willen horen, sien, weten; noch vermoeden, te wyle ghy op beide syden dat eendrachtelick also beghert.

Also syn wy dan, dienaers des words ende olderlinghen der ghemeenten van Emden, met de diender des wordes der Franse ghemeente, ende ander pastoren wt Emdenlandt tot achte ofte neghen, hierop te samen ghekomen, om eene goede ende onpartideghe andworde (die ter eren Godes, opbauwinghe der ghemeenten aldaer ende tot u. I. op beide syden vriendelycke,

rustighe, ende christelicke overeenkomste nae ons verstandt, soude moghen dienen) te gheven op u l. vraghe die dus ludet: „Dewyt de Dienaar aangenomen is met deze conditie, dat hy hem zoude voegen en schicken in zynen dienst nae de raedt, goetduncken, en ordinantie der gemeente, ende de gemeente hem geordineert heeft, een zeker getal van predikacien te doen alle weke in de vergaderinge der broeders, die zich der christelycke straffe onderworpen hebben: of deze dienaar, verzocht. wezende van een zeker getal van rycken en armen; die of beter moet of grote r viericheit hebben, om Godes woordt te horen, die rycken ofte armen mach of moet predicacien doen, die niet geordineert en zijn, en dat zonder het weten en toelaten, ja ook tegen de wille ende verweringe der voorschrevene gemeente.

Om hierop wel te antwoorden hebben wy vooral ghetrachtet, om de sake wel ende bescheedeIyk te verstaen wt de woorden deser Juwer vraghe, nae u l. op beider syden meninghe, so varde wy die hebben kunnen vaten. Ende wy verhoppen, als de ghemeente de dienaar annam op dese vorschreven condicie, dat de ghemeente die niet besproken en heeft om de dienaar te verhinderen van enich goetd werck dat Godt bevoelen hadde, ende de dienaar met goeder conscientie niet en soude kunnen laten: noch ock om te bedwingen tot enich werck van Gode verboden ofte dat hy met goeder conscientie niet sonde kennen doen. De dienaar heeft oock, so wij vermoeden, niet ghemeent hem seluen also te verbinden. Want hadde de meninghe so gheweest, so waerder an beide syden onrecht gedaen ende de condicie ware niet te houden.

Maer wij dyncken dat de ghemeente haer mueghelick heeft willen voorsien ende wapenen met sulcker besproken condicie, opdat de dienaar de ghemeente dienen sonde, nae ghemenen godlicken rade, ende gheen

335

heerschappie ener de ghemeente voeren, ofte vet in de ghemeente anrechten buten Godes wordt ende der ghemeenten wille, nae syn eighen goetdincken: Ende dat de dienaar sulcke condicie anghenomen heeft, om daarmede te betughen, dat hy sulckes niet in de sin hadde, noch te enigher daghe doen wilde. Indien de condicie also te verstaen is, so achten wy dat de diender daer niet beboet teghen te doen.

Wederomme als de ghemeente gheordineert heeft een seker ghetal van predicacien alle weke te doene in de vergaderinge der broeders die sich der christlicker straffe onderworpen hebben, ende heeft de dienaar daertoe vermaent, dat hij die predicacien annemen ende doen sonde in de vergaderinge sulcker broeders: menen wy dat de diender sulcke predicacien teghen der ghemeenten wille niet behoort achtertelaten, om andere ongeordineerde predicacien, hetsy baten ofte binnen de ghemeente te doene de armen ofte de rycken, maer behoort sulcker ordinantie der ghemeenten nae syn vermoghen gheuoech te doene. Maer so daer in sulck ofte enighe ander ordinantie der ghemeenten enighe onmoghelickheit, ofte schadighe onghelighheit ware (die wij hierin niet en sien) die behoort de dienaar met reden ende vriendelickheit der ghemeente voren te houden, omme also eendrachtighelick te veranderen al wat van node is, tewijle het der ghemeente vrij is sulcke dinghen te ordineren ende veranderen nae haar gheleghentheit; noodt ende bequaemheit. Indien nu de dienaar in sulcke gheordineerde predicacien ghenouch doet ende noch daerbouen versocht van enighe Iuden, ofte van de mensen onuersocht, nochtans orsake ofte bequame gheleghentheit vindende somtijts hier ofte cider een predicatie doet, om de waerheit alomme waer hij kan wt te breiden, Godes name groot te maken ende sijn rijd: te vermeerderen, dat dinckt ons niet teghen sijne beroepinghe noch teghen de vooscr. condicie ende ordinantie maer achtervolghende Godes wordt ende wille ghedaen te sijne. Ende dat em de ghemeente daerin niet en behoort verhinderlick, maer veel meer behulpelick te weten.

Maer so de dienaar soect ongeordineerde predicacien te doene om de gheordineerde predicacien te nieten te bringhen, ofte om de ghemeente te schueren, ofte omme cene andere

ghemeente te versamelen, verscheiden van die ghemeente die hij sijnen dienst toegheseit heeft, ofte om enichsins de dienst te verhinderen ofte misbruken: so achten wij em daerin seer straffelick. Also ock so de dienaer buten de bewillinghe der ghemeenten daer hy van anghenomen is, enighe andere vergaderinghe ofte personen daer hij mochte van versocht sijn, soude willen enighen scheren ofte ordinerlicken dienst toe segghen, gheIyck dat hij wilde eenen sekeren dach in de weke nommen, ende die ordentlick houden om predicatie van de ghemeente niet verordent te doene: dat sealden wij voor onrecht houden. Want aldus soude hij twee verscheiden diensten hebben, ende sijn ghemeente daer hij- van anghenomen is, mochte in veel gevallen te kort ghedaen werden, ende ock in haar vrije ordineringhe haers diensts verhindert.

336

Anders, het ampt eenes preclicants ansiende ende de vorschreven condicie ende ordinancie der ghemeente versteende nne de goede meninghe ende hope, die wij vander ghemeente hebben op beide sijden, bemerckende ock hoe sulcke condicien ende ordinancien behoren ghemeent ende verstaen te wesen: so achten wij eendrachtelick, dat de dienaer met sulcker condicie anghenomen van de ghemeente die sulcke ordinancie ghemaect heeft van ordinaerlicke predicatien, wel mach bonen de gheordineerde predicacien andere predicacien doen het sij de armen ofte de rijcken, niet alleene die hem daertoe versoecken, maar ock daer hem van de mensen onversocht, Godt orsake ende gheleghentheit gheeft om synen wille te verkundighen synen namen te hillichen ende syn rijck te vermeerderen.

Toch met sulcker meninghe altijs, dat hij deselue tot de ghemeente daer hij dienaer van is, te bringhen sich so beulitigt datment spueren kan. Dat hij oock (altijs toesiende so varde alst moghelick is dat hij de ghemeente niet schadelick sy: ende met ghemenen rade doende al dat moghelick es) niet schuldich en is altijs de ghemeente dit te gaen vraghen, waerdoer goede orsaken ende gheleghentheden mochten versuynt werden. Dat ock de ghemeente nae Godes wordt, noch oock nae kuit der vorschreven condicie ende ordinancie (so varde wij die recht verstaen) hem daerin niet behort teghen te staen, mam, veel meer gheschuldich te wesen, ock so dat enighe met haar eighen verkortinghe in haren gemidineerden dienst, naer de regheI der Liefde die soeckt dat eene anders is. Ten ware dat men seker saghe, ende met klater dadt beuonde, dat wt sulcke predicacie eigentlick enighe merckelicke verhinderinghe in de versamelinghe ende opbauwinghe der ghemeenten kome.

De condicie in de anneminghe des dienders ende de ordinancie van seker ghetal der predicacien in de weke ansien wij also niet, dat sy daer legghen sonde moghen wesen. . Want de condicie is dat hij hem in synen dienst schickein sonde nae de raedt, goetduncken ende ordinancie der ghemeente. Ende bij desen synen di enst vermoeden wij, dat ghij op beide sijden in die condicie ghemeent hebt ende ock noch menen de dienst, die de ghemeente van de dienaer was verwachtende, ofte sulcken dienst, als de ghemeente vor sich nae ere gheleghentheit ende achtervolghende Godes wordt ordineren sonde ende nu alrede gheordineert heeft. Waerdoor de vermaninghen ofte predicacien, die hij hier ofte daer loer enighe onvorsien orsake ofte andersins souden moghen doen, wt eene goede ende vorsichtighe viericheyt nae reghel der liefden niet verboden sijn.

Ende met een seker ghetal der predicacien te ordineren voor de broeders die sich der christelicker straffe onderworpen hebben, kunnen wij niet sien, dat de extravagante vermaninghen ofte predicacien dorch bequame orsake tot eenen goeden ende hier ofte daer, tot de armen ofte rycken, versocht ofte onversocht, verboden syn. Ende waert dat enighe ghemeente haren dienaer sulckes verbieden wilde, dat souden wij niet kunnen voor goet ansien. De goede nootsakeliche ordineringhe der ghemeenten behort ' men niet te verhinderen, noch te laten verhinderen, maer een yeghelick

337

sul die na syne ghelegentheit houden ende niet breken tot erghernisse ofte verstoringhe. Ende wij sien niet dat dusdanighe onghcordineerde predicacien enighe goede nootsakeliche ordeninghe der ghemeenten breken kunnen, ofte eniclisins maken, dat de dienst in de ghemeente niet sonde kunnen ordentlick thoegaen ende ghedaen werden, so varde als de dienaer vorsichtich is, ende de ghemeente niet merckelick gekortet.

Utneminghe der personen ende alle orsake van ergernisse, murmuringhe ende verachinghe, orsake van verflauwinghe ofte onenicheit achten wij grote lick in de ghemeente te schuwen, so varde het moghelick is. Ende oock oft Godt gave, dat ghij alle ghelyk mochtet bij einander komen horen Godes woordt! Daer souden sonder twijfel vele bezwaringhen mede wech ghenomen werden. Meer nu nae dat de tijdt is, moeten wij ons alle schicken in alle goede dinghen ende de eene de anderen te hulpe komen ende leren draghen inder liefde.

De rijcke sijn seer kranck ende de arme syn vullick gheerghert: beide sijn sij nerstelick te vermanen. De rijcke, dat sij Godt bidden om sterkte ende allesins met worden ende wercken waert en moghelick is, bewijsen, dat sy huere arme, broeders niet verachten, maer veel meer behulpelick syn. De arme dat sy de kranckheit huerer broeders Ieren draghen, ende niet terstondt sich ergeren of de rijcke so wel niet en kunnen voortgaen in de wech der salieheit; sij hebben veel meer steengin ende dornen in de wech, waerdoor sij, hoe wel wt menselicke swackheit, verhindert werden. Ende men mach oock tot heure verschoninghe ansien, dat het bloet also wel ghesocht werdt omme het goedt als omme het gheLove. Ja dat beide, bloet ende gheLove vaker vervolgt werden omme het goet, so dat sy sich te deser orsake mueghelick te vremen houden ende niet terstont wt verachinghe huerer broederen. De liefde slaet alle dynck in de beste vauwe, ende draegt gherne dat sy met goeder consciencien draghen kan. Wij kunnen dat niet prijsen dat de rycke souden op huer selven, alleenlick, huer eighen vergaderinghe hebben op huer selfs handt. Nochtans als sy de arme wel begheerden in huere vergaderinghen te hebben, sonde men huerlieden dat mueghelick mueghen toelaten liever dan sy Godes woordt niet horen en souden, dat sy nochtans met goeder herten begheren te horen. Want ghelijck de arme niet en laten predicacien te hebben ende Godes woordt te horen daeromme, dat de rijcke daer niet en dorven komen, also oock liever dan de rijcke gheene predicacien hebben souden als sy die van herten begheren, mochtmen heurlieden die toelaten, opdat sy Godes woordt horden, al waert dat de arme so sy segghen gheene gheleghentheit ofte bequame tydt hebben daertoe te komen, daed se de rycke nochtans wel begheren by sich in huere versamelinghen te hebben. Dat men in dusdanighe tyden niet te eender stede ende stonde by einander komt Godes woordt horen, daer sien wy eighentlick gheene Veraechtinghe, noch wtneminghe der personen, noch onenicheit noch schdurinche in, maer bidden eenen yghelicken op alle syden, dat hy wil éene goede oghe op synen broeder hebben.

339

Wij ghevoelen oock, lieve broeders, dat de diender zich behoort geheel te voegen ende te schicken tot de dienst ende profyt der gemeente, daar hy dienaer van is ingenomen. Ende zulke ongeordineerde predicacien hier ofte daer, de dezen ofte de genen gedaan, aenzien wy alzoo, dat zy dienen tot de profil en wasdom der gemeenten: want zo die geschieden omme de gemeente daermede te verkorten, wie kondeze voor goedt houden?

Dit is, lieve broeders, onse onpartydighe antwoordt. Wij bidden dat ghy die wilt inder liefde ontfanghen, tot enicheit, bruken, eendrachtelick der ghemeenten welvaert soecken, malekander lief hebben ende omme saken die niet nodich syn te doen of te laten, te ghebieden ofte verbieden, gheenen krych voeren: maer veel liever so daer enighe vervremdinghe wt sodanighe dynghen tussen enighe sonde moghen gheresen wesen, doer enighe eighensinnicheit ofte andersins, wilt die omme de Liefde Christi nederlegghen, afkorten ende nae ecnicheit staen, opdat ghy in alle u 1. noodt Godt doer Christum einhertighlick

anroepende, moght van hem die an broederlicke liefde ende enicheit een sonderlinghe goet behaghen heeft, verhoort, geholpen ende beschermt werden. Wat helpet het ghelove met veel arbeids, grote moyte, vare, lives ende goedes te suveren, so wy de liefde niet hebben. (1 Cor. 13a). De liefde is van Gode, ende die liefheeft, die is van God geboren ende kent Godt. (1 Joh. 4b). Die niet lief en heeft, die kent Cock niet, want God is de liefde, ende die in de liefde blyft, die blyft in Godt, ende Godt in em. So iemand spreeckt (seggt Johannes) lok (eodem c. a.) hebbe Godt lief, ende hatet synen broeder, die is een loghenaer. Want die synen broeder niet lief en heeft, die hy siet, hoe kan hy Godt liefhebben, die hy niet en siet? Ende dit ghebodt hebben wy van Gode dat deghene die Godt liefheeft oock synen broeder lief hebbe. Daeran (seggt Christus) sal men weten dat ghy myne jungheren syt, so ghy melckander liefhebt. Laet ons dan nae de liefde staen, ende daerwt, als wt eenen goeden oorspronck doen al dat wy doen. Godt haet in ons, als een vader in syne kinderen alle tweedracht daer de duvel een vader van is tot verdervenisse. Maer daer eendrachticheit is ende onderlinghe liefde, daer sendt Godt synen seggen. So dat oock de heidens wel ghevoelt ende recht geschreven hebben, dat kleene dinghen doer eendrachticheit wassen ende groot werden ende doer tweedracht grote dinghen te nieten komen. Godt, de vader ons Heren Jesu Christi, begeve u.l. met synen gheeste ende alle goede gaven ende wederstae de duvel, die een vader alles twists ende onghereghelheit is, Amen.

De 23en Martii ao m.d. 58.

Daarna volgt met een geheel andere hand geschreven:

Genade, trede unnd ware enicheit um de gemeente Christi tho vorsamelen und by eynder in gesunde Ier und gotsaligen levendt tho erholden, sunder tweespalt und stade, wunsschen wy yw deneren des Wordes beyde mitelnander unnd oock de oldersten van Godt dorch Jesum Christum in de enicheit des H. Geestes.

Ser glevede broders und medearbeiders in de wynberge onses Heeren, nach flyteger oud nersteger betrachtunge ywers breves mit ywer aller bewylginge unnd onderschivinge dorch Joannen Taffinum an ons gesch. unnd onder anropinge des Gotlyken namens, hebben wy onse eentfoldige meninge overgeschreven, und hebben nicht angesien wat van de sake thevoren, edder darby, edder darna an uns mach geschreven syn, als gy sulvest legerden. Bidden nu derhalven om des Heeren wylle, gy onse eentfoldige schriften in der leeven wylle opnemen und yw daarmede sho moighelick bewegen laten op beyde syden, und dat nimant unse schriften anders muchte duden als van ons gemeent, noch uth unse schriften ende nye edder groter twidracht lunchte entstaen, hebben wy derhalve desse unse leve und geschickede broders yw by unse schrifte wyllen senden, de ane partien yw onse meninge, daer ge de nicht recht vorstaen muchte uthleggen und yvven twyst, de uth grote nyver dorch misverstandt herkumpt daerleggen; derhalven bidden und vermanen wy yw, so lieff als yw Godt ys, Christus unnd sine gemene ciarbenefens unser aller autoritelt, dat gy dith unse schriften und desse beyde broderen gehore geven, und de eene de anderen doch so wele moigelick tho racete kome, dat 1) twyst verdrucken und des herten thosnidinge 1) unnd ander yw moge nabluven, und nu verden Godt in synen gemene met eyn herte und geest moegen denen, mit froude ywer und unser aller. So gy dat werden doen, doe gy den Heeren darin een welgevallen, und uns een grote froude; wo overst nicht, mercke wy anders nicht, dan dat den Heere up yw tornich ys und yw straffen werdt. Geve Godt, dat dit angegheven cruze yw darumme van den Heeren nicht thosendt werde; darumme gedencket doch tot frede und enicheit, umdat den Heere wederomme verorsaket werde yw mit dat yegenwordige cruze the entlasten. Den Heere verlene yw genade und des h. Geestes wysheit, tot syner kercken regering noedich.

Geschreven uth Embden de 23 Martii anno 1338.

I. gelevede broders und medearbeyders hyr undergetekent mit etlyke de niet undertekent sindt:

GILLIUS FABER.

HERMANNUS BRASSIUS.

ARNOLDUS WELTMANNUS.

GREAT TOM.

CAMP. CORNELIS

COOLTUYNS. J

OOST DE VOSSE.

ANTONIS AESCH.

EVERT KLIP.

1) Een onleesbaar woord. Over 't algemeen is deze laatste brief — vermoedelijk wel een /..geleidend schrijven, dat gelijk met het advies is verzonden — niet gemakkelijk te ontcijferen.

340

No. 2.

De moeilijkheden over ADRIAEN VAN HAEMSTEDDE'S prediking in de Vlaamse Kerk van Antwerpen. 1558.

(Archiv der Reformirten Kirche Emden Kirchenratha. protocollen).

Sub 6 Maart 1558.

.....

Noch syndt hyr de breven van Antwerpen gepraesenteert; vorenemste breff geschreven van Johan Tafyn van Dornick, secretarius by de bisschop van Atrecht, mit bewylginge beyder parten unterschreven, van de twyst tussen Adrianus Hamsteden unnd de olderlingen der gemeente, van praedicatie tho doen de de buten de gemeente syn, dat Adrianus begert unnd de ander der gemeente niet thostaen 1), wowol de in de breff nicht genoemet werden, unnd nadeur se in de breff schreven dat men gene breven, noch voor noch na gesendt, Boelen geloeven, hebben de broders oick de breve, van etlyke dar bygelecht, nicht wyllen lesen noch darna ordelen.

Noch ys hyr eyn breff gesandt van ytlyke broders, de begeren van Antwerp tho brechen na Aken, um de vervolginge tho Antwerp unnd eyn praedicant daymede tho hebben, so begeren se van ons eynen gesant tho hebben; doch begeren se vornemlick Adrianum Hamstede, de se kennen unnd menen, dat he daer nutte voer anderen tho syn sal; doch stellen se dit alles in onse handen.

Sub 7 Maart 1558.

Antwort up de frage voorgesteld van die van Antwerpen.

Gellius meent dat de gemente hem darto nicht solden vorplichten, noch he solde sich ock nicht vorplichten laten, darto dat he nemant buten der gemeente solde deenen, dewyle eyn yder dat ....2) hort to syn dat Jasper unnd de anderen bringen inconvenienten over van de ryken de in der gemene sindt; dat de solden sick van de armen scheyden dat steyt he neet to; dat men vor de ryken sunderinge praedicatie, sunder de armen, one gemeen consent der gemeente solde doen, daruth quame spaldinge.

Hermannus meent ock als Gellius, dat men hem nicht solde vorplichten, dat he niet predigen solde extraordinaris ware he gefordert weide sonder consent der gemeente, mit der propositie dat he de Christo unnd der gemene muchte thobringen. Overst dat he solde eyn seker denst voer

1) Eerst stond in plaats van deze woorden: „van de ordinayris predyge de Adrianus de ryken doet edder ....”

2) De zin loopt niet af.

ander buten der gemente sunder meelt der gemeente annemen, dat nic gedien solde sunder schade der gemeente, dat meent he niet. Summa he meent dat men noch de de bynnen der gemeente, noch buten de gemeente eyn besunderlinge denst solde uthrichten, darmede de genieent solde vorstort werden.

Ds. Petrus, concionator Gallicus raclat dat men de gemeente solde vor manen dat se de ryken sulkes solden tolaten om oer swackheit unnd de ryken van de armen sulckes ock solden begeren, opdat men ne spaltungen inder gemene makede.

.....

Het ys besloten dat Dirkinus sal schrijven de breff unnd dan sal dat ontwerp hyr lesen unnd korrigeren, dat men up de questie val Antwerpen schrijven sal. Dit sal Dirkinus nu eyntokomme donderdag, naestkomme inbrengen.

Up de anderen breeff de eynen dener mede na Aken begeren, ys besloten dat men Dirkinus na Antwerpen soIde senden, unnd mit de gemene hendeIen, so het sunder argemisse kunde gescheen dat Adrianu: mit de van Antwerpen na Aken toge, unnd Dirkinus in syn stede muchte syn, edder dat Dirkinus mit de van Aken toege; unnd Gerardus ton Camp sal de breff darna schrijven.

Sub 10 Maart 1558.

Joannes Dirckinus is hyr erschenen, unnd de breff an de van Andori up ore schriften unnd questie uns vorgestele geantwordet, gelese, de der broderen wol gevallet om ...1)

Dirkinus heft ingebracht dat he begert dat men hem de van Antwerper so nicht sal vorstellen als dat he oer dener solde syn, so se Adrianun loes werden, sunder dat se moegen mit hem handeIen ofte he de dens woIde annemen, also soIde men de van Aken ock van hem schrijven dat se muchte dan thoseen wat Godt hen int herte weide geven.

Sub 14 Maart 1558.

Dirkinus heft synen breff, so als se an de van Antwerp gesendt sa weerden, ingebrath, darvan he copie sal uns geven.

Het ys besloten dat Dyrkinus unnd Arnoldus ofte Hermes solen na Antwerpen mit de breven um de twyst nedertho leggen; dit ys bevoIe Joest Rose mit Amoldus tho handeIen unnd Dirkens mit Hermes unnd de van Norden.

1) De zin loopt niet af.

No. 3.

ANTOENIS ASHE aan de Kerkenraad van Emden.

28 April 1559.

(Archiv der Reformirten Kirche Emden: ,Varia.

Hierin losse archiefstukken van het consistorie te Emden No. 1- 112. sub No. 54.)

Ghenade unde Pede van Godt onsen hemelschen Vader met die inwerkende eracht des heylighen Geests wenste ick ii myn beminde broederen dorch Jezum Christum onsen Heere unde verlosser. Amen.

Wetet myne lieve unde werde broederen, dat ick uwen brieff, geschreven by meester Wolier, ontfangen hebbe, de 25 April unde uwen sin verstaen angaende de supplycasye weicke ick na komen wil,. so dat ick sie enichsins daer met wat wt te richten; maer ten is noch geen tyt, gelyck ick u in myne laetsten brieff geschreven hebbe, want de religie heeft hier wenich voortgancks tot groter bedroefnisse der vromen, unde tot groter stoltheit der papisten, dewelcke niet alliene inithaerder papisterye voortgaen, maer oock beginnen etlyker moet te roemen datter niet verandert sal worden, unde dat openbaer in haar kerken. Vele van den predicanten syn dagelyckx to hove, maer konnen nicht wys worden watter noch van werden wil, unde noch niet een van haer in denste aengenomen. Hebben sywat met gebracht, dat moegen sy verteren, meester Skorye is geboden uten naem van der koeninginne, dat hy alle de geleerden die buiten Iants geweest ofte noch syn, opschryven solde unde de name brengen solde tot de ragt, watter mit gemeint is, dat weten sy nicht; sonder sy deneken, dat yt syp solde voor etlyke die een bouck getnaeck solden hebben, tegen die Regerynghe der;rouwen, unde dat geen vrouwe plaets heeft int ampt der overheit, van welken men hier heeft huissoekynge gedaen, undedaer synder 3 gevangen; de gemeente die hier was indertyt der vervolgynghe de holden noch haere gemene vergaderinge als sy gewoonlyk waren, in de huizen waerin sy leren unde gebruiken de sacramenten. Ick weet uwer liefden niet meer te schryven omdat ick. u alle bescheet in myn laetsten brieff geschreven hebbe unde hier is sins de tyt nicht verandert.. Kompter veranderynghe, ick salt uwer liefden milten eersten overschryven. Dat parlement sit noch unde ter tyt dattet opbreekt en salmen nicht sekert horen, biddet doch de Heren dat hy dat ryke des anticristes hier in enggelandt verstoeren ende vernielenwil tot de opbouwynghe syns ryeks node verstroynghe aller gotsalygher mensen.

Biddet oock voor my dat den Heere my wysheit unde vorspoet wil geven in de sake syner gemeente. Hiermit den Heeren bevolen, de iuw allen beware in gesontheit unde eendrachticheit tuide einicheit des geestes, tot

343

grootmakynge syns heylighn naems amen.

Van Londen de 28 Apryl anno 1559 by my uwe broeder unde dienaer,

ANTOENIS ASHE.

No. 4.

ANTOENIS ASHE aan WALTER DELENUS te Emden. 2 Mei 1559.

(Archiv der Reformirten Kirche Emden: „Varia. Hierin losse archiefstukken van het consistorie te Emden No. 1-112." sub No. 51.)

In de naem des Heren. Van Londen de 2 Mayi anno 1559.

Genade unde frede wunsch ick u, myn beminde broeder unde father 1)Wouter van Godt onsen hemelschen Vader dorch Jesum Christum ... 1) salychmaker Amen.

...1) lieffden sal weten, dat ick uwen brief ontfangen hebbe unde hebbe de broederen bescheet van alles geschreven, unde U.L. dankende dat ghy myn huisvrouwe besoeckt in myn afwesen. Voort sult ghy weten dat hier noch geen veranderynge en is anders dan ick de broederen geschreven hebbe, men secht hier veel van etlycke reformasye, maer noch niet sekens, want het parlement sit noch. Voort syn ick van desen dage in die marsyze gheweest by etlycke gevangen, die gevangen synt voer de sulve Ierynge, die ghy met etlycke broederen int gasthuys tegen meester Schare unde Watson beschermd hebt, unde sy dagen dat de dryvers van de predestynasye de orsaeck van haar gevanckenis syn. Ist soo, Godt wilt hem vergeven; unde sy hebben my vriendelycke gebeden, dat ick solde willen schryven voor uwe unde de var: Ophuisen schriften. Voorder sy wunschen Petrum hier unde oock vele anderen met hem. DI weet u nicht meer te schryven; dan blyft Godt bevolen. Met groter haest, datum als boven.

Groet my alle liefhebbers der waerheit,
by my Antoenis ASHE.

Segget myn huisvrouwe dat my goeden moet gegeven woort van Hubert saken node dat ick sal so haest ick can meer bescheit schryven.

(In dorso:)

Anden eersamen unde welgeleerden

Meester WALTER DELENUS, wonhaftich tot Emden.

1) Een onleesbaar woord.